

V I S N Y K
OF THE LVIV
UNIVERSITY

**Philosophical
Political studies**

Issue 48

Scientific journal

Published since 2011

Ivan Franko
National University of Lviv

В І С Н И К
ЛЬВІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

**Філософсько-політологічні
студії**

Випуск 48

Збірник наукових праць

Видається з 2011 року

Львівський національний
університет імені Івана Франка



Видавничий дім
«Гельветика»
2023

ЗАСНОВНИК: ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Включено до переліку наукових фахових видань України (категорія «Б»)
з філософських та політичних наук (спеціальності: 033 «Філософія», 052 «Політологія»)
відповідно до Наказу МОН України від 14.05.2020 № 627 (Додаток 2).

Друкується за ухвалою Вченої Ради
Львівського національного університету імені Івана Франка
№ 51/7 від 10.07.2023 р.

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази
Index Copernicus International (Республіка Польща).

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Висвітлено актуальні проблеми методології політичної науки, проаналізовано стан розвитку політичної науки та сучасні теоретико-методологічні напрями дослідження політичних процесів та інститутів в Україні.

The current problems of the methodology of the Political Science were highlighted. The development of the Political Science and modern theoretical and methodological approaches of the research of political processes and institutions in Ukraine were analysed.

Редакційна колегія:

Шипунов Г. В., доктор політичних наук, доцент, завідувач кафедри теорії та історії політичної науки, Львівський національний університет імені Івана Франка (головний редактор); Андрущенко Т. В., доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політичної психології та міжнародних відносин, Український державний університет імені Михайла Драгоманова; Бартошевський Я., доктор габілітований, професор, проректор з питань науки, розвитку та міжнародного співробітництва, Державна вища професійна школа (Республіка Польща); Батрименко О. В., доктор політичних наук, професор, професор кафедри політології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Дорош Л. О., кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політології та міжнародних відносин, Національний університет «Львівська політехніка»; Івасечко О. Я., кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політології та міжнародних відносин, Національний університет «Львівська політехніка»; Карівець І. В., доктор філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії, Національний університет «Львівська політехніка»; Мельник В. В., доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії, історії та соціально-гуманітарних дисциплін, ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»; Неліпа Д. В., доктор політичних наук, професор, заступник декана філософського факультету, Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Прокоп М. В., кандидат політичних наук, доцент, інститут міжнародних відносин та публічної політики, факультет права та суспільних наук, Університет Яна Кохановського в Кельцах (Кельце, Польща).

Адреса редколегії:	Editorial office address:
Львівський національний університет імені Івана Франка, вул. Університетська, 1, кім. 204, 79000, Львів, Україна, тел.: (38) (032) 2394462	Ivan Franko National University of Lviv, Universytetska Str., 1, room 204, 79000, Lviv, Ukraine, tel.: (38) (032) 2394462

Редактор Д. КАРПИН
Редактор (англ. анотацій) С. БЕКАР
Технічний редактор С. ВОЗНЯК
Комп'ютерний макет С. БЕКАР
Коректор Д. КАРПИН

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.

Підписано до друку: 11.08.2023 р.
Формат 70x100/16
Ум. друк. арк. 19,41.
Тираж 100 прим. Зам. 0823/536

© Львівський національний університет імені Івана Франка, 2023

ЗМІСТ

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

<i>Ніна Білокопитова, Карім Ель Гуессаб</i> ОСМИСЛЕННЯ ФЕНОМЕНУ ІНТУЇЦІЇ У РІЗНИХ ШКОЛАХ ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ.....	9
<i>Олег Бойчук, Микола Стадник</i> АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ АДАПТАЦІЇ ПРЕДСТАВНИКІВ СТАРШОГО ПОКОЛІННЯ ДО УМОВ ТЕХНОГЕННОГО СОЦІУМУ. СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ.....	16
<i>Анна Гуменюк</i> МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН ДЛЯ СТАНОВЛЕННЯ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ....	25
<i>Olga Dobrodum</i> THE PROBLEM OF DEATH AND IMMORTALITY IN THE MATERIAL OF O. WILDE'S WORK "THE BIRTHDAY OF THE INFANTA".....	32
<i>Сергій Довгаль, Андрій Мірошніченко</i> ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ СУЧАСНОЇ ОСВІТИ ІЗ ЗАСТОСУВАННЯМ ТЕХНОЛОГІЙ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ.....	38
<i>Віталій Зуєв</i> ДОСЛІДЖЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ПОЛІЛОГУ КУЛЬТУР СУЧАСНИМИ ЛОГІЧНИМИ ЗАСОБАМИ.....	46
<i>Ілія Ілін</i> EXPLORING AND CONSTRUCTING PHILOSOPHICAL CONCEPTS: A CORPUS APPROACH.....	53
<i>Інна Книш, Ганна Дутка</i> ОБДАРОВАНА МОЛОДЬ В УМОВАХ БЕЗПЕЧНОГО ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА.....	63
<i>Анастасія Ковач-Петрушенко</i> КІНЕЦЬ ПОСТМОДЕРНІЗМУ ЯК СВІДЧЕННЯ ПОЧАТКУ МЕТАМОДЕРНІЗМУ.....	71
<i>Вселена Крилова (Світла)</i> ФЕНОМЕНИ ХАРИЗМИ ЧОЛОВІКА ТА ЖІНКИ В СУЧАСНОМУ ЗАХІДНОМУ СВІТІ.....	79
<i>Ореста Лопуга</i> ОСВІТА ЯК СКЛАДОВА ДУХОВНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ.....	86
<i>Остан Моравецький</i> ЦІННІСНІ СУПЕРЕЧНОСТІ СУСПІЛЬСТВА У ФАЗІ АКТИВНОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ.....	93
<i>Людмила Непіненко</i> «ФІЛОСОФІЯ КУЛЬТУРИ» ЯК ЗАСІБ МОДЕЛЮВАННЯ СВІТОГЛЯДУ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ГВАРДІЇ УКРАЇНИ.....	101

<i>Катерина Откович</i> СРОДНА ПРАЦЯ У ФІЛОСОФІЇ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ ЯК КОНЦЕПЦІЯ РОЗВИТКУ ТА ФОРМУВАННЯ ЦІННОСТЕЙ ВПРОДОВЖ ЖИТТЯ.....	113
<i>Борис Поляруш</i> ПРОБЛЕМАТИКА СОЦІАЛЬНОГО В АКТОРНО-МЕРЕЖЕВІЙ ТЕОРІЇ.....	120
<i>Олександр Пучков, Олена Уваркіна</i> ФІЛОСОФІЯ ВІЙНИ П'ЯТОГО ВИМІРУ.....	126
<i>Lyudmyla Ryzhak, Nataliya Zhyhaylo</i> ACADEMIC TRADITIONS OF UNIVERSITY EDUCATION: ONLINE VS OFFLINE.....	133
<i>Руслан Рудомьотов</i> ОСВІТА ЯК ОСОБЛИВА ФОРМА ФІЛОСОФСЬКОЇ РЕФЛЕКСІЇ.....	145
<i>Анна Труфанова</i> ПОНЯТТЯ «МІМЕЗИС» У ТВОРАХ ДАВНЬОГРЕЦЬКИХ МИСЛИТЕЛІВ.....	152
<i>Аліна Шинкарьова</i> КОМЕНТАТОРСЬКА ДИСКУСІЯ НАВКОЛО КОНЦЕПТУ RASA В RASA ШЛОЦІ З КОМЕНТАРЯ АБГІНАВАБХАРАТІ ДО ТРАКТАТУ НАТЪЯШАСТРА БГАРАТАМУНІ.....	159
<i>Едуард Щербенко</i> ГЕНЕРАЦІЯ І ТЕМПОРАЛЬНИЙ СКЛАДНИК СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ ПЕРЕХІДНОЇ ДОБИ.....	170

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

<i>Антон Бадер, Світлана Вовк, Віталій Курило</i> ЗБРОЙНЕ НАСИЛЛЯ: СУТНІСНО-ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ.....	177
<i>Ілона Балак, Оксана Пікулик</i> ТЕРИТОРІАЛЬНІ СТРАТЕГІЇ ПОЛІТИКИ ЗГУРТУВАННЯ ЄС.....	189
<i>Тетяна Букіна, Наталія Зленко</i> МІГРАЦІЙНА КРИЗА ЯК СКЛАДОВА РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ.....	196
<i>Олексій Буряченко</i> РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА ЯК ПЕРЕЛОМНИЙ МОМЕНТ СВІТОВОГО ПОРЯДКУ: КРИЗА ЕФЕКТИВНОСТІ СВІТОВОЇ СИСТЕМИ БЕЗПЕКИ.....	202
<i>Микола Бушев</i> ВІД ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ ДО ЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ: ІСТОРІЯ УЗУРПАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ У РОСІЇ (1991–2008 РР.).....	214
<i>Євгеній Гайданка, Володимир Басараб</i> ФАКТОР УГОРСЬКОЇ МЕНШИНИ СЛОВАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ НА РЕГІОНАЛЬНИХ ВИБОРАХ 2022 РОКУ.....	220
<i>Катерина Голдеништейн</i> ПОЛІТИЧНИЙ РИТУАЛ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНА ОСНОВА СИМВОЛІЧНОЇ ПОЛІТИКИ.....	227

<i>Олена Єгорова, Андрій Бичковський</i> ІНІЦІАТИВИ РАДИ ЄВРОПИ ЯК ПАН'ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ПОЛІТИЧНИЙ РЕСУРС ПРОТИДІЇ РОСІЙСЬКІЙ АГРЕСІЇ.....	234
<i>Ірина Климчук</i> ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ «М'ЯКОЇ СИЛИ» У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ.....	246
<i>Юлія Кобець, Тетяна Мадрига</i> ДЕРЖАВНА МІГРАЦІЙНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ.....	252
<i>Julia Magdych</i> THE PROCESS OF POLITICAL MANIPULATION ON SOCIAL MEDIA.....	260
<i>Роман Мазьняк</i> ПОЛІТИЧНЕ МАНІПУЛЮВАННЯ ЯК ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕНЬ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛІТИЧНІЙ НАУЦІ.....	268
<i>Khrystyna Martsikhiv, Liliia Horbachova</i> CHALLENGES FOR THE EUROPEAN UNION'S POLICY WITH AFRICAN, CARIBBEAN AND PACIFIC GROUP OF STATES.....	276
<i>Юрій Мателешко</i> НІМЕЦЬКІ ПАРТІЙНІ ФОНДИ В УКРАЇНІ: НАПРЯМИ, ОСОБЛИВОСТІ ТА РЕЗУЛЬТАТИ «М'ЯКОГО» ВПЛИВУ.....	284
<i>Вячеслав Мироненко</i> РОЛЬ МІЖНАРОДНОГО АГЕНТСТВА З АТОМНОЇ ЕНЕРГІЇ У ПРОТИДІЇ РОЗПОВСЮДЖЕННЮ РАКЕТНО-ЯДЕРНИХ ОЗБОРСЬ.....	293
<i>Діана Стандратюк</i> ОСОБЛИВОСТІ ДЕЛІБЕРАТИВНОЇ ДЕМОКРАТІЇ ЯК СПОСОБУ ЛЕГІТИМАЦІЇ ТА ЗАЛУЧЕННЯ ГРОМАДЯН ДО ПРОЦЕСУ ПРИЙНЯТТЯ ПОЛІТИЧНИХ РІШЕНЬ.....	300
<i>Катерина Ушкало</i> ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК МАНІПУЛЯТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ ТА ЗАЦІКАВЛЕНИХ ГРУП У СУЧАСНОМУ ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ У КОНТЕКСТІ ТЕОРІЇ А. БЕНТЛІ.....	307
<i>Михайло Шабанов</i> ПОЛІТИКО-АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС У РОЗРОБЦІ СУЧАСНИХ ТОТАЛІТАРНИХ РЕЖИМІВ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ТА ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ	314
<i>Геннадій Шипунов</i> ПОЛІТИЧНІ РЕЖИМИ ПОСТКОМУНІСТИЧНИХ ДЕРЖАВ ТА СПЕЦИФІКА ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ ЕВОЛЮЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ: ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ	322

CONTENTS

PHILOSOPHY SCIENCE

Nina Bilokopytova, Karim El Guessab

UNDERSTANDING THE PHENOMENON OF INTUITION
IN DIFFERENT SCHOOLS OF PHILOSOPHICAL THOUGHT.....9

Oleg Boychuk, Mykola Stadnyk

CURRENT PROBLEMS OF ADAPTATION OF REPRESENTATIVES
OF THE OLDER GENERATION TO THE IMPACT OF TECHNOGENIC
SOCIETY. SOCIO-PHILOSOPHICAL ANALYSIS..... 16

Anna Humeniuk

METHODOLOGICAL POTENTIAL OF HISTORICAL DISCIPLINES
FOR THE FORMATION OF CRITICAL THINKING
OF HIGHER EDUCATION STUDENTS25

Olga Dobrodum

THE PROBLEM OF DEATH AND IMMORTALITY IN THE MATERIAL
OF O. WILDE'S WORK "THE BIRTHDAY OF THE INFANTA".....32

Serhii Dovhal, Andrii Miroshnychenko

PHILOSOPHICAL ASPECTS OF RECONCEPTION OF MODERN
EDUCATION USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE TECHNOLOGIES..... 38

Vitalii Zuiev

EXPLORING THE EFFICIENCY OF CULTURAL POLYLOGUE
BY THE MEANS OF CONTEMPORARY LOGIC..... 46

Illia Ilin

EXPLORING AND CONSTRUCTING PHILOSOPHICAL CONCEPTS:
A CORPUS APPROACH..... 53

Inna Knysh, Hanna Dutka

GIFTED YOUTH IN THE CONDITIONS
OF A SAFE EDUCATIONAL ENVIRONMENT..... 63

Anastasia Kovach-Petrushenko

THE END OF POSTMODERNISM AS EVIDENCE
OF THE BEGINNING OF METAMODERNISM..... 71

Vselena Krylova (Vselena Svitla)

THE PHENOMENON OF MAN AND WOMAN CHARISMA
IN THE MODERN WESTERN WORLD.....79

Oresta Lopuha

EDUCATION AS A COMPONENT OF SPIRITUAL PERSONAL DEVELOPMENT.....86

Ostap Moravetskiy

VALUE CONTRADICTIONS OF SOCIETY IN THE PHASE
OF ACTIVE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR..... 93

<i>Liudmyla Nepipenko</i>	
"PHILOSOPHY OF CULTURE" AS A MEANS OF MODELING THE WORLDVIEW OF THE FUTURE OFFICERS OF THE NATIONAL GUARD OF UKRAINE.....	101
<i>Kateryna Otkovych</i>	
RELATED WORK IN THE PHILOSOPHY OF HRYHORIY SKOVORODA AS A CONCEPT OF DEVELOPMENT AND FORMATION OF VALUES THROUGHOUT LIFE.....	113
<i>Borys Polyarush</i>	
PROBLEMS OF THE SOCIAL IN THE ACTOR-NETWORK THEORY.....	120
<i>Oleksandr Puchkov, Olena Uvarkina</i>	
PHILOSOPHY OF WAR OF THE FIFTH DIMENSION.....	126
<i>Lyudmyla Ryzhak, Nataliya Zhyhaylo</i>	
ACADEMIC TRADITIONS OF UNIVERSITY EDUCATION: ONLINE VS OFFLINE.....	133
<i>Ruslan Rudomotov</i>	
EDUCATION AS A SPECIAL FORM OF PHILOSOPHICAL REFLECTION.....	145
<i>Anna Trufanova</i>	
THE CONCEPT OF "MIMESIS" IN WORKS OF ANCIENT GREEK THINKERS.....	152
<i>Alina Shynkarova</i>	
COMMENTARY DISCUSSION AROUND THE CONCEPT OF RASA IN THE RASA SLOKA FROM ABGINAVABHARATA'S COMMENTARY ON BHAGARATAMUNI'S NATYASHASTRA TREATISE.....	159
<i>Eduard Shcherbenko</i>	
GENERATION AND TEMPORAL COMPONENT OF SOCIO-POLITICAL DISCOURSE OF THE TRANSITIONAL AGE	170

POLITICAL SCIENCE

<i>Anton Bader, Svitlana Vovk, Vitalii Kurylo</i>	
ARMED VIOLENCE: SUBSTANTIVE AND TERMINOLOGICAL ANALYSIS.....	177
<i>Ilona Balak, Oksana Pikulyk</i>	
THE TERRITORIAL STRATEGIES OF EU COHESION POLICY.....	189
<i>Tetiana Bukina, Nataliia Zlenko</i>	
MIGRATION CRISIS AS A COMPONENT OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR.....	196
<i>Oleksiy Buryachenko</i>	
THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR AS A PIVOTAL MOMENT IN THE GLOBAL ORDER: A CRISIS OF EFFECTIVENESS IN THE WORLD SECURITY SYSTEM.....	202
<i>Mykola Bushev</i>	
FROM DECENTRALIZATION TO CENTRALIZATION: THE HISTORY OF THE USURPATION OF POLITICAL POWER IN RUSSIA (1991–2008)	214

<i>Yevheniy Haydanka, Volodymyr Basarab</i> THE HUNGARIAN MINORITY FACTOR IN THE SLOVAK REPUBLIC IN THE 2022 REGIONAL ELECTIONS.....	220
<i>Kateryna Goldenshtein</i> POLITICAL RITUAL AS A SOCIO-CULTURAL BASIS OF SYMBOLIC POLITICS.....	227
<i>Olena Yehorova, Andrii Bychkovskyi</i> INITIATIVES OF THE COUNCIL OF EUROPE AS A PAN-EUROPEAN POLITICAL RESOURCE FOR COUNTERING RUSSIAN AGGRESSION.....	234
<i>Iryna Klymchuk</i> PECULIARITIES OF THE REALIZATION OF "SOFT POWER" IN THE FOREIGN POLICY OF THE UNITED KINGDOM AT THE PRESENT STAGE.....	246
<i>Yuliia Kobets, Tetiana Madryha</i> THE STATE MIGRATION POLICY OF UKRAINE UNDER THE CONDITIONS OF A FULL-SCALE INVASION.....	252
<i>Julia Magdych</i> THE PROCESS OF POLITICAL MANIPULATION ON SOCIAL MEDIA.....	260
<i>Roman Mazniak</i> POLITICAL MANIPULATION AS A SUBJECT OF RESEARCH IN UKRAINIAN POLITICAL SCIENCE.....	268
<i>Khrystyna Martsikhiv, Liliia Horbachova</i> CHALLENGES FOR THE EUROPEAN UNION'S POLICY WITH AFRICAN, CARIBBEAN AND PACIFIC GROUP OF STATES.....	276
<i>Yurii Mateleshko</i> GERMAN PARTY FOUNDATIONS IN UKRAINE: DIRECTIONS, FEATURES AND RESULTS OF "SOFT" INFLUENCE.....	284
<i>Vyacheslav Myronenko</i> THE ROLE OF THE INTERNATIONAL ATOMIC ENERGY AGENCY IN COUNTERING THE PROLIFERATION OF NUCLEAR ROCKET WEAPONS.....	293
<i>Diana Standratiuk</i> FEATURES OF DELIBERATIVE DEMOCRACY AS A WAY OF LEGITIMATION AND INVOLVEMENT OF CITIZENS IN THE POLITICAL DECISION-MAKING PROCESS.....	300
<i>Kateryna Ushkalo</i> THE RELATIONSHIP BETWEEN MANIPULATIVE TECHNOLOGIES AND INTEREST GROUPS IN THE MODERN INFORMATIONAL SOCIETY IN THE CONTEXT OF A. BENTLEY'S THEORY.....	307
<i>Mikhailo Shabanov</i> POLITICO-ANTHROPOLOGICAL DISCOURSE IN THE DEVELOPMENT OF MODERN TOTALITARIAN CYCLES: CONCEPTUAL AMBUSH, PROBLEMATIC ASPECTS AND SYSTEMIC SUBDIVISION.....	314
<i>Hennadii Shypunov</i> POLITICAL REGIMES OF POST-COMMUNIST STATES AND SPECIFICITY OF THE ORGANIZATIONAL EVOLUTION OF POLITICAL PARTIES: FEATURES OF THE STUDY	322

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 165.61

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.48.1>

ОСМИСЛЕННЯ ФЕНОМЕНУ ІНТУЇЦІЇ У РІЗНИХ ШКОЛАХ ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ

Ніна Білокопитова

незалежна дослідниця

м. Стамбул, Туреччина

<https://orcid.org/0000-0002-7260-0705>

Карім Ель Гуессаб

Запорізький національний університет,

кафедра соціальної філософії та управління

вул. Жуковського, 66, 69600, м. Запоріжжя, Україна

<https://orcid.org/0000-0003-3555-1235>

Актуальність теми дослідження. Особливу увагу до проблеми осмислення феномена інтуїції нині зумовлено кризою раціоналістичної методології, розширенням меж знання щодо різних компонентів та рівнів пізнавальної активності. Пізнання за допомогою інтуїції співвідноситься з парадигмою пост некласичної науки, яка орієнтована на можливість виходу за межі тієї чи іншої жорстко детермінованої моделі реальності. *Метою роботи* стало теоретичне осмислення становлення, розвитку, форм репрезентацій та розуміння феномена інтуїції у різних напрямках та школах філософської думки та у загальному науково-інформативному просторі. Узагальнюючи позначену лінію у розвитку уявлень про інтуїцію, зазначено, що з погляду раціональної філософії, вірніше, таких її представників, як Декарт, Локк, Спіноза, Ляйбніц, інтуїція є найвищим виявом єдності інтелектуального знання, оскільки в акті інтуїції розум одночасно і мислить, і споглядає. Оптимальною *методологічною основою* для осмислення досліджуваного феномену використано загально-наукові та конкретно-наукові методи: аналіз наукових джерел, синтез, індуктивний умовивід, узагальнення та рефлексія. Також застосовано принцип «дихотомії» як логічного поділу у науковій аналізі. *В результаті дослідження* ми схильні вважати, що інтуїція може бути так само раціональна, як і свідоме, крок за кроком розмірковане мислення, проте вона є іншим типом раціональності. Зазначимо, що осмислення даного феномену має не тільки пізнавальну функцію, а й регуляторну, тобто ту, що лежить в основі прийняття рішень, що не завжди має на увазі пізнання нового, але швидше навпаки – у буденності це зазвичай впізнання старого та зв'язання з еталоном. Незважаючи на посилення інтересу до проблеми осмислення феномена інтуїції, у сучасній філософії немає безпосередньо єдиного розуміння суті та методів дослідження інтуїції у науково-інформативному просторі.

Ключові слова: інтуїція, ірраціональне – раціональне, інтуїтивне – інстинктивне, інформаційне поле, «ноосфера», природне – штучне, суспільне.

Розгадати загадку інтуїції намагалися багато геніїв людства протягом тисячоліть. Платон говорить про духовне споглядання «ейдосів». Декарт стверджував, що інтуїція допомагає людям уявити про себе те, що вони не можуть побачити безпосередньо. При цьому він ставив інтуїцію вище за всі форми розуму, вважав її найбільш ясним та переконливим доказом істини. Інтуїція – виразне, міцне поняття ясного та уважного розуму,

породжене лише природним світлом розуму та завдяки своїй простоті є достовірніша, ніж сама дедукція.

Принципово нове теоретичне знання неможливо отримати ані через індуктивне узагальнення емпіричних фактів, ані за допомогою дедуктивного виведення зі старого теоретичного знання. До основних законів нової теорії веде, заснована на проникненні до суті досвіду, інтуїція.

Звернення до дослідження історії питання дозволяє побачити насамперед трансформацію традиційних підходів до аналізу його природи. Першими спробами спростувати чуттєву природу інтуїтивного знання зробили Платон та Аристотель. У них інтуїція з чуттєвого знання була перенесена до сфери абстрактного мислення і як форма теоретичного знання набула статусу гносеологічної проблеми.

Платон вважав, що джерелом істинного знання є спогади безсмертної людської душі про те, що душа колись знала, тому справжнє знання вимагає відмови від відчуттів, занурення в глибини власної душі, щоб вона згадала те, що колись знала. Інтуїція і є ця висока, над раціональна ступінь пізнання – відчуженість від будь-якої чуттєвості.

Аристотель розумів інтуїцію як ірраціональний та протиставлений логічному вид мислення. Інтуїція виступає в нього як найвищий метод пізнання, тільки завдяки йому виникає цілісне розуміння дійсності, що долає не тільки логіку а й чуттєвість. Роль інтуїції, за Аристотелем, полягає в тому, щоб «ухватити» початок, основу, передумову логічного знання, а потім його логічно завершити і таким чином отримати нове знання [1].

Цікавий погляд на інтуїцію є у представників арабо-мусульманської філософії. Відомо, що арабо-мусульманська філософія має наступні течії: калам, фальсафа, ісмаїлізм, ішракізм та суфізм. Ішракізм є містико-філософським вченням, розроблене перським філософом Шихаб-ад-Діном ас-Сухраварді (бл. 1155–1191). Головним твором ас-Сухраварді, у якому він систематично виклав свою доктрину, є «Мудрість осяяння» («Хікмат аль-Ішрак»), що гармонійно поєднує в собі елементи різноманітних філософських навчань, вірувань та поєднання філософії і суфізму у нерозривне ціле.

«Світлоносна» метафізика Шихаб-ад-Діна ас-Сухраварді має одночасно й ісламське коріння. Для побудови несуперечливої цілісної філософської системи він переглянув спадок безпосередніх попередників від імені східного перипатетизму (фальсафа). Наразив критиці їхню онтологію з номіналістичної позиції. У теорії пізнання ас-Сухраварді розвивав вчення про інтуїтивне пізнання суфіїв і положення Ібн Сіни (Авіценна) про два види істинного пізнання (безпосереднє інтуїтивне пізнання та опосередковане пізнання) [7].

Феномен інтуїції в епоху середньовіччя вже розуміється як особливе переживання, в якому людині прямо і безпосередньо відкривається щось, приходить осяяння. В цілому середньовічні релігійно-філософські вчення ведуть в аналіз феномену інтуїції нові аспекти та характеристики, які використовуються і сучасними дослідниками феномену інтуїції. Серед них: інтуїція як здатність душі до самопізнання; інтуїція як якась інтелектуальна здатність, що створює загальні поняття і має в основі божественну природу, інтуїція як функція свідомості, що надає процесу пізнання певну спрямованість, інтуїція як спосіб придбання внутрішнього досвіду.

Розуміння інтуїції різко змінюється у XVI столітті у зв'язку зі зміцненням позицій класичного раціоналізму, розвитком математики та широким застосуванням її методів у філософії та науці. Феномен інтуїції вперше стає предметом спеціального філософського аналізу та розглядається у гносеологічному аспекті у зв'язку з пізнанням не Бога, а навколишнього світу. Саме в епоху Нового часу інтуїція виступає в статусі інтелектуальної, навіть раціональної інтуїції і не протиставляється розуму, як це робилося за попередніх

часів. Інтуїцію як вищий різновид знання у Новий час відстоювали Б. Спіноза, Д. Локк і Г. Ляйбніц.

Як філософська категорія, інтуїція може розглядатися, наприклад, як раціональна інтуїція Декарта, що дозволяє реалізувати «безпосереднє вбачання» істини; інакше раціональна інтуїція Декарта може бути витлумачена як «згорнутий умовивід». Популярна «інтелектуальна інтуїція» Шеллінга, як рідкісний дар обраних натур, що дозволяє здійснити «безпосередню тотожність суб'єкта-об'єкта», що передбачає вихід за межі раціонально-логічних підстав. За задумом Шеллінга саме така інтелектуальна інтуїція може надихнути філософа на пророче прозріння

Декарт у своєму прагненні знайти Нові точні та інші підстави науки продовжує в певному сенсі традицію Аристотеля, коли інтуїція розуміється як вид мислення. Відповідно до поглядів Р. Декарта свідомість є внутрішній світ, що відкривається безпосередньому спостереженню самої людини. Пріоритет у пізнанні світу віддається не досвіду, а розуму, бо досвід лише перевіряє те, що отримує розум. Інтуїція є критерієм. Достовірністю загальних метафізичних істин, що відкриваються розумом. Основними ознаками інтуїції у Декарта є ясність і виразність свідомості, вони – вищі критерії істинності.

Важливим є не віра в «хитке свідчення почуттів і не оманливе судження безладної уяви, але поняття ясного і уважного розуму» Інтуїтивне знання «завдяки своїй простоті більш достовірніше, ніж сама дедукція» [2, с. 88-89].

Узагальнюючи позначену лінію у розвитку уявлень про інтуїцію, слід зазначити, що з погляду раціональної філософії, вірніше, таких її представників, як Декарт, Локк, Спіноза, Ляйбніц, інтуїція є найвищим виявом єдності інтелектуального знання, оскільки в акті інтуїції розум одночасно і мислить, і споглядає. Таке розуміння феномену інтуїції багато в чому визначило формування подальших поглядів на проблему інтуїції Західної філософії ХХ століття.

Науковцями виділені такі значення інтуїції, які представлені у літературі: інтуїція як метод, інтуїція як процес, інтуїція як знання, інтуїція як здібність.

Плідною є думка про проблему співвідношення понять «логіка» і «інтуїція», втім, наведена діалогія привертає увагу філософів досить довгий час і до теперішнього часу викликає значний інтерес дослідників. Про складність цієї проблеми свідчить значна кількість підходів до визначення поняття «інтуїція». Так, наприклад, співвідношення понять «розум», «цілісне знання» та «спекулятивне вчення» про інтуїцію знайшло відображення у різних концепціях: у період античності у роботах таких мислителів, як Платон та Аристотель, неоплатоніки; у період Середньовіччя – Августин Блаженний та Н. Кузанський; романтики Новалис та Шеллінг; у роботах Фіхте та Гегеля. Так, наприклад, Ф. Аквінський визначав інтуїцію як царство «вищої істини». У цьому підході поняття «розум» (логіка) і «інтуїція» розумілися як підлеглі моменти цілісного знання. При цьому саме нове знання до них не зводилося, а було чимось новим. З розумом зближались концепції «інтелектуальної інтуїції» у критиці чуттєвих сприйнятів елейцями (Парменід, Зенон, Меліс), атомістами (Левкіпп, Демокріт та ін.), теоріях Р. Декарта, Б. Спінози, Г.В. Ляйбніца, Х. Вольфа, Е. Гуссерля), що відокремлюють безпосереднє знання у самих операціях розуму. Так, наприклад, Р. Декарт характеризував інтуїцію як поняття ясного і уважного розуму, настільки просте і виразне, що воно не залишає жодного сумніву в тому, що ми мислимо, «міцне поняття ясного і уважного розуму, що породжується лише природним світлом розуму».

Вчення Фрейда про несвідоме підтверджує те, що здатність до творчості, заснована на інтуїції, допомагає особистості здійснити позитивне перемикавання руйнівної потужності підсвідомості, болісно шукає виходу, до рівня позитивних емоцій та соціального творення.

За Фрейдом, лише інтуїція як рушійна сила творчості, дає нам можливість здійснення повноцінної сублімації, і робить кожного з нас дійсно людиною розумною.

Є специфіка розгляду феномену інтуїції у філософсько-ідеалістичному напрямі А. Бергсона [5] та в рамках розуміючої психології В. Дільтея [9]. Цей підхід у розумінні інтуїції протиставляється науковому поясненню, що лежить в основі наук про природу та пов'язаний з діяльністю розуму. Інтуїція в даному випадку має зв'язок із чуттєвою сферою індивіда, і сприймається як безпосередня даність (А. Бергсон) [6]; з іншого боку, інтуїція розуміється як безпосереднє розуміння духовної цілісності, «інтуїтивне проникнення» в життя, і навіть спосіб розуміння внутрішнього світу іншої людини.

Інтуїція, згідно з тлумачним словником, це «суб'єктивна здатність виходити за межі досвіду шляхом уявного схоплення (осяяння) або узагальнення в образній формі непізнаних зв'язків та закономірностей». Інтуїція є здатністю схоплювати ціле, тоді як весь набір елементів не дано ні досвіду, ані, відповідно, мисленню. Ця цілісність (поки ще непізнаного, бо досвід і розум, ще тільки повинні розставити все по своїх місцях) виявляється безпосередньо осягненим.

Для Готфріда Вільгельма Ляйбніца – німецького філософа-ідеаліста, інтуїція – це «монада» всіх дискурсивних доказів, що втілили у собі предикати речей у свідомості суб'єкта. «Інтуїція – вищий рівень пізнання, що дозволяє усвідомити усі раціональні істини». Вищий критерій істинності – принцип тотожності, а він інтуїтивний. Ось що пише про роль інтуїції Ляйбніц у своєму «Міркуванні про метафізику»: «Тільки тоді, коли наше пізнання буває ясним (у невиразних поняттях) або інтуїтивним (у виразних), – тільки тоді ми споглядаємо повністю ідею» [10].

Іноді підстави переглядаються, старі уточнюються, або якщо вони не виявляють здатності до подальшого продуктивного розвитку наукового знання, від них взагалі відмовляються. Таким чином, у своєму розвитку наукове знання постійно оновлює себе у своїх підставах. Будуються нові гіпотези, формулюються нові теорії, переглядаються вихідні принципи, на яких ґрунтується наукова картина світу, і виникають нові картини.

Прояв цієї здібності до інтуїтивного вчені пояснюють по-різному. Одні стверджують, що тут ключову роль грає концепція ноосфера (всесвітній розум), де кожна людина зможе дізнатися інформацію, «підключившись» до ноосфери. Володимир Вернадський розробляє концепцію ноосфери, що стала основою нової системи поглядів – антропоко-смоцентризму. Підключення відбувається несвідомо, це не можна контролювати. Але й не можна заперечувати таку можливість. В. Вернадський про поняття ноосфери говорив, що це певна геологічна епоха, яку проживає земля, коли над біологічними процесами на планеті починає домінувати людська свідомість, людський розум [3].

Сам термін «ноосфера», як і термін «біосфера», не належить В.І. Вернадському, який весь час остерігався засмічувати наукову літературу зайвими словами. Цей термін вперше був використаний в 1926–1927 рр. в статтях П. Тейяра де Шардена і Е. Леруа, які озвучили його після прослуханого курсу лекцій В.І. Вернадського з проблем геохімії і біогеохімії в Сорбоні в 1922–1923 рр. Проте, у редакції П. Тейяра де Шардена термін «ноосфера» мав містичний сенс. Він вживав його як синонім «царства людського розуму», пройнятого єдиним релігійним світоглядом. В.І. Вернадський почав застосовувати термін «ноосфера» лише з початку 30-х років і виключно у матеріалістичному сенсі [4].

Людина пізнає навколишній світ через природне інформаційне поле. Інформацію можна умовно поділити на два види: природну та штучну. Природна інформація – це вид інформації, що відповідає природному інформаційному полю. Природна інформація залежить від людини і об'єктивно відбиває те що є у природі об'єкти, закони, процеси, зв'язку,

відносини, взаємодії. У процесі пізнання людина використовує прилади, методи та методики для отримання інформації. Отримувана ним інформація не є повністю адекватною або об'єктивною. Отримуючи інформацію людина використовує припущення та припущення про зв'язки та закономірності. Отримуючи інформацію людина може вносити похибки до вимірювань за рахунок недосконалості приладів та методик вимірювання. Все це призводить до того, що в результаті пізнання людина створює своє власне інформаційне поле, яке слід вважати штучним. Тобто, пізнаючи світ та відтворюючи бачення та розуміння світу людина створює власний синтетичний світ, від початку рефлексії сам по собі світ буде природним та уявлення про світ буде синтетичним, а розповсюдження уявлень та взаємний обмін інформативним простором стає «соціальним».

Ще А. Ейнштейн казав: «Інтуїція – це священний дар, а раціональний розум – вірний слуга. Ми створили суспільство, яке віддає почесні слуги і забуло про дар». У роботі «Мотиви наукового дослідження», А. Ейнштейн зазначав, що людина прагне якимось адекватним способом створити в собі просту та ясну картину світу для того, щоб відірватися від світу відчуттів, щоб певною мірою спробувати замінити цей світ створеною в такий спосіб картиною. Цим займаються художник, поет, теоретик філософ і натураліст, кожен по-своєму.

Оцінюючи проблему сучасного розуміння інтуїції, мабуть, можна сказати, що ця проблема є такою, що її простіше оголосити неіснуючою, простіше проігнорувати, ніж вирішити. Тому, коли позитивізм неодноразово робив атаки на філософію, очищуючи її від усіляких «шкідливих» і «марних» понять, які не вписуються в рамки логічного емпіризму, основний удар завдавав інтуїції як за поняттям настільки ж важливого, як і «сумнівному», що не піддається ніякому зрозумілому поясненню.

Марксизм і позитивізм взагалі ігнорували інтуїцію, оскільки абсолютно розчарувалися вставляти її до своїх основоположних принципів. Інтуїція – це, можна сказати, як дар зверху, і, отже, нею люди наділені далеко не однаково. Це означає, що інтуїція як би закріплює нерівність між людьми, і створює основу для різних спекуляцій соціо-біологічного спрямування.

Ця проблема є ключем до проблеми штучного інтелекту, яка взагалі у сучасній теорії пізнання виходить на перший план – своєрідна теорія відкриття, що «вивернута навиворіт». Можливо навіть, що інтуїція пов'язана з тією «річчю в собі» (якщо не є безпосередньо цією «річчю в собі»), яку так наполегливо, ще з часів, Канта шукає філософія – інтуїція як «insight», як осяяння, як таємниця творчості, що становить суть справжньої людської особистості.

Наша позиція у розумінні чуттєвої інтуїції близька до розуміння Канта в наступному: ми також вважаємо, що чуттєва інтуїція є попередньою умовою будь-якого подальшого мислення (у тому числа інтелектуальної інтуїції, оскільки вона також – процедура мислення). І чуттєва та інтелектуальна інтуїція розуміються нами як два способи аналізу світу, але цей аналіз має різний об'єкт, а тому розкладає світ на різні складові. Чуттєва інтуїція піддає диференціації матеріальний світ – за її допомогою замість хаосу відчуттів ми формуємо сприйняття.

З цієї причини ми підкреслюємо умовність поділу інтуїції на чуттєву та інтелектуальну: інтелектуальна інтуїція неможлива без чуттєвого субстрату, тоді як чуттєва інтуїція завжди несе в собі інтелектуальне наповнення.

На нашу думку, інтуїція є раціональною, а не ірраціональною (на відміну від інстинктів) формою пізнання та регуляції діяльності. Визначимо її як «раціональне та несвідоме» мислення. Часто інтуїтивне прирівнюється до ірраціонального та протиставляється

розумовому, з огляду на той факт, що розумове усвідомлюється і можливо у формі послідовності кроків, а інтуїтивне – несвідомо у своїй процедурі та мабуть свідомості лише у формі відчуття-результату. Ми схильні вважати, що інтуїція може бути так само раціональна, як і свідоме, крок за кроком розмірковане мислення, проте вона є іншим типом раціональності. Зазначимо, що зараз ми говоримо не про пізнавальну функцію інтуїції, а саме про регуляторну, тобто ту, що лежить в основі прийняття рішень, що не завжди має на увазі пізнання нового, але швидше навпаки – у буденності це зазвичай впізнання старого та звірення з еталоном.

Таким чином, можна виділити три властиві людині форми мислення: свідоме раціональне мислення, несвідоме раціональне мислення (інтуїція) та несвідоме ірраціональне мислення (інстинкт). Останні дві форми мислення часто складно розрізняються, що веде до їх змішування в повсякденній мові, де слова «інстинктивно» та «інтуїтивно» часто використовуються як синоніми. Відбувається це навіть через значну схожість цих форм мислення, незважаючи на існуючу корінну відмінність: наявність чи відсутність раціональності.

Отже, можна підвести **загальний підсумок**, що поняття інтуїції та ставлення до нього за різних часів та у різних філософських течіях було далеко не однозначним. Досі питання поняття інтуїції залишається відкритим. Інтерес до цього феномену та спроби його аналізу в роботах великих філософів свідчать, з одного боку, про його реальність, важливість у житті та безпосередню даність людині, а з іншого – про складність і багатіривневість. Ми часто зустрічаємо відтворюване в історії як філософії, так і психології розуміння Інтуїції як особливої здатності до безпосереднього осягнення реальності, іншого об'єкта, власної душі, пов'язаного з особливим екстатичним переживанням або співпереживанням. При цьому багато вчених, які розділяють цю точку зору, вважають інтуїцію ірраціональною, а інтуїтивне знання є істинним. Незважаючи на посилення наприкінці ХХ ст. інтерес до проблеми феномена інтуїції, у сучасній філософії немає безпосередньо єдиного розуміння суті та механізмів інтуїції.

Список використаної літератури

1. Арістотель. *Нікомахова етика*, книга 4, Київ: Аквілон-Плюс, 2002. 480 с. URL <https://www.rulit.me/books/nikomahova-etika-read-205647-1.html> (дата звернення 20.06.2023)
2. Декарт Р. *Міркування про метод, щоб правильно спрямувати свій розум і відшукати істину в науках*, Київ: «Тандем», 2001, 101 с., С. 88–89.
3. Дереш Л. Оновлена ноосфера Вернадського може пов'язати екологію і культуру, 2020, URL <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3132923-onovlenna-noosfera-vernadskogo-moze-povazati-ekologia-i-kulturu-deres.html> (дата звернення 20.06.2023)
4. Цебро О.В. Вчення В.І. Вернадського про ноосферу як база для інноваційного забезпечення екологічного розвитку регіонів (ноорегіонів), Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Економіка і управління, Том 28 (67). № 1, 2017, URL : https://www.econ.vernadskyjournals.in.ua/journals/2017/28_67_1/4.pdf (дата звернення 20.06.2023)
5. Bergson, Henri. *L'Évolution créatrice*, URL : <https://philosophie.cegeptr.qc.ca/wp-content/documents/L%C3%A9volution-cr%C3%A9atrice.pdf> (accessed 24.06.23)
6. Bergson, Henri. *Les Deux sources de la morale et de la religion*. URL [https://philo-labo.fr/fichiers/Bergson%20\(Henri\)%20-%20Les%20deux%20sources%20de%20la%20morale%20et%20de%20la%20religion%20\(Grenoble\).pdf](https://philo-labo.fr/fichiers/Bergson%20(Henri)%20-%20Les%20deux%20sources%20de%20la%20morale%20et%20de%20la%20religion%20(Grenoble).pdf) (accessed 24.06.23)
7. Corbin H. *History of Islamic Philosophy* / L. Sherrard (trans). URL: http://www.fatuma.net/text/Corbin_-_The_History_of_Islamic_Philosophy.pdf (accessed 24.06.23)
8. Descartes, René. (2011) *Discours de la méthode* URL <https://philosophie.cegeptr.qc.ca/wp-content/documents/Discours-de-la-m%C3%A9thode.pdf> (accessed 24.06.23)

9. Dilthey, W. (1996) *Hermeneutics and the Study of History*, Ed. Rudolf A. Makkreel and Frithjof Rodi, Press, Princeton: Princeton University Press.
10. Leibniz, Gottfried Wilhelm, *Discours de métaphysique* URL https://fr.wikisource.org/wiki/Discours_de_m%C3%A9taphysique (accessed 24.06.23)

UNDERSTANDING THE PHENOMENON OF INTUITION IN DIFFERENT SCHOOLS OF PHILOSOPHICAL THOUGHT

Nina Bilokopytova

freelance researcher

Istanbul, Turkey

<https://orcid.org/0000-0002-7260-0705>

Karim El Guessab

Zaporizhzhia National University,

Department of Social Philosophy and Management

Zhukovsky str., 66, 69600, Zaporizhzhia, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0003-3555-1235>

Relevance of the research topic. Special attention to the problem of understanding the phenomenon of intuition is currently due to the crisis of rationalist methodology, the expansion of the boundaries of knowledge regarding various components and levels of cognitive activity. Cognition with the help of intuition corresponds to the paradigm of post-non-classical science, which is focused on the possibility of going beyond one or another rigidly determined model of reality. *The goal of the work* was the theoretical understanding of the formation, development, forms of representations and understanding of the phenomenon of intuition in various directions and schools of philosophical thought and in the general scientific and informative space. Summarizing the marked line in the development of ideas about intuition, it is stated that from the point of view of rational philosophy, or rather, such representatives as Descartes, Locke, Spinoza, Leibniz, intuition is the highest manifestation of the unity of intellectual knowledge, since in the act of intuition the mind simultaneously thinks and contemplates. The optimal *methodological basis* for understanding the studied phenomenon is the use of general-scientific and specific-scientific methods: analysis of scientific sources, synthesis, inductive reasoning, generalization and reflection. The principle of "dichotomy" as a logical division in scientific analysis is also applied. As a *result of research*, we tend to believe that intuition can be just as rational as conscious, step-by-step deliberate thinking, but it is a different type of rationality. It should be noted that the understanding of this phenomenon has not only a cognitive function, but also a regulatory one, that is, the one that is at the basis of decision-making, which does not always mean learning something new, but rather the opposite – in everyday life it is usually recognition of the old and reconciliation with the standard. Despite the increased interest in the problem of understanding the phenomenon of intuition, in modern philosophy there is no directly unified understanding of the essence and methods of researching intuition in the scientific and informative space.

Key words: intuition, irrational – rational, intuitive – instinctive, informative field, "noosphere", natural – artificial, social.

УДК 364-785.14-053.9:316.77

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.48.2>

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ АДАПТАЦІЇ ПРЕДСТАВНИКІВ СТАРШОГО ПОКОЛІННЯ ДО УМОВ ТЕХНОГЕННОГО СОЦІУМУ. СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ

Олег Бойчук

*Переяслав-Хмельницький педагогічний університет,
кафедра філософії і соціальної антропології
вул. Сухомлинського, 30, 08401, м. Переяслав, Київська обл., Україна*

Микола Стадник

*Науково-дослідний інститут українознавства
Міністерства освіти і науки України
вул. Ісаакяна, 18, 01135, м. Київ, Україна*

У статті подано соціально-філософський аналіз проблеми адаптації представників старшого покоління до складних умов техногенного соціуму, а також розглядається проблема світоглядно-аксіологічних, соціокультурних, поведінково-мотиваційних змін в орієнтаціях старшого покоління під впливом глобально-техногенного соціуму. У статті проаналізовані техногенні зміни, зумовлені впровадженням інформаційно-обчислювальних технологій в усіх сферах соціальної реальності, та їх вплив на взаємини старшого та молодого покоління.

Акцентовано увагу на проблемі інформаційного аутсайдерства, зокрема серед представників старшого покоління, котрі часто не встигають оперативно охоплювати темпи інформаційно-комп'ютерної революції, через що активно втрачають позиції та авторитет серед прогресивної молоді та нині знаходяться на межі ексклюзії від суспільства. Вперше сформована думка, що гедонізм як аксіологічне вчення та світоглядна течія може виступати в ролі деструктивного соціалізаційного феномену, котрий здатний порушувати процеси передачі та засвоєння соціального досвіду, та призводити до збільшення дистанції між поколіннями та як результат до маргіналізації молоді. Звернено увагу на те, що літні люди часто свідомо не бажать освоювати сучасні технології, мотивуючи це зниженням розумових здібностей, а це в свою чергу лише ускладнює проблему.

Проаналізовано ряд актуальних досліджень провідних американських та європейських вчених, котрі доводять, що активне вивчення та використання інтернет мережі сприяє призупиненню патологічних вікових змін, та допомагає побороти деменцію. В роботі також були проаналізовані можливості імплементації європейського досвіду наставництва для полегшення соціальної адаптації представників літнього віку при виході на пенсію.

Ключові слова: соціалізація, соціальна адаптація, ресоціалізація, соціальна ексклюзія, маргіналізація, соціальна інтеграція техноаутсайдерство, дистанційованість поколінь, суспільні перетворення, гедонізм, передача цінностей, трансформація судження, інформаційне суспільство.

Постановка проблеми. Нині технології та цифрові гаджети, що спричинили інформаційно-комп'ютерну революцію активно проникають в усі сфери соціальної реальності, що призводить до глобальних змін у діяльності людства, інтеграції техносфери з соціумом та природою, підміни реального буття на віртуальне, через глобальні зміни в структурі способу виробництва, та зміни наукових уявлень про роль виробничих та соціально-трудо-вих відносин в процесі соціалізації та ресоціалізації особистості. Техногенні зміни

в сучасному суспільстві зумовлюють зміни й у системі цінностей людини, в тому числі соціальних, моральних, та сімейних. Віртуальна мета-реальність формує власний метавсесвіт та повністю витісняє з свідомості людей конструкти звичного для нас світу, оскільки віртуальній реальності властива здатність до рекомбінації аксіологічно-нормативних систем та застарілих дискурсів. Це призводить до того, що цінності та потреби людини, зануреної в віртуальність постають розмитими, або фрустрованими, завдяки чому, вона переходить в розряд соціальних маргіналів, відкинувши старі цінності та не набувши нових. У зв'язку з цим перед соціальною філософією постають питання, наскільки радикальними можуть бути зміни, викликані комп'ютерною революцією, наскільки вони спроможні трансформувати природу попереднього суспільства та перебудувати його на рівні соціальних інститутів, трансформувати та викривити соціальні процеси.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми соціальної адаптації людей літнього віку до умов інформаційного суспільства висвітлені в працях Т. І. Коленіченко, О. В. Безпалько, І. Д. Зверевої, О. Г. Карпенко, Л. І. Міщик, С. В. Савченка, С. Я. Харченка, Н. М. Чернухи та ін.; питанням адаптації особистості присвячені праці В. С. А. Й. Капської, І. В. Бойченко, І. В. Бичко, І. В. Бичко, В. П. Войтенка. Також соціальні проблеми людей похилого віку вивчали Ю. Р. Мацкевич, І. В. Мацько, Х. О. Порсева В. С. Микольченко. Особливості адаптації літніх людей до умов інформаційного суспільства активно розкриваються в працях Л. А. Гончарової, Л. В. Бороздіної, Т. З. Козлової, розкриваються рівні та передумови адаптації літніх людей при входженні в нове середовище, О. М. Молчанової, та інших науковців. Аналіз результатів наукових пошуків показав, що питання адаптації людей літнього віку до умов інформаційного середовища в Україні не достатньо осмислене та розкрито, хоча потреба в систематизації теоретичних питань даної наукової проблеми є досить вираженою.

Постановка завдання. Метою роботи є соціально-філософський аналіз проблем соціалізації, соціальної адаптації та ресоціалізації людей літнього віку в умовах інформаційного суспільства. В роботі теоретично обґрунтовано, виявлено та розкрито особливості взаємодії людей літнього віку з молоддю, особливості передачі загальнолюдських цінностей, навичок та вмінь молодому поколінню, розкриті супровідні зовнішні та внутрішні фактори, що впливають на процес адаптації людей похилого віку до умов інформаційного суспільства, показано що саме уміння зберігати гнучкість мислення та постійно навчатися на протязі всього життя, пристосовуючись до нових умов, та освоєння інформаційних технологій виступають запорукою збереження сенсу життя та важливою складовою протидії негативним віковим змінам для людей літнього віку.

Виклад основного матеріалу. Нині, в результаті «плюралізації» життєвих світів, та глобальної віртуалізації, з'явилося багато соціальних феноменів, та проблем що мають антропогенний характер та набувають багатозначності, а їх осмислення потребує осучаснення. Серед них активно постає проблема соціальної адаптації, соціалізації та ресоціалізації попередніх поколінь, та передачі соціально-культурного досвіду між поколіннями. Як відомо, раніше авторитет батьків був активно підкріплений їх практичними знаннями, без засвоєння яких молоді було складно пристосуватися до суспільного життя, що формувало первинне сімейне виробництво, котре поєднувало та згуртовувало батьків та дітей, дозволяючи останнім соціалізуватися. Саме передача досвіду господарювання та господарчих навичок збільшувала повагу молоді до старших. Нині ж розвиток інформаційних технологій відкрив широкі можливості для самостійного навчання молоді. Якщо раніше найбільш поширеним способом дізнатися щось було запитати у старших, то зараз в молодих людей з'явилися інші джерела та можливості отримання інформації. Через це ставлення

молодого покоління до старших людей трансформувалося у менш шанобливе, а в результаті швидкої перебудови аксіологічно-нормативних систем, деонтологічних знань та дискурсів, знання та навички старшого покоління часто виявляються застарілими та нікому не потрібними. На нашу думку, саме зниження значущості досвіду попередніх поколінь, що відбулося через появу нових можливостей отримання інформації, призвело до збільшення конфлікту між поколіннями, а також стало причиною ускладнення передачі соціального досвіду, засвоєння якого є надзвичайно важливим.

Проблема погіршення комунікації між поколіннями призводить до погіршення явища передачі цінностей, а також до погіршення відносин між представниками інших вікових груп. Ситуація доходить до того, що діти та батьки в такій ситуації сприймають один одного як представників абсолютно іншої культури та світогляду. Як вже зазначалося, причиною цього виступає збільшення інформаційного розриву і поляризація інформаційного занурення, що в свою чергу призводить до виникнення явища інформаційного аутсайдингу та появи інформаційних аутсайдерів, які мають не достатньо ефективних можливостей до соціалізації, чи ресоціалізації. На основі аналізу літератури, ми сформуваємо власне розуміння поняття соціалізація. Воно містить в собі наступні смисли:

Соціалізація – це динамічний процес входження індивіда в суспільство та його розвитку як соціальної істоти упродовж всього життя, який відбувається у взаємодії з навколишнім середовищем, що полягає в процесі засвоєння та відтворення соціальних норм і культурних цінностей, а також саморозвитку та самореалізації в тому суспільстві до якого вона належить.

У процесі життєдіяльності індивід прагне повного розкриття власних життєтворчих потенцій, прагне самореалізації та самоактуалізації і кожна особистість зацікавлена в максимальному розвитку власних потенцій, адже як відомо, процес розвитку особистості – це процес нелінійний. Нажаль ця нелінійність в старшому віці проявляється меншою мірою, ніж у підлітковому. Проблема старшого покоління здебільшого полягає в відсутності гнучкості мислення та вміння постійно бути готовим до нового, постійно вдосконалювати свої знання та навички. Означена концепція безперервної освіти з'явилася в роботі Едуарда Ліндемана «Значення освіти для дорослих» та полягає в тому, щоб після закінчення навчального закладу обов'язково необхідно продовжувати розвиватися, як професійно, так і особистісно, оскільки отримані знання швидко застарівають. Головні напрямки безперервної освіти – це освіта на протязі всього життя (*life-long learning education*); та навчання для дорослих (*adult education*) [8]. Починаючи з 1970-х років, світова наукова спільнота почала активно розглядати проблеми соціальної адаптації та ресоціалізації представників старшого віку, поштовхом до цього стала доповідь Е. Фора, на «III Міжнародній конференції з освіти дорослих у контексті безперервної освіти», адже саме в цій доповіді було наведено основні положення парадигми освіти та самоосвіти, на усіх без виключення етапах життя, в основу якої покладено принцип безперервності. Головною метою методологічних досліджень ЮНЕСКО було вирівнювання темпів соціального, культурного, політичного, особистісного та інформаційного розвитку для громадян різних країн, різного віку та статусу. Е. Фор, в своїй доповіді заявив, що старіння завжди варіативне, а отже способи продовження освіти у цьому віці повинні відповідати можливостям [3].

Для повноцінної освіти людей старшого (третього) віку необхідна спеціально розроблена методологія та навчальні програми, які враховують різноманітність наявної освіти та мотивації слухачів, їх гендерних, вікових, та культурних особливостей та їх попередній життєвий досвід, адже в старшому віці, на відміну від інтересів, хоббі, та звичок, (що частково переходять з більш ранніх періодів життя) перейти в освіту дорослих, зберігаючи

при цьому розумову напругу як прояв активності, (коли інші її види поступово згасають), може бути досить складно [2]. Важливим в цьому процесі є усвідомлення в освіті одного із засобів вирішення найважливішої екзистенційної проблеми – збереження сенсу життя в той період, коли він маргіналізується, та постає не зовсім ясным. Знайти себе, та позитивно осмислити своє місце та роль в новому, порубіжному, близькому до інформаційного суспільстві, представникам літнього віку може допомогти вивчення теорії філософії. Наприклад звертаючись до праці «Катон Старший», (лат. Cato Maior de Senectute) видатного філософа античності Цицерона. В цій філософській праці говориться наступне: «А хіба немає справ, що підлягають віданню старих, слабких тілом, але сильних духом? Адже не силою м'язів, та не спритністю вершилися великі справи, а мудрістю, авторитетом та досвідом яких не позбавлена старість, які навпаки зміцнюються з роками та підсилюються здоровим глуздом...». Цікавим є те, що в Україні кількість працюючих пенсіонерів є досить великою, порівняно з країнами Європи. Згідно з оприлюдненими пенсійним фондом даними, станом на 1 січня 2023 року в Україні було зареєстровано 10,7 млн пенсіонерів, із них 2,7 млн (25%) осіб продовжували працювати. В Європі ж ця цифра значно нижча, після виходу на пенсію продовжують працювати лише 12,3% жінок та 18,2% чоловіків. Отже, концепція безперервного розвитку соціальна динаміка, та ресоціалізація людей старшого віку в Україні, забезпечується переважно необхідністю, або особистісним бажанням працювати, бути потрібними, допомагати дітям, рідним та близьким людям. Працюючим пенсіонерам, так чи інакше доводиться «йти в ногу з часом» та систематично оновлювати отримані раніше знання й навички. За словами психологів, [6, 7, 8] на пенсії в людей часто настає «пенсійна хвороба», яка проявляється у втраті відчуття трудової задоволеності, зокрема й через втрату колишнього статусу та значущості в суспільстві. Після виходу на пенсію людина почувається непотрібною, забутою та досить часто перестає розвиватися і слідкувати за своїм зовнішнім виглядом. Це може символізувати відмову від усього важливого, цінного та продуктивного, зокрема й від того, чому людина присвятила все своє життя. Для розв'язання означеної проблеми в ряді європейських держав запроваджено «інститут наставництва». За його допомогою літня людина може успішно проходити стресовий момент виходу на пенсію та адаптуватися до нього, передаючи свої професійні знання та навички молодим кадрам, адже втрата кваліфікованого працівника, який працював на посаді багато років і в певний момент залишається «не при справі» є стресовим, не лише для самої людини, але й для підприємства. Підприємство в особі відправленого на пенсію спеціаліста, втрачає носія багажу накопичених знань, як професійних так і життєвих. Та й вихід із колективу знайомої всім ланки відчутно вдаряє по інших співробітникам. Важливо зауважити, що люди похилого віку, продовжують працювати не тільки з економічних міркувань, але й тому, що залучення до роботи дає їм відчуття потрібності, моральної незалежності, а також усуває дефіцит спілкування, наповнює почуттям власної гідності, що не дає впасти в депресію, почувати себе самотніми [1]. Вважаємо, що впровадження означеної практики буде доцільною і в Україні, а інститут наставництва може стати запорукою благополуччя людей похилого віку та засобом підвищення якості їх життя. Але для імплементації європейського досвіду наставництва, представники старшого покоління повинні йти в ногу з часом, орієнтуватися в тенденціях культури, освіти, мати високий рівень інформаційної грамотності. Наша світоглядна позиція підтверджується дослідженнями вчених, з університету Женеви, дослідження яких підтвердило, що освоєння мережі інтернет допомагає «розшевелити» мозкові центри, що відповідають за прийняття рішень та побудову аргументації, сприяє призупиненню патологічних вікових змін, що приводять до деменції, адже під час роботи в інтернеті людина виконує декілька операцій одночасно,

проводячи пошук та обробку інформації [9, с. 24-25]. Емпірично доведено, що використання інтернету забезпечує когнітивну стимуляцію і, таким чином, може сприяти накопиченню когнітивного резерву, який є інструментом для підтримки когнітивного здоров'я в період старіння, та покращує пам'ять, швидкість обробки інформації і контроль уваги в людей літнього віку. За результатами дослідження вчених, ефект від освоєння інтернету був дещо вищим у літніх чоловіків, ніж у жінок. [7, с. 1-10]. Вчені з Федерального Університету Санта-Катаріни (UFSC), котрі проводили дослідження проблем соціальної адаптації та зниження рівня інтелектуальної діяльності серед старшої вікової групи, дійшли до аналогічних висновків. За результатами цього дослідження, саме активне освоєння літніми людьми мережі інтернет, було пов'язано зі зниженням ризику деменції на 40% [7, с.1-12]. А отже, тотальна діджиталізація відкриває нові можливості та створює нові соціальні конструкти, не зважаючи на певні негативні наслідки, осмислення та гармонізація яких виступає одним з пріоритетних завдань соціальних наук.

Важливо зауважити, що автоматизація низки технологічних процесів та перехід до штучного інтелекту, частково витіснили людину з безпосередньої участі у виробничому процесі та поставили її «поруч із виробництвом», зміщуючи її функції виключно у сферу контролю, що призводить до часткової втрати робочих місць, та зникнення низки колишніх професій, через що та частина представників старшої вікової групи, що не має доступу до інтернету, не володіє іноземною мовою, не має можливості систематично самонавчатися, та не має освіти в престижній сфері діяльності (адже саме ці критерії нині постають основою професійної стратифікації та конкурентної спроможності на ринку праці) надалі маргіналізується та втрачає колишній соціальний статус, віру в чинну політичну систему, в систему ціннісних та соціальних орієнтацій, на зміну якій не приходить нова, а тому людина залишається не лише на узбіччі технічного прогресу, а й соціального включення в цілому. Означена думка підтверджується дослідженнями групи вчених з Бристольського університету (К. Волш, Т. Шафт Н. Кітінг та ін), що проводилося з 2014 по 2017 рік, та було направлене на виявлення головних недоліків та проблем в житті літніх людей, зокрема проблеми їх соціального виключення та маргіналізації. Британські вчені помітили, що в старшому віці з'являються психосоматичні форми хвороб, які фактично не є хворобами, а є наслідками актуалізації пережитих в молодості психологічних травм, або ж взагалі можуть бути нормальними симптомами старіння, що пов'язані зі зниженням рухливості, м'язової маси, погіршенням роботи сенсорних систем, втратою активності, психічними змінами та патологіями і так далі [10]. На фоні фізіологічних змін (погіршення слуху, зору, координації, швидкості реакції, дратівливості на фоні супровідних хронічних захворювань, в літніх людей часто формуються комунікаційні бар'єри [6]. Через це можуть погіршуватися, або псуватися відносини з близькими та друзями, в тому числі й в колективі, через небажання працівників пенсійного віку поступитися високою посадою молодим, піти на пенсію, або перейти на більш низьку, або ж робітничу спеціальність. Це може стати причиною формування депривації, що виражається в неможливості задовільнити певні життєві потреби (фізичні та психологічні, зокрема й потребу в повазі, визнанні, тощо) та призводить до втрати людиною колишнього соціального статусу, що в свою чергу може стати причиною соціального відчуження, яке надалі може формувати індивідуальні, структурні та суспільні компоненти маргіналізації особистості. З боку соціальної філософії простежуються чіткі причинно-наслідкові зв'язки між слабким рівнем соціальної інтеграції людей старшої вікової групи та формування явища «інформаційного аутсайдингу», що призводить до збільшення «дистанційованості покоління», адже люди пенсійного віку, що продовжують працювати в колективі, тою чи іншою мірою продовжують опанування

сучасних форм та методів роботи з використанням комп'ютерної техніки, на відміну від пенсіонерів, що не працюють та не мають необхідності в цьому. Своєю чергою, це приводить до їх відчуження від всього нового та незрозумілого. На фоні цього в старшого покоління формуються соціальні обмеження, які в індивідуальній свідомості старіючої людини переломлюються та перетворюються на екзистенційні, що проявляються в хронічній тривожності, відчутті непотрібності, психологічного дискомфорту, соціального алармізму, та формування запитань про сенс свого подальшого існування [1]. Однією з важливих причин того, що представники літнього віку почувають себе непотрібними та неповноцінними, залишаючись на одинці зі своїми проблемами, полягає в тому, що сучасна молодь схильна повністю ігнорувати та відкидати досвід старшого покоління, сприймаючи його як не актуальний. На нашу думку, однією з головних причин такого світогляду, є те, що серед молоді переважає розважально-рекреативна (така, що пропагує комп'ютерні ігри та симуляції як основний інструмент дозвілля) та гедоністична особистісна направленість, яка сприймає фізичну працю, як засіб соціального примусу, та джерело страждань й намагається максимально їх уникнути. Означена світоглядна позиція є небезпечною для сталого суспільного розвитку, оскільки пропагує зневагу до праці та суспільних відносин, безцілну трату життя, називаючи відпочинок (під яким розуміються комп'ютерні ігри та симуляції, а також адиктивна поведінку у формі пияцтва та зловживання речовинами, що змінюють психічний стан людини) головною метою та сенсом життя. Такі зміни в свою чергу призводять до ускладнення відносин та поглиблення соціально-психологічного розриву між поколіннями, адже представникам старшого покоління, часто буває складно освоювати новітні цифрові гаджети, що в свою чергу негативно впливає на взаємовідносини старшого покоління з молоддю та на процес її соціалізації молоді, порушуючи його перебіг, оскільки первинним агентом соціалізації в інформаційному суспільстві залишається взаємовідносини молоді з суспільством, що передбачає забезпечення потреб у праці, у засобах праці, суспільних відносинах та суспільній творчості, а їх цементуючою основою повинні виступати родинні відносини.

Вищевказану проблему необхідно розглядати не лише на рівні особистості, але й на рівні системи соціальних відносин, адже сучасний гедоністичний світогляд також призводить до збільшення морального, ціннісного, та інформаційно-понятійного розривів між молодим та старшим поколіннями обмежує можливість молоді задовольнити потреби в соціальних відносинах та не дає молоді повноцінно соціалізуватися. (оскільки віртуальна праця та відпочинок не соціалізує) а людям в віці – ресоціалізуватися. Через це люди похилого віку часто почуваються непотрібними своїм близьким, та ображаються на молодь, дорікаючи їм за недостатню увагу і повагу. Виходить замкнене коло, з одного боку, старше покоління хоче спілкуватися і бути корисним, з іншого боку – таке спілкування наповнене докорами та звинуваченнями і часто переростає у сварки та конфліктні ситуації. В результаті виникає дистанційованість поколінь, що також вплинула на зміну ставлення молоді до старшого покоління, оскільки молодь вже не має ясного уявлення про життя старших, вона схильна драматизувати їхнє соціальне становище. Так народжуються стереотипи, коли імовірніший характер відомостей про реальність трансформується в категоричне судження, коли представників старшої вікової групи сприймають як хворих, бідних, самотніх, які не мають соціальної значимості, не здатних адаптуватися та сприймати нове.

Означена думка підтверджується й багаторічними дослідженнями американського вченого, академіка Барбари Дж. Вілсон, яка наголошує, що не зважаючи на значні інформаційні, та глобалізаційні перетворення – ядром для соціалізації повинна залишатися сім'я, та сімейні цінності, котрі дозволять сформувати свого роду «інформаційний щит», розуміння

що є добре, а що є погано, а також прищепити високий рівень емпатії, завдяки якому молодому поколінню стануть більш зрозумілі емоції та стосунки їх батьків, та представників старшого віку. «Вони також почнуть розуміти, яким чином їм краще проявляти свій характер, темперамент і когнітивні здібності до кожної окремої соціальної ситуації...» [6].

Важливою соціалізаційною проблемою виступає той факт, що віртуальні відносини, засоби праці, та віртуальне виробництво – не соціалізують, а сучасна молодь не бажає засвоювати навіть базові навички господарювання, вважаючи фізичну працю рудиментарною, такою для якої існують відповідні спеціалісти. Під впливом глобалізаційних соціокультурних чинників аксіологічні категорії можуть змінюватися, набувати нових сутнісних ознак, але властивості предметів як правило залишаються незмінними довгий час, адже вони корисні і цінні не самі по собі, а лише коли відображають внутрішні запити людини. Для повноцінної соціалізації та ресоціалізації, необхідно повною мірою забезпечити потреби людей у праці, у засобах праці, суспільних відносинах та суспільній творчості, а їх цементуючою основою повинні виступати родинні відносини. Нажаль багатократне збільшення потужностей електронно-обчислювальної техніки не спричинило багаторазового збільшення продуктивності соціального виробництва та продукування соціальних благ, а було направлене переважно на покращення аудіовізуальних, графічних компонентів комп'ютерних симуляцій, що використовуються для розваг та дозволяють людині цілком і повністю зануритися в віртуальність, що нині здатна повною мірою імітувати реальний світ. Як результат це призводить до масового зациклення людства на віртуальних симуляціях та «соціалізації на девіацію», оскільки специфіка соціалізації людини полягає в тому, що вона відбувається «тут і зараз», людина інтегрується у той соціальний простір, який було організовано незалежно від неї, який дістався «в спадок» від попередніх поколінь. Така соціальна динаміка, на нашу думку є негативною, оскільки засоби праці та структура способу виробництва постають не тільки матеріалізованим виразом відношення суспільства до людини та природи, але і носієм важливих соціально-економічних функцій, адже саме суспільний розподіл праці, виступає головним чинником зміни продуктивних сил, одночасно виступаючи моментом розвитку виробничих відносин суспільства. Саме активна роль індивіда в структурі способу матеріального та духовного виробництва та економічній системі забезпечує якісні соціальні перетворення та ефективно соціалізує.

Висновки. Отже, проблема морального та ціннісно-психологічно розриву між поколіннями, частково спричинена небажанням представників старшої вікової групи йти в ногу з часом та ефективно використовувати можливості сучасної електронно-обчислювальної техніки, що в свою чергу призводить до падіння рівня їх авторитету серед молоді, та формування «образу відсталості», що автоматично відкидається, але йому на зміну досить не часто приходять нове. Корінь проблеми полягає в тому, що молоді люди, котрі в переважній більшості зациклені на електронних гаджетах та інноваціях, не прагнуть переймати цінності, котрі передавались з покоління в покоління, цим самим ігноруючи соціально корисні навички, зокрема досвід господарювання, порушуючи ланцюгову реакцію. Натомість молодь віддає перевагу формуванню власних, часто віртуальних цінностей, що мінімізує шанси повноцінно соціалізуватися, (адже віртуальна праця не соціалізує) а в сукупності з негативними тенденціями в культурі (масове зниження інтересу молодого покоління до музеїв, театрів, галерей тощо), призводить до глобальної акультурації та маргіналізації молодого покоління, коли одні цінності втрачені, а інші не набуті. Також стає зрозуміло, що однією з причин, маргіналізації молоді, що прихована в сучасному погляді на життя – є гедонізм, як соціальна-філософська течія та стиль життя, що пропагує відмову від традиційних норм, цінностей та обмежень.

Відстало-репресивною вважається я думка про те, що індивіди мають бути залучені до процесу реального виробництва, а суспільно-трудова цінність часто характеризується молоддю як відсталі. Гедонізм пропагує потурання своїм бажанням і пристрастям, та призводить до зміни аксіологічних категорій, котрі набувають нових сутнісних ознак. Це проявляється насамперед в тому, що робітничі спеціальності мають надзвичайно низький рівень престижності серед молоді, а сама фізична праця розглядається як «соціальний рудимент» що в свою чергу призводить до популяризації суспільства споживання, толеруванні пияцтва, паління, ігрової та інтернет-залежностей. Таке «соціальне толерування» призводить до того, що суспільний осуд, котрий раніше міг стримувати певну поведінку та шкодити репутації особи, що веде асоціальний спосіб життя, перестав працювати. Все це в свою чергу детермінує багатократне збільшення кількості девіантів та адиктів серед представників молодого покоління, а також збільшення кількості молодих людей, що повністю відчужуються від суспільства, через відсутність можливостей повноцінно соціалізуватися. Представники старшого покоління зі свого боку часто сприймають таку поведінку як нормальну, що свідчить про недостатній рівень обізнаності в питаннях сімейного виховання, або про наявність певних соціальних, чи психологічних розладів, або залежностей в них самих, що є досить поширеним явищем, в такому випадку ряд залежностей починає виступати в формі співзалежностей, та в майбутньому провокує ще складніші соціальні та психологічні проблеми. Сучасним батькам та дідусям залученим до процесу виховання молодого покоління, потрібно чітко усвідомлювати свою роль на різних етапах соціалізації молоді, та виконувати функцію ментора, тьютора, організатора, менеджера, а головними принципами менеджменту як відомо є – прогнозування, організації, мотивація, координація та контроль. Важливим кроком для вирішення проблеми виступає налагодження ефективної передачі та засвоєння цінностей молоддю, зокрема ціннісних орієнтирів та господарських навичок в процесі сімейного виховання. Головним завданням при цьому є допомогти молодому поколінню навчитися аналізувати та досліджувати інформацію за допомогою доступних інструментів, удосконалити особисті комунікативні якості, та обирати ефективні стратегії взаємодії, що базується на емпатії та загальнолюдських цінностях, сформувати повагу до людей старшого покоління, а ті в свою чергу мають йти в ногу з часом, намагаючись бути обізнаними з новітніми трендами та інноваціями в різних сферах соціальної реальності. Вочевидь, що сьогодні необхідні більш глибокі та комплексні дослідження проблеми адаптації літніх людей до умов техногенного суспільства.

Список використаної літератури

1. Гончарова Л. А. Психологічні особливості дослідження творчої активності особистості людей похилого віку. Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія – Івано-Франківськ, 2015, *Вісник Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника*, Вип. 20. Ч. 1. С. 118-126.
2. Коленіченко Т.І. Особливості адаптації людей похилого віку до умов нового соціального середовища: автореф. дис. ... канд. філос. наук : 13.00.05. Київ, 2010. 24 с.
3. Локшина О.І. Новий погляд на освіту ххї століття: глобальний, європейський, український виміри Інститут педагогіки НАПН України. Київ, 2017. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/714793/1/Локшина%20О.І.-конвертирован.pdf> (дата звернення: 01.06.2023).
4. Марк Туллій Ціцерон. Філіппіки «Катон Старший, або Про старість» пер. з латини Литвин В.В. Україна Київ: Априорі, 2021
5. Енциклопедія сучасної України Том 5 Гедонізм [Електронний ресурс]: URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=28948 (дата звернення: 01.06.2023).

6. Almeida OP, Yeap BB, Alfonso H, Hankey, et al. Older men who use computers have lower risk of dementia. *PloS-Int.* 2012 URL: <https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0044239>
7. Barbara J. Wilson «Media and Children's Aggression, Fear, and Altruism» *The future of children scientific journal* 2006 URL: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ795855.pdf> (дата звернення: 01.06.2023).
8. D' Orsi E, Junqueira Xavier A, B. Rafnsson S, Steptoe et al (2020) Is use of the internet in midlife associated with lower dementia incidence? Results from the English Longitudinal Study of Ageing. URL: DOI: 10.1080/13607863.2017.1360840
9. Eduard C. Lindeman *The meaning of adult education* Alpha Editions, New York, 2020 № 2. P. 41–43.
10. Ihle A, Bavelier, D, Maurer J, Oris M, et al Internet use in old age predicts smaller cognitive decline only in men. *University of Geneva, 2020 Vol. 7. № 4.*
11. Walsh, K., Scharf, T. & Keating, Social exclusion of older persons: a scoping review and conceptual framework. *University of Bristol 2017, Townsend Centre, Bristol Eur J Ageing* 14, 81–98 URL: <https://doi.org/10.1007/s10433-016-0398-82>.

**CURRENT PROBLEMS OF ADAPTATION OF REPRESENTATIVES
OF THE OLDER GENERATION TO THE IMPACT OF TECHNOGENIC SOCIETY.
SOCIO-PHILOSOPHICAL ANALYSIS**

Oleg Boychuk,

*Pereyaslav-Khmelnytskyi Pedagogical University,
Department of Philosophy and Social Anthropology
Sukhomlynskooho str., 30, 08401, Pereyaslav, Kyiv Region, Ukraine*

Mykola Stadnyk,

*Scientific-Research Institute of Ukrainian Studies
Isaakyana str., 18, 01135, Kyiv, Ukraine*

The article is devoted to illuminate the problems of social adaptation of senior generation in the difficult terms of technogenic society. In the article analysed the technogenic changes predefined by introduction of information calculating technologies in all spheres of social reality, on mutual relations in family and collective. The author investigates such kind of problem as «Information outsiders» in particular among the representatives of senior generation, whom doesn't have aspirations to operatively embrace the rates of informatively-computer revolution, what causes the loss of their influence and authority among progressive young people and presently are on verge of total exclusion from society. The author comes to the conclusion that hedonism, as studies of axiology and world view flow, can play great role as destructive socializing phenomenon, that can result in violation in transferring and mastering of social experience, increase the distance between different generations. The article examines such fact that elderly people often deliberately don't want to master modern technologies, motivating this with a decrease in mental abilities, and this fact can only complicates the problem. The article analyzes a number of current studies by leading American and European scientists, which prove that active study and use of the Internet contributes to the suspension of pathological age-related changes and helps to fight dementia. Also the analysis carried out by the possibilities of implementation of the European experience of mentoring, to facilitate the social adaptation of representatives of the elderly upon retirement, to establish an effective process of communication and exchange of experience between generations.

Key words: socialization, social adaptation, social exclusion, marginalization, social integration, techno outsidership, generational distancing, social transformations, hedonism, value transfer, judgment transformation, information society, mentoring institute.

УДК 141.319.8:37.015

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.48.3>

МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН ДЛЯ СТАНОВЛЕННЯ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Анна Гуменюк

*Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія,
кафедра суспільних дисциплін
вул. Проскурівського підпілля, 139, 29000, м. Хмельницький, Україна*

У статті розкрито методологічний потенціал історичних дисциплін для становлення критичного мислення здобувачів вищої освіти. Доведено, що дисципліни соціально-гуманітарного циклу, зокрема історичні, набувають особливого значення в системі професійної підготовки педагога в закладах вищої освіти. Розглянуто основні напрями оновлення змісту історичної освіти. На засадах постнекласичної освітньої парадигми, що охоплює основні положення постмодернізму, постструктуралізму, синергетики, гендерної філософії, здійснено реконцептуалізацію історії як відкритої, плюральної, багатоаспектної та відкритої для доповнень. Проаналізовано структуру і зміст професійної підготовки педагога у закладах вищої освіти. Доведено необхідність трансформацій професійної підготовки педагога, переосмислення її мети, змісту, форм і способів освітньої взаємодії. Зазначено, що сучасна професійна підготовка повинна бути спрямована на становлення особистості, здатної до ефективної діяльності в швидкозмінюваному світі, становлення якої відбувається через розширення можливостей, плюралізм напрямків, форм і рівнів навчання. Досліджено зміст основних компетентностей та програмних результатів навчання, на основі чого виявлено, що метою вивчення історичних дисциплін, разом із здобуттям необхідних знань з дисципліни, виступає оволодіння стратегіями їх самостійного пошуку, зокрема, в процесі роботи з першоджерелами та науковою літературою; значна увага приділяється розвитку когнітивних стратегій здобувачів, зокрема, становленню професійного мислення; критичне мислення виступає однією з провідних компетентностей, що мають бути сформовані під час вивчення зазначених освітніх компонентів; зміст основних компетентностей містить такі важливі складові критичного мислення як гнучкість, нелінійність, самостійність, здатність до вирішення задач у нестандартних ситуаціях, вироблення нових, підходів до розв'язання проблемних ситуацій; структурно-змістова побудова освітніх компонентів залишає їх гнучкими та відкритим для доповнень.

Ключові слова: професійна підготовка педагога, історичні дисципліни, критичне мислення, здобувачі вищої освіти, професійні компетентності.

В системі професійної підготовки педагога в закладах вищої освіти особливого значення в сучасних умовах набувають історичні дисципліни. Важливість вивчення історичних дисциплін зумовлена суспільно-політичними викликами та реаліями.

На думку В. Кравця, «актуальність історії полягає в тому, що до її проблем завжди спостерегається інтерес науковців, суспільства. Серед питань, які нині дискутуються у професійному товаристві, постають наступні: якої історії навчати? Як і навіщо навчати? Яким має бути сучасний підручник з історії? Яку роль відіграє історія в суспільній свідомості? Яка роль історії України у всесвітньо-історичному контексті?» [3].

В рамках модернізації національної системи освіти відбувається оновлення змісту історичної освіти. Відбувається трансформація розуміння історії як науки. Якщо раніше

вона трактувалася як наука про суспільство, то на сьогодні відбувається її антропологізація, історія стає наукою про людину. Історія постає як багатоаспектна, нелінійна, плюральна відкрита для доповнень. Тому, в сучасному прочитанні історії важливою є відсутність єдиних універсальних методів, нелінійність, свобода вибору, світоглядний плюралізм.

На нашу думку, саме історичні дисципліни як компонент професійної підготовки педагога містять необхідний методологічний потенціал для становлення критичного мислення здобувачів вищої освіти, що і зумовлює актуальність теми.

Метою статті є дослідження змісту історичних дисциплін в закладах вищої освіти, методів, форм викладання і виявлення методологічного потенціалу даних освітніх компонентів для розвитку когнітивної сфери здобувачів.

Джерела за темою дослідження охоплюють досить широке коло освітніх проблем. Проаналізовані праці можна згрупувати за декількома напрямками.

До першої групи слід віднести наукові праці авторів, у яких висвітлюються проблеми реформування вищої педагогічної освіти: В. Андрущенко, В. Кременя, М. Култаєвої, С. Куцєпал, В. Кушерця, М. Михальченка, В. Пазенка, І. Предборської, М. Романенка, та ін.

До другої групи належать праці вчених у яких відображено концептуальні засади реформи Нової української школи: Л. Гриневиц, О. Елькіна, С. Калашнікової, І. Коберник, О. Макаренко та ін.

До третьої групи належать праці дослідників критичного мислення – В. Буданова, Л. Горбунової, І. Добронравової, О. Князевої, М. Ліпмана, І. Предборської та ін.

До четвертої групи слід віднести праці сучасних дослідників історичної освіти: В. Адамського, С. Ганаби, Г. Гамрецької, В. Гоцуляка, В. Кравця, О. Поліщука та ін.

Аналіз зазначених джерел виявив, що основні зусилля науковців спрямовано на визначення концептуальних засад становлення критичного мислення здобувачів в закладах вищої освіти, а також, дослідження ролі історичних дисциплін у даному процесі.

На нашу думку, саме історичні дисципліни як компонент професійної підготовки сучасного педагога містять необхідний методологічний потенціал для становлення критичного мислення здобувачів вищої освіти.

У Стратегії розвитку вищої освіти на 2022–2032 роки визначено основні напрями розвитку системи вищої освіти на сучасному етапі. Метою вищої освіти в Україні виступає інтелектуальний, культурний і професійний розвиток особистості, формування якісного людського капіталу та згуртування суспільства для утвердження України як рівноправного члена європейської спільноти, розбудова ефективної інноваційної конкурентоспроможної економіки та забезпечення високих стандартів якості життя [6].

Бачення вищої освіти України — конкурентоспроможна та соціально відповідальна вища освіта України, яка має високу довіру у суспільстві; формує фаховий та науково-освітній потенціал країни шляхом реалізації якісних освітніх програм, досліджень і соціальних проектів; інтегрована у європейський освітній та дослідницький простори; демонструє динамічний розвиток інституцій та академічних спільнот на принципах академічної свободи, університетської автономії, доброчесності та інклюзивності. Результати проведеного аналізу проблем і переваг системи вищої освіти України разом з узагальненням напрямів розвитку вищої освіти у світі, пріоритетів Європейського простору вищої освіти дали змогу розглядати вищу освіту як ключовий механізм формування високоосвічених відповідальних людей. Вища освіта є фактором не лише економічної, але і політичної, соціальної, когнітивно-емоційної безпеки людини. Відмова від суто утилітарного ставлення до вищої освіти повинна призвести до нових підходів щодо освіченості населення України. Розвиток інформаційного суспільства та високотехнологічної

економіки потребує масової вищої освіти, вимагає від кожної сучасної людини високого рівня освіченості та здатності до критичного мислення. Вища освіта стає необхідним стратегічним елементом безпеки суспільства. Стратегічним пріоритетом держави повинно бути максимально можливе без компромісів щодо якості охоплення населення країни вищою освітою, стимулювання здобуття другої та наступної вищої освіти в межах безперервної освіти дорослих [6].

Пріоритетами розвитку вищої освіти в Україні, які визначають концептуальну модель вищої освіти, є: автономія та інституційна спроможність закладів вищої освіти; прозорість і відкритість управління; колегіальність і залученість учасників освітнього процесу до процесів реформування системи вищої освіти; відповідальність; прагматичність у виборі моделей розвитку; партнерство; академічна доброчесність; академічна свобода; професіоналізм; тісний зв'язок освіти з наукою, економікою; орієнтація на найвищі наукові досягнення; орієнтація на досягнення найвищої якості освіти; збереження кращих надбань вітчизняної освіти; збереження інтелектуального людського потенціалу в регіонах; орієнтація на всебічний розвиток особистості протягом життя та ін. [6].

З огляду на зазначені пріоритети розвитку освіти, виникає потреба у реформуванні її структури та змісту. На думку В. Андрущенка, важливою є «проблема модернізації змісту освіти, приведення його у відповідність до найновіших досягнень сучасної науки, культури і соціальної практики. Орієнтуючись на сучасний ринок праці, до пріоритетів освіти сьогодення відносить вміння оперувати такими технологіями та знаннями, що задовольняють потреби інформаційного суспільства, готують молодь до нових ролей в цьому суспільстві. Важливим сьогодні є не тільки вміння оперувати власними знаннями, а й бути готовим змінюватись та пристосовуватись до нових потреб ринку праці, оперувати та управляти інформацією, активно діяти, швидко приймати рішення, навчатись впродовж життя [1, с. 8]».

Методологічною основою трансформацій в системі вищої педагогічної освіти є нова освітня парадигма, що визначає основні філософські ідеї, принципи та світоглядні орієнтири, які визначають напрямки її становлення.

Методологічні засади сучасної освітньої парадигми вибудовуються на засадах світоглядного плюралізму і охоплюють основні положення постмодернізму, постструктуралізму, синергетики, гендерної філософії та ін.

Евристичний потенціал зазначених напрямів полягає у реконцептуалізації змісту та цілей вищої освіти відповідно до викликів і потреб сучасного суспільства.

В умовах соціальної та екзистенційної кризи сьогодення перед людиною постає така важлива світоглядна проблема, як пошук себе та відповідальність за свій вибір та дії.

Становлення сучасної системи вищої освіти передбачає трансформації у професійній підготовці педагога, зокрема її мети, змісту, форм і способів освітньої взаємодії. Сучасна професійна підготовка спрямована на становлення особистості педагога, здатної до діяльності в швидкозмінюваному світі, в інформаційному суспільстві. Відбувається переорієнтація на модель освітнього процесу, зорієнтовану на особистість, становлення якої відбувається через розширення можливостей кожної людини реалізувати свої потреби в нових знаннях, плюралізм напрямків, форм і рівнів навчання, що дозволяють здобувати освіту всім членам суспільства з урахуванням їх здібностей, потреб і інтересів [5].

Трансформація мети освітнього процесу зумовлює і відповідні зміни у змісті освіти. Ще донедавна зміст освіти передбачав озброєння здобувача певним заздалегідь визначеним набором знань, умінь і навичок з метою всебічного розвитку особистості і готовності до суспільного життя. На сучасному етапі суспільного розвитку важливо не лише оволодіти певним набором знань, умінь і навичок, а й способами їхнього пошуку і здобуття.

Такі зміни в системі вищої педагогічної освіти вимагають удосконалення навчального процесу: методів, форм, способів та засобів освітньої діяльності. Актуальними є методи та технології, що сприяють становленню критичного мислення здобувача, розширенню свідомості, формуванню самостійної дослідницької позиції, а саме: нелінійних методів, інтерактивних технологій, технологій становлення критичного мислення Б. Блума та ін.

Змін зазнають і форми навчання. В закладах вищої освіти релевантними стають ті, в основі яких лежать принципи активності, діалогової взаємодії, нелінійності, багатоваріантності, наприклад: рольові ігри, моделювання, проекти, індивідуальні дослідження. В системі вищої педагогічної освіти відбувається розробка багатоваріантних навчальних планів, з метою забезпечення можливостей вибору освітніх компонентів здобувачами відповідно до особистих здібностей та інтересів, що створює можливість побудови індивідуальної освітньої траєкторії.

Модернізація вищої педагогічної освіти за даними напрямками є важливою передумовою для створення сучасної моделі підготовки педагога, яка дозволить узгодити процес професійної підготовки з тенденціями розвитку сучасного суспільства.

Щодо створення необхідних умов для становлення критичного мислення майбутніх педагогів на заняттях з історичних дисциплін, необхідною є реконцептуалізація основних аспектів професійної підготовки.

З метою визначення ролі історичних дисциплін в системі професійної підготовки педагога було проаналізовано структуру і зміст професійної підготовки педагога у закладах вищої освіти (на прикладі Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії та Вінницького гуманітарно-педагогічного коледжу). Під час аналізу освітньо-професійних програм та навчальних планів визначено, що основними історичними дисциплінами, що викладаються для переважної більшості спеціальностей є Історія української державності (Історія України) та Всесвітня історія.

Дослідивши зміст силябусів та робочих програм з зазначених дисциплін, проілюструємо зміст основних компетентностей на прикладі курсу «Історія української державності» [2].

Метою курсу виступає створення цілісного уявлення про історичний розвиток української держави та народу, що виступає в якості основи для виховання патріотизму, національної та громадянської гідності, оволодіння навичками та основними методами роботи з історичними джерелами та науковою літературою [2].

Серед основних завдань вивчення дисципліни:

- визначення ролі історії Української державності в системі соціально-гуманітарних наук;

- ознайомлення з основними етапами формування української державності;
- дослідження процесу національного державотворення, традицій української державності, значення боротьби українського народу за відродження національної культури;
- дослідження суспільного ладу та політичних систем на різних етапах розвитку української державності;

- висвітлення діяльності історичних постатей української нації в контексті історичних подій та процесів, що відбувалися на території країни;

- становлення національної свідомості, громадянських якостей української молоді, професійного мислення майбутніх педагогів [2].

Вивчення дисципліни забезпечує формування у фахівців таких компетентностей:

- ціннісна: передбачає здатність до збереження і трансляції моральних, культурних, наукових цінностей і досягнень суспільства на основі розуміння історії та закономірностей розвитку предметної області у сучасному інформаційному суспільстві;

- критичне мислення: передбачає здатність вільно оперувати розумовими стратегіями з метою формулювання обґрунтованих висновків і оціночних суджень, прийняття рішень;

- гнучкість: здатність до адаптації мислення, поведінкових стратегій та емоцій для вирішення задач у нестандартних умовах та ситуаціях (ситуаціях ризику, вироблення та застосування оригінальних підходів до вирішення проблемної ситуації).

- соціально-громадянська: передбачає здатність до соціально відповідальної діяльності, виконання різних ролей та функцій в колективі та соціумі, застосування технологій трансформації та конструктивного розв'язання соціальних конфліктів.

- здатність ефективно використовувати комплекс фонових (географічних, історичних, економічних, політичних) знань про Україну та країни, мова яких вивчається, з метою толерантної міжкультурної комунікації у діалозі двох культур (рідної та іншомовної) [2].

Навчальна дисципліна сприятиме досягненню таких програмних результатів навчання:

- Уміння аналізувати, оцінювати та прогнозувати домінуючі історичні, політичні, економічні, філософські процеси і явища та їх причинно-наслідкові зв'язки з точки зору власної світоглядної та громадянської позиції.

- Здатність до рефлексії, уміння всесторонньо критично оцінювати сутність проблем, визначати адекватні шляхи їх розв'язання, прогнозувати ймовірні наслідки.

- Вміння застосовувати засоби й технології міжкультурної взаємодії для реалізації моделей толерантної поведінки орієнтованої на систему індивідуальних, національних і загальнолюдських цінностей.

- Уміння застосовувати механізми реалізації суб'єкт-суб'єктних відносин з учасниками освітнього процесу, організовувати співпрацю з зацікавленими особами на засадах партнерства та інклюзії [2].

У результаті вивчення курсу студенти повинні знати:

- процеси, події, явища, які відбувалися на українських землях упродовж основних етапів розвитку Української державності;

- розуміти їх обумовленість і причинно-наслідковий контекст; орієнтуватися у перебігу економічних, соціальних, політичних і культурних явищ і процесів, що відбувалися на території України в контексті світової історії.

Уміти:

- вільно володіти навчальним матеріалом з курсу історії Української державності;

- розкривати сутність будь-якого питання з тих, які розглядалися під час лекційних та семінарських занять;

- не лише викладати фактичний матеріал, а й здійснювати аналітичну роботу в процесі викладання;

- визначати і аргументувати власну точку зору з приводу контрверсійних проблем вітчизняної історії;

- працювати з науковою літературою та джерелами з історії Української державності [2; 4].

Дослідивши зміст основних компетентностей та програмних результатів навчання, можна зробити наступні висновки, які є типовими для усіх вивчених програм:

1. Метою курсу разом із здобуттям необхідних знань з дисципліни, виступає оволодіння стратегіями їх самостійного пошуку, зокрема, в процесі роботи з першоджерелами та науковою літературою.

2. Серед завдань, окрім «знаннєвого» характеру значне місце займає розвиток когнітивних стратегій здобувачів, зокрема, становлення професійного мислення.

3. Критичне мислення виступає однією з провідних компетентностей, що мають бути сформовані під час вивчення зазначених освітніх компонентів.

4. У змісті основних компетентностей відображено такі важливі характеристики критичного мислення як гнучкість, відкритість, нелінійність, самостійність, здатність до вирішення задач у нестандартних ситуаціях, вироблення нових, підходів до розв'язання проблемних ситуацій.

5. Структурно-змістова побудова освітнього компонента залишає його відкритим для доповнень.

6. Серед програмних результатів навчання перевага надається розвитку аналітичних, оціночних та прогностичних вмінь, формуванню власної світоглядної та громадянської позиції, здатності до критичного осмислення проблем, вмінню вирішувати освітні завдання, прогнозувати, вибудовувати суб'єкт-суб'єктні відносини з учасниками освітнього процесу, організувати співпрацю з зацікавленими особами на засадах партнерства та інклюзії.

Даний аналіз засвідчує незаперечний евристичний потенціал викладання історичних дисциплін для становлення критичного мислення майбутнього педагога та створює контекст для подальших наукових досліджень.

Список використаної літератури

1. Андрущенко В. П. Освіта в пошуках нових стратегій мислення. Вища освіта України. 2003. №2. С. 5-6.
2. Історія української державності. Робоча програма навчальної дисципліни для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за спеціальністю 014 Середня освіта (Англійська мова і література). 2022. 35 с.
3. Кравець В. Історична освіта та наука в Україні [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/26712/1/Kravets.pdf>.
4. Освітньо-професійна програма: Середня освіта (Історія) першого (бакалаврського) рівня вищої освіти. Хмельницький, 2021. 27 с.
5. Предборська І. Постнекласичні інтервенції в освітньому дискурсі. освіта України. 2003. № 2. С. 37-40.
6. Стратегія розвитку освіти в Україні (2022-2023рр.) [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/news/2022/04/15/VO.plan.2022-2032/Stratehiya.rozv.VO-23.02.22.pdf>

METHODOLOGICAL POTENTIAL OF HISTORICAL DISCIPLINES FOR THE FORMATION OF CRITICAL THINKING OF HIGHER EDUCATION STUDENTS

Anna Humeniuk

*Khmelnyskyi Humanitarian and Pedagogical Academy,
Social Sciences Department*

Proskurivskoho pidpylya str., 139, 29000, Khmelnytskyi, Ukraine

The article reveals the methodological potential of historical disciplines for the formation of critical thinking of higher education students. It is proved that the disciplines of the socio-humanitarian cycle, in particular the historical ones, acquire special importance in the system of professional training of teachers in the institutions of higher education. The main directions of updating the content of historical education are considered. Reconceptualization of history as open, plural, multifaceted and open to additions was

carried out on the basis of the post-non-classical educational paradigm, which includes the main principles of postmodernism, poststructuralism, synergetics, gender philosophy. The structure and content of teacher professional training in higher education institutions are analyzed. The need for teacher professional training transformation, while rethinking its purpose, content, forms and methods of educational interaction, is proved. It is noted that modern professional training should be aimed at the formation of a personality capable of effective activity in a rapidly changing world, the formation of which occurs through the expansion of opportunities, pluralism of directions, forms and levels of education. The content of the main competencies and program learning outcomes was discovered, on the basis of which it was found that the purpose of studying historical disciplines, along with acquiring the necessary knowledge from the discipline, is mastering the strategies of their independent search, in particular, in the process of working with primary sources and scientific literature; considerable attention is paid to the development of cognitive strategies of students, in particular, the formation of professional thinking; critical thinking is one of the leading competencies that must be formed in the process of studying the educational components; the content of basic competencies includes such important components of critical thinking as flexibility, non-linearity, independence, the ability to solve problems in non-standard situations, to develop new approaches to solving problem situations; the structural-content construction of educational components leaves them flexible and open to additions.

Key words: professional training of a teacher, historical disciplines, critical thinking, higher education students, professional competences.

UDC 1(091).128

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.48.4>

THE PROBLEM OF DEATH AND IMMORTALITY IN THE MATERIAL OF O. WILDE'S WORK "THE BIRTHDAY OF THE INFANTA"

Olga Dobrodum

*State University of Trade and Economics,
Department of Journalism and Advertising
Kyoto str., 19, 02156, Kyiv, Ukraine*

In this article, for the first time, the problem of death and immortality in O. Wilde's philosophical work "The Birthday of the Infanta" is investigated.

N. Khamitov's meta-anthropology and P. Nesterenko's article "Perceptions of the death and immortality of the individual in everyday, personal and philosophical types of worldview" were the research methodology.

It is at the beginning of the philosophical tale that O. Wilde raises the issue of death and immortality of the individual. Infanta's father's young wife (Infanta's mother) died. But he loved her so much that he does not want to let her go to the world of the dead. The king wants the queen to live forever, he dreams of bringing her back to life. In order for the queen to become incorruptible, the king mummifies her.

There is a necrophilic motive in the king's behavior, because he kisses the face of the dead queen, does not let her go from the world of the living, and once a month comes to her in the chapel where she lies dead.

The author comes to the conclusion that O. Wilde's philosophical fairy tale "The Birthday of the Infanta" raises the issue of death and immortality of the individual, which is manifested in the worldview of the main characters of the fairy tale.

The King, Infanta and Dwarf are people of marginal existence who do not think about their own death, but want symbolic immortality. The king wants symbolic immortality through the mummification of his dead wife. The Infanta wants symbolic immortality through maximum power over the people around her. But Dwarf wants symbolic immortality because of his own illusion of attractiveness and special significance for the Infanta.

According to the researcher N. Khamitov, a person of boundary existence is the bearer of a personal worldview. So, the main characters of the philosophical work "The Birthday of the Infanta" are people with a personal worldview.

O. Wilde also depicts the tragic end of the main character Dwarf. When Dwarf sees his reflection in the mirror for the first time in his life and realizes that he does not conform to the dominant ideas of beauty in society, his heart breaks in pain and he dies. At this time, the Infanta, who sees his death, laughs and shows complete heartlessness and lack of the slightest sympathy for Dwarf.

This indicates that none of the characters in O. Wilde's fairy tale "The Birthday of the Infanta" has reached the meta-boundary level of existence, and in the terminology of A. Maslov, we can talk about the metapathologies of the main characters of the fairy tale.

Key words: personality, immortality, death, O. Wilde, the King, the Infanta, Dwarf.

Formulation of the problem. The Russian-Ukrainian war makes the study of the problem of death and immortality of the individual more important and relevant than ever. Thus, in the manuscript of his candidate's thesis "The problem of death and immortality of personality: philosophical and anthropological aspects", the Ukrainian researcher P. Nesterenko says: "The tragic events of the Russian-Ukrainian war and the genocide of the Ukrainian people by the

Russian occupiers made the problem of the death and immortality of the individual more relevant and important than ever both for Ukrainian society and the entire civilized world as a whole, because the question of the value of human life arises, whether a person who died in the war from Russian aggression can reach the level of eternity and become immortal" [3].

That is why Ukrainian philosophers and other scientists are required to carry out comprehensive studies of this problem. We are convinced that one of those who best illuminates the issue of death and immortality in his own work is Oscar Wilde, whose brilliant philosophical tales have hardly been studied in terms of the phenomena of death and immortality. Therefore, we aim in this study and our two other scientific articles to investigate the problem of death and immortality in O. Wilde's philosophical tales.

The aim of the article is to analyze the problem of death and immortality based on O. Wilde's work "The Birthday of the Infanta".

Main material. First, let's define the methodology of our research. Our main methodology is the methodological approach of the Ukrainian researcher N. Khamitov – metaanthropology as a philosophical teaching about everyday, boundary and meta-boundary dimensions [4].

The article by the Ukrainian researcher P. Nesterenko "Perceptions of death and immortality of the individual in everyday, personal and philosophical types of worldview" is also methodologically valuable. "In the article, the author for the first time investigated the phenomena of death and immortality and types of worldview, namely everyday, personal and philosophical in their correlation with idealistic, materialistic and personalistic.

In the course of the research, the author proves that the everyday worldview correlates with idealistic and materialistic types of worldview. Personal worldview correlates with idealistic and materialistic. Philosophical worldview correlates with a personalistic type of worldview" [1]. – says P. Nesterenko in the abstract to his article.

So, we are interested in the types of worldview of the heroes of the philosophical work "The Birthday of the Infanta" by O. Wilde in the context of the problem of death and immortality of personality. After all, it is the individual's worldview, according to researcher P. Nesterenko, that affects a person's attitude to these phenomena [2].

At the beginning of "The Birthday of the Infanta", O. Wilde depicts a scene of 12-year-old Princess Infanta playing with other children at her birthday party. Only once a year did the King, Infanta's father, allow his daughter to play with other young people, because "on ordinary days she was only allowed to play with children of her own rank, so she had always to play alone" [5].

It is at the beginning of the philosophical tale that O. Wilde raises the issue of death and immortality of the individual. Infanta's father's young wife (Infanta's mother) died. But he loved her so much that he does not want to let her go to the world of the dead. The king wants the queen to live forever, he dreams of bringing her back to life. In order for the queen to become incorruptible, the king mummifies her.

"He (the king, – note by O.D.) thought of the young Queen, her mother, who but a short time before – so it seemed to him – had come from the gay country of France, and had withered away in the sombre splendour of the Spanish court, dying just six months after the birth of her child, and before she had seen the almonds blossom twice in the orchard, or plucked the second year's fruit from the old gnarled fig-tree that stood in the centre of the now grass-grown courtyard. So great had been his love for her that he had not suffered even the grave to hide her from him. She had been embalmed by a Moorish physician, who in return for this service had been granted his life, which for heresy and suspicion of magical practices had been already forfeited, men said, to the Holy Office, and her body was still lying on its tapestried bier in the black marble chapel of the Palace, just as the monks had borne her in on that windy March day nearly twelve years

before. Once every month the King, wrapped in a dark cloak and with a muffled lantern in his hand, went in and knelt by her side, calling out, *'Mi reina! Mi reina!'* and sometimes breaking through the formal etiquette that in Spain governs every separate action of life, and sets limits even to the sorrow of a King, he would clutch at the pale jewelled hands in a wild agony of grief, and try to wake by his mad kisses the cold painted face" [5]. – says O. Wilde.

So, there is a necrophilic motive in the king's behavior, because he kisses the face of the dead queen, does not let her go from the world of the living, and once a month comes to her in the chapel where she lies dead.

In general, from the behavior of Infanta's father throughout the entire plot of the tale, we can conclude that the king is a man of boundary existence and a personal type of worldview, but with a weakly expressed will to power over other people. For the king, one of the highest values is love. But he is deeply unhappy in connection with the tragic death of his wife.

"Certainly he (the king, – note by O.D.) had loved her madly, and to the ruin, many thought, of his country, then at war with England for the possession of the empire of the New World. He had hardly ever permitted her to be out of his sight: for her, he had forgotten, or seemed to have forgotten, all grave affairs of State; and, with that terrible blindness that passion brings upon its servants, he had failed to notice that the elaborate ceremonies by which he sought to please her did but aggravate the strange malady from which she suffered. When she died he was, for a time, like one bereft of reason. Indeed, there is no doubt but that he would have formally abdicated and retired to the great Trappist monastery at Granada, of which he was already titular Prior, had he not been afraid to leave the little Infanta at the mercy of his brother, whose cruelty, even in Spain, was notorious, and who was suspected by many of having caused the Queen's death by means of a pair of poisoned gloves that he had presented to her on the occasion of her visiting his castle in Aragon. Even after the expiration of the three years of public mourning that he had ordained throughout his whole dominions by royal edict, he would never suffer his ministers to speak about any new alliance, and when the Emperor himself sent to him, and offered him the hand of the lovely Archduchess of Bohemia, his niece, in marriage, he bade the ambassadors tell their master that the King of Spain was already wedded to Sorrow, and that though she was but a barren bride he loved her better than Beauty; an answer that cost his crown the rich provinces of the Netherlands, which soon after, at the Emperor's instigation, revolted against him under the leadership of some fanatics of the Reformed Church" [5]. – says O. Wilde.

So, on the one hand, we see that for the king, his dead wife is eternal love. And on the other hand, we can allow the king to be in a state of pathological grief (in the terminology of Kübler-Ross).

The problem of death and immortality is especially acute when Dwarf appears in the plot of the tale. His appearance for the first time is described by O. Wild as follows, "but the funniest part of the whole morning's entertainment, was undoubtedly the dancing of the little Dwarf. When he stumbled into the arena, waddling on his crooked legs and Wagging his huge misshapen head from side to side, the children went off into a loud shout of delight, and the Infanta herself laughed so much that the Camerera was obliged to remind her that although there were many precedents in Spain for a King's daughter weeping before her equals, there were none for a Princess of the blood royal making so merry before those who were her inferiors in birth. The Dwarf however, was really quite irresistible, and even at the Spanish Court, always noted for its cultivated passion for the horrible, so fantastic a little monster had never been seen. It was his first appearance, too. He had been discovered only the day before, running wild through the forest, by two of the nobles who happened to have been hunting in a remote part of the great corkwood that surrounded the town, and had been carried off by them to the Palace as a surprise for

the Infanta, his father, who was a poor charcoal-burner, being but too well pleased to get rid of so ugly and useless a child” [5].

Dwarf's tragedy also consisted in the fact that he considered himself almost handsome and believed that Infanta really liked him. Dwarf has misinterpreted why people laugh at him when he dances for the Infanta. He thought that he was a star and that everyone admired him and admired his attractiveness.

The tale ends with a tragic finale for poor Dwarf. “When the truth dawned upon him, he gave a wild cry of despair, and fell sobbing to the ground. So it was he who was misshapen and hunchbacked, foul to look at and grotesque. He himself was the monster, and it was at him that all the children had been laughing, and the little Princess who he had thought loved him – she too had been merely mocking at his ugliness, and making merry over his twisted limbs. 'Why had they not left him in the forest, where there was no mirror to tell him how loathsome he was? 'Why had his father not killed him, rather than sell him to his shame? The hot tears poured down his cheeks, and he tore the white rose to pieces. The sprawling monster did the same, and scattered the faint petals in the air. It grovelled on the ground, and, when he looked at it, it watched him with a face drawn with pain. He crept away, lest he should see it, and covered his eyes with his hands. He crawled, like some wounded thing, into the shadow, and lay there moaning” [5].

Infanta enters the room with her subjects and starts laughing at the dying Dwarf because she thinks he wants to cheer her up again. When she is told that Dwarf died because he had a "broken heart", instead of sympathy, Infanta orders: “For the future let those who come to play with me have no hearts” [5].

Conclusions. So, in O. Wilde's philosophical fairy tale “The Birthday of the Infanta”, the problem of death and immortality of the individual is raised, which is manifested in the worldview of the main characters of the fairy tale.

The King, Infanta and Dwarf are people of marginal existence who do not think about their own death, but want symbolic immortality. The king wants symbolic immortality through the mummification of his dead wife. The Infanta wants symbolic immortality through maximum power over the people around her. But Dwarf wants symbolic immortality because of his own illusion of attractiveness and special significance for the Infanta.

According to the researcher N. Khamitov, a person of boundary existence is the bearer of a personal worldview. So, the main characters of the philosophical work “The Birthday of the Infanta” are people with a personal worldview.

O. Wilde also depicts the tragic end of the main character Dwarf. When Dwarf sees his reflection in the mirror for the first time in his life and realizes that he does not conform to the dominant ideas of beauty in society, his heart breaks in pain and he dies. At this time, the Infanta, who sees his death, laughs and shows complete heartlessness and lack of the slightest sympathy for Dwarf.

This indicates that none of the characters in O. Wilde's fairy tale “The Birthday of the Infanta” has reached the meta-boundary level of existence, and in the terminology of A. Maslov, we can talk about the metapathologies of the main characters of the fairy tale.

References

1. Нестеренко П. Уявлення про смерть та безсмертя особистості у буденному, особистісному і філософському типах світогляду / Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. Випуск 41. Видавничий дім «Гельветика», 2022. С. 56-63 [Електронний ресурс]. URL: http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/41_2022/8.pdf (дата звернення: 05.06.2023).

2. Нестеренко П. О. Смерть та безсмертя особистості як світоглядна проблема / Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. Випуск 35 [Електронний ресурс]. URL: http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/35_2021/13.pdf (дата звернення: 28.07.2021).
3. Нестеренко П. О. Проблема смерті та безсмертя особистості: філософсько-антропологічні аспекти. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 033 Філософія. Український державний університет імені Михайла Драгоманова. Київ, 2023.
4. Хамітов Н. В. Філософська антропологія: актуальні проблеми. Від теоретичного до практичного повороту. Київ : КНТ, 2017. 394 с.
5. Wilde O. The Birthday of the Infanta [Електронний ресурс]. URL: <https://www.eastoftheweb.com/short-stories/UBooks/BirInf.shtml> (дата звернення: 02.06.2023).

ПРОБЛЕМА СМЕРТІ ТА БЕЗСМЕРТЯ НА МАТЕРІАЛІ ТВОРУ О. ВАЙЛДА «ДЕНЬ НАРОДЖЕННЯ ІНФАНТИ»

Ольга Добродум

*Державний торговельно-економічний університет,
кафедра журналістики та реклами
вул. Кіото, 19, 02156, м. Київ, Україна*

У даній статті вперше досліджено проблему смерті та безсмертя в філософському творі О. Вайлда «День народження Інфанти».

Методологією дослідження виступили метаантропологія Н. Хамітова та стаття П. Нестеренка «Уявлення про смерть та безсмертя особистості у буденному, особистісному і філософському типах світогляду».

Саме на початку філософської казки О. Вайлд піднімає проблему смерті та безсмертя особистості. У батька Інфанти померла молода дружина (матір Інфанти). Але він настільки сильно її кохав, що не хоче відпустити її в світ померлих. Король хоче, щоб королева жила вічно, він мріє її оживити. Для того, щоб королева стала нетлінною, король її муміфікує.

В поведінці короля спостерігається некрофільний мотив, адже він цілує обличчя померлої королеви, не відпускає її зі світу живих та раз на місяць приходиться до неї в капличку, в якій вона лежить померла.

Автор приходиться до висновку, в філософській казці О. Вайлда «День народження Інфанти» піднімається проблема смерті та безсмертя особистості, яка проявляється в світогляді головних героїв казки.

Король, Інфанта та Двоф – це люди граничного буття, які не замислюються про власну смерть, але хочуть символічного безсмертя. Король хоче символічного безсмертя через муміфікацію його померлої дружини. Юна Інфанта хоче символічного безсмертя через максимальну владу над оточуючими її людьми. А от Двоф бажає символічного безсмертя через власну ілюзію привабливості та особливої значимості для Інфанти.

За дослідником Н. Хамітовим людина граничного буття – це носій особистісного світогляду. Отже, головні герої філософського твору «День народження Інфанти» – люди з особистісним типом світогляду.

Також О. Вайлд зображує трагічний кінець головного героя Двофа. Коли Двоф вперше в житті бачить своє відображення в дзеркалі і усвідомлює, що він зовнішньо не відповідає домінуючим уявленням у суспільстві про красу, його серце розривається від болю і він помирає. У цей час Інфанта, яка бачить його смерть, сміється та проявляє цілковиту бездушність і відсутність найменшого співчуття до Двофа.

Це свідчить про те, що ніхто з персонажів казки О. Вайлді «День народження Інфанти» не досягнув метаграниць рівня буття, а в термінології А. Маслоу, можна говорити про метапатології головних героїв казки.

Ключові слова: смерть, безсмертя, О. Вайлд, Король, Інфанта, Двоф.

УДК 37.013.73

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.48.5>

ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ СУЧАСНОЇ ОСВІТИ ІЗ ЗАСТОСУВАННЯМ ТЕХНОЛОГІЙ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ

Сергій Довгаль, Андрій Мірошніченко

Комунальний заклад вищої освіти

«Дніпровська академія неперервної освіти» Дніпропетровської обласної ради,

кафедра управління інформаційно-освітніми проектами

вул. Антоновича Володимира, 70, 49006, м. Дніпро, Україна

В даній публікації розглядаються основні філософські аспекти застосування технологій штучного інтелекту в освіті, вплив на освіту та перспективи їх взаємного розвитку та вдосконалення. Показано, що проблема штучного інтелекту в сучасній науці охопила широке коло досліджень. Сучасні філософські аспекти дослідження штучного інтелекту репрезентують широке проблемне поле, яке постійно та динамічно змінюється й уточнюється. В статті висвітлюються потенційні проблеми та виклики, які може створити штучний інтелект для освітньої системи та освітан в цілому, таких як несамостійність студентів, зміна традиційних підходів та необхідність формування нових навичок. В контексті штучного інтелекту досліджуються не тільки методологічні проблеми, пов'язані з перспективами застосування інтелектуальних систем навчання, що самоорганізуються, але і етичні та соціальні аспекти застосування технологій штучного інтелекту.

Неоднозначність педагогічних процесів ставить питання ефективності штучного інтелекту та його впливу на рівень освіти та знань. Автори запрошують до переосмислення традиційної ролі освіти в умовах зростання ролі цифрових технологій, коли не існує навіть єдиного розуміння поняття штучний інтелект. Використання штучного інтелекту в освіті сприяє наданню доступу до якісної та персоналізованої освіти кожному та може революціонізувати цю галузь. Наголошується на тому, що технології штучного інтелекту також можуть бути корисними при впровадженні нових підходів до оцінювання знань, таких як адаптивне та безперервне оцінювання.

Тому подальші рефлексії щодо штучного інтелекту можуть не тільки конкретизувати окреслені напрямки досліджень, а й кардинально змінити превалюючі нині уявлення про його можливості та потенціал. Сучасні освітяни повинні задіяти навички критичного мислення відносно існуючих системи штучного інтелекту та зрозуміти їх доцільність та функціональність.

Ключові слова: штучний інтелект, інтелектуальна система навчання, освіта, освітнє середовище, навчальний процес, цифрові технології, персоналізація, інтерактивність.

Застосування технологій штучного інтелекту (далі ШІ), орієнтованих на навчальний процес, викликало найбільший інтерес з боку дослідників, розробників, викладачів в усьому світі. Ця сфера застосування штучного інтелекту, у деяких дослідників навіть дістала назву «четвертої революції в освіті». Її метою є надання кожному учневі, незалежно від місцезнаходження, доступу до якісної, персоналізованої та загальнодоступної освіти протягом усього життя. Також ШІ може використовуватися при впровадженні нових підходів до системи оцінювання знань, таких як адаптивна та безперервна оцінка з використанням штучного інтелекту.

Варто зауважити, що використання технологій ШІ для навчання та оцінки знань одночасно викликало активну дискусію і щодо проблем його застосування в освітньому середовищі. Більшість дослідників вважають, що дані проблеми необхідно буде вирішувати

в найближчому майбутньому. До подібних проблем можна віднести неоднозначні підходи до педагогічних процесів, відсутність надійних доказів ефективності та потенційного впливу ШІ на покращення рівня знань учнів.

Аналіз різних поглядів на впровадження ШІ наводить на думку, що найближчим часом у суспільстві виникне необхідність переосмислення в цілому соціальної ролі освіти та освітнього середовища. Традиційний формат освіти, яку сьогодні пропонують та надають навчальні заклади може бути недосконалим в умовах зростання ролі цифрових технологій та застосування штучного інтелекту. У XXI столітті формат отримання інформації та знань змінюється і вимагає від індивіда не тільки базових знань та навичок які дозволяють читати, аналізувати та ефективно керувати отриманою інформацією, а і розуміння сутності штучного інтелекту.

Відповідно, по-перше, виникає необхідність в розвитку у сучасної людини навичок критичного мислення щодо систем ШІ, а також таких навичок, які дозволяють зрозуміти особливості функціонування подібних інтелектуальних комп'ютерних систем. По-друге, сучасна людина повинна розуміти, яким чином інтелектуальні комп'ютерні системи та нейронні мережі будуть залучені до розпізнавання її інформаційних потреб та на якій основі вони здійснюють відбір та інтерпретацію даних, зберігають та представляють відповідну інформацію [1].

Переосмислення традиційної ролі освіти в процесі впровадження ШІ буде пов'язано не лише з проблемою особливостей функціонування інтелектуальних комп'ютерних систем та необхідністю формування нових навичок. Більшість дослідників також прогнозують, що трудове переміщення, викликане деякими формами штучного інтелекту, буде вимагати кардинальних змін не лише в системі вищої та загальної освіти, а і насамперед, в системі післядипломної освіти, яка повинна буде забезпечити перенавчання працівників та запровадити новий підхід до формування підсумкових кваліфікацій освітніх програм із застосуванням можливостей штучного інтелекту.

Дійсно, головною проблемою суспільства в процесі впровадження ШІ в різні сфери життєдіяльності людини буде кардинальна зміна структури ринку праці. Швидкість змін, які принесе ШІ, створить екзистенціальні виклики. Вже у найближчому майбутньому рішення даної проблеми вимагатиме перенавчання великої кількості працівників в зв'язку з глибокими трансформаціями на ринку праці.

Вже в наш час багато керівників великих корпорацій все частіше вкладають свої інвестиції в перекваліфікацію та підвищення кваліфікації своїх працівників і вважають подібні процеси невідкладними бізнес-пріоритетами в своїй подальшій діяльності. Крім того, на ринку праці, що постійно розвивається та змінюється, освітня система може більше не мати на меті виховувати людей для однієї конкретної професії. В процесі впровадження ШІ в усі сфери життєдіяльності людини освіта має дозволити людині стати універсальною та стійкою до швидких змін, готовою до існування у світі, в якому технології створюють та розвивають динамічний ринок праці, а також створити умови для постійного перенавчання на регулярній основі. Майбутній ринок праці більше покладатиметься на аналіз даних. Щоб отримати хорошу роботу, майбутні спеціалісти повинні будуть володіти великою кількістю технічних навичок та специфічних знань і, особливо, знань пов'язаних з особливостями функціонування штучного інтелекту. Безумовно подібні тенденції також можуть кардинально змінити сучасні ідеї щодо концепції навчання впродовж життя та трансформуватися в нові моделі безперервної освіти [2].

Незважаючи на потенціал застосування технологій ШІ в освіті, сьогодні існує також велика кількість проблем, пов'язаних з його використанням в самому процесі навчання.

Основною проблемою застосування ІІІ в процесі навчання є невизначеність впливу на учнів, педагогів та суспільство загалом. В той же час недостатньо досліджені питання самої ефективності процесу навчання за допомогою інтелектуальних систем навчання (далі ІСН), відсутнє розуміння в виборі методів педагогіки в процесі машинного навчання та не визначена роль вчителів і учнів.

Важливою проблемою є те, що генеративний ІІІ створює можливості для нової форми педагогіки. Яка є персоналізованою, повністю інтерактивною та потенційно маніпулятивною, ніж будь-яка форма цільового контенту, з якою ми стикалися раніше. Найнебезпечніша особливість генеративного ІІІ полягає не тільки в тому, що він може створювати статті у великих масштабах. Небезпека та користь одночасно полягає в тому, що він може створювати інтерактивний та адаптивний контент, налаштований для окремих та конкретних користувачів. Для того, щоб максимізувати та зробити найбільш переконливий вплив саме на людину, що навчається, особисто. І цей цільовий педагогічний матеріал може створюватися та змінюватися в режимі реального часу для максимального впливу на визначені цілі на основі особистих даних про людину, що одержує цей контент [3].

В самому базовому розумінні ІІІ – це здатність обчислювальної системи обробляти, застосовувати та вдосконалювати здобуті знання та вміння. Відповідно в процесі використання ІІІ обчислювальні системи беруть участь у зіставленні раніше розроблених шаблонів на новому високому рівні, і також тим самим самонавчаються. Тому існує кілька способів зрозуміти природу ІІІ і виділити принаймні два типи штучного інтелекту, які існують в наш час, а саме системи які працюють на основі узгоджених правил та на основі машинного навчання [4].

Перший тип системи використовує правила при прийнятті рішень для вироблення рекомендації чи рішення. Прикладом такої системи є ІСН, яка може надавати детальний і конкретний зворотній зв'язок студентам. Робота ІСН полягає у наданні покрокових навчальних занять та індивідуальних занять для кожного учня на теми з обов'язкових дисциплін, наприклад, математики або фізики. Система визначає оптимальний шлях в процесі засвоєння навчальних матеріалів та занять, спираючись на експертні знання про предмет та когнітивні науки, а також реагуючи на труднощі чи успіхи окремих учнів. Цей підхід реалізується в системах управління навчанням, наприклад Moodle та OpenedX, а також платформах типу KhanAcademy.

Другий тип системи штучного інтелекту, заснований на машинному навчанні, та, на перший погляд, має більший потенціал для свого використання. Оскільки обчислювальні системи дійсно можуть навчатися та ставати кращими з часом, особливо в процесі їх роботи із великими масивами відкритих даних. В цьому середовищі інструменти ІІІ на основі машинного навчання можна використовувати для різноманітних завдань, таких, як моніторинг активності учнів і створення різних моделей навчання. Саме таких моделей, які точно можуть передбачати та відповідати рівню навчальних досягнень учнів в процесі самого навчання. ІІІ на основі машинного навчання сьогодні швидко розвивається і цей підхід вже показав вражаючі результати в прийнятті складних рішень, які не завжди регулюються правилами, наприклад в оцінюванні письмових відповідей учнів або аналізі великих масивів інших відкритих даних [5].

ІІІ має багато інших важливих відмінностей, які в основному залежать від технологічних аспектів проектування та використання. Один із аспектів ІІІ полягає в використанні обчислювальних систем для розуміння тексту. Така технологія, як автоматичне оцінювання есе, використовує обробку природної мови для оцінювання написаного тексту. Також важливим аспектом застосування ІІІ є рекомендації щодо прогнозування на основі

даних. Наприклад, компанія Netflix вже використовує систему рекомендацій користувачам на основі ШІ щодо перегляду нових фільмів. Зрозуміло, подібні можливості ШІ можна використовувати і в освітньому процесі. Наприклад вчитель може сфотографувати математичне рівняння та відправити фото для перевірки і обчислювальна система з ШІ оцінить його. Також вже давно з'явилися та активно розвиваються системи ШІ, засновані на розпізнаванні голосу. Подібні системи є основою таких асистентів, як Siri та Alexa. Багато експертів сьогодні активно досліджують можливості використання подібних технологій для діагностики читання та вирішення інших академічних рутинних проблем.

Загальновідомо, що найкращий спосіб переконати учня — це не вручити йому методичну брошуру для самостійного опанування, а залучити його до діалогу. Щоб з'явилася можливість ознайомити його з теорією, отримати зворотній зв'язок. Почути застереження та скорегувати власні аргументи за потреби. Це циклічний процес коригування у реальному часі, який може досягти значних успіхів. На відміну від людини, яка має лише одну особу, ці агенти зі ШІ стануть цифровими інтерактивними педагогами. Які зможуть прийняти будь-який стиль розмови, та зможуть використовувати будь-яку тактику бесіди. Оскільки ці агенти ШІ будуть озброєні особистими даними учня, вони зможуть використовувати потрібні дані, щоб полегшити порібний вплив.

В цілому використання інструментів для підтримки або вдосконалення навчання на основі ШІ за останнє десятиліття зросло в геометричній прогресії. Цей процес отримав ще ширше поширення внаслідок закриття шкіл через пандемію COVID-19. Однак, сьогодні ще відсутня достатня кількість даних щодо ефективності застосування ШІ в освітньому процесі, а саме відсутні відповіді на питання, пов'язані з впливом на покращення результатів навчання та в цілому ефективності застосування ШІ в освіті [6].

Можливо дана тенденція пов'язана з тим, що теоретики та практики освіти ще недостатньо залучені до процесу впровадження ШІ. Сьогодні подібні технології та ІСН розробляються не державним, а, переважно, приватними потужними компаніями, та впроваджуються до освіти по всьому світу. Оскільки застосування ШІ в освітньому контексті відбувається завдяки приватним компаніям, у освітян виникає багато питань та серйозні сумніви щодо, зокрема, змісту та методів навчання, нової ролі вчителів, соціальних та етичних наслідків застосування ШІ в освіті в цілому. Виникає також і безліч питань, щодо доцільності та доступності освіти в процесі впровадження штучного інтелекту. І хоча в наш час на міжнародному рівні відбувається активний діалог щодо можливості докорінної зміни основ викладання та навчання в процесі застосування штучного інтелекту, багато питань залишаються відкритими. Але в цілому впровадження ШІ в усі сфери освіти та життєдіяльності людини, сьогодні розпочалося з обговорення етики та норм, в рамках яких повинен працювати ШІ. Освітянами визначено ряд етичних та методологічних запитань щодо подальшого застосування ШІ, в тому числі і в освітній сфері [7].

Вчені, які досліджують тенденції впровадження ШІ в процес навчання, наголошують на тому, що впроваджуючи ШІ, треба пам'ятати про те, що технологія навчання відрізняється від чистої, звичайної промислової технології. Технологія навчання має бути орієнтованою на людину, оскільки вона передбачає навчання та взаємодію з людьми. Тому ІСН, створене за допомогою ШІ, має зосереджуватися не лише на продуктивності, а і на особливостях сприйняття людиною такого навчального середовища. Відповідно, в процесі навчання за допомогою ІСН основна роль вчителя може залишатися незмінною. Основна роль вчителя і надалі буде полягати в його здатності розумно застосовувати стратегії та методи навчання і дана тенденція вплине на формування та особливості функціонування самих ІСН [8].

Безумовно, в даному контексті виникає необхідність в розробці нових педагогічних моделей та інструментів навчання, які можна буде використовувати для подальшої комплексної навчальної діяльності за допомогою ІСН. Розробка нових педагогічних моделей та інструментів навчання може покращити результати навчання учнів і допоможе розробити нові стратегії навчання, але за умови врахування експертної оцінки педагогів в процесі розробки та створення самих ІСН. Розробники ІІІ повинні розуміти основну відмінність між обчислювальними системами та людьми, яка полягає в тому, що люди мають принаймні такі якості, як свобода волі, свідомість та емоції. Тому на відміну від обчислювальних системи людина може бути ірраціональною і одночасно мати декілька суперечливих менталітетів, а процеси «мислення» обчислювальних систем можуть відбуватися лише в логічній послідовності, які, станом на сьогодні, швидко вдосконалюються. Дякуючи чому постійно з'являються нові неочікувані явища.

На допомогу освітянам приходять гіпотеза о сингулярності людського мозку. Наш мозок – поліглот, який використовує не єдину внутрішню мову мислення, а безліч таких мов, кодує і стискає інфраструктури в різних сферах, як то математика, музика, форма. Мислення людини здатне створювати нові мови, оперуючи дискретними символічними моделями. Люди мають специфічну здатність приєднувати дискретні символи до ментальних представлень і об'єднувати ці символи у введені рекурсивні структури, так звані «ментальні програми» [9].

Під час взаємодії з ІІІ людині обов'язково потрібно зберегти самосвідомість та певну автономію, а також людина повинна володіти та постійно займатися самопізнанням і самовизначенням. Якщо технології ІІІ зможуть пізнати людину краще за саму людину, це може призвести до катастрофи. Тому, хоча ІІІ справді значно перевершив людські можливості в швидкості обчислення, збереження даних та на їх основі в прийнятті рішень, людям потрібно пам'ятати, що вони мають такі якості, які апіорі не можуть бути у ІІІ станом на сьогодні. Ці якості є їхніми здібностями щодо сприйняття, емоцій, почуттів та пізнання. І хоча алгоритми ІІІ еволюціонували до можливостей імітувати людську поведінку, ІІІ ще не можуть повністю замінити та охопити людську свідомість.

Лише завдяки саморегуляції на ідеологічному, духовному та інших рівнях людина зможе подолати негативні наслідки впровадження штучного інтелекту. Для вирішення даних проблем вже сьогодні на міжнародному рівні робляться перші спроби формування нової нормативно-правової бази щодо регулювання багатьох аспектів впровадження та функціонування штучного інтелекту, зокрема, в сфері освіти.

Для сприяння системам освіти у підготовці заходів у відповідь на ці та інші складні питання у 2019 року в Пекіні ЮНЕСКО та Уряд Китайської Народної Республіки організували Міжнародну конференцію з ІІІ та освіти на тему: «Планування освіти в епоху штучного інтелекту: перспективні напрямки технологічного прориву». У конференції взяли участь понад 50 національних міністрів та заступників міністрів, а також близько 500 міжнародних представників з більш ніж 100 держав та установ ООН, науково-дослідних інститутів, цивільного та приватного секторів. Було розглянуто системний вплив технологій ІІІ в контексті основних цілей сталого розвитку. Ключовою резолюцією конференції став Пекінський консенсус щодо ІІІ та освіти, який забезпечує загальне розуміння ключових питань та рекомендаційних заходів щодо подальшого впровадження ІІІ [7].

В даній резолюції визначені основні напрямки розробки програмно-нормативних заходів та практик у галузі ІІІ та освіти метою яких є захист прав людини та забезпечення людей ціннісними орієнтирами та навичками, необхідними для сталого розвитку та ефективної взаємодії людини та обчислювальних системи в житті, навчанні та роботі.

Основною рекомендацією в даній резолюції є контроль над штучним інтелектом з боку людини та його повне орієнтування на задоволення потреб саме людства. В контексті даної резолюції в освітній галузі ШІ повинен використовуватися саме для розширення можливостей учнів та педагогів. Відповідно розробка програм на основі ШІ повинна відповідати етичним та недискримінаційним нормам, бути справедливою, прозорою та підконтрольною. Рекомендується постійно відстежувати та оцінювати вплив технологій ШІ на суспільство та індивіда на кожному етапі виробничо-технологічного ланцюга [7].

Впроваджуючи ШІ необхідно визначити цінності, які орієнтовані саме на людину та навколишнє середовище, а не на ефективність самого ШІ. Дані цінності повинні бути орієнтовані на взаємодію саме між людьми, а не на взаємодію людини з обчислювальною системою, навіть найдосконалішою. Для цього необхідне заохочення широкої корпоративної та громадянської відповідальності при вирішенні найважливіших соціальних проблем, що виникають у зв'язку з технологіями штучного інтелекту. В першу чергу справедливість, прозорість, підзвітність, права людини, демократичні цінності, необ'єктивність та конфіденційність. Відповідно педагоги повинні відіграти ключову роль в процесі впровадження ШІ в освітню галузь і стати невід'ємною, головною частиною даного складного процесу та приймати активну участь в створенні та впровадженні нових технологічних розробок. Це дозволить уникнути лінійної автоматизації нелінійних освітніх процесів без попереднього виявлення цінностей та подальшого регулювання цих ціннісних орієнтирів у сучасній практиці.

Впровадження ШІ в освіту повинно розпочатися з підвищення рівня знань, розуміння проблем та перспектив подальшого впровадження новітніх ІСН в процесі навчання та управління ним. Особливо це стосується управлінців у сфері освіти з метою їх правильного орієнтування та прийняття відповідальних рішень в новій освітній екосистемі. Потрібно надати можливості безперервного навчання для керівників закладів освіти, фахівців з фінансового планування, менеджерів які відповідають за впровадження новітніх ІСН, що працюють на основі штучного інтелекту. Напевно вивчення можливостей технології ШІ повинно розпочатися з аналізу їх впливу на покращення інформаційних систем управління освітою (далі ІСУО) з метою зробити ІСУО більш надійними та доступними, оптимізованими, функціональними, зручними та ефективними. Також потрібно сприяти обміну досвідом та найкращими практиками між зацікавленими сторонами як в середині країни, так і за її межами, щоб узгодити розуміння між зацікавленими сторонами про освітні проблеми, які необхідно буде вирішувати за допомогою технологій штучного інтелекту [7].

Впроваджуючи ШІ в освіту, необхідно забезпечити проведення навчання та організувати постійну підтримку для педагогів щодо отримання ними навичок його ефективного використання. Потрібна розробка та реалізація відповідних програм навчання, які забезпечать педагогів необхідними навичками перед впровадженням платформ і інструментів на основі штучного інтелекту, а також перспективне планування, яке забезпечить отримання педагогами можливості застосовування нових технологій в поточній практиці та перехід на новітні методи роботи. В той же час необхідно внесення змін до різних освітніх та навчальних програм з метою підготовки учнів та студентів до майбутніх трансформацій з урахуванням економічних змін, оновленого ринку праці та суспільства в цілому, що забезпечить формування нових компетенцій та навичок, які будуть потрібні в умовах впровадження ШІ в освіту та усі інші сфери життєдіяльності людини [7].

Впроваджуючи системи ШІ в систему освіти на конкретних місцях, також викликати потребу визначити їх актуальність та ефективність. Відповідно буде необхідно проведення широкомасштабної пілотної експертизи ІСН, які впроваджуються в процеси

управління та навчання. Необхідно розробити відповідні критерії для ефективного впровадження штучного інтелекту, які будуть враховувати людські, соціальні та етичні проблеми, що пов'язані з кожним із трьох основних компонентів застосування ШІ в освіті, а саме даними, алгоритмічним аналізом та освітньою політикою. Треба перевірити їх ефективність з точки зору освітньої практики та відповідності місцевій специфіці.

Наслідуючи ціль створити штучний загальний інтелект, розробники намагаються створити системи, впровадження яких потягне значні та навіть катастрофічні ризики та зміни. Тому по всьому світу зараз іде бурхливе обговорення способів зниження таких ризиків. Загалом, на сьогодні пропанують близько п'ятдесяти таких способів. Всі запровадити буде складно чи, навіть, не реально. Потрібно вибрати кілька основних способів та сфокусуватися на них. Від визначення того, які із способів мінімізації ризиків будуть визнані пріоритетними, залежить майбутнє людства.

Таким чином, вивчення всебічного впливу ШІ на освіту сьогодні вимагає проведення відповідної філософської рефлексії та соціальних досліджень, що пов'язані з проблемами, ризиками та перспективами впровадження в освітнє середовище. Сучасним освітянам потрібно усвідомити соціальні та етичні наслідки від запровадження ШІ. Значна кількість проблем та ризиків, пов'язаних з впровадженням ШІ в освітнє середовище станом на сьогодні залишаються відкритими та невизначеними.

Список використаної літератури

1. European Commission (2014), The Economic Case for Education. Background paper prepared by the Commission services to inform the policy debate of the Council on 12 December 2014.
2. Woessmann, L., The Economic Case for Education, EENEE Analytical Report No. 20, Ifo Institute and University of Munich, 2017.
3. Louis Rosenberg, Unanimous A.I. May 6, 2023 «Why generative AI is more dangerous than you think» (Дата звернення 20 травня 2023 <https://venturebeat.com/ai/why-generative-ai-is-more-dangerous-than-you-think/?fbclid=IwAR1C5Qebn8AHFVNCeLCpeHrcP74hig3vUWTRx32GuKjZ7wZuCNJDSOkGkfg>)
4. S.J.H. Yang Guest Editorial: precision education – a new challenge for AI in education *Educ. Technol. Soc.*, 24 (1) (2021), pp. 105-108
5. Jobin, A., Ienca, M., and Vayena, E. 2019. Artificial Intelligence: The global landscape of ethics guidelines. *Nature Machine Intelligence*, 1(9), 389–399.
6. Miao, Fengchun, Holmes, Wayne, Ronghuai Huang, Hui Zhang. Published in 2021 by the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, 7, place de Fontenoy, 75352 Paris 07 SP, France (Дата звернення 20 травня 2023 <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000376709>)
7. Russell, S. and Norvig, P. 2016. *Artificial Intelligence: A modern approach*, 3rd edition. Boston, MA, Pearson.
8. Schwab, K. 2017. *The Fourth Industrial Revolution*. New York, NY, Crown Publishing.
9. Stanislas Dehaene 1 2, Fosca Al Roumi 1, Yair Lakretz 1, Samuel Planton 1, Mathias Sablé-Meyer. Symbols and mental programs: a hypothesis about human singularity. (Дата звернення 20 травня 2023 <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S1364661322001413>)

PHILOSOPHICAL ASPECTS OF RECONCEPTION OF MODERN EDUCATION USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE TECHNOLOGIES

Serhii Dovhal, Andrii Miroshnychenko

*Communal Institution of Higher Education "Dnipro Academy of Continuing Education"
of Dnipropetrovsk Regional Council,*

Department of Information and Educational Projects Management

Volodymyr Antonovych str., 70, 49006, Dnipro, Ukraine

This publication examines the main philosophical aspects of the application of artificial intelligence technologies in education, the impact on education and the prospects for their mutual development and improvement. It is shown that the problem of artificial intelligence in modern science has covered a wide range of research. Modern philosophical aspects of artificial intelligence research represent a wide problem field that is constantly and dynamically changing and being refined. The article highlights the potential problems and challenges that artificial intelligence can create for the educational system and educators in general, such as the lack of independence of students, the change of traditional approaches and the need for the formation of new skills. In the context of artificial intelligence, not only methodological problems related to the prospects for the application of self-organizing intelligent learning systems, but also ethical and social aspects of the application of artificial intelligence technologies are investigated.

The ambiguity of pedagogical processes raises the question of the effectiveness of artificial intelligence and its impact on the level of education and knowledge. The authors invite to reconsider the traditional role of education in the conditions of the growing role of digital technologies, when there is not even a single understanding of the concept of artificial intelligence. The use of artificial intelligence in education contributes to providing access to quality and personalized education to everyone and can revolutionize this industry. It is emphasized that artificial intelligence technologies can also be useful in implementing new approaches to knowledge assessment, such as adaptive and continuous assessment.

Therefore, further reflections on artificial intelligence can not only specify the outlined directions of research, but also radically change the currently prevailing ideas about its possibilities and potential. Modern educators must use critical thinking skills regarding existing artificial intelligence systems and understand their feasibility and functionality.

Key words: artificial intelligence, intelligent learning system, education, educational environment, educational process, digital technologies, personalization, interactivity.

УДК 1.16.167/168+130.2

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.48.6>

ДОСЛІДЖЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ПОЛІЛОГУ КУЛЬТУР СУЧАСНИМИ ЛОГІЧНИМИ ЗАСОБАМИ

Віталій Зуєв

*Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»,
факультет соціології і права, кафедра філософії
просп. Берестейський, 37, 03056, м. Київ, Україна*

В роботі дослідження універсальної палітри полілогу культур розглядається на основі застосування гнучких і функціональних технологій модальної логіки, за допомогою яких можна зафіксувати й вивчити різні комунікаційні аспекти. Однієї лише логіки епістемних модальностей виявляється недостатньо для розгляду ефективності подібного і вдосконалення процесів його розгортання. Бо епістемні модальності поєднані переважно з розв'язанням проблем ефективності полілогу культур як широкого обміну думками в контексті наявних у суспільстві суб'єкт-суб'єктних відносин. У такому аспекті ефективність полілогу культур увиразнює узалежнення людини з необхідними для її адекватного існування в світі знаннями (насамперед у галузі гуманітарного і суспільнонаукового знання) й аксіологічними (ціннісними, соціокультурними тощо) затратами та є мірою, якісною атестацією результативності подібного впливу на особистість.

Довільні синтаксичні конструкції комунікації пропонується формулювати як опис інтенційних станів, які можна розглядати в обставинах знання або незнання. Тлумачення опису інтенційних станів дозволяє належним чином відтворити ефективність полілогу культур. Подібний підхід дозволяє формалізувати і дослідити сформовані в полілозі культур складні синтаксичні конструкції. З'являється можливість не тільки зафіксувати в мові модальної логіки, але й за допомогою логічних засобів адекватно відтворити і ретельно вивчити притаманну полілогу культур специфічну ментальну реальність.

Навіть діалогічна природа соціогуманітарного знання не є перешкодою під час дослідження його ефективності логічними засобами. Широке використання в суспільних і гуманітарних науках новітньої комп'ютерної техніки дозволяє належним чином реалізувати концептуальну схематизацію суспільнонаукового й соціогуманітарного знання

Ключові слова: комунікація, діалог, полілог культур, модальність, інтенційність, інтенційний оператор, ефективність.

Вступ. Важливим аспектом ефективного функціонування полілогу культур є обґрунтування знання, на підставі якого він здійснюється. А ось його плідотворність, продуктивність часто виявляється залежною від використання модальних понять, які увиразнюють погляди, вірування, переконання, цінності тих, хто бере участь у полілозі. Досліджуючи продуктивність полілогу, сучасна модальна логіка здатна не тільки вивчати, але й конструювати його на основі алетичних, деонтичних, епістемних, істиннісних, аксіологічних та інших модальностей. Тому в осерді уваги дослідників полілогу культур часто опиняються різні види модальностей, які крім алетичних, деонтичних і часових параметрів, увиразнюють його епістемний, істиннісний, аксіологічний контекст. Отже, дослідження універсальної палітри полілогу культур потребує застосування гнучких і функціональних технологій модальної логіки, за допомогою яких можна зафіксувати й вивчити різні комунікаційні аспекти полілогу культур

Адже іноді, наприклад, однієї лише логіки епістемних модальностей виявляється недостатньо для розгляду ефективності подібного і вдосконалення процесів його розгортання. Бо епістемні модальності поєднані переважно з розв'язанням проблем ефективності полілогу культур як широкого обміну думками в контексті наявних у суспільстві суб'єкт-суб'єктних відносин. У такому аспекті ефективність полілогу культур увиразнює узалежнення людини з необхідними для її адекватного існування в світі знаннями (насамперед у галузі гуманітарного і суспільнонаукового знання) й аксіологічними (ціннісними, соціокультурними тощо) затратами та є мірою, якісною атестацією результативності подібного впливу на особистість.

Основний текст. Основну увагу варто акцентувати на тих основних різновидах модальностей, які щонайбільше допомагають виокремити і дослідити ефективність полілогу культур. Зокрема, епістемна модальність пов'язана з необхідністю з'ясування природи і ступеня обґрунтованості увиразненого в судженні знання. Останнє виявляється переконливою основою для винесення певного рішення лише в тому випадку, якщо воно є достатньо обґрунтованим. Така аргументованість знання забезпечується різними раціональними і позараціональними способами. Серед численних раціональних способів обґрунтування можна увиразнити такі, як перевірку висунутого твердження на відповідність його науковим знанням, концепціям або теоріям; випробування подібного положення під оглядом можливості його емпіричного підтвердження або спростування; логічний аналіз зв'язків наведеної тези з раніше запровадженими загальними принципами тощо. До позараціональних способів обґрунтування належать звернення до інтуїції, слідування традиції або авторитету, сприйняття висунутих тверджень з огляду на віру тощо. Позараціональні прийоми мають обмежене застосування в науці, але є досить поширеними в діалозі, в якому вони іноді вважаються достатнім обґрунтуванням для ухвалення певного рішення.

За природою обґрунтованості все знання можна досить умовно розподілити на два тісно узалежнених між собою різновиди – об'єктивне знання, яке окреслює світ зовнішніх емпіричних об'єктів, і суб'єктивне знання, котре описує внутрішній світ людини. Це аж ніяк не означає, що об'єктивні знання є обґрунтованішими порівняно із знаннями суб'єктивними. В наведеному розрізненні об'єктивність знань увиразнює лише їх спрямованість на об'єктивний зовнішній світ, тоді як їх суб'єктивність трактується як націленість на світ суб'єктивних переконань, прагнень, вірувань, гадок тощо. Відповідно до цього можна виокремити епістемні модальності об'єктивного знання й епістемні модальності суб'єктивного знання, а в епістемній логіці, яка їх вивчає, – логіку знання і логіку гадки. У логіці знання основна увага приділяється дослідженню суджень з модальностями «знає», «доведено», «верифіковано», «фальсифіковано» тощо; у логіці гадки – з модальностями «гадає», «переконаний», «вірить», «сумнівається» тощо. Загалом, в епістемній логіці вивчаються судження з довільним набором епістемних модальностей.

Щодо ступеня обґрунтованості знання розподіляється на вірогідне й імовірне. Вірогідність знання означає, що його відповідність об'єкту і знання такої узгодженості є для суб'єкта повністю з'ясованими. Ймовірність знання атестує об'єктивний ступінь відповідності об'єкту, а отже, і кількісний аспект його правдоподібності. Відтворюючи ймовірнісну природу знання, така правдоподібність визначається за допомогою порівняльних понять («більше», «менше», «дорівнює» тощо) або кількісним способом.

Вірогідність суджень встановлюється або на підставі безпосередньої перевірки висловлених думок, або опосередковано, шляхом застосування інших суджень, істиннісне значення яких є вже встановленим. Одночасно з вірогідністю можуть бути виявлені не тільки істинні, але й хибні судження. Перевірка істинності суджень шляхом обґрунтування

їхньої достовірності атестується як верифікація. А перевірка істинності суджень шляхом спростування вірогідності тверджень, які їм суперечать, провадиться на підставі фальсифікації, яка дозволяє встановити такі реальні факти, завдяки яким судження є не істинними, а хибними. Відсутність фактуального спростування суджень визнається свідченням не на користь їхньої істинності, а лише підтвердженням можливості справдження, здійснення. Фальсифікацією також кваліфікують притаманну судженням здатність у разі наявності фактів певного гатунку ставати хибними. Інакше кажучи, незважаючи на відсутність реального досвідного спростування, є можливість такого заперечення за умови наявності відповідних фактів, на які неодмінно можна було би вказати, що це за факти.

Імовірними вважаються такі судження, які не можна визнати достовірними через їхню недостатню обґрунтованість. Проблематична природа імовірних суджень не дає можливості чітко встановити їхню істинність або хибність. У таких судженнях фіксується усвідомлення суб'єктом суперечності між знаннями і дійсністю або суперечності в самому знанні. Тому в природній мові подібні судження звичайно увиразнюють за допомогою вставних слів і речень.

Логічна ймовірність фіксує взаємозв'язок певного судження з іншими судженнями, залишаючи поза увагою їхній зв'язок з об'єктивною реальністю. У разі зміни ступеня ймовірності судження не відбувається жодних перетворень в його об'єктивному змісті: він залишається або істинним, або хибним. Водночас, чим вищим є ступінь достовірності увираженого в імовірних судженнях знання, тим, більше вони наближаються до вірогідних суджень. Тому виявлення достатніх підстав для визнання таких суджень істинними відіграє істотну роль у продуктивному діалозі культур.

Логічна ймовірність увиразнює зв'язок конкретного судження з іншими судженнями, залишаючи поза увагою зв'язок цього судження з об'єктивною реальністю. Під час зміни ступеня ймовірності судження у його об'єктивному змісті не відбувається жодних пертурбацій: він залишається істинним або хибним. Водночас зростання ступеню правдоподібності увираженого в ймовірних судженнях знання збільшує їхню подібність до вірогідних суджень. Тому в різних видах комунікації з'ясування підстав для атестації таких суджень як істинних може відігравати значну роль. Зокрема, використана для цього логічна система епістемних модальностей має містити логічні закони як відповідні аксіоми. Найвідомішими серед них є аксіоми реальності знання ($K_p \rightarrow P$), позитивної ($K_p \rightarrow KK_p$) і негативної ($\sim K_p \rightarrow K\sim K_p$) рефлексії, співзалежності між знанням та вірою ($K_p \rightarrow B_p$) тощо. Наприклад, застосування спільного логічного числення знання і віри для дослідження ефективності комунікації передбачає проіндексований запис належних правил, з яких випливає, що $K_x P > V_x P$ та $K_x P > V_x K_x P$ [5, р. 286-287.].

Отож, довільну синтаксичну конструкцію «діалог культур ефективний» (А) або «діалог культур неефективний» ($\sim A$) зі слухним дієсловом * у стверджувальній ($x * - \epsilon$, що А) або заперечній ($x * - \epsilon$, що $\sim A$) формі можна також розглядати і як опис інтенційного стану x . Наприклад, як інтенційний стан можна розглядати знання або стан незнання (« x знає, що А», « x не знає, що $\sim A$ » тощо).

Водночас тлумачення дієслів як опису комунікативних інтенційних станів [3, с. 291-292] дозволяє належним чином відтворити ефективність полілогу культур. Зокрема, якщо під інтенційним станом мати на увазі відтворений дієсловом і увиражений у належній формі й узалежнений із суб'єктом полілогу культур x смисл, то ефективність здійснюваного полілогу культур можна зафіксувати таким чином: « x здійснює А», де А означає «ефективно». В цьому контексті й виникає можливість за допомогою логічних засобів відтворити і належним чином дослідити притаманну суб'єктам розгорнутого

полілогу культур специфічну ментальну реальність. Вважається, що реалізації подібного дослідження не завадять навіть складні синтаксичні конструкції, пов'язані з наявністю декількох суб'єктів, які беруть участь у полілозі культур. Сучасна логіка дозволяє продуктивно послуговуватися виразами на зразок « x хоче знати, що y здійснює A » або « x вірить, що y знає про те, що z реалізує $\sim A$ » тощо. Хоча семантику зазначених виразів встановити іноді буває непросто [1, с. 49; 2, с. 149].

Значно конкретніше репрезентувати ефективність полілогу культур дозволяє тлумачення дієслів як описів інтенційних станів [4, с. 290-291]. Якщо під інтенційним станом мати на увазі виражений пропозицією в певному модусі й узалежнений з суб'єктом і відтворений дієсловом смисл, то ефективність полілогу культур можна зафіксувати таким чином: « $x \rightarrow A$ », (де A означає «ефективно»). Подібний підхід дозволяє формалізувати і дослідити сформовані в діалозі культур складні синтаксичні конструкції на зразок « x хоче знати, що y в діалозі культур A » або « x знає про те, що y в діалозі культур $\sim A$ » тощо. На цьому шляху з'являється можливість не тільки оформити в модусах модальної логіки, але й за допомогою логічних засобів адекватно відтворити і ретельно вивчити притаманну діалогу культур специфічну ментальну реальність.

Також треба мати на увазі, що переважна більшість міркувань здійснюється людиною у формі суджень або речень, які виразняють ці судження. Але в міркуваннях людей дуже рідко використовуються речення, які починаються словами «істинним є, що...» або «оскільки хибним є, що...» тощо. Одночасно будь-яка аргументація або заперечення неможливі поза застосуванням подібних суджень. Отже, будь-яке обґрунтування думки безперечно або з умовою пов'язане з її істиннісним значенням і розгорнутим на його основі правильним мисленням. Під цим оглядом у логіці поняттям істинності атестується зміст думки, а поняттям правильності фіксується її форма або будова. Отож, тоді як за конкретним змістом думка може бути істинною або хибною, за формою вона буває правильною або неправильною. Тому правильним вважається таке міркування, яке зберігає істинність вираженої думки.

Іноді істиннісну модальність неправомірно атестують як епістемну і вважають її предметом вивчення епістемної логіки. Але модальності на зразок «істинним є, що...» та «хибним є, що...» вивчаються не епістемною логікою, а логікою істини як самостійною логічною теорією знання. Істотна різниця між істиннісною та епістемною модальностями полягає в тому, що перша є об'єктивною атестацією суджень, тоді як друга окреслює не власне судження, а суб'єктів, які ці судження використовують. Отже, в істиннісних модальностях фіксується інформація про судження або відповідні формули, тоді як в епістемних модальностях виразняється знання про суб'єктів, котрі застосовують відому їм інформацію на практиці. Саме тому логіка істини належить до царини логічної семантики, яка вивчає зв'язки виразів логічної мови з позначуваними ними об'єктами і змістом, який вони відтворюють. А епістемна логіка – до сфери компетенції логічної прагматики, котра аналізує ставлення до знакової системи того, хто її використовує.

Аксіологічна модальність є вираженою в судженні атестацією об'єкта з огляду на певну систему цінностей. У найбільш загальному аспекті цінності можна визначити як будь-які предмети людських прагнень, потягів, бажань, які сприймаються як такі свідомістю індивіда, соціальної групи або суспільства загалом. Кваліфікований подібним чином зміст поняття цінності тісно пов'язаний із значенням. Останнє відтворює не предмет, а ту роль, яку він може відігравати в житті й діяльності людей з огляду на їх потреби, інтереси, мотиви, цілі тощо. З огляду на них, значення предмета може змінюватися, тобто бути позитивним, негативним, абсолютним, відносним (релятивним) тощо.

Належне «інше» аксіологічне значення предмета виникає тоді, коли він впроваджується в діяльність індивіда для задоволення певної потреби. Принагідно встановлюється якість такого значення – позитивна, негативна, соціокультурна, моральна, естетична тощо – крізь призму потреб людини. Подібний зв'язок між предметом і суб'єктом діяльності, який формулюється з огляду на значення першого для другого, є узалежненим з оцінкою ціннісним взаємозв'язком. Оцінка позначає не тільки процес, але й втілений в оцінному судженні результат логічного усвідомлення аксіологічного значення будь-якого предмета або явища. Інакше кажучи, поняття цінності увиразнює не стільки сам факт виникнення ціннісного взаємозв'язку між предметом і потребою в ньому, скільки певну якість цього взаємозв'язку, який і фіксується в свідомості як судження про цю якість – оцінка. В оцінних судженнях вона розкривається за допомогою позитивних, негативних, соціокультурних, порівняльних та інших аксіологічних модальностей, які вивчаються логікою оцінок.

У логіці оцінок найґрунтовніше дослідженими є порівняльні модальності, які поділяються на абсолютні та релятивні (відносні). Абсолютні оцінки формулюються за допомогою понять «добре», «аксіологічно байдуже», «погано». Для відтворення релятивних оцінок використовуються поняття «краще», «рівноцінно», «гірше». Відносна оцінка з модальністю «краще» може бути замінена модальним словосполученням «має перевагу». Оскільки в релятивних оцінках встановлюється переважання якогось предмета або явища над іншими, їх ще називають перевагами, а логіку, в якій вони аналізуються, логікою переваг.

Абсолютні оцінки з модальностями «добре», «аксіологічно байдуже», «погано» також утворюють самостійний розділ логіки оцінок, або так звану «логіку добра». З одного боку, вони є самостійними оцінними визначеннями суджень, незвідними до їх релятивних атестацій. З другого боку, «логіку добра» не можна вивести з логіки переваг. Адже «краще» в логіці оцінок не можна обґрунтувати через «добре», оскільки кращими один від одного можуть бути кілька добрих (хороших) або декілька поганих предметів. Аналогічно «гірше» не аргументується через «погано». Проте замість абсолютних оцінок іноді можуть використовуватися модальні слова «позитивно цінне», «добро», «благо», «негативно цінне», «зло», «лихо» тощо.

В межах логіки оцінок значна увага приділяється судженням з позитивно цінним і негативно цінним значеннями. Шкала подібних значень простягається від абсолютно позитивних (добро, краса, справедливість тощо) до абсолютно негативних (зло, потворність, несправедливість та ін.) значень з усіма можливими проміжними оцінними градаціями. Серед них логіка оцінок виокремлює найбільш загальні, які відтворюються такими оцінними поняттями як «добре», «добро», «благо», «погане», «зло», «лихо» тощо. Водночас позитивно цінне може бути увиразненим через негативно цінне. Зокрема, об'єкт атестується як добрий (хороший), якщо його відсутність є негативно цінною, і навпаки, об'єкт вважається злим (поганим), якщо його відсутність є позитивно цінною. Стан рівноваги між позитивно і негативно цінним передається за допомогою оцінних понять «байдуже» й «однаково».

В контексті переважної більшості речень природної мови фіксується якась довільна оцінка предметів або явищ дійсності. Тому контекст у мові має велике значення для правильного розуміння оцінок. Одночасно треба пам'ятати, що оцінні судження не можуть бути ні істинними, ні хибними. В понятті істини увиразнюється лише один тип зв'язку суджень з реальністю – їхня адекватність цій реальності. На відміну від істини, оцінка розкриває не тільки вимогу адекватності, але й необхідність відповідності потребам,

інтересам, мотивам і цілям суб'єкта. Отже, оцінні судження поряд із моментом істинності містять ще й свідчення «правдивості», «справедливості», «корисності» тощо. Проте питання про істинність оцінних суджень ще не здобуло однозначного розв'язання і висвітлення в сучасній модальній логіці.

Висновки. Навіть діалогічна природа соціогуманітарного знання не є перешкодою під час дослідження його ефективності логічними засобами. Широке використання в суспільних і гуманітарних науках новітньої комп'ютерної техніки дозволяє належним чином реалізувати концептуальну схематизацію суспільнонаукового й соціогуманітарного знання. Зокрема, для подібного прикладного застосування логічного знання можна продуктивно використати предикатні оператори, які дозволять чітко уявити не тільки терми, але й формули. Під цим оглядом семантичні умови з предикатними операторами «ЕФЕКТИВНО» і «НЕЕФЕКТИВНО» відтворюватимуться своєрідною об'єктною мовою, якщо вважати, що ці запроваджені оператори «самостійно», автономно використовуватимуться у виразах із семантичними предикатами. Як наслідок, можна адекватно змоделювати різні аспекти ефективного функціонування полілогу культур. Наприклад:

ЕФЕКТИВНО (m, A), або в моделі m ефективним є, що A ;

НЕЕФЕКТИВНО (M, A), тобто в класі моделей M ефективним є, що A тощо.

Побудовані за допомогою подібних логічних операторів логічні теорії слугуватимуть прикладними теоріями загального мультидисциплінарного дослідження ефективного функціонування полілогу культур. Крім того, в контексті різних логічних модальностей інтенційні оператори модальної логіки під час побудови нової системи логічного знання з предикатами «ЕФЕКТИВНО» і «НЕЕФЕКТИВНО» можуть використовуватися не тільки у поєднанні з ними, але й незалежно від них. Запровадження обов'язкової форми з довільною підсумковою кількістю (конкретною чисельністю) термінів-операторів дозволяє будувати вирази з розгалуженими кванторами. Наступним кроком у розвитку подібної загальної теорії операторів логічного дослідження ефективного функціонування полілогу культур може виявитися побудова підходящої, належної мови програмування. Подібна мова має розроблятися і описуватися на підставі визначення різновиду й «гатунку» кожного оператора. А стиль її репрезентації може відповідати способу викладення будь-якої із вже наявних формально-логічних мов.

Список використаної літератури

1. Рішко В.А. Пошук інформації на основі семантики мови // Збірник наукових праць за матеріалами I Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів і аспірантів «Теоретичні та прикладні аспекти розробки комп'ютерних систем '2018», 29 березня 2018 року, НУБіП України, Київ, 2018. С. 49.
2. Слабковська М.І. Системи пошуку інформації на основі семантики мови // Збірник наукових праць за матеріалами I Всеукраїнської науково-практичної конференції студентів і аспірантів «Теоретичні та прикладні аспекти розробки комп'ютерних систем '2018», 29 березня 2018 року, НУБіП України, Київ, 2018. С. 149.
3. Ajdukiewicz Kazimierz. Język i poznanie. Wybór pism. Tom 2. 2006. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN. 425 s.
4. Hintikka Jaakko. Eseje logiczno-filozoficzne. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN. 1992. 500 s.
5. Zemach E.M. The pragmatic paradox of knowledge // Logique et Analyse. Vol. 12. № 47. 1969. p. 283-287.

EXPLORING THE EFFICIENCY OF CULTURAL POLYLOGUE BY THE MEANS OF CONTEMPORARY LOGIC

Vitalii Zuiev

*Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute,
Faculty of Sociology and Law, Department of Philosophy
Prospect Beresteiskyyi, 37, 03056, Kyiv, Ukraine*

The paper deals with exploration of universal palette of polylogue represented on the basis of use of flexible and functionally capable technologies of modal logic which allow identification and investigation of various communicational aspects. Mere logic of epistemic modalities turns out to be insufficient for the overview of such an efficiency, and improvement of the processes of its unfolding. This is because epistemic modalities are aligned in general mostly with resolving of the problems of efficiency of cultural polylogue as a wide form of interchange of opinions in the context of intersubjective relations that are present within society. For such an aspect, the efficiency of cultural polylogue articulates dependency of human being in the world on cognitive (first of all, in the realm of humanitarian and social sciences), and axiological (values, sociocultural etc.) losses, necessary for its existence, being a measure of qualitative assessment of the impact of such an influence on individual.

Arbitrary syntactical constructions of communication are proposed to be formulated as a description of intentional states, which can be contextualized within the contexts of knowing or unknowing. Interpretation of the description of intentional states allows us to recreate properly the efficiency of cultural polylogue. The proposed approach allows to formalize and explore complex syntactic constructions created within the framework of cultural polylogue. It allows not only to fix by means of modal logic modes, but also to recreate properly and investigate accurately specific mental reality inherent for the cultural polylogue.

Even the dialogical nature of social and humanitarian knowledge is not an obstacle during the exploration of its efficiency by means of contemporary logic. Widespread use of up-to-date computer hardware in social and humanitarian sciences allows proper realization of conceptual schematization of social sciences, as well as social and humanitarian knowledge.

Key words: communication, dialogue, cultural polylogue, modality, intentionality, intentional operator, efficiency.

UDC 028+81-11+796.01

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.48.7>

EXPLORING AND CONSTRUCTING PHILOSOPHICAL CONCEPTS: A CORPUS APPROACH

Iliia Ilin

*Vasily Nazarovich Karazin Kharkiv National University, Philosophical Faculty,
Department of Theoretical and Practical Philosophy named after professor Johann Baptist Schad
Svoboda Sq., 4, 61022, Kharkiv, Ukraine*

The article aims to summarize the tools and techniques of corpus linguistics for technologically mediated conceptual analysis in philosophy. Corpus linguistics allows for transcending subjective biases and intuitive methods, offering a departure from traditional, anthropocentric conceptual analysis with its unverified conclusions and arbitrary interpretations. Corpus-based conceptual analysis offers solutions to several challenges within contemporary social sciences, including 1) the problem of synonymy and polysemy of concepts in social sciences; 2) the problem of scientific-theoretical progress, which is hindered, in particular, by the lack of comprehensive study of theoretical developments that leads to «reinventing the wheel» in science; 3) the problem of the limitations of human capabilities and the existence of technological conditions (Big Data) and resources for effective analysis of large volumes of textual data; 4) the problem of critical reading, which imposes its interpretations on the texts, seeks hidden meanings and truths in the texts, thereby dangerously aligning itself with conspiracy thinking. Corpus-based conceptual analysis facilitates the rapid and objective identification of frequently used words, collocations, and word associations, thereby facilitating the effective and verifiable definition of concept meanings during the processing of large datasets. This approach ensures a more precise comprehension of existing concepts and the formulation of new ones. The foundations of corpus-based conceptual analysis were established in the 1960s and have since been extensively developed and applied within contemporary philosophy. Henceforth, confidence in pre-corpus conceptual research will wane, as such investigations relied on predetermined theories of philosophers, selecting fragments that corroborate those theories. This prioritization tended to favor elements in the text that aligned closely with the reader's theory, rather than those that were more frequent and thus more significant to the author's theory. Essentially, we must acknowledge a radical revolution in conceptual analysis, as technologically mediated reading enables broader empirical observations, encompassing vast volumes of texts and helps with unveiling patterns, and conceptual connections and meanings. This contrasts with the reliance on intuition and the arbitrary nature of pre-corpus research.

Key words: conceptual analysis, corpus linguistics, reading, method, philosophy, concepts.

The study and construction of concepts have long been trapped by subjective biases, intuitive approaches, unverified conclusions, and arbitrary interpretations. It is now time to break free from this captivity. The necessary transformations should not be delayed, as we already have all the means to facilitate them. We are specifically referring to conceptual analysis and the construction of new concepts based on computational methods, particularly gathered from corpus linguistics [6; 8]. This linguistic discipline allows for the identification of language patterns, generation of frequency word lists, word combinations, associations, and more [31; 32]. Consequently, it enables the provision of empirical textual data to interpreters rapidly and objectively, facilitating further theoretical work such as exploring existing concepts or creating new ones. Such data can answer researchers' questions, such as which concepts were most frequently used by a philosopher and which terms are associated with those concepts in their texts. The comprehensive

analysis of concepts directly influences the understanding of the logic, rhetoric, and politics of a philosopher's statements, as well as the understanding of his/her ability to include and give voice to all necessary actors in resolving a particular philosophical problem. Furthermore, philosophical concepts point to ways of establishing a new community with the new actors (or with new logic and politics of these actors), blurring the distinction between facts and values [19, p. 47-49; 23, p. 143-144; 22, p. 225-226; 20, p. 69, 89, 129]. Therefore, conceptual analysis is not only an exploration of the theoretical content, logic, rhetoric, and politics of philosophical discourse but also an active intervention by the thinker in the existing understanding of the nature of things, a reassembling of these things and their nature in the face of new challenges. Concept construction, accordingly, involves the formation of new heuristic theoretical statements based on existing scientific and political issues, using textual material from various philosophers. This construction allows for the identification of potential theoretical forms in previously unconceptualized logical and lexical-semantic relationships within philosophical texts. Concept construction is an essential component of conceptual analysis. The study and construction of concepts can be carried out with the aid of corpus linguistics. This article will focus on the methodology for performing such operations.

It is crucial to recognize the underlying reasons that justify the need for technologically mediated conceptual analysis. Firstly, the issue of synonymy and polysemy of concepts in the social sciences. Secondly, the problem of scientific-theoretical progress. Thirdly, the challenge posed by human limitations and the availability of technological conditions (Big Data) and resources for conducting effective analysis of textual data. Lastly, the problem of critical reading.

The first problem is related to what Fred Riggs identified as the polysemy and synonymy of concepts in the social sciences. On one hand, concepts have multiple meanings, and on the other hand, there are numerous concepts with similar meanings. However, researchers are not inclined to create neologisms for new meanings [30]. This issue significantly complicates mutual understanding and the advancement of science.

The second problem, as discussed by Michael Park, Erin Leahey, and Russell Funk [29], relates to the stagnation of scientific progress. The authors argue that the number of «disruptive» research studies has significantly declined over the past 50 years. Their study is based on the analysis of 45 million articles and 3.9 million patents. One of the proposed solutions to this problem is for scientists to read more and effectively process the vast amounts of data available in contemporary science. In other words, social scientists have largely been «reinventing the wheel» over the past half-century, partly due to inefficient analysis of existing literature.

The third problem lies in the fact that mastering vast arrays of scientific publications, even on a single topic, using only one's own, only human efforts, is a daunting and time-consuming task. The sheer volume of social communication on the Internet has led to the realization that we live in a Big Data society, which relies, among other things, on the analysis of large sets of language data. Criticizing the use of text processing technologies for reading means overlooking the fact that reading itself is a result of the technologization of human existence, or, in the terms of Bernard Stiegler, the exosomatization, the merging of the biological and the technological in human history [33, pp. 86-89]. Reading is the result of the objectification of human thinking, memory, and so on, in texts. The identification of language patterns was carried out without such technologization for at least a thousand years, but now these operations are exosomatized, i.e., taken beyond the human body into a computer program capable of assuming some of the work in the reading process. Rejecting such technologization is equivalent to marveling at the human vision in its ability to explore the cosmos but not using the «Gaia» space telescope, which tracks the movements of over 1 billion astronomical objects to create a three-dimensional map of the

cosmos, including exoplanets. Without this exosomatic «eye», it would be impossible to determine the origin and evolution of our galaxy [7]. By relying solely on our human hearing, we could never understand what has become known thanks to the use of artificial intelligence and highly sensitive microphones, which have given birth to disciplines such as bioacoustics, capturing the acts of listening to sounds produced and perceived by plants and animals but inaccessible to the human ear (infrasound and ultrasound) [5]. Thus, without the exosomatization of our «ear», it is difficult to fully envision the struggle to protect the rights of non-human beings and the ecosystem as a whole. Numerous examples of this nature can be provided. It is clear that ignoring technologies means predisposing oneself to the repetition of the same knowledge, reducing the world to one's limited understanding, and being politically reactionary and morally irresponsible. To paraphrase a line from Christopher Nolan's film «Interstellar», reading everything may be impossible, but it is necessary.

Finally, the fourth issue pertains to critical reading. In philosophy, critical reading takes the form of symptomatic (Louis Althusser [2, p. 22]) and deconstructive reading (Jacques Derrida [11, p. 44]) among others, and it works by revealing gaps, hidden structures in texts, and/or ambivalences of language that undermine the systematicity and decenter the text. Critics operate based on dogmatized positions, intuitions, and selective fragments. As a result, they posit immutable essences and causes that cannot be verified or refuted, yet serve to define and explain all phenomena in the world and all meanings within the text [12; 24]. The explanatory model here adheres to the limited interpretation of the scholar who relies on a limited range of texts. Such reading closely aligns with politically reactionary ideas and conspiracy theories. It is precisely this mode of reading that accounts for the disregard of scientific-theoretical progress, technologically mediated reading, as well as the issue of synonymy and polysemy in scientific concepts. This mode of reading reproduces all of these problems, along with political reaction and the socio-economic mechanisms of neoliberal capitalism that hinder social progress.

Hence, it is evident that the aforementioned issues can, to some extent, be addressed through corpus-based conceptual analysis, which enables the rapid and objective processing of large textual datasets for a more precise understanding of existing concepts and the generation of new ones, all within the framework of horizontal ontology, post-critical, empirical philosophy. This philosophy follows the actors, their relations, their interpretations, and their interactions. Horizontal ontologies aspire to the ideals of ethnomethodological, empirical, verifiable, and falsifiable knowledge, as well as democratic, localized political action [21, p. 250, 252, 261]. Describing actions and connections between empirically defined objects, regardless of their objecthood (human, non-human, imaginary, real, etc.), horizontal ontologies transcend traditional ontological boundaries.

Now let us turn our attention to the overview of corpus-based conceptual research. First, let us delve into a more detailed understanding of corpus linguistics and the tools it employs. Corpus linguistics is a linguistic discipline that facilitates «the complete and systematic investigation of linguistic phenomena on the basis of linguistic corpora using concordances, collocations, and frequency lists» [32, p. 54]. Let us clarify the concepts used in this definition. A corpus is a collection of texts in digital format selected for studying the state and diversity of language. Through corpus analysis, regularities and language patterns, stable word usage, and new semantic relationships can be identified. A concordance is a compilation of all instances of word forms, each within its context. It is also used to refer to a single occurrence of a word within a context. Concordances help quickly form an understanding of the contexts in which a specific word appears and identify stable relationships with other words. Collocation refers to the consistent co-occurrence of two or more words within a short distance in a text. Collocations enable the identification of

semantically significant relations between words (idioms). A frequency list is a compilation of the most frequently occurring words in a text. Additionally, the distribution and dispersion of words in the corpus can be observed to understand the representativeness of their frequencies. A frequency list allows for an assessment of the main themes within the corpus [31, p. 9, 32, p. 170, 30; 4, p. 48-49]. Part-of-speech tagging is employed to optimize searches by identifying words based on their grammatical categories, while lemmatization brings all words to their dictionary form, i.e., the nominative case and singular number, and stemming – to reduce words to their roots. In essence, corpus linguistics is grounded in the empirically verifiable notion that word meaning is a function of word frequency and collocation, which can be quantitatively traced.

Corpus linguistics is not solely a quantitative discipline because any of its findings require interpretation. Through corpus linguistics, hypotheses, and intuitions, can be tested, refuted, or formulated for subsequent verification. Undoubtedly, corpus linguistics cannot provide absolute, objective, and exhaustive knowledge, nor does it claim to fully automate the process of interpretation [25]. However, corpus linguistics allows for empirically verifiable interpretations based on broader and more representative foundations. It does not replace the interpreter but rather expands the possibilities for interpretation, serving as an exosomatized complement to the interpreter.

To work within the framework of corpus linguistics, it is necessary to transform any electronic book into a «txt» format, clean the file from footnotes, introductions, author names, references, chapter and section headings on each page, perform lemmatization (or stemming), and then load it into a corpus analysis software such as AntConc [3]. Within this program, basic operations that are essential for conceptual analysis can be easily conducted.

Now let us turn to the techniques of corpus conceptual analysis described in contemporary literature.

Alastair McKinnon stands as the pioneering thinker who employed computer-based quantitative methodologies for analyzing philosophical texts within the context of conceptual analysis since the 1960s. His primary subject of study was the works of Danish philosopher Søren Kierkegaard. Although McKinnon produced his early works before the establishment of corpus linguistics, his methodology essentially aligns with the principles of corpus linguistics. For instance, when analyzing the term «system» in Kierkegaard's works – and hereinafter we are translating McKinnon's terminology into the language of corpus linguistics – he generated concordances containing the target term, created a mini-corpus from the text with the concordances, identified frequent collocations with the target term, and subsequently represented the relationships between other terms and the term «system» in a two-dimensional graph (where terms closer to «system» are considered more frequent collocations and vice versa) [26]. These operations enabled McKinnon to ascertain that the meaning of concepts in philosophical works depends on the co-occurrence of terms in proximity to the concepts. Exploring the frequency-based collocations of concepts allows for effective conceptual analysis and the identification of significant contexts and meanings. According to McKinnon, such a methodology enables more well-founded and verifiable interpretations of philosophical concepts.

Jean-Guy Meunier from the University of Quebec (Canada), who leads the «Laboratoire d'Analyse Cognitive de l'Information» (Laboratory for Cognitive Analysis of Information) have proposed, along with his colleagues, numerous methodological and technical solutions for conceptual analysis. We will focus on those that are closest to corpus linguistics because some algorithmic and semi-automatic techniques for conceptual analysis are more complex, require extensive programming knowledge, and have not been made freely available by these researchers. For instance, when analyzing the concept of «evolution» in the works of Henri Bergson, Meunier and his co-authors demonstrated the need to generate concordances with the canonical form of

the concept, and read through the concordances to identify other lexicalizations of the concept, such as synonyms, metaphors, hyponyms, hypernyms, and so on [10; 27; 9]. Subsequently, the identified concordances are classified based on different aspects of the concept. This classification is then subjected to categorization from the perspective of interpreter theories. Interestingly, the authors employed cluster analysis, whereby fragments of text with similar sets of terms were identified, forming the basis for assertions about the similarity of their conceptual content. However, the tools used to conduct such cluster analysis were not explicitly specified. Nonetheless, all these operations ultimately culminate in the visualization of the collocation matrix for the target term. For conceptual analysis of the concept of mind in Charles Peirce's works, Meunier utilized a random sampling technique to optimize the processing of a large number of concordances, generating only half of the entire corpus of concordances [28]. Additionally, Meunier involved experts in his research, who classified the concordances and clusters.

Mark Alfano conducted a groundbreaking investigation into Friedrich Nietzsche's moral philosophy [1]. To accomplish this, he worked with the entire corpus of the philosopher's published works. Alfano compiled a list of concepts for an examination, determining their frequency and identifying frequent collocations, taking into account potential lexicalizations (hypernym-hyponym relations). Subsequently, he collected a set of concordances, divided into smaller sections by Nietzsche. The semantic connections between frequent collocations and moral concepts across different works and the entirety of Nietzsche's oeuvre were visualized through network graphs. The mentioned concordances were then analyzed and summarized. Alfano asserts that this approach, – although not explicitly identified as such, is essentially corpus-based, – enabled the identification of empirically observable conceptual interrelationships within Nietzsche's moral philosophy. These interrelationships had gone unnoticed or were disregarded by commentators, and some assertions made by commentators in this field of study were empirically validated or falsified.

Robert Williams conducted a series of studies on the texts of W. E. B. Du Bois to investigate the relationships between concepts such as democracy and science, among others [35]. To achieve this, he employed the «regular expressions» tool (a formal language that allows for defining search rules using a set of metacharacters), the analysis of concordances and collocations, as well as *n*-grams (frequent word combinations of 2-3 and more words). The first tool enabled the identification of fragments containing the target words within a specific distance from each other. The second tool facilitated an understanding of the context in which these words were used and the connections between different texts by the scholar. The third tool highlighted terms that were associated with specific concepts. These operations enabled Williams to determine the meanings of concepts within the Du Bois corpus.

Now let us turn to our conceptual investigations to demonstrate the potential of the corpus approach. Corpus-based conceptual analysis enables the conceptualization of terms in philosophical works that were not originally conceptualized by the author but have subsequently become philosophical concepts. This has made it possible to draw attention to the functioning of relevant lexis in past philosophical works. As demonstrated in our study on Karl Marx's concept of social space, Henri Lefebvre and other researchers claimed that the German philosopher did not think about this concept [15]. Remarkably, these claims were made without even conducting a basic search for spatial lexemes in Marx's texts! However, corpus analysis revealed that in «Capital» and several other works, Marx employed words such as «space» and «spatial» in connection with formally defined concepts, thereby allowing for the construction of the concept of «social space» within Marx's framework. In this regard, the concepts that frequently occurred alongside spatial lexemes in specific fragments were identified and subsequently found in other works, thereby

illustrating the evolution in the logical definition of the concept of social space in Marx's writings. Thus, instead of making unverifiable claims about the absence of the concept of social space in Marx, the corpus approach facilitated the construction of this concept based on collocates in certain fragments containing spatial lexemes. This study demonstrated that Marx possessed a distinctive understanding of social space that does not align with the concepts subsequently developed by Marxists.

Similar investigations have been conducted to conceptualize the notion of reading in the works of Francis Bacon and Hryhorii Skovoroda. Given that «reading» has become a concept in contemporary philosophy, this has provided an opportunity to empirically inquire into what these philosophers thought about reading. To achieve this, the search and generation of concordances were utilized for words related to reading, as well as their hypernyms and hyponyms (words associated with books, specific authors, and textual elements – terms, words), alongside words extracted from the identified concordances [17; 18]. The historical-philosophical context also allowed for corpus-based conceptual construction of the concept of walking in Skovoroda's texts [16].

In our view, the text does not contain hidden secrets or deep truths, as presumed in critical reading. Rather, it possesses empirically observable lexical-semantic connections that can be conceptualized based on the existence of corresponding concepts in contemporary theories. Thus, the text retains its meanings while allowing the reader to conceptualize logical and historical distance from contemporary theories by creating a new concept using empirically observable lexical-semantic connections in the corpus. It is not a matter of stretching the philosopher's conceptual content to our theoretical horizon, nor is it a demeaning act aimed at illustrating the superiority of our position. Corpus-based conceptualization enables the capturing of the meanings of specific terms and words used by various philosophers without subjugating them to the meanings of contemporary theories. Instead, it utilizes modern theories to formulate hypotheses that direct the researcher's attention toward an empirical analysis of the philosopher's corpus.

From our perspective, the assumption that a philosopher lacked a certain concept implies that contemporary scientific knowledge has formed a conceptual domain that can be used to conceptualize the relevant words in the philosopher's text (we are operating at the level of the text, without stretching or diminishing it) to engage in a dialogue between their position and the contemporary one.

Numerous similar studies can be cited, but for the sake of brevity and considering the methodological similarities among many works, – while passing the studies which utilized overly complex technologies for conceptual analysis, – let us summarize the aforementioned studies. All the mentioned works employ, among other things, low-tech corpus linguistic tools, which are readily accessible to all scholars in terms of free access to them (such as AntConc and other programs developed by Laurence Anthony), as well as the knowledge and skills required for their use. We intentionally exclude studies using shareware software, machine learning techniques, complex mathematical and statistical algorithms, or artificial intelligence.

Let us now summarize the methodological steps employed by these researchers in the context of corpus-based conceptual analysis: 1) compile a corpus of the philosopher's works (which can encompass a single publication or the entirety of their published works in digital format); 2) identify the concepts to be investigated (depending on the research objectives); 3) generate concordances (refine and expand the list of search terms, including synonyms, metaphors, hypernyms, hyponyms, and so forth); 4) read the concordances (in cases where there are a large number, generate a random sample of concordances) or concordances with frequent collocates; 5) generate clusters or n -grams to identify significant word combinations with the specified concepts; 6) read the concordances with clusters and collocations; 7) classify the concordances based

on their relevance in determining the meanings of the concepts (considering the actors involved, the relationships formed within them, and how they are expected to be established in a new, expanded community); 8) summarize this classification from the perspective of the interpreter's theory; 9) visualize the collocations related to the target concept in the form of a network graph (for instance, using the freeware and user-friendly program «KH Coder» [14]). By employing this methodology, with its variations, and the use of different supplementary tools, one can achieve empirically verifiable conceptual analysis. This approach allows for the construction of concepts, a clear definition of the research boundaries, and separation of the research material from interpretations, ensuring that interpretations remain subordinate to the research material.

Thus, conceptual analysis for the first time becomes an empirical endeavor in which materials, hypotheses, and methods can be operationalized, verified, or falsified, thereby could be subject to comprehensive scrutiny. The confidence in pre-corpus conceptual studies would be deemed misplaced since such studies relied on a preconceived theory of the philosopher, selective extraction of fragments that supported that theory, and prioritized the theoretical elements in the text that aligned with the reader's theory rather than those words (concepts) that were frequent and thus significant to the author's theory. In essence, we witness a total revolution in the field of conceptual analysis as technologically mediated reading allows you to see more, explore vast textual data, and identify patterns and conceptual connections. This stands in contrast to the intuition and arbitrariness of pre-corpus investigations. The politics and morality of corpus-based conceptual analysis involve expanding one's understanding of concepts and the world, trusting the textual evidence, engaging with a broader and diverse set of actors, and testing hypotheses with empirical data. In a word, corpus-based conceptual analysis offers the possibility of discovering new conceptual horizons, and ways of connecting with the world rather than confining the world within a predetermined theory. The political relevance of employing quantitative and computational methods is poignantly discussed by Alex Williams and Nick Srnicek in «The Accelerationist Manifesto»: «We believe that any post-capitalism will require post-capitalist planning. <...> we must develop both a cognitive map of the existing system and a speculative image of the future economic system. <...> To do so, the left must take advantage of every technological and scientific advance made possible by capitalist society. <...> The tools to be found in social network analysis, agent-based modelling, big data analytics, and non-equilibrium economic models, are necessary cognitive mediators for understanding complex systems like the modern economy» [34]. It is worth noting that philosophy based on corpus-based conceptual analysis can play a crucial role in mapping contemporary society by identifying opportunities for its transformation.

One can read a text and perceive certain elements within it based on class, education, mood, and age. Each new reading of a particular book can reveal new truths and meanings to the reader. Corpus linguistics, on the other hand, acquaints us with the meanings and emphasis that the author has employed through fixed expressions and word associations. Thus, it becomes possible to discern specific themes that the author writes about. In this context, the pleasure of reading is not lost, but the text acquires its own identity that is independent of the reader. This opens up the opportunity for a genuine dialogue rather than the reader merely appropriating the text or constructing its meaning solely based on his/her own will. Corpus linguistics technologically settles the debate about whether authorial intentions can be extracted from the text by effectively demonstrating these intentions through collocations and frequency patterns in the text. Undoubtedly, with the use of new text processing methods and the expansion of the corpus size, the results of corpus analysis can be supplemented, adjusted, or rejected. However, any quantitative findings require interpretation, and the engagement with the text is shaped by hypotheses, which means that the activity of a scientist, a reader in corpus linguistics is not reduced.

Furthermore, corpus-based conceptual analysis can help overcome the critical-conspiratorial disposition of many philosophers. The issue lies in the fact that critical reading is always entwined with epistemic injustice. Miranda Fricker coined this term to describe the lack of recognition and suppression of an individual's ability to generate and share knowledge, including their personal experiences and emotions [13]. In the context of reading, this entails a persistent and irresponsible disregard for the possibility of an objective account of the frequency of words and collocations in the text in favor of one's interpretive frameworks, which selectively choose relevant fragments and impose readers' ideas onto the texts. Critics do not allow the text and its author to express themselves but instead speak strictly on their behalf, assuming that they always know more about the text than the author. Meanwhile, corpus linguistics allows us to genuinely listen to the position of the text and its author and cautiously interpret the extracted data.

References

1. Alfano M. Nietzsche's moral psychology. Cambridge University Press, 2019. 299 p.
2. Althusser L. Du Capital à la philosophie de Marx. *Lire le Capital*. Paris : Presses Universitaires de France, 1996. P. 2-79.
3. Anthony L. AntConc (Version 4.1.2) [Computer Software]. Tokyo, Japan : Waseda University, 2022. URL: <https://www.laurenceanthony.net/software> (дата звернення: 27.06.2023).
4. Baker P. Using corpora in discourse analysis. Continuum, 2006. 198 p.
5. Bakker K. The Sounds of Life: How Digital Technology is Bringing Us Closer to the Worlds of Animals and Plants. Princeton University Press, 2022. 368 p.
6. Bluhm R. Corpus Analysis in Philosophy. *Evidence, Experiment and Argument in Linguistics and the Philosophy of Language*. Martin Hinton (ed.). Frankfurt am Main, Berlin, et al. : Peter Lang, 2016. P. 91-109.
7. Castelvechi D. Mega-map of Milky Way adds depth to stars' motions. *Nature*. 2022 Jun. URL: <https://www.nature.com/articles/d41586-022-01660-9> (дата звернення: 27.06.2023).
8. Caton J. N. Using linguistic corpora as a philosophical tool. *Metaphilosophy*. 2020. Vol. 51, № 1. P. 51-70.
9. Chartrand L. et al. CoFiH: A heuristic for concept discovery in computer-assisted conceptual analysis. Proceedings of the 13th International conference on statistical analysis of textual data. 2016. Vol. 1. P. 85-95.
10. Danis J., Meunier J. G., Chartier J. F. CARCAT: Computer-Assisted Reading and Conceptual Analysis of Texts. URL: <https://tinyurl.com/5a28dzwp> (дата звернення: 27.06.2023).
11. Derrida J. Limited Inc a b c... . *Limited Inc*, trans. S. Weber, Evanston, IL:Northwestern University Press, 1988. P. 29-110.
12. Felski R. The limits of critique. University of Chicago Press, 2015. 240 p.
13. Fricker M. Epistemic injustice: Power and the ethics of knowing. Oxford University Press, 2007. 177 p.
14. Higuchi K. A Two-Step Approach to Quantitative Content Analysis: KH Coder Tutorial using Anne of Green Gables (Part I). *Ritsumeikan social sciences review*. 2016, Vol. 52, № 3. P. 77-91.
15. Ilin I. V. Towards a Marxian Concept of Social Space. *idos*. 2022. № 37. P. 44-70.
16. Ilin I. V. Approaching Hryhorii Skovoroda's ambulosophy: a corpus-based study. *Матеріали Міжнародної конференції «XXI Сквородинівські читання»*. Харків, 2022 (прийнято до друку).
17. Ilin I. V. Reading (in) Francis Bacon's «The New Organon». «Новий Органон» (1620) та університетська філософія. До 400-річчя виходу трактату «Новий Органон» Френсіса Бекона». Матеріали міжнародної наукової конференції, 18-19 грудня 2020 р. X : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. P. 58-65.

18. Pin I. V. Reading (in) H. Skovoroda. *Матеріали Міжнародної конференції «XX Сквородинівські читання»*. Харків, 2021 (прийнято до друку).
19. Latour B. *Facing Gaia: Eight lectures on the new climatic regime*. John Wiley & Sons, 2017. 300 p.
20. Latour B. *Politics of nature*. Harvard University Press, 2004. 301 p.
21. Latour B. *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford University Press, 2005. 301 p.
22. Latour B. *The making of law: An ethnography of the Conseil d'Etat*. Polity, 2010. 297 p.
23. Latour B. *We have never been modern*. Harvard university press, 2012. 157 p.
24. Latour B. Why has critique run out of steam? From matters of fact to matters of concern. *Critical inquiry*. 2004. No. 30, No 2. P. 225-248.
25. McEnery T., Brezina V. *Fundamental Principles of Corpus Linguistics*. Cambridge University Press, 2022. 275 p.
26. McKinnon A. From co-occurrences to concepts. *Computers and the Humanities*. 1977. Vol. 11. P. 147-155.
27. Meunier J. G. et al. Computer-Assisted Conceptual Analysis of Textual Data as Applied to Philosophical Corpuses. URL: <https://tinyurl.com/z42rz669> (дата звернення: 27.06.2023).
28. Meunier J. G., Forest D. Computer assisted conceptual analysis (CACAT): the concept of Mind in The Collected Papers of CS Peirce. Hypothesis. 2003. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/77617264.pdf> (дата звернення: 27.06.2023).
29. Park M., Leahey E. and Funk R. J. Papers and patents are becoming less disruptive over time. *Nature*. 2023. № 613. P. 138–144. URL: <https://doi.org/10.1038/s41586-022-05543-x> (дата звернення: 27.06.2023).
30. Riggs F. Social science terminology: Basic problems and proposed solutions. *Terminology: applications in interdisciplinary communication*. Eds. H. B. Sonneveld, K. L. Loening. John Benjamins Publishing Company, 1993. P. 195-220.
31. Sinclair J. *Corpus, concordance, collocation*. Oxford University Press, USA, 1991. 179 p.
32. Stefanowitsch A. *Corpus linguistics: A guide to the methodology*. Language Science Press, 2020. 490 p.
33. Stiegler B. *The neganthropocene*. Open Humanities Press, 2018. 349 p.
34. Williams A., Srnicek N. #ACCELERATE MANIFESTO for an Accelerationist Politics. URL: <https://criticallegalthinking.com/2013/05/14/accelerate-manifesto-for-an-accelerationist-politics> (дата звернення: 27.06.2023).
35. Williams R. W. W. E. B. Du Bois on Democracy and Its Companion Ideas: Concordancing Their Intricacies. URL: <http://www.webdubois.org/lectures/ncpsa2021.html> (дата звернення: 27.06.2023).

ДОСЛІДЖЕННЯ ТА КОНСТРУЮВАННЯ ФІЛОСОФСЬКИХ ПОНЯТЬ: КОРПУСНИЙ ПІДХІД

Ілля Ільїн

*Харківський національний університет імені Василя Назаровича Каразіна,
філософський факультет, кафедра теоретичної і практичної філософії
імені професора Йоганна Баптиста Шада
майдан Свободи, 4, 61022, м. Харків, Україна*

Мета статті – показати інструменти та методи технологічно опосередкованого концептуального аналізу у філософії, який використовує корпусну лінгвістику. Застосування корпусної лінгвістики є необхідним для подолання суб’єктивних упереджень, інтуїтивних підходів, неперифікованих

висновків та довільних інтерпретацій при традиційному, антропоцентричному концептуальному аналізі. Корпусний концептуальний аналіз зможе розв'язати декілька проблем, що існують у сучасних соціальних науках: 1) проблема синонімії та полісемії понять у соціальних науках; 2) проблема науково-теоретичного прогресу, що гальмується, зокрема, через відсутність комплексного вивчення теоретичного доробку, що приводить до «винаходження велосипеда» в науці; 3) проблема обмеженості людських можливостей та наявність технологічних умов (Big Data) та засобів для здійснення ефективного аналізу великого обсягу текстуальних даних; 4) проблема критичного читання, що накладає на текст свої інтерпретації, шукає приховані сутності, зближуючись з конспірологічним мисленням. Корпусний концептуальний аналіз дає змогу швидко, об'єктивно зафіксувати частотні слова, показати частотні поєднання та асоціації слів, що дає змогу проаналізувати значення понять під час опрацювання великих масивів даних для більш точного розуміння вже наявних понять та конструювання нових понять, при цьому працюючи в рамках горизонтальної онтології, посткритичних, емпіричних, верифікованих концептуальних досліджень. Основи корпусного концептуального аналізу було закладено ще в 1960-х рр., а в сучасній філософії вони були розроблені та застосовані в широкому колі досліджень. У статті узагальнено інструменти та методи корпусного концептуального аналізу, а також конструювання понять. Відтепер віра в докорпусні концептуальні дослідження є втраченою, оскільки такі дослідження спиралися на заздалегідь задану теорію філософа, добір потрібних для підтвердження цієї теорії фрагментів, тож у цьому процесі пріоритизувалися ті теоретичні елементи в тексті, що були найближчі для теорії читача, а не були частотними, а відтак значущими, для теорії автора. По суті, йдеться про тотальну революцію у справі концептуального аналізу, оскільки технологічно опосередковане читання дає змогу помітити більше, охопити величезні обсяги текстів, помітити патерни, концептуальні зв'язки та значення понять, що протиставляється інтуїтивізму й довільності докорпусних досліджень.

Ключові слова: концептуальний аналіз, корпусна лінгвістика, читання, метод, філософія, поняття.

УДК 37.04:376:140

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.48.8>

ОБДАРОВАНА МОЛОДЬ В УМОВАХ БЕЗПЕЧНОГО ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

Інна Книш

*Національна академія управління,
кафедра соціально-гуманітарних дисциплін та іноземних мов
вул. Ушинського, 15, 03151, м. Київ, Україна*

Ганна Дутка

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра дошкільної та початкової освіти
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

Зазначено, що глобальна інформатизація та інноваційність спричинили піднесення уваги фахівців і роботодавців до феномену обдарованої молоді. Зауважено, що обдарованість є нормою й проявом геніальності. Констатовано, що таким дітям легше знайти своє місце в сучасному соціумі, адже вони здатні переорієнтуватися з трудомістких технологій на наукомісткі ноотехнології та інновації, реалізуючи свої креативні здібності та досягаючи визнання власної геніальності. Наголошено, що зараз в Україні через війну освітня галузь перебуває в стані «стійкої нерівноваги», тож фахівці передусім намагаються вбезпечити всіх учасників освітнього процесу. Доведено, що впровадження в освіту інформаційно-комунікаційних технологій, новітніх методів, методик і змішаного навчання сприятиме розвитку творчих і креативних здібностей обдарованої молоді, набуттю нею здатності до самопізнання, самоорганізації та самовдосконалення. Запропоновано варіанти розбудови взаємин учнів / студентів і вчителів / викладачів на засадах партнерства, коучингу, фасилітаторства, взаємодопомоги, колаборативного навчання тощо. На прикладі досвіду української ІТ-компанії Intelliias засвідчено подальше професійне зростання обдарованої молоді завдяки залученню до освітнього хабу IntelliStart, ініціатив Career Hub, Talent Learning & Development, партнерських платформ онлайн-освіти Udemu, O'Reilly, світових eLearning-майданчиків тощо. Указано, що діяльність компанії водночас спрямовано на розвиток таких особистісних якостей талановитих молодих працівників, як-от: відповідальність, гнучкість, емоційний інтелект, уміння розв'язувати проблеми та критично мислити, бажання навчатися, комунікабельність, тактовність тощо. Акцентовано на необхідності сприяти розкриттю й реалізації креативних і творчих якостей, здібностей і можливостей обдарованої молоді впродовж усього життя завдяки модернізованій, розширеній і поглибленій стратегії Lifelong Learning і практикам STEM-освіти в безпечному освітньому середовищі.

Ключові слова: обдарована молодь, геніальність, норма, безпечне освітнє середовище, стратегія Lifelong Learning, практики STEM-освіти.

Актуальність дослідження. Постійна інтенсифікація інформаційних потоків і повсюдне впровадження інформаційно-комунікаційних технологій зумовлюють потреби щодо створення, розповсюдження, накопичення, зберігання й утилізацію інформації. Своєю чергою тотальна інформатизація спричиняє докорінні зміни в ментальному плані особистості. На протипагу носіям традиційного типу свідомості та мислення, особливо увагу привертають до себе люди з проявами обдарованості, й вона, пронизуючи економіку, політику, освіту, побут тощо, поступово стає всепроникним феноменом сучасності,

істотно змінюючи саме існування людини та допомагаючи їй адаптуватися в інформаційному суспільстві.

Натепер обдарованість підтверджує статус однієї з когнітивних властивостей особистості та починає набувати нових ознак, проявів, форм, знаходячи нові галузі використання й розвиваючись за новими напрямками. Це закономірно сприяє появі нового суспільного явища – неомадів [1], що їх деякі дослідники називають *Homo mobilis* [2, р. 638–682].

Неомади – це новітня кочова еліта, відірвана від національного коріння й батьківщини зі своєрідною ідентифікацією (наприклад, за кредитно-реєстраційними картками тощо). Її вирізняє високий рівень технічної компетентності, вони чутливі до технологічних інновацій та інтенсивно використовують новітні розробки гайтекіндустрії. Об'єднуючись задля певної мети в неоплемена (англ. *neo-tribes*), тобто тимчасові соціальні групи на взірць «*superconnectivity*» [3], неомади згодом розсіюються, переходячи в стан фрагментованої анонімності.

У новочасній гуманітаристиці суспільство розглядається як складне утворення нового типу – інформаційне та інноваційне. Змінюються звичні для людського існування інституції культури, права, освіти, сім'ї тощо, натомість на перший план висуваються практики трансгресії, трансформації, трансфігурації, суїцидальні практики й експериментування над собою, агресія зі знищенням середовища існування тощо. Провідними стають інвестиції в людські можливості та формування на цій підставі інтелектуального капіталу суспільства – якісно нового світового «інноваційного анклаву», в якому провідну роль, на наше переконання, має відігравати обдарована молодь.

Саме тому ключовими категоріями нашого дослідження є відповідні дефініції, а саме: в історичному контексті: *геній – талант – обдарованість*; з огляду на пріоритетність, значущість і теоретичне наповнення їх сутності: *обдарованість – талановитість – геніальність*.

Закономірно постає питання про те, якою має бути освіта для обдарованої молоді, особливо в умовах воєнного стану. Для розвитку когнітивних здібностей учнів / студентів задля виявлення й розвинення творчих і креативних навичок обдарованої молоді пріоритетним, на наше переконання, має стати впровадження STEM-освіти в безпечне освітнє середовище як один із варіантів узгодження освітніх парадигм офлайн-освіти як системи й онлайн-освіти як мережі, а також змішаного навчання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні питання обдарованості досліджували вітчизняні вчені Олена Антонова, Ілона Любовецька, Любов Прокопів, Сергій Терепищій, Володимир Шинкарук, Вадим Щорс та ін. Праці Віктора Клименко, Олександра Кочерги та ін. присвячено плеканню талантів обдарованої молоді. Особливу увагу розвитку розумових здібностей обдарованої дитини приділено в дослідженнях Лариси Кондратенко, Вадима Щорса та ін.

Питання розробки інноваційних методів навчання та їх упровадження в освітній процес висвітлено у працях як зарубіжних, так і вітчизняних учених, які переймаються:

– загальнотеоретичними та науково-практичними проблемами розробки й упровадження інноваційних парадигм у сучасну освітню галузь, окремими прогресивними формами, методами та технологіями навчання, досвідом і перспективами їх використання в освітній практиці (Анатолій Алексюк, Борис Гершунський, Ірина Доброскок, Андрій Єршов, Мирослав Жалдак, Володимир Ільїн, Віктор Коцур, Василь Кремень, Микола Лисенко, Юхим Машбиць, Вадим Монахов, Світлана Нікітччина, Сеймур Пейперт, Сергій Пролєєв, Тетяна Резнік, Ірена Роберт, Петро Саух та ін.);

– підґрунтям STEM-освіти як одного з провідних інноваційних трендів світової освіти для обдарованої молоді (Марк І. Рабалаіс (Mark E. Rabalais), Майте Дебрі (Maïté

Debry), Агуеда Грас-Веласкес (Agueda Gras Velazquez), Вімала Джуді Камалодін (Vimala Judy Kamalodeen), Сандра Фігаро-Генрі (Sandra Figaro-Henry), Наліні Рамсавак-Йодха (Nalini Ramsawak Jodha) та ін.). Упровадженню STEM-освіти в різнопрофільних освітніх закладах приділили увагу й вітчизняні науковці, передусім Дарина Васильєва, Олексій Воронкін, Світлана Кириленко, Людмила Клименко, Валерій Мачуський, Наталія Морзе, Іван Пархоменко, Наталія Поліхун, Ігор Савченко, Володимир Сіпій, Олег Стрижак, Іван Чернецький та ін.

– створенням і впровадженням онлайн-курсів (Валентин Биков, Марина Волкова, Леонтій Дериглазов, Володимир Кухаренко, Лариса Перхун, Томас Петерсон, Ольга Рибалко, Гарі Розенблит, Наталія Сиротенко, Ніна Товмаченко, Гаротт Хурадо та ін.); проблемами педагогічної інноватики (Ольга Абдалова, Валентин Василенко, Ігор Галиця й Олександр Галиця, Інга Ісакова, Ірина Мельник, Раїс Фатхутдінов, Олена Федоровська та ін.), що співвідносить нове в освітньому процесі з такими характеристиками, як «позитивне», «корисне», «сучасне», «прогресивне».

Мета статті полягає у висвітленні феномену обдарованості в умовах безпечного освітнього середовища.

Необхідність досягнення зазначеної мети зумовила постановку і розв'язання таких **завдань**:

- проаналізувати прикметні ознаки обдарованості;
- довести, що обдарованість є нормою й умовою сучасної освіти;
- обґрунтувати необхідність упровадження модернізованої, розширеної та поглибленої стратегії Lifelong Learning і практик STEM-освіти в безпечному освітньому середовищі задля розвитку когнітивних, креативних і творчих якостей, здібностей і можливостей обдарованої молоді впродовж усього життя;
- на прикладі освітнього процесу в компанії Intellias з'ясувати, як відбувається подальше професійне зростання обдарованої молоді завдяки розробці й упровадженню інноваційних практик у безпечному освітньому середовищі.

Виклад основного матеріалу. У суспільній свідомості існує припущення, що розквіт геніальності, таланту, обдарувань тощо відбувається тоді, коли людина займається тим видом діяльності, що призначений їй долею. Отже, геніальність вважається проявом творчої обдарованості. Зокрема, американський учений-психолог Р. Ельберт [4, р. 143] виокремлює кілька ознак, властивих генієві: продуктивність праці, розробка стрижневої проблеми, довговічність соціального визнання, наявність прихильників і послідовників (нерідко по смерті), а Д. Саймонтон акцентує на чинниках, які, на його думку, сприяють прояву геніальності: «дух часу», соціальний клімат, потреба в таланті, постійні самоосвіта й самовиховання, прагнення до досконалості, самотнє й нетривале життя [5].

Формула «Геній робить те, що повинен, талант – те, що може» підкреслює залежність генія від того завдання, яке ставить перед ним його внутрішня сутність, його захопленість творчістю, неминучість докладання всіх сил для досягнення поставленої мети. Натомість талантом називають високий ступінь розвитку здібностей людини, що є обов'язковою передумовою прояву геніальності.

Отже, геніальність як вищий рівень реалізації творчих проявів людини відображається у визнанні їх важливості соціумом, відмінності геніальної людини від талановитої вимірюється суспільною значущістю результатів діяльності.

До передумов, що сприяють прояву феномену обдарованості, належать: прискорення темпів життя, розробка, впровадження, розповсюдження ІКТ, як наслідок – стрімке збільшення інформаційних потоків і породжені ними проблеми концентрації уваги, відбору,

скорочення, зберігання й утилізації інформації, відокремлення головного від «інформаційного шуму»; постійне зростання вимог щодо актуальності та швидкості надходження, використання, зберігання й засвоєння інформації; врізноманітнення й збільшення багатомірності, а також віртуальності та реальності доступу до інформації; збільшення кількості справ, проєктів тощо; багатозадачність; комерціалізація медіа; активізація спілкування в соціальних мережах тощо.

Обдаровані діти в сучасному інформаційному та інноваційному суспільстві потребують постійного вдосконалення освітнього середовища й розширення його можливостей. Воєнний стан на тлі пандемії коронавірусу спонукає до створення й упровадження нових практик – безпечного освітнього середовища, завдяки якому створюються умови для розвитку обдарованої молоді та здобуття якісної освіти, спроможної забезпечити потреби сучасного суспільства. Одним із провідних критеріїв щодо впровадження ІКТ у освітній процес стає зміна соціального, економічного, політичного, юридичного, психологічного, морального тощо статусу самих учнів / студентів.

Обдаровані діти майже без проблем реалізують власні креативні здібності, досягають визнання своєї геніальності, знаходять у віртуальному середовищі однодумців, об'єднуючись у неоплемена. Усе це вможливило зменшення часу, витрат, зусиль і переорієнтування з трудомістких технологій на наукомісткі ноотехнології [6, с. 11] та інновації [7].

Піклування про себе обдаровані діти намагаються перекладати на плечі інших, підтримуючи «суспільство послуг», а отже, вони швидше й неухильніше адаптуються, самовдосконалюються й самореалізуються в інформаційному та інноваційному суспільстві, ніж особи, що їм притаманний традиційний тип свідомості та мислення. Щодо когнітивних розладів, зумовлених, скажімо, «кліповістю», ми переконані, що в найближчому майбутньому з розвитком NBIC-технологій цю проблему буде розв'язано. Тому доцільно, на нашу думку, ототожнювати обдарованість із проявами **геніальності**.

Розглянемо докладніше, як перебігає процес професійного зростання обдарованої молоді в Україні. За приклад інноваційного підприємства-лідера, здатного змінюватися й відповідати на потужні виклики часу, може правити українська ІТ-компанія Intellias, що приділяє велику увагу професійному зростанню обдарованих молодих фахівців. Для них розроблено Career Hub – онлайн-платформу, що дозволяє самостійно керувати власною кар'єрою; відкрито Talent Learning & Development – відділ, який відповідає за розвиток колег в Intellias завдяки доступу до партнерських платформ онлайн-освіти Udemy або O'Reilly, що дає змогу безкоштовно навчатися на провідних eLearning-майданчиках світу, корпоративній навчальній базі й онлайн-платформі із записами курсів. Фахівці Intellias, внутрішні експерти та зовнішні тренери регулярно проводять тренінги, воркшопи, вебінари й семінари. Створено власну школу англійської мови, що пропонує загальні та тематичні курси; також започатковано курси польської. Компанія є ініціатором численних соціальних і благодійних проєктів.

Надзвичайно цінний досвід IntelliStart – освітнього хабу для навчання, створення нових і вдосконалення наявних вакансій та розвитку ІТ-талантів. У Intellias панує особлива атмосфера з невідомою увагою до особистості, що робить навчальні програми IntelliStart особливими, а відстежувати освітні та кар'єрні можливості в межах IntelliStart допомагає спеціальний тг-канал. Освітній процес організовано за співвідношенням 70-20-10: практична робота – колаборативне навчання – формальне навчання; пильну увагу приділено не лише вдосконаленню технічної освіти з її «жорсткими» навичками, але й набуттю «м'яких» навичок, визначальних для командної роботи. Кожен учасник освітнього процесу отримує відгуки фахівців Intellias, які мають досвід роботи в компанії, та супровід ментора;

впродовж навчання студенти створюють проекти, які згодом зможуть додати до власних портфоліо. Приваблюють можливість долучитися до IntelliStart і Intellias на junior-позиції; зручний графік – лекції проходять по будням з 18:00 до 21:00, тому їх можна поєднувати з навчанням чи роботою; нетворкінг, можливість познайомитися з фахівцями й обмінятися досвідом; безкоштовне навчання для кращих учасників освітнього процесу IntelliStart.

Створено освітній хаб, який об'єднує практичну IT-школу, де студентам пропонують програми за напрямками Frontend, Java, NET, DevOps, Software Testing тощо, й уткempi – працевлаштування на повний робочий день із можливістю навчатися у чільних фахівців компанії з-поміж обдарованої молоді. Крім технічного досвіду, компанія зважає й на особисті якості: насамперед відповідальність, гнучкість, емоційний інтелект, уміння розв'язувати проблеми та критично мислити, бажання навчатися, комунікабельність, тактовність [8].

В Україні розробляється нормативно-законодавча база щодо впровадження освітніх інновацій в освіту, яка ґрунтується на рекомендаціях Парламенту й Ради Європи від 18 грудня 2006 року. У цих документах узагальнено провідні положення, сформульовані на підставі висновків попередніх засідань підвідомчих комітетів та інших організаційних структур Ради Європи [9].

Показовим щодо актуальності впровадження інноваційного складника в STEM-освіту є Меморандум про створення коаліції STEM-освіти (Київ, 16 вересня 2015 року), до якої приєдналися компанії «Київстар», «Syngenta», «United Minerals Group», ДП НАЕК «Енергоатом», «Samsung», «Українське ядерне товариство», «Microsoft Україна», «Креативна міжнародна дитяча школа» та ін. Коаліція визначила першочергові завдання щодо створення проєктів: підготовка рекомендацій Міністерства освіти і науки України щодо перегляду програм дисциплін зі STEM-циклу; розроблення нових і трансформування наявних практик і програм задля впровадження інноваційних методів навчання в межах стратегії Lifelong Learning; надання учасникам освітньої діяльності можливостей для дослідницької й експериментальної роботи на новітньому обладнанні; проведення конкурсів, олімпіад тощо для пошуку творчо й креативно обдарованої молоді, сприяння її самореалізації; створення інформаційних майданчиків; профорієнтація; розвиток міжнародного співробітництва.

Відповідну освітньо-виховну систему можна схарактеризувати як стан, траєкторію або програму системи, що перебуває в стадії стійкої нерівноваги, підпадає під дію будь-яких і наскільки завгодно малих відхилень від них, які із часом збільшуються, й сама система щоразу підходить до точки вибору (нестійкості) – біфуркації. Цей стан «стійкої нерівноваги» переживає нині, на наше переконання, й освітня галузь. Доки людина навчається, постійно набуваючи знань (уміючи їх шукати, відокремлювати від «інформаційного шуму» й адекватно застосовувати в практичній діяльності), вона утримує рівновагу. Щойно з будь-яких причин відчувається недостатність, невідповідність, несвоєчасність тощо знань і невміння опанувати інформацією, людина втрачає стабільність і досягає точки біфуркації. Усе це стимулює свободу вибору, багатоваріантність і адекватність прийняття рішень.

У перенасиченому інформацією світі обдаровані діти набувають ще однієї властивості – багатовимірності. Споживаючи чималі обсяги інформації, обдарована особа розв'язує кілька проблем одночасно, й це стає **нормою її життя**. Виникає нагальна потреба швидко перемикає уваги в пошуку інформації, нехтуючи «інформаційний шум», а також швидко її аналізувати та приймати рішення. Відзначаються й побічні ефекти: гіперактивність, брак уваги, підвищена стомлюваність, тяжіння до візуальних символів, логіки та заглиблення в текст. Так складається ситуація, коли учні / студенти вміють набагато більше, ніж їхні вчителі / викладачі.

Усі зазначені чинники маємо визнавати й ураховувати, розглядаючи обдарованість **як норму** сучасного інформаційного та інноваційного суспільства й певну **умову** освіти.

Потрібно з'ясувати, які саме знання знадобляться майбутньому фахівцеві, враховуючи, що відбувається надшвидка і надкількісна їх зміна (а от якість підлягає великим сумнівам – забагато «інформаційного шуму»). До прикладу, в медицині базовими та необхідними були й мають бути знання з анатомії та фізіології людини. Інноваційні знання, що постійно оновлюються з розвитком NBICS-технологій, доводять, на думку різних дослідників, удосконалення [10] / деградацію [11] / смерть [12] людини як природної істоти. Вочевидь, важливі знання як такі, а також інформація й уміння її постійно знаходити, оновлювати, адекватно розуміти, усвідомлювати та застосовувати на практиці. Тому вчителі / викладачі повинні мати, переосмислювати, усвідомлювати й ураховувати в освітньому процесі два різновиди знань: базові та інноваційні.

Людина традиційного типу вкрай повільно реагує на стрімкі зміни в сучасному світі, де **знання** стають головним ресурсом, натомість обдарована молодь зацікавлена в постійних змінах, швидко реагує на вимоги ринку праці, а також розробку й упровадження інновацій, де переважає **інформація**. Недарма новітнім гаслом є вислів: «Хто не тільки володіє інформацією, а й уміє її знаходити, використовувати та керувати нею (відокремлювати «інформаційний шум» від важливих повідомлень), той і є володарем світу». Внаслідок цього увиразнюється невідповідність між оновленими внутрішніми очікуваннями й обдарованістю, з одного боку, й усталеними освітянськими засадами – з іншого.

Виправити становище, як нам видається, в змозі стратегія Lifelong Learning і практики STEM-освіти в безпечному освітньому середовищі, але модернізовані, розширені та поглиблені. І тут першочерговим завданням стає адаптування навчальних програм, засобів, методів, предметів, завдань до вимог безпечного освітнього середовища. Вони, на наше глибоке переконання, суголосні потребі щодо модернізації сучасної освіти на підставі впровадження нових освітніх стандартів. Ідеться про нову освітню парадигму як уявлення концепції навчання впродовж усього життя, але за умови її неухильного поступу.

Висновки. Отже, обдарованість – це складне й багатопланове явище, що останнім часом набуває все більшої актуальності, й тому кожному учасникові освітньої діяльності потрібно вдосконалюватися й саморозвиватися, шукати альтернативні та трансформувати наявні шляхи роботи з обдарованими дітьми задля розвитку їхніх творчих і креативних здібностей. Упровадження інноваційних практик STEM-освіти має відбуватися на засадах особистісно зорієнтованого, діяльнісного й компетентнісного підходів щодо Державного стандарту базової та повної загальної середньої освіти й нових освітніх програм, із розумінням напрямів реформування галузі задля надання якісніших і сучасніших освітніх послуг [13]. Учителям / викладачам потрібно ставати коучами та фасилітаторами, сприймати учнів / студентів, насамперед обдарованих, як партнерів і помічників, залучаючи їх до подальшої взаємовигідної співпраці (а не використовуючи як засіб досягнення певної мети), сприяти їм у розкритті та реалізації креативних і творчих якостей, здібностей і можливостей в умовах безпечного освітнього середовища. Головним завданням у ньому має стати робота, спрямована на підтримку обдарованих осіб різного віку та психологічну допомогу їм. З огляду на це покажемо досвід організації освітнього процесу в компанії Intellias, діяльність якої спрямована на розвиток особистісних і професійних якостей своїх обдарованих молодих працівників упродовж усього життя завдяки модернізованій, розширеній і поглибленій стратегії Lifelong Learning і практикам STEM-освіти в безпечному освітньому середовищі.

Список використаної літератури

1. Attali J. Millennium: Winners and Losers in the Coming World Order. New York : Times Books / Random House, 1991. 130 p.
2. Deleuze G., Guattari F. A thousand plateaus: capitalism and schizophrenia. Paris : Minneapolis : University of Minnesota Press, 1987. 610 p.
3. Hiltz S. R., Turoff M. The Network Nation: Human Communication via Computer. MA : Addison-Wesley Pub. Co, 1978. 63 p.
4. Albert R. S. Toward a behavioral definition of genius. *American psychologist*. 1975. Vol. 30, № 2. P. 140–151.
5. Simonton D. K. Origins of Genius: Darwinian Perspectives on Creativity. New York : Oxford University Press, 1999. 320 p.
6. Модернізація змісту вищої природничої і технічної освіти в умовах переходу до нанотехнологій : монографія / К. Корсак, Ю. Корсак, З. Тарутіна, А. Похресник, Г. Козлакова, А. Гуржій та ін. Київ : Педагогічна думка, 2012. 160 с. (Серія «Модернізація вищої освіти: світоглядно-педагогічні проблеми»).
7. Книш І. В. Трансформаційні практики інноваційних підприємницьких структур: виклики часу. *Трансформація суспільних відносин в умовах цивілізаційних змін* : колективна монографія. Харків : СГ НТМ «Новий курс», 2023. С. 50–111. URL : https://www.newroute.org.ua/wp-content/uploads/2023/03/mon_27.02.2023.pdf
8. Intellias. Engineering by people. *Happy Monday*. URL : <https://happymonday.ua/company/intellias>
9. Recommendation 2006/962/EC of the European Parliament and of the Council of 18 December 2006 on key competences for lifelong learning. *KeyCoNet. Key Competence Network on School Education*. URL : <http://keyconet.eun.org/eu-policy>
10. Лук'янець В. С. NBICS-технологічна цивілізація: обрії майбутнього. *Науковий вісник НУБІП України*. Серія : Гуманітарні студії. 2014. № 203. С. 74–80.
11. Карпенко Т. М. Людство як суб'єкт і як об'єкт NBICS-конвергенції. *Філософія науки: традиції та інновації*. 2013. № 1 (7). С. 278–288.
12. Книш І. В. Номадичні практики «варіювання меж» людини: Homo Mortido vs Homo Mobilis. *Схід*. 2017. № 4 (150). С. 98–102. URL : <http://skhid.kubg.edu.ua/article/view/195517>
13. Дутка Г. Я. Напрями активізації науково-дослідної та тренінгової роботи студентів (на прикладі Львівського інституту економіки і туризму). *Вісник Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького*. Серія : Педагогічні науки : зб. наук. праць. Вип. № 1. 2020. Черкаси, 2020. С. 5–13.

**GIFTED YOUTH IN THE CONDITIONS
OF A SAFE EDUCATIONAL ENVIRONMENT****Inna Knysh**

*National Academy of Management,
Department of Social and Humanitarian Disciplines and Foreign Languages
Ushinskogo str., 15, 03151, Kyiv, Ukraine*

Hanna Dutka

*Ivan Franko National University of Lviv,
Department of Preschool and Primary Education
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

It is shown that global informatization and innovativeness drew attention of the specialists and employers to the phenomenon of gifted youth. It is noted that giftedness is the norm and a manifestation of genius. It is established that such children find their place in modern society easier, because they are able to reorient themselves from labor-intensive technologies to science-intensive nootechnologies and innovations, realizing their creative abilities and achieving recognition of their own genius. It is emphasized that now in Ukraine, due to the war, the educational sector is in a state of “permanent imbalance”, so experts are primarily trying to protect all participants of the educational process. It is proved that introduction of information and communication technologies, the latest methods, techniques and mixed learning into education will contribute to the development of creative abilities of gifted youth, their acquisition of the ability to learn, organize and improve themselves. Options for building relationships between pupils/students and teachers on the basis of partnership, coaching, facilitation, mutual assistance, collaborative learning, etc. are offered. On the example of the experience of the Ukrainian IT company Intellias, the further professional growth of gifted youth is proved due to involvement in the IntelliStart educational hub, Career Hub initiatives, Talent Learning & Development, online education partner platforms Udemy, O'Reilly, global eLearning sites, etc. It is indicated that the company's activities are simultaneously aimed at developing such personal qualities of talented young employees as: responsibility, flexibility, emotional intelligence, ability to solve problems and critical thinking, desire to learn, sociability, tact, etc. Emphasis is placed on the need to promote the identification and enhancement of creative qualities, abilities and opportunities of gifted youth throughout life through a modernized, expanded and deepened Lifelong Learning strategy and STEM education practices in a safe educational environment.

Key words: gifted youth, genius, norm, safe educational environment, Lifelong Learning strategy, STEM education practices.

УДК 1(091)(4):141.7

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.48.9>

КІНЕЦЬ ПОСТМОДЕРНІЗМУ ЯК СВІДЧЕННЯ ПОЧАТКУ МЕТАМОДЕРНІЗМУ

Анастасія Ковач-Петрушенко

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

У цій статті детально досліджується перехід від постмодернізму до метамодернізму і його вплив на культуру та суспільство. Автор пропонує розглянути нові парадигми та характеристики метамодернізму, які відрізняються від попередньої епохи постмодернізму. Одним з головних аспектів метамодернізму є повернення до натуральності та пошук нових способів вираження індивідуальності. Це виявляється у бажанні знову зв'язатися з природою, відновити гармонію з природним середовищем та повернутися до основних людських цінностей.

Окрім цього, стаття присвячена аналізу свідчень про початок метамодернізму через вивчення філософсько-естетичної своєрідності постмодернізму, зокрема в італійському контексті. Італійський постмодернізм виявився особливо багатим і впливовим, і його спадщина може прослідковуватися в розвитку метамодернізму. Аналіз цих свідчень дозволяє краще розуміти етапи переходу від постмодернізму до метамодернізму та їх вплив на культурні та суспільні процеси.

Окрема увага приділяється відмінностям між постмодерністською та метамодерністською парадигмами у сприйнятті часу, простору та суспільства. Постмодернізм, зокрема, підкреслює фрагментацію та розривні структури, відображаючи мультиплікацію та різноманітність. У контрасті до цього, метамодернізм наголошує на бажанні поновлення цілісності та співвідношення. Це може проявлятися у використанні універсальних мотивів та сюжетів, поєднанні розривних елементів, а також у зусиллях знайти нові шляхи вирішення суспільних проблем.

У висновках статті підсумовуються результати дослідження і надається загальна оцінка отриманих висновків. Зокрема, відзначається актуальність та значимість вивчення свідчень про початок метамодернізму через аналіз філософсько-естетичної своєрідності постмодернізму. Італійський контекст постмодернізму може бути прослідкований у розвитку метамодернізму. Вивчення цих свідчень дозволяє краще розуміти перехід від однієї парадигми до іншої та його вплив на культурні та суспільні процеси, що є актуальним у сучасному світі.

Ключові слова: метамодернізм, постмодернізм, свідчення, філософсько-естетична своєрідність, італійський постмодернізм, нові парадигми, характеристики, повернення до натуральності, індивідуальність, вплив, культура, суспільство.

Вступ. Сучасна культурна та філософська панорама світу перебуває у стані непередбачуваного розвитку, де поняття «постмодернізм» поступово уступає своє місце поняттю «метамодернізм». Це становить особливий інтерес для дослідників, які намагаються розібратися у нових тенденціях і переходах в сучасному світі. Зростаюча потреба розуміння й пояснення цього феномену ставить перед науковими спільнотами важливе завдання розкрити природу та сутність перехідного етапу, що з'являється після епохи постмодернізму.

Початок нового етапу в історії культури та філософії – перехід від постмодернізму до метамодернізму – стає актуальною темою для дослідження в сучасному світі. Україна, як важливий гравець на світовій культурній та філософській арені, також відчуває потребу у розумінні та адаптації до цих нових тенденцій.

Ця наукова стаття присвячена глибокому аналізу та розумінню «кінця постмодернізму» як свідчення початку метамодернізму, зокрема і в контексті української культури та філософії. Дослідження має на меті виявити не тільки загальні особливості постмодернізму, але і специфічні особливості італійського постмодернізму, які знаходять відображення у вітчизняних реаліях та сприяють формуванню нового метамодерністського світогляду.

Застосовуючи теоретичний підхід, системний аналіз та інтердисциплінарний підхід, стаття розглядає різні аспекти філософсько-естетичної своєрідності італійського постмодернізму та їх вплив на українську культуру. Дослідження охоплює історичний, філософський, літературний та мистецтвознавчий аналіз, що дозволяє з'ясувати основні риси та характеристики італійського постмодернізму та їх значення для сучасної української культурної дійсності, а також яким чином відбувся перехід від італійського постмодернізму до метамодернізму.

Результати цього дослідження можуть мати практичне застосування для українського суспільства та культурної сфери. Отримані висновки та рекомендації можуть бути використані для подальшого розвитку культурних програм, літературних творів, мистецьких проєктів та філософських дискусій. Враховуючи глобальні тенденції та потреби сучасного світу, знання про філософсько-естетичну своєрідність італійського постмодернізму дозволить Україні активно співпрацювати у міжнародному контексті та сприяти взаєморозумінню між культурами.

Заключно, ця стаття пропонує глибокий, дослідницький підхід до вивчення філософсько-естетичної своєрідності італійського постмодернізму та його перехід до метамодернізму. Висновки та рекомендації, що містяться в цій статті, мають значення для подальшого розвитку української культури, літератури, мистецтва та філософії, сприяючи формуванню нових ідей та підходів у сучасному світі.

Таким чином, стаття є важливим внеском у науковий дискурс та може слугувати основою для подальших досліджень та наукових праць у цій галузі. Розуміння філософсько-естетичної своєрідності італійського постмодернізму та переходу до метамодернізму є важливим етапом для розвитку культури та філософії в Україні та сприяє утвердженню національної ідентичності в контексті глобалізації.

Ця наукова стаття присвячена вивченню «кінця постмодернізму» як свідчення початку метамодернізму. На основі теоретичного аналізу та критичного огляду досліджень у галузі філософії, культурології та літературознавства, мета цього дослідження полягає в розкритті ключових характеристик, змін та нових тенденцій, що супроводжують перехід від постмодернізму до метамодернізму.

Аналізуючи історичні контексти, естетичні практики, філософські концепції та суспільні прояви, стаття детально розглядає процеси, що відбуваються на перетині постмодернізму та метамодернізму. Основними аспектами дослідження є ідентифікація нових культурних та філософських тенденцій, змін у світосприйнятті та естетичних преференціях, а також визначення ключових понять і принципів, що характеризують метамодерністський дискурс.

Аналізуючи зміни в світосприйнятті, художніх тенденціях та культурному ландшафті, дослідження розкриває потенціал метамодернізму для розвитку та трансформації української культури. Враховуючи глобалізаційні виклики та потреби сучасного світу, розуміння філософсько-естетичної своєрідності метамодернізму стає важливим для формування нових підходів та ідей української культурної сцени.

Основна частина. Наукова дискусія щодо «кінця постмодернізму» та його взаємозв'язку з метамодернізмом привертає все більше уваги дослідників у галузі філософії, культурології та літературознавства.

Сам постмодернізм – це складний і багатогранний феномен, що охоплює не лише галузь філософії, а й мистецтва, літератури, архітектури, культурології та інших галузей. Він виник як реакція на модернізм, заявляючи про неприпустимість єдиного універсального метанаративу або абсолютної істини.

Постмодернізм характеризується розкладанням традиційних категорій, відмовою від універсальних принципів та метафізичних основ. Він виявляється у розмитті меж між високою та низькою культурою, масовою та елітною культурою, дійсністю та фікцією. Постмодерністське мислення характеризується суб'єктивізмом, деконструкцією, іронією, грою знаків та метафор [1].

Постмодернізм, як культурний феномен, відмовляється від ідеї єдиного істинного значення та універсальних принципів, що визначають сутність світу. Він виявляється у розкладанні традиційних категорій, які раніше були важливими для мислення та розуміння культури. Головною рисою постмодернізму є розмиття меж між високою та низькою культурою, масовою та елітною культурою, а також між дійсністю та фікцією [5].

Постмодерністське мислення характеризується суб'єктивізмом, де кожен індивідуум має свою власну інтерпретацію та розуміння світу. Воно пропонує деконструкцію, аналіз та розчленування традиційних концепцій та ідей, з метою розкриття їх релятивності та обмежень. Іронія стає одним з інструментів постмодерністського мислення, вона підкреслює незвичайність та суперечливість культурних явищ, змушуючи переосмислити звичайні уявлення про них.

Гра знаків та метафор стає важливим елементом постмодерністської культури. Вона відображає здатність постмодернізму створювати нові значення та тлумачення шляхом перетворення та комбінування знаків та символів. Постмодернізм пропонує своєрідну гру з мовою та культурними кодами, спонукаючи до креативного та нетрадиційного мислення.

Усі ці риси постмодернізму вносять свіже уявлення про культуру та сприяють розширенню границь та можливостей творчості. Вони викликають переосмислення традиційних концепцій та стандартів, що спонукає до з'явлення нових культурних форм та тенденцій.

Один з ключових аспектів постмодернізму – це розуміння культури як системи символів, які можуть бути тлумачені по-різному. Культура сприймається як поле боротьби за значення, де різні інтерпретації та переконання змагаються між собою. Постмодерністські теорії акцентують увагу на роль мови, дискурсу та репрезентації у формуванні суспільних уявлень та ідентичності.

Мова в постмодерністському контексті вважається конструктом, що створює та передає значення. Вона не є просто нейтральним засобом комунікації, а виявляється полем боротьби, де різні групи та ідеології намагаються здобути перевагу у визначенні того, що є правильним, справедливим чи істинним [2]. Постмодерністські дослідження підкреслюють роль мови в конструюванні суспільних норм, стереотипів та ідеологій, а також її вплив на формування особистісної та колективної свідомості.

Дискурс, як соціальна практика, відображає соціокультурний контекст, в якому формується культура та взаємодіють різні групи та субкультури. Постмодерністська аналітика розглядає дискурс як місце перетину та зіткнення різних інтересів, поглядів та версій правди. Важливою частиною досліджень є розкриття та аналіз репрезентаційних практик, які формують уявлення про культуру, історію, політику та соціальні явища.

Постмодерністський підхід покликаний розкрити сутність та складність культурних процесів, відмовитися від простих та однозначних істин, а замість цього запропонувати множинність інтерпретацій, розмаїття перспектив та дозволити розглядати культуру

як постійно змінну та рухливу систему [13]. Розуміння завершення постмодернізму та початку метамодернізму є одним з цікавих викликів для сучасних дослідників, оскільки це відображає важливу еволюцію в культурному та філософському дискурсі.

Постмодернізм також наголошує на змінності, фрагментарності та флюїдності [8]. Він підкреслює, що немає жодних сталих ідентичностей або цілісних структур, а все трансформується, знаходиться у стані постійного змінювання. Постмодернізм визнає, що суспільство складається з різноманітних голосів, перспектив та непереконливостей.

Проте, з розвитком постмодернізму виникають нові тенденції та прагнення до переосмислення сучасного світу. Ця необхідність перетворила постмодернізм у метамодернізм. Метамодернізм утверджує можливість знаходження нових способів осмислення, що поєднують різні аспекти постмодернізму зі стремлінням до загальноприйнятних цінностей, цілісності та орієнтації на майбутнє [14].

Завершення постмодернізму як епохи було констатовано деякими вченими, філософами та культурологами. Одним з найвідоміших творців, який висловив думку про кінець постмодернізму, є Жан-Франсуа Ліотар. У своїй праці «Постмодерність, або Логіка культурного постмодернізму» він стверджує, що постмодернізм як філософсько-естетичний напрямок досяг свого кульмінаційного пункту та втратив свою актуальність [3]. Також італійський філософ Мауріціо Ферарріс стверджує, що постмодернізм завершився у своїй праці "Маніфест".

Характеристиками завершення постмодернізму є зміна у сприйнятті культури, змішання різних стилів та напрямків, а також зростання інтересу до метафізичних питань та пошуків нових надійних основ [10]. Постмодернізм, як такий, перестає бути домінуючим напрямком і приводить до появи нових культурних течій та парадигм, таких як метамодернізм.

Завершення постмодернізму впливає на культуру світу шляхом появи нових тенденцій, які орієнтуються на синтез різних стилів та підходів. Культурні прояви стають більш різноманітними та еkleктичними, включаючи елементи як постмодернізму, так і інших епох та течій. В цій новій епохі можливе поєднання традиційних цінностей з сучасними технологіями та глобальними викликами, що відкриває шлях до нових форм самовираження та ідентичності.

Загальний культурний контекст відображається в різноманітних мистецьких, літературних, архітектурних та інших проявах культури світу. Замість однозначних та стандартизованих форм виникають химерні та гібридні твори, що відображають сучасну реальність та постмодерні амбівалентності. Культура світу стає полем для постійних перетворень, де взаємодіють різноманітні впливи та ідеї, що формують нові концепції та сприяють розвитку культурної плюралістичності.

Таким чином, завершення постмодернізму відкриває нові перспективи та можливість для культури світу. Воно приводить до еволюції і переосмислення існуючих культурних парадигм та спонукає до появи метамодерністських проявів, які втілюють пошук нових цінностей, синтезу різних стилів та відновлення сприйняття культури.

Метамодернізм, як нова культурна парадигма, виступає як реакція на постмодерністський дискурс і спрямований на переосмислення та відновлення деяких традиційних цінностей, що були втрачені в епоху постмодерну [6].

Один із ключових аспектів метамодернізму – це повернення до натуральності та пошук нових способів вираження індивідуальності [4]. Метамодерністські твори та концепції характеризуються бажанням знову зв'язатися з природою, повернутися до основних людських цінностей та відновити гармонію з природним середовищем. Водночас,

метамодернізм виявляється у здатності поєднувати розривні та протилежні елементи, створюючи нові, унікальні форми вираження. Це може бути поєднання традиційних та сучасних елементів, синтез різних стилів та жанрів, а також використання новаторських технологій та медіа.

В метамодернізмі виявляється тягіння до натуральності, до простоти та прямого контакту з оточуючим світом. Це проявляється у прагненні до повернення до природи, до її органічного ритму та взаємодії з нею. Метамодерністські твори та концепції зображують людину як частину природи, яка відчуває потребу у гармонії та співвідношенні з навколишнім середовищем [7].

Однак, метамодернізм не обмежується простим відтворенням природи, він також виявляється у здатності до поєднання розривних та протилежних елементів. Це може бути синтез різних стилів, жанрів та візуальних форм, що дозволяє створювати унікальні, експериментальні та інноваційні виразні засоби. Метамодернізм відкриває широкі можливості для поєднання традиційних елементів з новаторськими технологіями та медіа, створюючи нові форми вираження, які відображають складність та розмаїття сучасного світу.

Цей поєднаний підхід до натуральності та інновацій створює особливу атмосферу метамодернізму, де естетична насолода поєднується з пошуком нових способів вираження індивідуальності. Це відкриває можливості для творчої свободи та самовираження, спонукаючи художників, письменників, філософів та інших творчих особистостей до експериментування та пошуку нових форм виразності.

Аналізуючи сучасні літературні твори, філософські концепції та соціокультурні явища, ми можемо виявити ключові аспекти метамодернізму та розкрити його вплив на культуру та суспільство. Метамодернізм відкриває нові можливості для творчого самовираження та стимулює появу нових ідей та поглядів [12]. Він перетинає традиційні межі та норми, спонукаючи до експерименту та розширення границь мистецтва, літератури та культури в цілому.

Одним з найважливіших аспектів метамодернізму є відновлення зв'язку між індивідуальним та колективним досвідом [11]. У контексті метамодернізму індивідуальність виявляється як частина ширшого колективу, яка впливає на формування культури та суспільства. Це відкриває двері для діалогу між різними групами, культурними течіями та соціальними класами, що сприяє розширенню розуміння та прийняттю різноманітності.

Метамодернізм також покликаний ставити під сумнів традиційні уявлення про світ та людську ідентичність. Він заперечує абсолютність, універсальність та стійкість понять, запропонованих раніше модернізмом. Замість цього, метамодернізм визнає комплексність та контекстуальність реальності, підкреслюючи важливість розуміння різних поглядів та тлумачень.

Таким чином, метамодернізм вносить суттєві зміни в культуру та суспільство, надаючи новий напрямок творчості, спонукаючи до відкритості, співпраці та критичного мислення [9]. Його нові парадигми та характеристики створюють можливості для розвитку індивідуальності, розширення меж мистецтва та культурного вираження, а також підтримують будівництво багатогранного та багатозарового суспільства.

Слід зазначити, що розуміння метамодернізму є актуальним викликом для сучасної культурології, філософії та літературознавства. Його дослідження допомагає розкрити нові тенденції та перспективи у сфері культури та мистецтва, розуміти роль індивідуальних та колективних пошуків у сучасному світі, а також впливати на процеси культурної трансформації.

У метамодернізмі спостерігається зміщення у способі уявлення світу, що супроводжується переглядом старих уявлень та підходів. Відмінності між постмодерністською

та метамодерністською парадигмами виявляються в осягненні часу, простору та суспільства. Постмодернізм, надаючи перевагу фрагментації та розривним структурам, підкреслює мультиплікацію та різноманітність. У контрасті до цього, метамодернізм утверджує бажання поновлення цілісності та співвідношення, що може проявлятися у використанні універсальних мотивів та сюжетів, поєднанні розривних елементів, а також у зусиллях знайти нові шляхи вирішення суспільних проблем.

У постмодернізмі наголошується на фрагментації, розбитті та розривній структурі. Це виявляється у сприйнятті часу як моментальних, непостійних і нестабільних фрагментів, а простір розглядається як збірка розрізнених та несполучених елементів. Суспільство розуміється як роз'єдане та те, що розпадається на різноманітні культурні, соціальні та політичні фрагменти.

У метамодернізмі спостерігається прагнення до поновлення цілісності та співвідношення. Це проявляється у використанні універсальних мотивів та сюжетів, які здатні об'єднати розривні елементи та створити нові, унікальні форми вираження. Час розглядається як співвідношення між минулим, сучасним та майбутнім, а простір бачиться як злагоджена сукупність взаємозв'язаних елементів. Метамодернізм також включає пошук нових шляхів вирішення суспільних проблем та зусилля щодо створення більш гармонійного суспільства.

У цій парадигмі постмодерністське розчленування та розриви поєднуються з прагненням до з'єднання та пошуку спільності. Метамодерністські твори та концепції відображають це поєднання розривних та універсальних елементів, створюючи нові шляхи самовираження та розуміння світу.

Метамодернізм також можна виявити в зміні ставлення до історії та традицій. Він не відкидає їх повністю, але інтегрує їх у нові контексти та розуміння. Це може виявлятися в увазі до культурних спадщин, переосмисленні історичних подій та постулюванні нових метанаративів, що співвідносяться з сучасним світом.

У цій парадигмі історія та традиції не відкидаються, а отримують нове тлумачення та контекст.

Метамодернізм виявляється у великій увазі до культурної спадщини, усвідомленні історичного досвіду та переосмисленні минулих подій. Він прагне інтегрувати історичні елементи в сучасний контекст, дозволяючи новим поколінням знайти зв'язок з минулим і зрозуміти його значення для сучасного світу.

У метамодернізмі також постулюються нові метанаративи, які співвідносяться з сучасним світом. Це означає, що не лише враховується історичний контекст, але й створюються нові розповіді та наративи, які відображають сучасні соціальні, політичні та культурні реалії. Ці нові метанаративи допомагають зрозуміти та інтерпретувати сучасний світ у контексті минулого.

Таким чином, метамодернізм інтегрує історію та традиції в нові контексти та розуміння, створюючи глибші та багатогранні способи сприйняття світу. Він поєднує сучасність з минулим, дозволяючи розкрити нові шари значень та відносин у культурі та суспільстві.

Висновки. Підсумовуючи наше дослідження, ми розглянули еволюцію культурних парадигм від постмодернізму до метамодернізму. Постмодернізм характеризується розкладанням традиційних категорій, відмовою від універсальних принципів та метафізичних основ, а також розмиттям меж між різними культурними сферами та дійсністю. Він підкреслює багатоаспектність та різношерстність, а також акцентує увагу на ролі мови та дискурсу.

У контрасті до цього, метамодернізм виявляється в прагненні до натуральності та пошуку нових способів вираження індивідуальності. Він прагне відновити зв'язок

з природою, основними людськими цінностями та гармонією з природним середовищем. Окрім того, метамодернізм виявляється у здатності поєднувати розривні та протилежні елементи, створюючи нові, унікальні форми вираження.

Важливо підкреслити актуальність та значимість вивчення свідчень про початок метамодернізму через аналіз філософсько-естетичної своєрідності італійського постмодернізму. Італійський контекст постмодернізму був особливо багатим та впливовим, а його спадщина прослідковується у розвитку метамодернізму. Вивчення цих свідчень дозволяє зрозуміти етапи переходу від однієї парадигми до іншої та прослідкувати їх вплив на культуру та суспільство.

Список використаної літератури

1. Foster, H. (1983). Postmodernism: A Preface. In *The Anti-Aesthetic: Essays on Postmodern Culture*. Port Townsend: Bay Press.
2. Jameson, F. (1991). Postmodernism, or, The Cultural Logic of Late Capitalism. Durham: Duke University Press.
3. Lyotard, J. F. (1984). *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
4. Vermeulen, T., & van den Akker, R. (2010). Notes on metamodernism. *Journal of Aesthetics & Culture*, 2(1), 1-14.
5. D'Ancona, M. (2010). *We Are Doomed: Reclaiming Conservative Pessimism*. Harper Collins.
6. Larsen, P. B. (2015). The Culture of Metamodernism: An Exploration. *The Journal of Popular Culture*, 48(6), 1187-1201.
7. Reynolds, S. (2011). *Retromania: Pop Culture's Addiction to Its Own Past*. Faber & Faber.
8. Жук, І. (2004). Постмодернізм і його проблеми. Київ: Фенікс.
9. Піскун, М. (2016). Метамодернізм як новий феномен культури. *Література, мистецтво, культура*, 2, 39-47.
10. Коцюбинська, Н. (2013). Філософія постмодерну: основні поняття та проблеми. *Схід*, 5(125), 51-54.
11. Ходзицька, О. (2018). Метамодернізм як новий етап розвитку культури. *Вісник Львівського університету. Серія філософська*, 40, 142-149.
12. Хом'як, І. (2015). Сучасні парадигми мистецтва та феномен метамодернізму. *Вісник Черкаського університету. Серія "Філософія"*, 18, 83-89.
13. Янченко, Л. (2012). Філософія постмодерну: традиційність, постмодернізація, постмодернізм. *Філософські науки*, 4, 53-59.
14. Луговий, В. (2008). Метамодернізм: концептуальні пошуки та дискурсивні форми. *Українська література*, 1, 7-14.

THE END OF POSTMODERNISM AS EVIDENCE OF THE BEGINNING OF METAMODERNISM

Anastasia Kovach-Petrushenko

*Ivan Franko National University of Lviv, Faculty of Philosophy
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

This article provides a detailed exploration of the transition from postmodernism to metamodernism and its impact on culture and society. The author proposes examining new paradigms and characteristics

of metamodernism that distinguish it from the previous era of postmodernism. One of the key aspects of metamodernism is a return to naturalness and a search for new ways of expressing individuality. This is evident in the desire to reconnect with nature, restore harmony with the natural environment, and rediscover fundamental human values.

Additionally, the article focuses on analyzing evidence of the emergence of metamodernism through the study of the philosophical and aesthetic uniqueness of postmodernism, particularly in the Italian context. Italian postmodernism has proven to be particularly rich and influential, and its legacy can be traced in the development of metamodernism. The analysis of these testimonies allows for a better understanding of the stages of transition from postmodernism to metamodernism and their impact on cultural and societal processes.

Special attention is given to the differences between the postmodern and metamodern paradigms in their perception of time, space, and society. Postmodernism emphasizes fragmentation and discontinuous structures, reflecting multiplicity and diversity. In contrast, metamodernism emphasizes the desire for restoration of wholeness and coherence. This can be observed in the use of universal motifs and narratives, the combination of fragmented elements, and the efforts to find new ways to address societal issues.

In the conclusion of the article, the findings of the research are summarized, and a general assessment of the conclusions is provided. Specifically, the relevance and significance of studying evidence of the emergence of metamodernism through the analysis of the philosophical and aesthetic uniqueness of postmodernism are highlighted. The Italian context of postmodernism has proven to be particularly rich and influential, and its legacy can be traced in the development of metamodernism. The study of these testimonies allows for a better understanding of the transition between paradigms and their impact on cultural and societal processes, which is relevant in the contemporary world.

Key words: metamodernism, postmodernism, testimony, philosophical-aesthetic originality, Italian postmodernism, new paradigms, characteristics, return to naturalness, individuality, influence, culture, society.

УДК 111.11:111.32:27-587.6 (043.3)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.48.10>

ФЕНОМЕНИ ХАРИЗМИ ЧОЛОВІКА ТА ЖІНКИ В СУЧАСНОМУ ЗАХІДНОМУ СВІТІ

Вселена Крилова (Світла)

*Український державний університет імені Михайла Драгоманова,
Навчально-науковий інститут філософії та соціальної політики,
кафедра богослов'я та релігієзнавства
вул. Пирогова, 9, 01601, м. Київ, Україна*

У статті пропонується концептуальне осмислення феноменів харизми чоловіка та жінки, а також впливу, який вони здійснюють на їхні відносини й соціальну реалізацію. У контексті чоловічої та жіночої статі виділяються такі прояви харизми як лідерство і творчість. Відзначається, що сучасна жінка прагне до якісної самореалізації, що принесе насолоду, у стані якої буде виражатися її харизма. Чоловіча ж харизма частіш за все проявляється у стані своєрідної моральної та духовної аскетичності задля досягнення особистісних результатів у лідерстві або творчості.

У координатах метаантропології, вченні про буденне, граничне і метаграничне буття людини, аналізуються екзистенціальні передумови формування і вираження харизми жінки та чоловіка. Застосовується підхід андрогін-аналізу про екзистенціальні прояви жіночності як душевності, чоловічості як духовності й андрогінності як духовно-душевної цілісності, а також підходи М. Вебера про харизматичне лідерство та К. Естес про первозданність як природне, нескінченне, творче начало особистості.

Відзначається, що жіноча харизма здебільшого розвивається із стану домінанти душевності як екзистенціальної жіночності, здатності до любові та співпереживання, й рухається у напрямку гармонії із духовністю як внутрішньою чоловічістю, здатністю до пізнавальної, творчої та морально-аксіологічної діяльності. Чоловік, навпаки, формує свою особистість, рухаючись від домінанти духовності до нарощування душевності, що надає його харизмі теплоти, діалогічності й світоглядної відкритості.

Робиться висновок, що харизма чоловіка та жінки найбільш суттєво проявляється саме у їх особистості, яка, з одного боку, є вищою за стать, а з іншого, – якісно поглиблюється саме через статеву природу, визначаючи напрямок самовираження. Це відкриває можливість якісної чоловічої та жіночої самореалізації, відносин та утворення харизматичної пари у просторі любові, творчості та лідерства. Андрогінні харизматики не змагаються за лаври слави й визнання, не маніпулюють один-одним, а реалізують найвищі прояви власної особистості у творчості та співтворчості.

Ключові слова: екзистенціально-тілесна харизма, екзистенціально-особистісна харизма, екзистенціально-комунікативна харизма, метаантропологія, буденне буття людини, граничне буття людини, метаграничне буття людини, чоловік, жінка, духовність, душевність, андрогінність.

Протягом останнього десятиліття наявною виступає трансформація чоловічої та жіночої харизми шляхом екзистенціальних змін в середині особистості, що є найбільш помітними у західному світі.

Осмислюючи харизму жінки у контексті архетипового сприйняття, можна припустити, що це – харизма фемінності, яка засновується на таких рисах, як сердечність, ніжність, доброзичливість, турбота, прагнення до любові, співчуття та ін. Харизма чоловіка характеризується маскуліністю – силою, волею, цілеспрямованістю, прагненням до

влади, свободи, самоствердження. Проте у сучасних реаліях культу успіху, гендерної рівності та узаконення одностатевих шлюбів, класичне розуміння чоловічої та жіночої харизми оновлюється. Змінюються й ціннісні орієнтири чоловіка та жінки, що значно впливає на вираження їх харизми як у відносинах із самими собою, так і у відносинах один з одним та соціумом.

Гендерна рівність висуває на перший план особистість та її потреби, плани та вияви, тому жіноча харизма набуває таких якостей, як сила, самодостатність, незалежність. Чоловіча ж харизма залишилася харизмою сили, влади та цілеспрямованості у соціумі, проте і з нею відбуваються значні трансформації. Особистість чоловіка все більше набуває толерантності, розуміння, відкритості.

Такі тенденції приводять до необхідності концептуального осмислення феноменів харизми чоловіка та жінки в сучасному західному світі та впливу, який вони здійснюють на їхні відносини та соціальну реалізацію.

Комплексним дослідженням феномену харизми займалися М. Вебер, Е. Трельч, Д. Еммет, Р. Зом.

Аспекти політичного лідерства і харизми аналізуються у роботах таких мислителів як К. Фрідріх, А. Швейцер, А. Уілнер, Ж. Блондель. Політичну харизму аналізують Й. Бенсман, М. Вебер, М. Гайвант, Р. Лінг, Р. Глассман.

Феномен харизматичного керівництва та аспекти іміджу харизматичного лідера аналізуються у дослідженнях Б. Басса, Б. Аволіо, У. Гарднера.

Феномен харизми, харизматичного лідерства та харизматичної комунікації в сучасності у своїх роботах досліджують Р. Даліо, О. Ф. Кабейн, П. Кінг, Дж. Н. Ландрам, Н. Хамітов, Ч. Хуперт, Ніколаус Б. Енкельман.

Методологічно плідною виступає підхід метаантропології Н. Хамітова, в якій філософ аналізує буденний, граничний і метаграничний екзистенціальні виміри буття людини. Теоретично значущим для дослідження виступає і підхід андрогін-аналізу, вбудований у проект метаантропології, який досліджує саме екзистенціальну стать, а точніше чоловіче та жіноче начала як духовність та душевність – у вимірах буденного, граничного і метаграничного буття людини. Плідним виступають ідеї М. Вебера про харизматичне лідерство як володарювання, а також К. Естес про первозданність як творче начало особистості та її основну цінність.

Автор даної статті визначає харизму людини як духовно-душеву та тілесну цілісність, що породжує у неї актуалізуючий оточуючих екзистенціальний шарм [1, с. 132]. Варто припустити, що поняття харизми укорінюється у особистості, яка, з одного боку, формується у контексті статі, а з іншого, – стає вищою за стать у вищих своїх проявах [5, с. 20]. Важливим виступає і той факт, що «особистість повинна бути налаштована на відповідність біологічного виміру статі, психологічному й соціальному, що позбавляє від самотності» [4, с. 15]. Дійсно, фізична стать надає харизмі людини характерних архетипових проявів, екзистенціальна ж стать виражається на особистісному рівні та поглиблюється у взаємодії із протилежною їй статтю.

Міркуючи про харизму людини у контексті чоловічої та жіночої статі, варто виділити такі її прояви, як лідерство і творчість. Лідерство, особливо харизматичне, на думку М. Вебера, засноване «на харизмі особистісних якостей» [8, с. 283] і виступає здатністю людини здійснювати владу у соціумі власним авторитетом, який забезпечує «ймовірність того, що певні люди слухатимуться вказівок певного змісту» [8, с. 252]. Творчість же, за переконанням К. Естес, є проявом гармонійних взаємовідносин людини із власною «первозданою природою» [6, с. 25], що проявляє себе як «неповторна і незбагненна сила, що

несе людству багатство ідей, образів та якостей» [6, с. 80]. Сьогодні лідерство і творчість не залежать від статі, проте існує певна різниця екзистенціальних умов, у яких чоловік та жінка переживають власну харизму у їх контексті.

Жіноча харизма розквітає в умовах *насолоди* від власної лідерської або творчої діяльності, у якій процес є не менш значимим за результат. Саме у процесі, який виступає привабливим для жінки з точки зору його переживання та самовираження у ньому, вона кристалізує свою особистість, а з нею і харизму. Особистісно розвиваючись, жінка сьогодення, яка володіє колосальним харизматичним потенціалом отримує широкі можливості його реалізувати у відносинах і соціумі. Швидкий ритм життя та культ успіху актуалізують у такої жінки потребу у напрацюванні особистої ефективності, прогресу та здатності об'єднати усі сфери життя в єдину цілісність. Отже, сучасна жінка прагне *якісної самореалізації*, що принесе переживання *насолоди*, у стані якої буде виражатися її харизма.

Аналізуючи чоловічу харизму, варто відзначити, що вона частіше за все проявляється у стані своєї моральної та духовної *аскетичності* задля досягнення особистісних результатів у лідерстві або творчості. Чоловік тяжіє до різноманітних обмежень та значної дисципліни, що дозволяють йому бути особистісно структурованим та цілеспрямованим у будь-якій діяльності, загартовувати і проявляти власну силу духу. Проходження особистісних випробувань через певні обмеження є природним для чоловіка та виступає сприятливим фактором для формування й вираження його харизми. Варто зауважити, що харизматичні чоловіки завжди є стратегічно націленими на результат власного лідерства і творчості, а тому акумулюють особистісну силу задля його досягнення. Вони здебільшого реалізують власну харизму достатньо масштабно, у створенні колективів із значною кількістю підлеглих, організації впливових бізнесів, політичному та соціальному управлінні, значимій світовій творчості або новаторських відкриттях.

Важливим видається аналіз формування харизми жінки та чоловіка у координатах традиції андрогін-аналізу як методу «глибинної корекції буття особистості та відносин між особистостями, через осягнення стратегій взаємодії екзистенціальної чоловічості як духовності і екзистенціальної жіночості як душевності» [4, с. 11]. Н. Хамітов відзначає, що «чоловічість-духовність та жіночість-душевність трактуються в цій традиції як екзистенціальні модуси, що є в кожній людині незалежно від її біологічної і, навіть, психологічної й соціальної статі» [4, с. 377-378]. Найвнимістше стає те, що жіноча харизма здебільшого розвивається із стану домінанти душевності як внутрішньої жіночості, здатності до любові та співпереживання [4, с. 64] й рухається у напрямку гармонії із духовністю як внутрішньою чоловічістю, здатністю до теоретико-пізнавальної, художньо-творчої та морально-аксіологічної активності людини [4, с. 63].

Чоловік же, навпаки, формує свою особистість, рухаючись від домінанти духовності до нарощування душевності, що надає його харизмі теплоти, діалогічності й світоглядної відкритості.

Багатогранність та неоднозначність феномену харизми чоловіка та жінки взагалі та її сучасні трансформації зокрема, спонукають нас проаналізувати прояви цієї харизми у буденному, граничному й метаграничному екзистенціальних вимірах буття людини.

Отже, буденне буття людини реалізує її волю «до самозбереження та продовження роду» [4, с. 30] та буденний світогляд, «некритичний, нетворчий, несамостійний» [4, с. 195]. Це буття просякнуте стереотипами соціуму та очікуваннями роду, що формують *екзистенціально-тілесну харизму чоловіка та жінки*, впливаючи на їх самореалізацію та відносини.

Екзистенціально-тілесна харизма жінки найбільше відповідає архетиповому розумінню її як жінки-матері, «хранительки сімейного вогнища». У координатах

андрогін-аналізу така харизма проявляється у царині стратегії екзистенціального сексизму або стратегії домінуючої статі, суть якої полягає у «розвитку чоловічості або жіночості в особистості чи парі за рахунок придушення своєї протилежності» [3, с. 267].

Екзистенціально-тілесна харизма жінки сповнена душевності, ширості, з одного боку, та фізичної магнетичності, енергійності, з іншого. Жінка з такою харизмою є фемінною, максимально відповідає своїй статі на рівні поведінки, притягуючи увагу маскуліних чоловіків. Вона демонструє свою сексуальність, зовнішню красу, і при цьому – дбайливість та хазайновитість.

Жіноча екзистенціально-тілесна харизма базується на привабливості, як внутрішній, так і зовнішній. Можна сказати, що жінка буденного буття переживає цю привабливість як основу своєї жіночої природи і вважає її головним інструментом, що допомагає їй самореалізуватися. З іншого боку, можна побачити пригніченість екзистенціально-тілесної харизми жінки буденного буття в крайній неухважності до свого тіла, а іноді і відсторонення від нього через суєту і нестачу часу в процесі турботи про свою сім'ю.

Екзистенціально-тілесна харизма чоловіка є харизмою максимальної маскуліності як на рівні тіла, так і на рівні поведінки. Така чоловіча харизма визначається метафорою «Кам'яна стіна», на яку може опертися жінка. Екзистенціально-тілесного харизматика перш за все мотивує самореалізація у родовому просторі, що для нього означає «посадити дерево, побудувати дім та виховати сина». Тому соціальний успіх для такого чоловіка є засобом для досягнення ролі стабільного годувальника та гідного голови сім'ї. Екзистенціально-тілесний харизматик-чоловік також культивує матеріальні цінності, тілесність, здоров'я, його харизма причаровує силою, непорушністю, надійністю та еротичністю.

Пробудження *екзистенціально-особистісної* харизми чоловіка та жінки відбувається у граничному вимірі буття, у якому людина скеровується волею до самопізнання, творчості, влади та справедливості, а її світогляд стає творчим, критичним, самостійним [4, с. 31, 196].

Така харизма чоловіка та жінки яскраво розкривається на шляху їх саморозвитку та самореалізації і виражається у таких рисах, як цілеспрямованість, внутрішня сила і владність. Особистісний світогляд дає змогу чоловікові та жінці виразити унікальність власної харизми, проте вони водночас можуть маніпулювати своїми фізичними та психологічними статевими ознаками заради досягнення соціального успіху, самоствердження або влади один над одним у відносинах. Маніпуляція може здійснюватися свідомо і несвідомо через душевну закритість і створення культу власної особистості на основі переживання цієї закритості. З іншого боку, можливим є придушення ознак статі, характерне для чоловіка або жінки у стані одержимості певною метою та вольового напруження на шляху її досягнення. У контексті андрогін-аналізу таке своєрідне «вирівнювання чоловічості та жіночості за рахунок гальмування їх зростання» [3, с. 267] породжує екзистенціальний гермафродитизм або стратегію середньої статі.

Таке своєрідне статеве і особистісне «застигання» чоловіка або жінки призводить до фізичної непривабливості та/або деструктивності харизми. Е. Фромм відзначає, що деструктивність є «затримкою життєстверджуючої енергії» [7, с. 420] особистості. Дійсно, коли людина втрачає любов до життя, зневірюється у собі або близькій людині, її харизма перетворюється на інструмент боротьби, реваншизму та маніпуляції, пригнічуючи можливість дійсного особистісного зростання. Чоловік або жінка із деструктивною екзистенціально-особистісною харизмою не здатні по-справжньому надихати, вони підкорюють один-одного та інших задля досягнення руйнівних цілей або самоствердження, породжуючи не співтворчість, а фанатизм послідовників у просторі власного домінування.

«Виражена авторитарна домінанта чоловіків або жінок в суспільстві та їх самореалізація в культурі зазвичай призводить до конфронтації, агресії і воєн, що в свою чергу дегуманізує і особистість, і соціум, і культуру, а тому руйнує їх», – відзначає С. Крилова [2, с. 73].

Найвним є той факт, що культ успіху харизматичного чоловіка або жінки з акцентом лише на результат, владу або славу призводить до того, що «соціально-структурні стосунки стають більш значимими, ніж духовно-особистісні» [3, с. 267]. Розвиваючи дану ідею, варто відзначити, що відносини екзистенціально-особистісного харизматика часто-густо виступають трампліном для соціального визнання, адже особистісна самореалізація виступає його основною цінністю. Проте це визнання часто-густо досягається «за рахунок сублімації афективних виявів чоловічості та жіночості» [3, с. 268]. Гіпертрофуючи, або навпаки, витісняючи емоції та почуття, чоловік та жінка, що володіють екзистенціально-особистісною харизмою, реалізують лише неймовірне прагнення до влади над собою, Іншими та життям взагалі. Їх особистісний шарм зачаровує силою, внутрішньою зібраністю та жагою до самовдосконалення, ексцентричністю, егоїзмом, владністю, цілеспрямованістю. Тому можна назвати екзистенціально-особистісну харизму чоловіка та жінки екзистенціальним шармом з вихолощеною душевністю і, навіть, людяністю.

В цьому вимірі лідерство харизматичної жінки або чоловіка може здійснюватися через свідоме емоційне, творче, інтелектуальне домінування та маніпуляцію як собою та/або своїм тілом, так і партнером та/або його тілом. Творчість же може розгортатися з вольових імпульсів, виражаючи владність особистісної харизми.

У метаграницному бутті чоловіча та жіноча особистість викристалізовується разом із харизмою, звільняючи їх від поверховості, родової обумовленості або владної зацикленості на собі. Це буття, у якому людина скеровується волею до любові, свободи, толерантності, а її світогляд є системним та творчим [3, с. 33]. Варто відзначити, що саме відкритість особистості світові породжує *екзистенціально-комунікативну харизму*. Вона виражається у таких цінностях особистості як ширість, любов до себе, любов до Іншого, самовідданість, діалогічність, вірність гуманістичній місії.

У жінки така харизма проявляється через набуття особистісної цілісності, у якій чоловіче та жіноче начало як духовність та душевність, поєднуються з тілесністю, що гармонійно виражає її фізичну стать. *Екзистенціально-комунікативна харизма жінки* стає результатом усвідомлення сильних сторін своєї статі і прийняття протилежної статі та викликів, що диктує комунікація з цією статтю, і всередині себе, і у відносинах. Тому така жінка-харизматик здатна рівноцінно здійснювати як особистісну самореалізацію у соціумі, так і жіночу самореалізацію у сім'ї, і гармонійно їх поєднувати за допомогою своєї харизми. Більше того, вона розвивається у цій самореалізації, поглиблюючи і свою екзистенціально-комунікативну харизму, тому здатна по-справжньому надихати та причаровувати динамізмом власної особистості.

Така жінка часто є не просто музою, а й музою-творцем, сміливо проявляючи власну харизму як у творчості, так і у відносинах. Вона є лідером сама для себе, розуміє те, чого хоче від життя та Інших, ініціює власний особистісний розвиток та перетворює світ з любов'ю. «Баланс її розкриття в сім'ї і в соціальному бутті, що робить її цілісною, приводить до гармонії. Саме це робить вищі прояви самореалізації жінки в культурі конструктивними» [2, с. 72], – відзначає С. Крилова.

Чоловік із екзистенціально-комунікативною харизмою звільняється від авторитаризму власної статі та приймає жіночу стать як рівноправну і партнерську. Він відкривається жіночості як душевності всередині себе і у світі, поєднуючи її з власною духовністю. При цьому такий чоловік-харизматик залишається відкритим для розвитку і поглиблення

душевності і духовності у своїй особистості та у відносинах. Тілесність та емоційність чоловіка з екзистенціально-комунікативною харизмою доповнюють його особистісну цілісність, підкреслюючи екзистенціальну та фізичну мужність. Така цілісність породжує неповторний екзистенціальний шарм його особистості, що дозволяє реалізуватися як чоловікові – главі сім'ї, творцю, художнику або соціально успішному лідеру.

Набуття такого шарму означає, що жінка і чоловік досягли екзистенціального *андрогінізму*, як стратегії актуалізованої статі. «Андрогінізм є ознакою динамічної цілісності людської особистості та відносин між особистостями завдяки гармонійному зростанню як духовно-чоловічого, так і душевно-жіночого начал людського буття» [3, с. 268].

Набуваючи андрогінності як цілісності, екзистенціально-комунікативна харизма чоловіка та жінки набуває дійсності. З одного боку, така харизма є результатом внутрішньої роботи над собою, що виражається у гармонізації чоловічого та жіночого начал. З іншого, – вона виражає ширість особистості, що мислить, творить та живе у гармонії з Іншим. Така особистість може бути собою, що означає «відповідати своїй статі та бути відкритим вищим проявам цієї статі» [5, с. 78].

К. Естес аналізує процес набуття особистісної завершеності, цілісності через об'єднання із власною первозданною природою, і «це стає видимим, наче свічення зсередини» [6, с. 25]. На думку авторки, контакт із власною первозданністю як вищою суттю робить особистість універсальною, гармонійною та сильною. На прикладі пробудження первозданності жінки, К. Естес так описує цей процес: «розквітає творче життя, всі взаємини знаходять і зміст, і глибину, і здоровий глузд, стверджується циклічність сексуальності, творчості, праці та дозвілля; жінка перестає бути об'єктом хижацького інтересу, а закони природи наділяють її рівним правом на розвиток та успіх» [6, с. 25-26]. Можна припустити, що первозданність виступає тим самим ядром особистості, яке засновує як жіночу, так і чоловічу харизму. Цілісність особистості дає їй повноту життя, відносин, самореалізації. Тому чоловік або жінка із екзистенціально-комунікативною харизмою здатні актуалізувати один-одного на творчість та співтворчість, у якій вони не лише набувають нової якості харизми, а й утворюють *харизму пари*. «Поєднання творчості і співтворчості у культурній самореалізації... по-справжньому розвиває всі... таланти і робить... самореалізацію гідною», – відзначає С. Крилова [2, с. 74]. Саме у співтворчості та співтворчих відносинах розкриваються нові грані харизми чоловіка та жінки, через поглиблення їх особистості та набуття її більшої зрілості та різнобічності.

Можна зробити висновок, що харизма чоловіка та жінки найбільш суттєво проявляється саме у їх особистості яка, з одного боку, є вищою за стать, а з іншого – якісно поглиблюється саме через статеву природу, визначаючи ключ самовираження цієї особистості. Це відкриває можливість якісної чоловічої та жіночої самореалізації та відносинах та утворення харизматичної пари у просторі любові, творчості та лідерства. Андрогінні харизматики не змагаються за лаври слави й визнання, не маніпулюють, а реалізують найвищі прояви власної особистості у творчості та співтворчості.

Список використаної літератури

1. Крилова В. (Світла В). Харизма людини як духовно-душевна та тілесна цілісність: метаантропологічний аналіз. Культурологічний альманах. 2022. Вип. 3. С. 131–136.
2. Крилова С. Самореалізація жінки в культурі авторитарного та демократичного суспільства: аспекти філософської антропології й культурології. Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2022. Випуск 42. С. 71–75.

3. Хамітов Н., Гармаш Л., Крилова С. Історія філософії. Проблема людини та її меж. Вступ до філософської антропології як метаантропології. Навчальний посібник зі словником. 4-е видання перероблене та доповнене. К.: КНТ, 2016. 396 с.
4. Хамітов Н. В., С. А. Крилова. Людина і культура. Словник. Філософська антропологія. Філософія культури. Культурологія. Київ : КНТ, 2022. 295 с.
5. Хамітов Н. В. Таїна чоловічого та жіночого. Зцілювальні афоризми. Київ : Либідь, 2002. 167 с.
6. Estes C. P. Women Who Run with the Wolves: Myths and Stories of the Wild Woman Archetype. New York : Ballantine Books, 1996. 608 p.
7. Fromm E. Man for Himself: An Inquiry Into the Psychology of Ethics. New York : Holt Paperbacks, 1990. 272 p.
8. Weber M. Economy and Society: A New Translation. London : Harvard University Press, 2009. 520 p.

THE PHENOMENON OF MAN AND WOMAN CHARISMA IN THE MODERN WESTERN WORLD

**Vselena Krylova
(Vselena Svitla)**

*Ukrainian State University named after Mykhailo Drahomanov,
Faculty of History and Philosophy,
Department of Theology, Religious Studies and Cultural Studies
Pyrohova str., 9, 01601, Kyiv, Ukraine*

The article offers a conceptual comprehension of men and women charisma phenomena in modern world and influence, it exercise on their relationships and social realization. In context of male and female gender, such manifestations of charisma as leadership and creativity are distinguished. It is noted, that modern woman strives for *qualitative self-realization*, which will *bring pleasure*, in which state her charisma will be expressed. Male charisma is most often manifested in a state of peculiar moral and spiritual *asceticism* to achieve personal results in leadership or creativity.

The formation of woman and man charisma is analyzed in coordinates of metaanthropology tradition, the doctrine of everyday, ultimate and transcendental being of a person, androgyn-analysis, which comprehends existential manifestations of femininity as soulfulness, masculinity as spirituality and androgyny as spiritual-soulful integrity, and the approaches of M. Weber about charisma as a condition of social leadership, as well as K. Estes about primordially as the creative beginning of a person and its main value.

It is noted that female charisma mostly develops from the dominant state of spirituality as existential femininity, the ability to love and empathy, and moves into harmony with spirituality as inner masculinity, the ability for cognitive, creative, and moral-axiological activity. A man, on the contrary, forms his personality, moving from the dominance of spirituality to the growth of soulfulness, which gives his charisma warmth, dialogism and worldview openness.

It is concluded that charisma of man and woman is most significantly manifested precisely in their personality, which, on the one hand, is higher than gender, and on the other hand, it is qualitatively deepened precisely through the sexual nature, determining the key to the self-expression of personality. This opens up the possibility of high-quality male and female self-realization, relationships and the formation of a charismatic couple in space of creativity and leadership. Androgynous charismatic people do not compete for fame and recognition, they do not manipulate, but realize the highest manifestations of personality in creativity and co-creation.

Keywords: existentially-corporeal charisma, existentially-personal charisma, existentially-communicative charisma, metaanthropology, everyday dimension of human existence, ultimate dimension of human existence, transcendental dimension of human existence, man, woman, spirituality, soulfulness, androgyny.

УДК 37:1301234

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.48.11>

ОСВІТА ЯК СКЛАДОВА ДУХОВНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

Ореста Лопуга

*Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
факультет історії та філософії, кафедра культурології
вул. Дворянська, 2, 65082, м. Одеса, Україна
<https://orcid.org/0000-0001-8916-6215>*

Розглянуто зміст та сутність поняття освіти. Заакцентовано увагу на посткласичній освіті, яка викликана новим змістом глобальних змін в освіті XXI століття. Постнекласична освіта відкрила шлях до безперервної освіти впродовж життя, а демократизація освітніх систем, децентралізація, автономізація дає можливість формувати індивідуальну, неповторну, творчу особистість. Констатовано, що освіта органічно включає всі процеси навчання, виховання та індивідуально-психологічного розвитку особистості, а також процес набуття ним соціального досвіду, тобто соціалізації. Змінилася не тільки освіта, змінився для маси молодих людей і сенс її здобуття. Все виразніше проявляється прагматичний характер: отримати високооплачувану професію, зробити кар'єру, досягти успіху тощо. Важливе значення освіти полягає у її інноваційному характері як транслятора духовних цінностей, оскільки саме вона є визначальним ресурсом інноваційного розвитку інформаційного суспільства.

Практика багатьох країн також показує, що ефективність вирішення соціальних проблем на основі розвитку освіти, у тому числі і в духовній сфері, є найбільшою в усіх вимірах: фінансовому, часовому, ціннісному, комунікаційному. Освітня діяльність є одночасно і соціалізацією молоді людини, бо в процесі навчання вона здобуває не тільки наукові знання, але й знання життєвого досвіду. Освіта повинна бути спрямована до культурно-духовних витоків, національного відродження.

Гуманізація освіти стала невідкладним завданням, а також боротьба з професійним кретинізмом, тобто вузькістю кругозору знань і вмінь, повна некомпетентність за межами своєї вузької спеціалізації, відмова бачити картину світу вцілому і творчо мислити. Важливим аспектом є інтеграція пізнавального й ціннісного компонентів у процесі духовного виховання, інтеграція когнітивної діяльності й духовно-моральних орієнтацій свідомості, що забезпечує єдність навчання та виховання і формує єдиний процес духовно орієнтованої соціалізації особистості.

Ключові слова: духовність, духовна культура, духовні цінності, глобалізація, молодь, освіта, особистість, посткласична освіта, соціалізація, суспільство.

Сьогодні в умовах докорінних змін у різних сферах суспільного життя, глибоких духовно-культурних трансформацій і тотальної інформатизації освіта є важливою складовою людини впродовж усього її життя. Проблеми освіти належать до найголовніших і найскладніших в науці загалом, і тому увага до освіти стає нагальною проблемою сьогодення, вона створює умови для саморозвитку і самореалізації особистості, сприяє становленню і розвитку громадянського демократичного суспільства. Існує багато визначень поняття «освіта». В кінці XVIII століття під впливом просвітителів і неогуманітів в широкому розумінні це слово означало формування духовного світу людини, передача їй культурних цінностей. На початку XIX ст. Й.Г. Гердер, О. Гумбольд, Г.В.Ф. Гегель створюють нову філософську концепцію освіти, зорієнтовану на самопізнання, самоформування особистості, визнання її права на освіту. З середини XX століття, на думку В.І. Вернадського, розпочався перехід від біосфери до ноосфери, завдяки діяльності світової спільноти Номо

sariens в глобальних масштабах. Концепція ноосферної освіти є конвергенцією природничо-наукових і соціогуманітарних концепцій кінця ХХ століття; вона містить науково-теоретичну, гносеологічну, методологічну, методичну і практичну частини освітнього процесу. Ця концепція відповідає нинішнім тенденціям міждисциплінарного ускладнення сучасної науки, перш за все соціо-гуманітарної [1]. Світ сьогодні змінюється кардинальним чином, наслідки сучасної ноосферної кризи непередбачувані і вони можуть привести до глобальних катастроф, які ми з вами сьогодні уже, на жаль, можемо спостерігати і найгірше – до руйнування Землі як небесного тіла. Тому концепція ноосфери за В.І. Вернадським актуальна і сьогодні.

Освіта ХХІ століття – це посткласична освіта. Перехід від класичної до посткласичної освіти викликаний новим змістом глобальних змін в освіті. В першу чергу зміни, які направлені на індивідуальність, персональність, а не масовість освіти, на постійні інновації на відміну від традиційності і стабільності. Постнекласична освіта відкрила шлях до безперервної освіти впродовж життя, а демократизація освітніх систем, децентралізація, автономізація освіти дає можливість формувати індивідуальну, неповторну, творчу особистість.

В ХХІ столітті Україна приєдналася до Болонського процесу, де утверджуються єдині критерії та стандарти у національних освітніх системах Європи, а отже вона стала повноправним учасником європейського освітнього простору і сприятиме сучасним світовим вимогам рівню підготовки майбутніх фахівців.

Аналіз філософських досліджень і публікацій, в яких розглядається рішення даної проблеми, переконливо свідчить про її важливість і актуальність. З'явилася велика кількість публікацій, збірників наукових праць, автори яких досліджують різні світоглядні аспекти проблем освіти, її модернізації, реформування і трансформації. Так, цій проблемі присвятили роботи зарубіжні дослідники, серед яких – А. Арора, З. Бауман, Д. Белл, Д. Бернал, С. Брю, І. Валлерстайн, А. Гамбардела, Дж. Лернер, К. Макконнелл, Р. Нельсон, С. Торрізі, О. Тоффлер, С. Штерн та ін. Проблеми суспільно-освітнього розвитку сучасної України досліджували у своїх роботах: В.П. Андрущенко, Г.О. Балл, В.П. Бех, Л.В. Губерський, В. Журавський, О.Л. Зарицька, Н.С. Згуровський, І.О. Карізька, К. Корсак, В.Г. Кремень, В. Луговий, В.В. Крижко, В.А. Огнев'юка, Б.В. Попов, Л. Пшенична, В. Рибак, І.Б. Слоновська, В.М. Ткаченко, Н.В. Шевченко, В.М. Шкляр.

Метою статті є проаналізувати освітню сферу, яка є основою духовного розвитку особистості.

Кожне століття породжує свою освітню парадигму, яка виступає центром відтворення соціальних структур, моральних імперативів і формування людського мислення, реагує на всі зрушення, які відбуваються в суспільстві. Освіта є основним детермінантом духовної культури, і пронизує інтегруючі, диференціюючі функції соціального оновлення суспільства. Духовна культура надихає нас на життя, сприйняття якого здійснюється через освіту, науку, релігію, мистецтво.

Найбільше значення для формування середовища, сприятливого для духовного розвитку особистості, має освітня сфера. Освіта органічно включає всі процеси навчання, виховання та індивідуально-психологічного розвитку особистості, а також процес набуття ним соціального досвіду, тобто соціалізації. Духовно-культурна складова освіти спрямована не стільки на отримання знань і практичних навичок, скільки на особистісний розвиток молодшої людини, її залучення до світу культурних цінностей. У зв'язку з цим вітчизняний дослідник В. Долженко вказує на необхідність ускладнення змісту виховання, акцентування уваги на культурологічних виховних аспектах як пріоритетних в освітній діяльності» [2, с. 3]. Відтак освіта виступає основним механізмом соціального культурного

наслідування, забезпечуючи розвиток молодого покоління у контексті культури власного народу та всієї цивілізації.

Освіта формує духовно-інтелектуальний потенціал нації, особливо молодого покоління. Вона разом із наукою стає головною домінантою в суспільстві. Освіта в XXI столітті безперервна, тобто людина має можливість навчатися протягом усього життя, багаторівнева та платна. Освіта стала головною і необхідною кожному в суспільстві. Без реформування освіти не можливо піднятися на вищий щабель розвитку, не можливо створити цивілізовану державу. XXI століття ЮНЕСКО оголосило століттям науки і освіти. Освіта України реформується, входить до європейського простору. Реформи освіти в Україні визначені державною національною програмою «Освіта» (Україна XXI століття). Ці реформи спрямовані на розширення сучасної освіти, науки, культури, на якісне навчання і виховання українських громадян. Адже освіта повинна відповідати сучасному цивілізованому рівню, а особливо інтересам особистості, суспільства, держави. Вона повинна повернутися в сторону гуманітарних дисциплін. «Сьогодні система освіти в Україні перебуває в процесі реформування, змістом якого є перехід від класичної парадигми до неklasичної» [3, с. 19].

Все виразніше проявляється прагматичний характер: отримати високооплачувану професію, зробити кар'єру, досягти успіху тощо. Змінення цінностей не могло не відбитися на змінах у відносинах молоді до освіти. Піднялася цінність висококваліфікованої праці, особливо в комерційних структурах. «За рівнем важливості серед цінностей трудової діяльності на перше місце вийшов чинник – висока оплата праці» [4, с. 38]. За соціологічними дослідженнями молоді люди мріють про «хорошу» спеціальність, яка дозволить добре влаштуватися на роботу і отримати високу зарплату. Зараз освіта іде разом із матеріальним благополуччям, стала одним із засобів його досягнення.

Класична система освіти орієнтована на людину інтелектуальну, яка керується наукою, наука стала над моральними цінностями. Х. Ортега-і-Гассет зазначає «спеціаліст прекрасно знає свій маленький закуток всесвіту, але не має найменшого поняття про все інше» [5, с. 82–83]. Цей стан «глухоти», так це визначає Х. Ортега-і-Гассет, виник саме через деморалізацію, дегуманізацію суспільства. В кінці XX століття, коли людство опинилося під загрозою свого існування (ядерна загроза, екологічна) стається криза європейської класичної моделі освіти на заміну якій приходить неklasична модель освіти, яка поставила в центр людину моральну, відповідальну за свої дії та високо вимогливу. Україна переходячи з класичної освіти в неklasичну визнає головним пріоритетом гуманітарну освіту, яка дає змогу людині самоудосконалюватися, самозростати і формуватися як цілісна особистість.

Саме у цій сфері відкриваються можливості для конструювання необхідного соціокультурного середовища, яке може попереджувати або виправляти деструктивні впливи на особистість загальносоціального простору. Важливе значення освіти полягає у її інноваційному характері як транслятора духовних цінностей, оскільки саме вона є визначальним ресурсом інноваційного розвитку інформаційного суспільства. Практика багатьох країн також показує, що ефективність вирішення соціальних проблем на основі розвитку освіти, у тому числі і в духовній сфері, є найбільшою в усіх вимірах: фінансовому, часовому, ціннісному, комунікаційному тощо. Відомий дослідник проблеми К. Гайдукевич вказує, що «освіта в сучасній Україні, як і у всьому цивілізованому світі, відіграє велику роль не тільки як джерело засвоєння результатів систематизованого й адаптованого для сприйняття пізнавального досвіду людства, як чинник входження особистості в інформаційний та соціальний простір, а і як система засобів пробудження духовності людини в умовах пізнавальної діяльності» [6, с. 12]. Саме освітню сферу слід вважати найбільш адекватною

для соціально організованого впливу на духовний світ молоді, який без такого впливу все рівно буде зазнавати системних трансформацій, проте вже в умовах дії стихійних соціокультурних чинників, що дуже часто носять деструктивний характер.

На нашу думку, методологія соціокультурно-освітнього забезпечення становлення духовної культури особистості має базуватися на використанні провідних інноваційних філософсько-освітніх підходах (гуманітарному, антропологічному, культурно-діалогічному, аксіологічному, онтологічному, екзистенціальному, особистісно-діяльнісному, знаково-контекстному тощо), її ж застосування має конкретизуватися сутнісними характеристиками становлення духовної культури не абстрактної, а характерної саме для сучасного українського суспільства особистості. Цей процес є постмодерним за соціокультурною якістю, тобто він є як нелінійним, обумовлений суб'єктною активністю самої особистості у процесі власного становлення і формування відповідних духовних якостей. Бо освіта створює не просто механізми складова духовної культури, вона ще й передбачає активне включення самої людини в процес духовного оновлення. Відповідно особистість, що розвивається, розглядається не стільки як отримувач певної інформації чи ціннісних впливів, а як суб'єкт духовної культури.

Процес формування духовної культури має здійснюватися не як культивування абстрактних цінностей, а як розвиток наявних у особистості духовних потенцій на фоні поєднання їх з розвитком інших здатностей – фізичних, інтелектуальних, психічних, комунікаційних тощо. Обов'язковою передумовою ефективного духовного виховання є розуміння інтегруючої ролі духовного світу особистості у її розвитку всіх її сутнісних сил загалом та врахування соціальної складової цього процесу, тобто впливу процесів комунікації і взаємодії особистості з іншими людьми і світом загалом у власній культуротворчій діяльності. За таких умов духовне становлення молоді особистості відбувається як результат усвідомленого вибору і творення власного світу духовних цінностей і сенсів, які співвідносяться з соціокультурним трансцендентним ідеалом, відображеним у національній і світовій культурі.

Найбільш поширеними є концепції особистісно орієнтованого підходу, які ґрунтуються на визнанні здатності молоді людини самостійно, незалежно і з високим рівнем саморефлексії та креативності реалізувати власну внутрішню потребу до самореалізації, розвитку та розкриття власних сутнісних сил. Особистість, що соціалізується, сприймається як абсолютна цінність, і в основі духовного виховання має лежати активізація її індивідуально-значеннєвої духовної сфери. Існує кілька концепцій особистісно орієнтованого підходу, які обґрунтовують сенс духовного виховання молоді.

У будь-якій країні освіта має національний характер. Адже на спадщині і традиціях минулого повинна утверджуватися і формуватися освіта, збагачуватися духовність нашого молодого покоління. Освіта формує у молоді людини особистість, відчуття належності до конкретного соціуму. Освітня діяльність є одночасно і соціалізацією молоді людини, бо в процесі навчання вона здобуває не тільки наукові знання, але й знання життєвого досвіду. Отже, освіта повинна бути спрямована до культурно-духовних витоків, національного відродження.

Сьогодні Україна орієнтована на правову державу, парламентський устрій, ринкову економіку – це є надбанням розвитку людства. XXI століття – століття в якому особливе значення здобула освіта і особливо вища. Саме від якості освіти залежить моральний, духовний і культурний, інтелектуальний рівень народу. Розуміння необхідності інтеграції в світове співтовариство, намагання стати повноправним членом культури Європейського союзу, необхідно орієнтуватися на гуманізацію і демократизацію освіти.

Освіта повинна повернутися до національних джерел, традицій. Саме молодь повинна виховуватися на цих духовних засадах, знати свої стародавні духовні джерела, оволодіти сумою знань і навиків, які б підготували її до суспільного життя відповідно із законами не тільки соціуму, але і природи. Під цими впливами можна уже побачити нову генерацію молодих людей, які заперечують минулі пріоритети, цінності, світовідчуття, шукають нових альтернативних шляхів самовивчення світу і самовдосконалення.

Теперішня молодь ставить головним показником як в освіті так і в інших детермінантах духовної культури свободу думки, філософське осмислення життя та цінностей в пріоритеті духовності, що відкриває істинні цінності життя. Освіта XXI століття повинна давати глибокі пізнання життя, Всесвіту, творче осмислення і освоєння – ноосфери, яка нам передалася від минулих поколінь, формувати не просто спеціаліста своєї справи, а людину як особистість, здійснювати пошуки шляхів зміни суспільства на краще в економічному, соціальному, культурному аспекті. В XXI столітті, коли людство заговорило про світові кризи, глобальні проблеми, планетарну культуру, економічну кризу тощо це потреба звернення до духовності, до загальнолюдських цінностей, до професійної освіти, яка грає важливу роль в духовному становленні молодого покоління, в її гармонічному розвитку. Гуманізація освіти стала невідкладним завданням, а також боротьба з професійним кретинізмом, тобто вузькістю кругозору знань і вмінь, повна некомпетентність за межами своєї вузької спеціалізації, відмова бачити картину світу вцілому і творчо мислити. Адже людські знання не можуть обмежуватися тільки в сторону вивчення і розвитку своєї спеціальності, людина повинна пізнавати прекрасне, культурне, духовне, розкривати в собі творчі здібності в своїй професійній сфері, шукати інновацій, перетворювати знання в самореалізацію, розвивати свій творчий потенціал.

Проектування процесу становлення духовної культури молодої людини потрібно здійснювати стосовно конкретного соціокультурного середовища її буття. При цьому набуття соціальної зрілості включає як стохастичні механізми, пов'язані із поступовим дорослішанням молодої людини, так і фактори, які можуть бути цілеспрямовано скоординовані для забезпечення сприятливого для духовного розвитку особистості соціокультурного середовища. За рахунок цього забезпечується необхідне функціонування духовного життя суспільства в конкретному соціальному часі й просторі і створюється буттєвий простір, в якому особистість стимулюється до вибору чи зміни духовних цінностей, способів життєдіяльності, виборів соціальних ролей, сенсожиттєвих пріоритетів, потреб та інтересів, способів взаємозв'язку з іншими людьми тощо у процесі власного саморозвитку. Загалом при створенні такого духовно-соціалізуючого простору необхідно синтезувати виховні впливи на простір буття особистості у двох вимірах – соціально-територіальному та соціально-ціннісному, і це є суттєва проблема, оскільки дуже часто тут спостерігаються значні суперечності, передусім стосовно трансляції ціннісних норм у конкретні соціально-просторові структури.

Сам процес духовного виховання має здійснюватися з урахуванням індивідуальних задатків кожної молодої людини та окремих субкультурних груп молоді, у системному вигляді стосовно становлення духовних якостей молодих людей. Якщо мова йде про навчально-виховний процес у освітньому закладі, то очевидно, що мова у першу чергу має йти про створення у цьому процесі проблемних ситуацій, що вимагають від особистості вибору та орієнтації в духовно-моральних цінностях і сенсах, у контексті співвіднесеності їх індивідуального та трансцендентно-соціокультурного змісту. І на освітньому, і на загально-соціальному рівні вирішальне значення має створення духовно-конструюючого середовища соціалізації молоді, де вмотивування її до духовного розвитку буде відбуватися як

процес самостійного його вибору у процесі комунікації з соціокультурним середовищем та іншими людьми.

На всіх етапах освітньо-виховного процесу щодо формування духовної культури молоді має бути дотриманий основний принцип соціальної обумовленості індивідуальних духовних цінностей, тобто постійно має бути очевидним для молоді людини глибинний зв'язок її індивідуальної системи цінностей із загальнолюдськими духовними символами і змістами. Важливим аспектом також є інтеграція пізнавального й ціннісного компонентів у процесі духовного виховання, інтеграція когнітивної діяльності й духовно-моральних орієнтацій свідомості, що забезпечує єдність навчання та виховання і формує єдиний процес духовно орієнтованої соціалізації особистості.

Таким чином, освіта є одним з найголовніших показників якості життя суспільства, вона впливає на його економічний та культурний розвиток. Вона представляє собою своєрідний соціальний інститут, без якого нація не в змозі самоідентифікуватися і розвиватися. Освіта повинна бути пов'язаною з духовною культурою, повернутися до гуманізації, спрямованою на національне відродження. Сучасна освіта дає змогу удосконалювати здібності учнів та студентів, самостійно аналізувати і висловлювати свою думку, відстоювати свою позицію. Все це в майбутньому, після завершення навчання, дасть змогу орієнтуватися в суспільних процесах, а також впливати на прийняття суспільних рішень, адаптуватися до суспільного середовища. Тому освіта стає одним з головних детермінантів в духовній культурі молоді.

Список використаної літератури

1. Фурман А.В. Генеза науки як глобальна дослідницька програма: циклічно-вчинкова перспектива // Психологія і суспільство. 2013. № 4(54). С. 18–36.
2. Долженко В.О. Виховання духовних цінностей у студентської молоді в полікультурному просторі: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.07 / В. О. Долженко ; Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. Луганськ, 2006. 20 с.
3. Рижак Л. Система освіти в Україні та її перспективи: філософський аналіз // Вісник Львівського університету. Серія: філософ. науки. 2004. Вип. 6. 284 с.
4. Балакірева О. Ціннісні орієнтації молодого покоління / О. Балакірева, Н. Дудар // Молодь України у дзеркалі соціології. К.: УІСД, 2001. 210 с.
5. Ортега-і-Гассет Х. Бунт мас. Вибрані твори. К.: Основи, 1994. 420 с.
6. Гайдукевич К.А. Морально-естетичні цінності в духовній культурі сучасної української молоді сім'ї: автореф. дис... канд. культурології: 26.00.01 / К.А. Гайдукевич ; Київ. нац. ун-т культури і мистецтв. К., 2011. 19 с.

EDUCATION AS A COMPONENT OF SPIRITUAL PERSONAL DEVELOPMENT

Oresta Lopuha

*Odessa I. I. Mechnikov National University,
Faculty of History and Philosophy, Department of Cultural Studies
Dvoryanskaya str., 2, 65082, Odessa, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0001-8916-6215>*

The semantic essence of the concept of education is considered. Attention is focused on post-classical education as a result of the new content of global changes in the education of the 21st century. Post-classical education opened the way to lifelong learning, and the democratization of educational systems, decentralization and autonomy gave a chance to shape an individual, unique, creative personality.

It was established that education organically covers the whole process of learning, upbringing and individual mental development of an individual, as well as the process of acquiring social experience, i.e. socialization. Not only education has changed, but also the meaning of acquiring education for masses of young people has changed.

Pragmatism is becoming more and more visible: get a well-paid profession, make a career, be successful, etc. The importance of education lies in its innovative character as a translator of spiritual values, because education is a resource that defines the innovative development of the information society.

The practice of many countries shows that the effectiveness of solving social problems based on the development of education, including in the spiritual sphere, covers all dimensions: financial, time, value and communication. Educational activity is the socialization of young persons, because in the learning process they acquire not only scientific knowledge, but also knowledge from life experience. Education should be directed to cultural and spiritual sources within the framework of national revival.

The humanization of education became an urgent task, as well as the fight against professional retinism, that is: narrowing the horizon of knowledge and skills, complete incompetence beyond the limits of narrow specialization, refusal to perceive the image of the world as a whole and refusal to think creatively. The aspects of the fight are: the integration of cognitive and valuable components in the process of spiritual education; integration of cognitive activity with the spiritual and moral orientation of consciousness; ensuring the unity of upbringing in creating a single process of spiritually oriented individual socialization.

Key words: spirituality, spiritual culture, spiritual values, globalization, youth, education, personality, post-classical education, socialization, society.

УДК 141.132"16/18"

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.48.12>

ЦІННІСНІ СУПЕРЕЧНОСТІ СУСПІЛЬСТВА У ФАЗІ АКТИВНОЇ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Остап Моравецький

*Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького,
кафедра філософії та економіки
вул. Шимзерів, 3а, 79000, м. Львів, Україна*

У статті мова йде про екзистенційну напругу та її ймовірний вплив на внутрішні пошуки й переживання різних категорій громадян України. Розглянуто основні постулати теорій та підходів до розуміння культурних та ціннісних змін, які відбуваються під дією соціальних трансформацій. Досліджено питання доцільності визначати екзистенційні пошуки через призму цінностей, зокрема мова йде про зміну потреб та цілей українського соціуму під час війни. Окреслено поняття кризи, яка сформувалася внаслідок чергової (вимушеної) імміграції величезної кількості українського населення, зрештою сприяла певному переосмисленню, певному відчуттю особистої гідності, самоповаги та хоча б часткового зменшення комплексу меншовартості, який був притаманним українцям.

Мета статті: визначити ціннісні суперечності суспільства у часі повномасштабної війни РФ проти України.

В основу проведеного дослідження покладені напрацювання, передусім філософів, які свого часу зробили вагомий внесок у розуміння екзистенційних проблем з якими зіштовхувалися люди у попередньому ХХ столітті, зокрема Х. Арндт, Е. Фромма, В. Франкла. Також у статті розглянуті підходи до трактування ціннісної основи суспільства, визначення самого поняття цінності.

Визначено, що для формування та закріплення певних ціннісних конструктів як моральну норму суспільства, передусім необхідно, щоб ця цінність була прийнята на колективному, консолідованому рівні. Це вимагає від українського суспільства солідарності, єдності, дозрівання суспільства, готовності до прийняття певних норм й певних культурних зсувів. В окремі моменти цінності можуть різко змінюватися, однак, як правило такі зміни регулюються на рівні функціонування державних інститутів. Одних із важливих аспектів українського соціуму це підтримка один одного, постійний діалог, переконання, що народ є консолідованим і колективного прийняття терпимості до культурного різноманіття країни. Визначено, що вагомими аспектами розвитку сучасного українського суспільства є переосмислення таких важливих конструктів як гідність, свобода, самоповага. Не менш важливими є підтримка, та унеможливлення формування маргінальних груп, людей, які б відчували певний екзистенційний вакуум, що підкреслює необхідність суспільної згуртованості й діяльності на різних рівнях: військовому, культурному, психологічному, освітньому.

Ключові слова: цінності, російсько-українська війна, екзистенційна філософія, сенс життя, екзистенційний вакуум.

Вступ. Російсько-українська війна, зокрема її активна фаза, яка розпочалася наприкінці лютого 2022 року сформувала цілу низку суперечностей, пов'язаних із цінностями та спробою віднайти нові сенси. Для філософії вона розгорнула чергову сторінку вивчення питань етики війни, як і породила цілу низку претензій з боку представників українського соціуму щодо висловлювань про російсько-українське протистояння. Мова йде зокрема про Ю. Габермаса, розміркування якого виражають певні упередження щодо підтримки України, до кінця не зрозумілі роздуми Сааби про доцільність продовжувати боротьбу, спробу знайти відповідь чому для путіна є такою важливою війна: через страх,

що нещодавня лібералізація та демократизація України можуть поширитися на Росію, що загрожуватиме його авторитаризму, страх розширення кордонів НАТО. З одного боку філософ ніби намагається говорити про те, що повномасштабне вторгнення немає морального пояснення, однак з іншого задає питання доцільності продовження боротьби.

Між тим, якщо говорити про український соціум, й реакцію українських дослідників, то варто зосередитися саме на актуалізації питання пошуків сенсів, звернення до екзистенційної філософії, символізму, полеміки щодо вагомості української культури та її боротьби із російською. У наукових пошуках можна зустріти багато звернень до міфологічної складової гібридної війни, певного символізму, до сьогодишнє протистояння порівнюють із боротьбою Давида та Голіафа, також війну розглядають як «знищення індивідуального та колективного існування України» [4], війну культур чи війну за культуру, та ін. Цілком очевидним є той факт, що сьогодні українське суспільство, принаймні якась його частина «проснулася» від довготривалого сну, в якому РФ завжди була доброю та милостивою, а Україна «ворожою та чужою». Криза, яка сформувалася внаслідок чергової (вимушеної) імміграції величезної кількості українського населення, зрештою сприяла певному переосмисленню, певному відчуттю особистої гідності, самоповаги та хоча б часткового зменшення комплексу меншовартості, який був притаманним українцям.

Серед українського населення досить часто можна зустріти такі тези як: «українці змінилися», «українці переосмислили цінності», «війна нас змінила», «цінності змінилися». Отже, з одного боку ми спостерігаємо як соціум і справді намагається окреслити здобутий «воєнний досвід» як спробу віднайти нові сенси. З іншого ж, зважаючи на численні дослідження трансформаційних процесів ціннісної системи, розуміємо, що вони не мають здатності змінюватися раптово. У нашій статті ми в основному говоритимемо про екзистенційну напругу та її ймовірний вплив на внутрішні пошуки й переживання різних категорій громадян. Спробуємо трактувати «зміну цінностей» через призму зміни потреб та намагання українців наділити поняття свободи та гідності новими сенсами.

Мета статті: визначити ціннісні суперечності суспільства у часі повномасштабної війни РФ проти України

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В основу проведеного дослідження покладені напрацювання, передусім філософів, які свого часу зробили вагомий внесок у розуміння екзистенційних проблем з якими зіштовхувалися люди у попередньому ХХ столітті, зокрема Х. Арндт, Е. Фромма, В. Франкла. Також у статті розглянуті підходи до трактування ціннісної основи суспільства, визначення самого поняття цінності, зокрема: А. Ручки, Т. Парсонса, У. Томаса, Ф. Знанецького, Р. Інхлегард та ін.

Формулювання цілей статті. Окреслити поняття цінності; визначити основні передумови зміни ціннісної системи; виокремити екзистенційні пошуки сучасних українців та окреслити основні труднощі їх реалізації.

Виклад основного матеріалу. Існує безліч підходів до розуміння та трактування особливостей формування та трансформації ціннісної системи людини. А. Ручка трактує цінність, як: «матеріальний або ідеальний предмет, що має життєву значимість для певного соціального суб'єкта, його потреб та інтересів [6, с.122]. Т. Парсонс акцентує більше на соціальній природі цінностей. На переконання дослідника цінності можна прирівняти до вищих принципів суспільної згоди, яка досягається на мікро та макрорівнях. Вони є продуктом культури, уособлюють собою загальноприйняті уявлення про бажаний тип соціальної системи та формують підвалини моральних норм, й відповідно переходять у щось, що є загальноприйнятим та рівнозначним для цілого суспільства [14]. У. Томас та Ф. Знанецький вважають цінності зовнішніми конструктами,

своєрідними правилами поведінки, які регулюють неформальну традицію взаємодії всередині соціальної групи [18, с. 343-347].

Р. Інхлегард наголошує на тому, що «ціннісні орієнтації та пріоритети індивіда відображають ті умови, в яких відбувалася його соціалізація, і, сформувавшись, зазвичай залишаються непохитними перед змінами в умовах життя» [13]. Якщо узагальнювати теорії та підходи до розуміння цінностей, то можна визначити, що ціннісна система не може бути змінена у короткий термін, вона потребує довготривалого впливу, консолідації суспільства, соціального схвалення, тощо.

Ми поділяємо думку про те, що ціннісна система змінюється достатньо довго. Передусім це пов'язано із кількома рівнями цієї зміни: індивідуальним, груповим та суспільним. Зміна індивідуального рівня може призвести до зміни колективного і навпаки. Однак, для того, аби встановити певні цінності як моральну норму, передусім необхідно, щоб ця цінність була прийнята на колективному, консолідованому рівні. В окремі моменти зміни можуть регулюватися на рівні функціонування державних інститутів. У будь-якому разі, надзвичайно важливим є рівень «дозрівання» суспільства, готовності до прийняття певних норм й певних культурних зсувів. О. Свідерська, досліджуючи актуалізацію культурних кодів українців під час російсько-української війни, наголошує на переосмисленні елементів як української культури так і образу самої України: «по-новому звучать народні визвольні та повстанські пісні, символи державності присутні у вбранні та аксесуарах, повертаємося до витоків історії, до особливостей козацького роду» [7, с. 310-311]. Величезним символізмом та міфологією наділена героїзація ЗСУ, волонтерів, звичайних громадян, що сприяє суспільній згуртованості, однак це не означає, що суспільство прийняло нову систему цінностей.

Серед інших дослідників актуальними залишаються переконання, що ціннісна система є основою міжособистісної взаємодії людей всередині групи та поза нею. Ціннісна система соціуму суттєво залежить від масової культури та традицій. Загалом культурні та ціннісні зміни є достатньо повільними. За переконаннями більшості дослідників вони можуть змінюватися достатньо довго, наприклад кілька поколінь, однак, у час підвищеного ризику такі зміни можуть мати і раптовий характер [16, с. 85]. В українських розвідках зустрічаємо думку: для українського соціуму сьогодні є три події, які можна вважати переломними, й такими що сприяють поступовій зміні ціннісної системи: Помаранчева революція 2004 р. Революція Гідності 2013–2014 рр., 24 лютого 2022 р. Ці події О. Свідерська розглядає як «пускові механізми» для переосмислення життєвих пріоритетів, вибору у бік європейського майбутнього, актуалізацію цінностей свободи, гідності, «українського героїзму», боротьбу за ідентичність, право на життя і культуру [7]. Разом з тим, не варто будувати собі ілюзій щодо абсолютної перемоги української ідентичності над свідомістю рядянської людини.

Сьогодні ми спостерігаємо чималу кількість людей, яким важко відійти рід російської церкви, хоча цілком зрозуміло, що вона є джерелом й транслятором величезної кількості російських наративів, спотворюючи й принижуючи українські цінності на користь російських. Після розпаду радянського союзу, пройшло чимало часу, однак навіть настільки жорстока війна не здатна переконати частину населення у тому, що росія це носій смерті та каліцтва для української нації. Достатньо велика частина українського населення й далі продовжує вірити у «велику російську культуру», мріяти про повернення «руського міру», і т. д. Ці люди також переживають певну боротьбу за ідентичність, однак будучи все життя ідеологічно й ментально близькими до росії, вони часто не усвідомлюють що самі виконують роль носіїв російських культурних кодів і наративів. Дж. Хаят та Г. Сімонс,

досліджуючи близькосусідство зауважили, що у країнах, які мають спільні кордони люди досить часто настільки впливаються у загальний культурний потік, що їх практично нерелевантно досліджувати [12, с. 29]. Тому нічого дивного немає у тому, що частині українського населення образливо, коли їм говорять, що ні українці не належать до російської культури, ні російське будь-що не є носієм українського. Роки перебування під російськими наративами зрештою сформували викривлений образ свого-чужого, де чужим є українець, а своїм росіянин. Мабуть тут варто звернутися до творів геніального Дж. Орвелла, зокрема – «1984», де найважливіші закони звучали як: «свобода – це рабство», «війна – це мир», а «незнання – це сила» [5].

Постійно перебуваючи у середовищі, яке спотворює реальність, підмінює іншими сенсами, люди втрачають свою ідентичність, у них розмивається межа правди, зрештою поступово вони звикають жити у тій правді, яку чують звідусіль: з радіо, телебачення, від сусідів, родичів, та ін. Найперше, мабуть, що починає відчувати людина, яка все життя жила іншими сенсами, після того як відкривається правда – це культурний шок, відмова сприймати реальність такою як вона є. Чи не найважче у житті людині визнавати, що вона помилилася. Інколи, споглядаючи роздуми українців, які мають глибокі російські коріння, однак все життя прожили на території України, їхню особисту трагедію можна почути у фразі «моя одна Батьківщина напала на іншу».

Екзистенційні переживання та ціннісні суперечності сучасного суспільства не можливо поділити, на якісь окремі категорії чи групи, не образивши інтереси інших. Вимушено переміщені особи, особи, які живуть під окупацією, сім'ї військових, полонені – абсолютно кожен переживає індивідуальну боротьбу, кожен по-іншому переосмислює свободу, гідність, право на життя, та інші важливі ціннісні конструкти.

Суспільство розривається зсередины попри те, що йому і так достатньо зовнішньої агресії. Як і під час Другої світової війни, російсько-українська війна створила чергову хвилю еміграції. Внутрішні суперечності між частиною тих українців, які виїхали за межі країни і тих, хто в ній залишилися не вщухають і сьогодні, що зрештою породжує ще один напрям суспільної кризи. Свого часу, досліджуючи психологію тоталітаризму, Х. Арндт наголошувала, що Друга світова війна та суспільна аномія сприяли формуванню маргінальних груп, людей, які втратили соціальні зв'язки. Дослідниця описувала ці групи як осіб, що виражали певну тривожність, внутрішню напругу, ізолюваність, відчуженість, дезорганізованість та повну непристосованість до нових соціальних умов. Маргінальні групи утворюються внаслідок конфліктів, вибіркової лояльності, фрустрації індивідуальних чи групових прагнень. Дещо схоже до цього опису й справді може сьогодні відчувати частина українського населення [1]. Маргінальність може існувати там де є соціальні зміни чи кризи. Війна, до слова, є одним із найсильніших кризових станів суспільства. Вона сприяє появі людей, які тривалий час перебувають у ситуації невизначеної соціальної ідентичності, що може супроводжуватися конфліктами, розчаруванням, фрустрацією. Ці люди часто можуть відчувати себе поза національними та соціальними групами, не відчувати себе приналежним до того середовища, де вони проживають, можуть почувати себе всюди чужими, небажаними, відкинутими.

Найбільш небезпечним у формуванні маргінальних груп є їхня здатність перетворюватися у «сіру масу», здатну відмовитися від своєї свободи, й таким чином детермінувати появу нового тоталітарного устрою. Свого часу про категорію позитивної та негативної свободи писав Е. Фромм. Описуючи зародження німецького нацизму Е. Фромм зазначає: «ми мусили визнати, що мільйони людей у Німеччині бажали зректися своєї свободи так само, як їхні батьки ладні були боротися за неї, і замість того щоб прагнути свободи, мільйони намагалися знайти шляхи втечі від неї» [9, с. 17].

Перебуваючи у іншій країні, споживаючи іншу, відміну від української культуру, постійно переглядаючи новини, частина вимушено-переміщених осіб й досі переживає екзистенційну кризу, що частково підігрівається тиском з боку соціуму. Проблеми сенсожиттєвих переживань біженців розглядав і З. Бауман, який підкреслював, що не зважаючи на певні можливі фінансові дотації, ці люди можуть втрачати навіть ідентичність, а у їхніх знаннях залишаються переконання, що вони є біженцями, не потрібними, позбавленими громадянства, що зрештою перетворює їх на «знеособлену юрбу». Стати біженцем, на переконання З. Баумана, це втратити засоби, суспільного існування: землю, дім, село, місто, батьків, роботу, та інші орієнтири щоденності [2, с. 64]. Звісно, що українці мають набагато більше привілеїв, зокрема право на роботу, фінансову та медичну допомогу, юридичну підтримку, інтеграційні курси, та ін. Однак це не виключає того, що перебуваючи далеко від своєї домівки та рідних їх покидає відчуття безсенсовності, чи є задоволеною потреба бути приналежним до свого роду, та постійний страх за життя свого найближчого оточення.

Ще одним із важливих аспектів ускладнення внутрішніх екзистенційних переживань українських вимушено-переміщених осіб є суспільна криза, яка може бути присутня у середовищі, яке вони вибрали для себе безпечним. До прикладу, на відмінно від тих територій України де не ведуться активні бойові дії немає росіян, прямих носіїв путінської ідеології рашизму. Інші ж країни не можуть забезпечити відсутність контактів між українцями та росіянами. Такі речі породжують конфлікти, агресію, ще більше ненависті. Досить показовим є «намагання церкви примиритися український та російський народ», шляхом залучення представниць обох народів взяти активну участь у Хресній ході. Такий вчинок офіційного Риму викликав чимале обурення з боку українців. З іншого боку, українці, котрі вимушено покинули територію країни часто можуть зіштовхнутися з ситуацією, коли вони самі, як представники етносу чи держави, можуть стати свого роду «каменем спотикання» політичних ігор.

Зокрема, попри дружелюбну Польщу, яка практично стала найпотужнішим хабом для підтримки України, досить часто у суспільстві піднімається непросте історичне минуле країн, що час від часу стає темою для полеміки і пошуків нових точок «кипіння». Біженці дуже часто стають жертвами політичної та економічної боротьби: «...куди вони б не йшли вони не бажані» [2, с. 67]. Економічні мігранти це болюча тема для будь-якого народу кожного разу, коли її починають використовувати у політичних перегонах, публічних дискусіях, зумисної дискредитації з боку інших ворожих країн.

У нещодавній розвідці Л. Газнюк та Ю. Семенової зазначено: «трансформація цінностей відбувається внаслідок суспільних змін та процесів» [3, с. 16]. Сьогодні українське суспільство переживає один із надпотужних періодів, коли кожного дня люди у прямому значенні борються за своє право жити й обирати своє майбутнє. Цілком очевидно, що суттєві зміни, до прикладу революції чи війни накладають свій відбиток на сприйняття та переосмислення життя, ми по-новому починаємо сприймати дійсність, переоцінювати те, що раніше не мало для нас надто великого значення. В особливо критичні моменти соціальних трансформацій, людина постійно «перебуває в напруженому екзистенційно-емоційному режимі» [3, с. 17], слушно зауважують автори. Людина, яка під впливом війни втрачає домівку, роботу, родину, статус не може не відчувати певної безсенсовності. Однак, навіть у надзвичайно складних емоційних моментах сенси життя та цілі на майбутнє є важливими елементами для виживання. А от безнадійність та безсенсовність, відсутність думок про майбутнє мають здатність затягувати людину у «екзистенційний вакуум», про який свого часу писав В. Франкл.

У своєму творі «Людина в пошуках справжнього сенсу психолог у концтаборі», відомий філософ, засновник логотерапії В. Франкл описував свій особистий досвід та досвід інших людей, які опинилися у німецькому концтаборі. Їхнє життя, як описує автор протікало практично у нелюдських умовах: полонені досить довго носили один і той же одяг, не мали змоги помитися повністю, спали у дуже незручних умовах, ніколи не знали напевно коли їх можуть відправити на страту. Для кожного з них це був надзвичайно складний та кризовий період життя й приклад особистої боротьби за виживання.

Особи, перебуваючи у ситуації «умовного існування» постійно перебували у напруженій екзистенційній кризі. Відчуття відсутності життя посилювали і інші чинники: час, адже достеменно не було відомо, коли «умовне існування» завершиться; фокус на минулому, коли люди поринали у постійне згадування про те, що у них було, що вони втратили; сприйняття «умовного існування» як нереального (уникнення реальності); втрата прив'язку до життя, відчуття, його змісту та сенсу: «замість сприйняття табірних труднощів як іспиту для внутрішньої сили, вони не ставилися з повагою до свого життя і зневажали його, як щось несуттєве» [8, с. 86]. Натомість тим, кому вдалося зберегти свою внутрішню свободу: «... обирати власне ставлення до будь-яких наявних обставин» [8, с. 80] все-таки вдалося залишитися живими до кінця «умовного існування» у концтаборі. «...ця духовна свобода, яку неможливо відібрати, робила життя змістовним і цілеспрямованим» [8, с. 80]. Далі, після завершення терміну перебування у концтаборі, автор описує наскільки важко сприймався реальний «світ поза колючим дротом», деякі полонені боялися навіть переступити межу огорожі. Реадаптація була достатньо складною та довготривалою, і практично кожен, хто побував у «пеклі» знову починав відчувати нові екзистенційні виклики, з якими необхідно було боротися уже на свободі.

Наробіток В. Франка є одним із важливих для ціннісно-сміслових та екзистенційних пошуків українців, які переживають надзвичайно кризовий період. По-перше, про що беззаперечно наголошував автор це те, наскільки важливим є індивідуальний вибір. Війна загострює дуже багато негативних моментів. У суспільстві поступово витирається поняття моралі, збільшується кількість кримінальних вчинків, люди стають озлобленими, агресивнішими, однак, те ким ми стаємо у час емоційної та екзистенційної напруги є «результатом внутрішніх рішень», а не продиктоване впливом зовнішніх умов. В. Франкл наголошував: «останньої внутрішньої свободи не можна втратити» [8, с. 81].

Досить влучними, на нашу думку є актуалізація й намагання розвинути у сьогоднішні не лише такі цінності як свобода чи гідність, але й формування толерантності, навіть у певному ключі терпимості, ставлення до іншого як до рівноцінного члена соціуму [10, с. 109]. На наше переконання терпимість у соціумі мала б закласти підвалину до взаємоповаги та чуйності до проблем інших, що врешті мало б призвести до побудови нових сенсів та цінностей. Окремо хочеться підкреслити роздуми Саби, зокрема про вагомність української боротьби, оскільки вона «служить іншій корисній і морально важливій меті: допомагає зберегти самоповагу українського народу» [15]. Філософ наголошує на тому, що самоповагу рідко розглядають як щось, що є надзвичайно важливим, однак на його переконання, варто дослухатися до теорії справедливості, й роздумів, що самоповага є найважливішим основним благом: «...відчуття людини власної цінності, її надійне переконання, що її концепція добра, її план життя варті виконання» [15].

Висновок. Підсумовуючи викладене, хочемо зазначити наступне: повномасштабна війна справді вплинула на ціннісну-смыслову систему українців. Зважаючи на напрацювання відомих філософів, зокрема Х. Арендт, В. Франкла, Е. Фромма, які багато уваги приділяли вивченню внутрішніх переживань людини у воєнні та повоєнні часи минулого століття, ми можемо констатувати, що сьогодення російсько-українська війна актуалізує переосмислення передовсім цінностей свободи та гідності. Одних із важливих аспектів формування оновленої ціннісної системи українського соціуму є підтримка один одного, постійний діалог, переконання, що народ є консолідованим і колективного прийняття терпимості до культурного різноманіття країни.

Список використаної літератури

1. Арендт Х. Джерела тоталітаризму. Київ: Дух і Літера. 2005. 540 с.
2. Бауман З. Плинні часи. Життя у добу непевності. Київ: Критика. 2013. 174 с.
3. Газнюк Л., Семенова Ю. Людина і соціальний світ: екзистенційно-емоційні виклики сучасності. Актуальні проблеми філософії та соціології. № 39/22. 2022. С. 16–20.
4. Карівець І. Деякі екзистенційні роздуми про самовизначення в умовах війни. *Гуманітарні візії*. Випуск 8. № 2 С. 28–33.
5. Орвелл Дж. Колгосп тварин. Київ: Вид-во Жупанського. 2019. 120 с.
6. Ручка А. Ціннісна метаморфоза в ментальності громадян України під час надзвичайних подій 2014 р. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. 2014. Вип. 1(1). С. 117–124.
7. Свідерська О. Роль культурних кодів у конструюванні політичної дійсності в контексті інформаційної війни. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. №43, 2022. С. 306–313.
8. Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі. Харків: Клуб сімейного дозвілля. 2020. 160 с.
9. Фромм Е. Втеча від свободи. Харків: Клуб сімейного дозвілля. 2019. 286 с.
10. Штепа О. О. Європейські цінності як чинник трансформації правової ментальності українського етносу: державотворчий дискурс. Актуальні проблеми філософії та соціології. С. 108–112.
11. Habermas J. Ein Plädoyer für Verhandlungen URL: <http://surl.li/ipmmw>
12. Hyatt J., Simons H. Cultural Codes – Who Holds the Key? The Concept and Conduct of Evaluation in Central and Eastern Europe. 1999. London, Thousand Oaks and New Delhi: SAGE Publications. Pp. 23-41
13. Inglehart R., Welzel Ch. Political Culture and Democracy: Analyzing Cross-Level Linkages. JSTOR. Vol. 36. № 1. 2003. P. 61-79
14. Parsons T., Shils E. Toward general theory of action. Cambridge. 1951
15. Philosophers On The Russian Attack On Ukraine <http://surl.li/ipmoc>
16. Rapaille C. Kod kulturowy: jak zrozumieć preferencje współczesnego konsumenta, motywacje wyborców czy zachowania tłumu. Warszawa 2019. 367.
17. Sorokin P. The Sociology of Revolution. American Sociological Review. V. 27. 1952. P. 5-19
18. Thomas, U. & Znanetsky, F. (1994). Methodological Notes. The American sociological thought. Moscow: Nauka. 345 с.

VALUE CONTRADICTIONS OF SOCIETY IN THE PHASE OF ACTIVE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

Ostap Moravetskiy

Danylo Halytsky Lviv National Medical University,

Department of Philosophy and Economics

Shymzeriv str., 3a, 79010, Lviv, Ukraine

The article is about existential tension and its probable influence on the internal searches and experiences of different categories of citizens of Ukraine. The main postulates of theories and approaches to understanding cultural and value changes that occur under the influence of social transformations are considered. The question of the expediency of defining existential searches through the prism of values has been studied, in particular, it is about changing the needs and goals of Ukrainian society during the war. The concept of the crisis, which was formed as a result of another (forced) immigration of a huge number of the Ukrainian population, ultimately contributed to a certain rethinking, a certain feeling of personal dignity, self-respect and at least a partial reduction of the inferiority complex that was inherent to Ukrainians, is outlined.

The purpose of the article: to determine the value contradictions of society during the full-scale wars of the Russian Federation against Ukraine.

The research is based on the work of philosophers who at one time made a significant contribution to the understanding of existential problems faced by people in the previous 20th century, in particular H. Arendt, E. Fromm, V. Frankl. The article also considers approaches to the interpretation of the value base of society, the definition of the very concept of value.

It was determined that in order to form and consolidate certain value constructs as a moral norm of society, it is first of all necessary for this value to be accepted at a collective, consolidated level. This requires Ukrainian society to show solidarity, unity, maturing society, readiness to accept certain norms and certain cultural shifts. At certain moments, values can change dramatically, however, as a rule, such changes are regulated at the level of functioning of state institutions. One of the important aspects of Ukrainian society is mutual support, constant dialogue, conviction that the people are consolidated and collective acceptance of tolerance for the country's cultural diversity. It was determined that important aspects of the development of modern Ukrainian society are the rethinking of such important constructs as dignity, freedom, and self-respect. Equally important are the support and prevention of the formation of marginal groups, people who would feel a certain existential vacuum, which emphasizes the need for social cohesion and activity at various levels: military, cultural, psychological, educational.

Key words: values, Russian-Ukrainian war, existential philosophy, meaning of life, existential vacuum.

УДК 378.6.016:130.2]:351.743(477)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.48.13>

«ФІЛОСОФІЯ КУЛЬТУРИ» ЯК ЗАСІБ МОДЕЛЮВАННЯ СВИТОГЛЯДУ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ГВАРДІЇ УКРАЇНИ

Людмила Непіпенко

*Національна академія Національної гвардії України,
гуманітарний факультет, кафедра соціально-гуманітарних дисциплін
майдан Захисників України, 3, 61001, м. Харків, Україна*

Метою статті є висвітлення ролі і значущості філософії культури як продуцента моделі світогляду майбутніх офіцерів Національної гвардії України у контексті українського державотворення. Порушено методологічну проблему постнекласичної раціональності, нелінійного тлумачення особистості, необхідності світоглядних трансформацій особистості, формування нового нелінійного способу мислення людини на засадах постнекласичної парадигми, що складає підґрунтя сучасного осмислення людини у принципово нових гуманітарно-аксіологічних аспектах та перевагах. Акцентовано увагу на ефективності у постнекласичній раціональності модельного способу дослідження динамічної дуальної сутності людини, як цілісності матеріального та ідеального, єдності ціннісних настанов діяльності та моральних її виявів. Констатується, що філософія культури покликана відігравати важливу роль у здійсненні гуманістичних ідеалів людства, адже прагне досягнути ідею культури, її смисл і внутрішню форму руху, можливий стан чи ідеальний образ шляхом критичного аналізу позитивних якостей і недоліків культури у прямому зв'язку з людською суб'єктивністю. Це надає вагомому проектному евристичного потенціалу філософії культури з моделювання світогляду особистості, як ціннісно-сміслового конструкту уявлень про існуючий нелінійно організований і функціонуючий світ, як духовної адаптації в сучасному суспільстві на підставі рефлексивності, критичності мислення, самоорганізації, здатності до самоаналізу та особистісного самовибудовування. Визначено нагальну перспективу реалізації потенціалу окресленої проблеми, що полягає в розробці та подальшому впровадженні в освітню діяльність Національної академії Національної гвардії України актуальної програми курсу «Філософія культури» з необхідною практичною спрямованістю на моделювання світоглядних орієнтирів, адекватних викликам сьогодення, з метою кадрового забезпечення Національної гвардії України сучасними висококваліфікованими фахівцями. Методологічне підґрунтя дослідження склали принципи наукової об'єктивності та соціального гуманізму. У процесі підготовки статті були використані загальнонаукові методи дослідження (аналіз і синтез фактичного матеріалу, індукція, дедукція, класифікація), а також такі методи, як теоретичний аналіз джерел з проблеми; прагматичний, структурно-функціональний та діалектичний, включаючи принципи розвитку, детермінізму, взаємозв'язку та взаємодії, сходження від абстрактного до конкретного; моделювання як метод пізнання, який застосовується щодо філософсько-антропологічної проблематики.

Ключові слова: філософія культури, світогляд, модель, моделювання, моделювання світогляду.

Сьогоднішні швидкі соціально-економічні зміни, розвиток високотехнологічного інформаційного суспільства з характерним прискоренням інтенсивності інформаційних потоків, які досить важко перевірити на достовірність, стають підґрунтям негативного впливу на формування масових думок і переконань, підґрунтям маніпулювання свідомістю людей. Різноманітність існуючих філософських, релігійних, політичних концепцій пояснення культурних процесів, динаміки і протиріч сучасної цивілізації підводять особистість

до кризи світоглядної ідентифікації, зіткнення різних світоглядних ціннісно-сміслових універсумів, що утворюють суб'єктивний життєвий світ. У контексті окреслених реалій, а також політичних, культурних, релігійних трансформацій в Україні, що сьогодні відбуваються в умовах російської широкомасштабної агресії, як ніколи раніше актуалізується проблема філософсько-світоглядних смислів культурно-цивілізаційного поступу, логічних і ціннісно-сміслових основ світогляду особистості, якості і стану реальності, що сприймається нею, статусу людського «Я», відтворення смислів відношення людини до людини, людини до світу, процесів комунікації в системі «Я – Ти», «Я – Інший». У цьому аспекті вагомий проектний евристичний потенціал являє собою філософія культури своєю спрямованістю на моделювання світогляду особистості, як ціннісно-сміслового конструкту уявлень про існуючий нелінійно організований і функціонуючий світ, як духовної адаптації в сучасному суспільстві на підставі рефлексивності, критичності мислення, самоорганізації, здатності до самоаналізу та особистісного самовибудовування, що гарантує особистості вихід за межі будь-якої однотайності оцінок та дій. Адже філософія культури прагне осягнути ідею культури, її смисл і внутрішню форму руху, можливий стан чи ідеальний образ шляхом критичного аналізу позитивних якостей і недоліків культури у прямому зв'язку з людською суб'єктивністю.

Літературу з різних аспектів проблеми, що досліджується, можна умовно поділити на три групи. Першу групу складає література з сучасного розуміння самої філософії як критики, засобу експертизи та діагностики часу, інтелектуальної культури спротиву будь-якій репресивності. Ця філософія спрямована на вироблення «нового» типу раціональності, що поєднує індивідуальний та універсальний виміри, утверджує діалог як цінність [1]. До цієї групи належить й література з проблем філософії культури, філософського осмислення культури як процесу розвитку людського суспільства, співвідношення культури і цивілізації, існуючих протиріч між ними у наш час, що у вигляді «цивілізованого безкультур'я» становлять реальну загрозу існуванню людства [2; 3; 4; 5; 6]. Також до цієї групи віднесено праці з філософського переосмислення класичного розуміння поняття «особистість» та розкриття нелінійного тлумачення особистості в постнекласичній раціональності [7]; з визначальної ролі філософії у розбудові та формуванні сучасної світоглядної парадигми [8]; з пошуку філософсько-світоглядних смислів існування [9]; з проблем викладання філософії у вузі, цілей навчання філософії [10; 11].

Друга група поєднала у собі літературу, пов'язану з осмисленням світогляду, світоглядних ідеалів та цінностей, що є об'єктом пильної уваги дослідників [12; 13; 14; 15; 16; 17, с. 28-46]. При цьому світоглядна проблематика, розуміння сутності й типології світогляду, структури механізмів дії та формування світогляду й світоглядної культури особистості тлумачаться досить неоднозначно. У концептуальному плані принципове значення для розробки теми дослідження має інноваційна розвідка українського філософа В.Ф. Капіці [18]. Важливо, що методологічним підґрунтям дослідження В.Ф. Капіцією проблеми формування національних світоглядних уявлень українського суспільства в культурно-історичному процесі становлення сучасного національного світогляду визначено філософію культури, соціально-філософську і філософсько-історичну методологію. У монографії розкриваються особливості сучасних світоглядних трансформацій українського соціуму, структура і типи українського національного світогляду, етапи формування постіндустріального світогляду, розвиток соціокомунікативного світогляду суспільства культурно-інформаційного типу, сутність громадянської ідентифікації європейської і національної світоглядних систем, філософсько-практичні засади і завдання світоглядної трансформації національної освітньої сфери. У річищі вищезазначеного звертає на себе увагу монографія

Корж Г.В., Васильченко Р.В. [19], присвячена філософському осмисленню світогляду, розкриттю світоглядних трансформацій у добу глобалізації як дійсності і теоретичної проблеми, розгляду освітніх чинників і пріоритетів формування світоглядної культури у сучасних соціокультурних контекстах, історичної компетентності та національної ідентичності у світоглядному розвитку особистості.

Третю групу складає різнопланова література, пов'язана з розглядом моделювання в аспекті теми дослідження. Зокрема, застосуванню методу моделювання у наукових дослідженнях присвячена праця І.М. Кульчицького [20]; прикладання методу моделювання щодо філософсько-антропологічної проблематики у постнекласичній раціональності досліджує Л.В. Теліженко [21]; до розкриття методологічного потенціалу методу моделювання як способу формування образу людини у культурологічному контексті звернулася О.В. Овчарук [22]; Н.М. Барановська та Г.Є. Ковальський піднімають проблему сучасних ЗМІ, як важливого чинника моделювання світогляду, інформаційного інструментарію моделювання реальності світу в українському соціумі, що є виявом смислової війни проти України [23; 24]. Безпосередньо роль філософії та релігії, як особливих методологічних програм проектування майбутнього, своєрідних засобів моделювання світогляду висвітлює О. Горкуша [25]. На окрему увагу заслуговує монографія «Моделювання професійної підготовки фахівців в умовах євроінтеграційних процесів» [26]. В ній наголошується, що сучасна освіта покликана «формувати світогляд, заснований на багатокритеріальності рішень», висвітлюється сутність використання методу моделювання в сучасних науково-педагогічних дослідженнях, модель професійної підготовки майбутніх офіцерів [26, с. 17-28, 139-155]. Проблема моделювання оптимального та збалансованого з можливостями природного довкілля світогляду українського суспільства порушує В.О. Гребенніков, акцентуючись на визначальному впливі масового світогляду на існування і розвиток людства, можливість управління через світогляд довгостроковим майбутнім окремого суспільства і світу [27]. Визначено головні засадничі принципи моделі світогляду, які мають впроваджуватись у свідомість системою виховання і навчання, – науковість, пріоритетність потенціалу людини, згладжування соціальної диференціації суспільства тощо. Проблема ролі освіти та освітньої методології соціального проектування у формуванні нового типу світогляду людини, що відповідає сучасним соціокультурним зрушенням висвітлює О.А. Шаповалова, доводячи, що саме сформованість такого світогляду і є показником якості освіти [28].

Ступінь студіювання теми, на ґрунті проведеного аналізу літератури, свідчить, що світоглядні перетворення у сучасному українському суспільстві, культурно-просторовий вимір, структура та зміст світоглядних засад українського суспільства в контексті європейського вибору країни, проблема національної світоглядної самоідентифікації на двох рівнях – загальносуспільному і окремої особистості, пошук ефективних форм роботи з моделювання і формування перспективного світогляду для нашого суспільства у контексті сучасних цивілізаційних змін залишаються важливою міждисциплінарною науково-практичною проблемою. Цей факт знайшов відображення у Стратегії розвитку вищої освіти в Україні на 2022–2032 рр., яка визначає метою вищої освіти не лише професійний, а також інтелектуальний та культурний розвиток особистості. Зауважується, що пріоритетами розвитку вищої освіти в Україні, як провайдера цінностей вільного, демократичного суспільства, є формування якісного людського капіталу, орієнтація на всебічний розвиток особистості протягом життя, створення умов для формування міжкультурної свідомості та компетентностей. Реалії сьогодення вимагають від майбутніх фахівців нарівні з професійними ще й загальних компетентностей, серед яких важливе значення надається здатності критично та системно мислити. Звідси перед закладами освіти постає завдання оновлення

змісту освіти у напрямку забезпечення потреб з розвитку інноваційного та критичного мислення [29].

Мета статті – висвітлити роль і значущість філософії культури як продуцента моделі світогляду майбутніх офіцерів Національної гвардії України у контексті українського державотворення. Навчально-методичний виклик проблеми полягає в розробці та подальшому впровадженні в освітню діяльність Національної академії Національної гвардії України актуальної програми курсу «Філософія культури», що має необхідну практичну спрямованість на моделювання світогляду, адекватного викликам сьогодення, з метою кадрового забезпечення Національної гвардії України сучасними висококваліфікованими фахівцями. Теоретичний виклик стосується осмислення сьогочасних місця і ролі проблематики філософії культури у моделюванні світогляду особистості, як ціннісно-смыслового конструкту уявлень про буття.

Світогляд, будучи смисловим, сутнісним самовизначенням людини в світі культури, одночасно являє собою функціональний компонент певної системи культури, постає як специфічно життєдіяльне духовне освоєння світу людиною, опосередковане соціально-практичною діяльністю суспільства. Відбиток світогляду простежується у всіх цінностях культури. Кожному етапу розвитку культури притаманна власна модель розуміння реальності з особливою системою образів та уявлень. Ядром світогляду особистості є не просто знання про світ, а саме самоусвідомлення свого самовизначення у навколишньому світі культури, який осмислюється з позицій перспектив цього світу для людини. Світогляд виступає підґрунтям розв'язання найважливіших проблем соціального буття, адже життєві смисли особистості, її принципи, переконання, ціннісні орієнтації, ідеали, цілі, сподівання в інтегральній цілісності й визначають ставлення людини до навколишньої дійсності. Суб'єктивна смислова цілісність культури у повсякденності та історичній ретроспективі задається системою світоглядних категорій, серед яких такі поняття сприйняття світу, як «людина», «особистість», «добро», «зло», «справедливість», «совість», «честь», «гідність», «істина», «правда», «природа», «суспільство» тощо. Будучи в кожній культурі універсальними поняттями, світоглядні категорії у своїй єдності утворюють в свідомості особистості своєрідну модель світу, через яку люди будують його образи і сприймають дійсність. Саме ці категорії слугують духовно-практичним виявом світорозуміння, задають картину, усвідомлення та осмислення навколишньої дійсності, акумулюють соціальний досвід, що транслюється й передається через покоління та засвоюється індивідом в процесі соціалізації, стають підставою подальших дій. Складаючи підґрунтя культури, світоглядні категоріальні структури наповнюються різним соціальним і культурно-історичним змістом в залежності від певних соціальних умов, створюючи у такий спосіб відповідну модель світу, визначаючи процес соціалізації в межах певної культури, цілеспрямовано формуючи у людей певне бачення і розуміння світу, цивілізаційного поступу тощо. У такий спосіб в історичному просторі й часі відбувається інтеріоризація у внутрішні настанови особистості соціально вироблених в межах певної культури уявлень про цінності, норми, ідеали, цілі, життєві смисли, практичні й пізнавальні можливості. Саме від смислової наповненості й тлумачення категоріальної системи світогляду залежатиме, що фіксуватиметься і закладатиметься в суспільній та індивідуальній свідомості, адже світоглядна інтерпретація дійсності суб'єктами певної культури постає як єдино мислима реальність.

Одним з ефективних продуцентів моделі світогляду виступає проблематика філософії культури. Поняття «модель» у філософії розуміється як «система елементів, що відтворює певні сторони, зв'язки, функції предмета дослідження», «система-репрезентант, аналіз якої слугує способом отримати інформацію про іншу систему» [20, с. 280; 21, с. 51].

За основою реалізації та утворення розрізняють матеріальні (предметні, фізичні), інформаційні (абстрактні) та змішані моделі. Інформаційні моделі, будучи теоретичним методом пізнання, являють собою теоретичний підхід до усвідомлення навколишньої дійсності, що «описують властивості та стани речей, їх взаємозв'язок із зовнішнім світом» і «відповідають поточним знанням людини про об'єкт моделювання» [20, с. 281, 283]. За галуззю застосування виокремлюють дослідницькі, науково-технічні, імітаційні, ігрові, навчальні моделі. Останні представлені наочними посібниками, навчальними програмами і т.п. [20, с. 282]. У нашому випадку філософія культури являє собою навчальну інформаційну світоглядну модель, що репрезентує філософське осягнення культури як універсального і всеосяжного феномена; проблему сутності, сенсу, впорядкованості структури, місця, ролі й призначення, умов виробництва та закономірностей існування культури крізь призму відношення до світу і людини, загальності та цілісності її окремих спеціалізованих форм [2; 3; 4; 5]. Філософія культури зосереджується на виявленні та осмисленні культурних універсалій, що поділяються практично всіма суспільствами у якості загальних базових засад існування людей, їхнього світорозуміння і загальноприйнятих категорії сприйняття світу, наявність яких простежується на всіх етапах цивілізаційного розвитку, характеризує культуру й впливає на формування картини світу. Такими універсаліями виступають загальнолюдські репрезентації цінностей, культурного досвіду, форм діяльності, що знаходять символічне віддзеркалення в психіці, ейдетичній пам'яті, образно-світоглядних конструкціях, архетипах, етимологічних цінностях мови, образах мистецтва і словесності. В межах філософії культури розробляються і осягаються різні моделі культури – *класична* (визнає культуру надіндивідуальною об'єктивною реальністю, розуміє людину творцем і суб'єктом культури, що вирішує в процесі практично-перетворюючої діяльності проблеми розвитку духовності й спрямованості цивілізаційної трансформації); *некласична* (виходить з принципу різноманіття і локальності розвитку різних типів культур, диференційованого підходу до культури нації, етносу, особистості, відкидаючи раціональні, теоретичні процедури пізнання і становлення культури; ґрунтується на її осягненні у контексті індивідуальної свідомості та повсякденного життєвого досвіду у вигляді суб'єктивної картини світу, що існує у свідомості кожної окремої людини); *постнекласична* (пов'язана з когнітивними труднощами усвідомлення сучасної соціальної дійсності з її трансформацією актуальної культури, різноманіттю культурних форм і способів трансляції, різноголосицею думок щодо осягнення; характеризується осмисленням нової культурної ситуації, обумовленої науково-технічною революцією, новими технологіями, інформатизацією, процесами глобалізації, світом віртуальності та їх наслідками, складнощами сучасного світу і процесів, що протікають у ньому; спрямованістю на побудову загальних структур і систем функціонування явищ культури на основі універсалій (розуміння обов'язку, гідності, честі, справедливості, совісті, норми, ідеалу і т.д.), що охоплюють своїм впливом усі вияви соціокультурної діяльності людини). Філософія культури у своїй стратегії продукування світоглядного знання шляхом осягнення культури, як особливої форми буття через осмислення проблемного поля сучасних виявів культури, усвідомлення сутності й наслідків її швидких і часто важко передбачуваних трансформацій та перспектив розвитку, спрямована на пошук та обґрунтування спільної загальнолюдської субстанціональної основи подальшого існування в сучасному світі. Навіть саме виокремлення філософії культури в самостійну дисципліну, що відбулось на тлі диференціації філософії у XIX–XX ст., обумовлено кардинальними змінами в культурі, що особливо відчутними стали у XX ст., та продовжують істотно впливати на всі сторони сучасного цивілізаційного розвитку, перебіг духовних, історичних, економічних, політичних, соціальних процесів. Філософія культури розвивається

й на тлі тих змін, що відбулись у філософії ХХ ст., яка відкинувши попередні претензії на виявлення універсальних законів розвитку мислення, природи, суспільства та створення завершених філософських систем, по суті зосередилась на окремих філософських проблемах, а фактично на різних виявах тієї ж самої культури – проблемах науки і техніки, мови і лінгвістики, міфу, освіти, гри тощо. У цілому, культура в її універсальності й цілісності, основних ідеях, шляхах і закономірності існування та розвитку, суспільно-історичній і духовній ціннісно-смісловій значущості, в соціальному досвіді та прогнозуванні стає предметом рефлексії філософії культури.

Виходячи з вищезазначеного та враховуючи факт дискусійного характеру і відкритості проблемного поля й предмета філософії культури, що обумовлене подальшим становленням і розвитком філософського знання про культуру, автором й була розроблена навчальна програма курсу «Філософія культури». Програма розрахована на 5 кредитів (150 годин) та складається з двох блоків змістових модулів і шістьох змістових модулів. Перший блок змістових модулів «Культура як філософська проблема» включає в себе чотири змістові модулі. Перший – «Культура як предмет філософського осмислення. Культура в системі буття», зорієнтований на знайомство з предметом, завданнями, змістом, функціями філософії культури та перспективами, які відкриває її вивчення для повсякденної та професійної діяльності. Матеріал модуля спрямований на досягнення: філософських смислів поля культури; рівнів, сфер прояву, форм взаємозв'язку культури і природи в людському бутті; етапів взаємовідносин в підсистемі «культура/суспільство», субкультур, культури у вимірі фактору влади; різноманітності зв'язків культури і людини, як створювача і продукту культури; проблеми внутрішніх, структурних, функціонально-генетичних закономірностей буття культури; феномена культурної політики в предметному полі філософії культури, культурної політики держави як фактора утвердження національної ідентичності. Другий змістовий модуль присвячено розмислам щодо будови й функціонування культури: осмисленню матеріальної предметності культури (людського тіла, технічної речі, соціальної організації); духовної та художньої предметності культури (знань, цінностей, проєктів, втілених художніх образів); аксіологічного виміру культури (проблеми цінностей в історико-філософській традиції, простору і часу цінностей; універсальних цінностей людського буття, освіти як цінності, конституційних цінностей); людини як сенсотворчої домінанти культурного горизонту, проблеми культурної соціалізації особистості, професійної культури й транскультурної компетентності. Пріоритетними питаннями обмірковування у третьому змістовому модулі «Проблема онтогенезу культури» визначені: проблема множинності й типології культур, ідея партикуляризму та універсалізму в філософії культури; традиційна і нетрадиційна культури, менталітет як глибинна характеристика культури, смислові конструкції культур Сходу й Заходу, східних і західних типів ментальностей, ціннісні домінанти духовної культури українства та росіян; культура крізь призму ідентичності, національна ідентичність і політичний режим, проблеми філософії української та російської культури, буття та історичної самоідентичності української культури, культурного підґрунтя російської національної ідеї; філософія культури інформаційного суспільства; віртуалізація культури, електронна, цифрова культура як унікальний культурно-цивілізаційний феномен, новий етап трансформації та осмислення стратегії смарт-майбутнього; формування нової людини – «людини інформаційної», кіберпростір як нове соціокультурне середовище існування людини в інформаційному суспільстві; інформаційна етика – складова ідеології інформаційного суспільства. Четвертий змістовий модуль, зосереджуючи увагу на осмисленні таких невід'ємних феноменів культури як війна і мир, зорієнтований на аналіз і розгляд: культури війни та насильства, воєнно-силового

виміру існування людства; культури нових війн – консцієнтальної, культурної, мережевих, інформаційних, смислових; меметичної війни як сучасного емерджентного рівня війни та маркера культури; концепт-ідеологеми «русского мира» як вияву смислової війни рф проти України; проблеми ролі ідентичності у проектуванні війни, сутності ресентименту й гібрису в контексті стратегії насильства, гібридної війни як війни ідентичностей; української ідентичності як об'єкта російської агресії та визначальної засади протидії їй, ідеї справедливої війни; філософського осмислення культури миру та концепції «озброєного миру», суперечностей в розумінні миру в межах двох головних парадигм сучасного стратегічного мислення та стратегічних культур – геополітичної та глобалізаційної, проблеми формування культури миру в контексті світобудови ХХІ століття.

Другий блок змістових модулів – «Комунікативна філософія. Культура як комунікація» містить у собі два змістові модулі. Перший – «Комунікації як предмет філософсько-культурологічного аналізу» присвячено соціально-філософським питанням визначення та розвитку культури як комунікації. Осмислюючи останню в якості невід'ємного елемента культури, увага акцентується на: аксіології комунікації, взаємозв'язку соціальної комунікації та цінностей; висвітленні комунікативної проблематики постмодерну; розгляді філософії символічного світу культури, семіосфери як простору культури та комунікацій – інформаційно-семіотичного (мова, символ, текст культури), знаково-комунікативного виміру культури, символізму невербальної комунікації в різних культурах, архітектурної семіотики соціокультурних і політичних ідеалів, пам'яті культури крізь призму знаково-символічної комунікативної системи. Другий змістовий модуль цього блоку «Онтологія комунікації – нові реальності» має завданням осягнення простору культури інформаційного суспільства, що розглядається у вигляді комунікативних відносин, які встановлені між багатьма його об'єктами і суб'єктами на ґрунті категорій та параметрів смислів, цілей, цінностей соціокультурного буття. Йдеться про розгляд та осмислення наступних проблем: комунікативний простір інформаційного суспільства, медіакультура – особливий тип культури інформаційного суспільства, Інтернет як явище медійної культури; нові культурні практики інформаційно-комунікативного характеру сучасного соціуму; засоби масової комунікації як культуротворчій фактор; загальна, комунікативна, інформаційна культура та інформаційний світогляд особистості в контексті розвитку сучасного медіапростору та мережевих комунікацій; комунікативний виклик мережі, дискурс і метадискурс віртуальності, Internet-соціальність, Інтернет і моральність, мережевий етикет як репрезентативний феномен культури інформаційного суспільства, вплив Інтернету на формування духовних орієнтацій особистості; інформаційне суспільство як мережево-комунікативний простір управління, комунікативні взаємодії влади та соціуму, комунікативні практики суспільної згоди; комунікативний аспект соціокультурної трансформації у сучасній Україні: націоналізація та глобалізація; корпоративні комунікації та культура як форма діалогу і соціальної регуляції, комунікативна культура майбутнього офіцера.

Розроблена автором програма курсу «Філософія культури» являє собою окрему навчальну дисципліну, що на ґрунті міжпредметної інтеграції подає теоретичний матеріал з філософського осмислення феномена культури, закономірностей її розвитку, орієнтує на цілісне сприйняття дійсності, формує науково обґрунтовану теоретичну й загальносвітоглядну картину світу, закладає умови для подальшого розвитку рефлексивного мислення, соціально-комунікативних навичок, толерантності, розуміння особливостей культуро-філософської методології та можливостей її застосування у вирішенні практично значущих смисложиттєвих завдань. Ефективність філософії культури як продуцента моделі світогляду полягає у тому, що вона, будучи рефлексією на спосіб існування та розвитку

культури, її смислів, ідей, цілепокладання, умов культурної діяльності суспільства, значущих проблем культури та буття людини в їхній взаємозумовленості й універсальності, відображає динамічну сутність культури, великомасштабні, довгострокові процеси її розвитку, спрямована на осмислення культурно-історичних явищ, якісного змісту поточного етапу еволюції культури, виявлення закономірностей їх породження, функціонування та мінливості, пошук нової якості у сучасних умовах, розкриває горизонти ризиків, можливостей та цілей подальшого розвитку. Філософія культури, звертаючись до осмислення різноманітності зв'язків людини і культури, розглядаючи людину у якості її творця і продукту в межах новітніх філософських дискурсів відкриває нові горизонти світорозуміння, націлює на усвідомлення визнання значущості особистості та сприйняття Іншого як рівнозначної до себе цінності, на продукування критичного мислення, комунікативного типу міркування, культури діалогу як сучасних цивілізаційних цінностей.

Тим самим, звернення до проблематики філософії культури, як інтегративної галузі знань, що виникла на ґрунті підсумкових результатів досліджень з багатьох дисциплін – на межі філософії, соціокультурної антропології, соціології культури, етнології, культур-психології, етнографії тощо, належить до одного з найефективніших засобів моделювання світогляду, виступає важливою складовою розвитку метапредметних компетенцій майбутніх офіцерів Національної гвардії України. Серед яких – *ціннісно-сміслові* (пов'язані з цариною світогляду, рефлексією, баченням і розумінням світу, своєї ролі та призначення, ціннісними орієнтирами, вибором цільових і смислових настанов щодо своїх дій, вчинків, ухвалення рішень); *загальнокультурні* (обумовлені знанням і розумінням особливостей розвитку національної й загальнолюдської культури, духовно-моральних засад життя людини, людства, окремих народів); *інформаційні* (зв'язані з розумінням викликів і ризиків сучасного інформаційного простору, конструктивної й деструктивної ролі мас-медіа у моделюванні світоглядних орієнтирів, бачення суспільно-політичних явищ і подій, ставлення до них; з підготовленістю до критичного сприйняття й осмислення соціокультурної інформації, формуванням навичок самостійного виокремлення важливої інформації від неважливої, фактів від домислів, захисних механізмів проти маніпулятивного інформаційного впливу, інформаційних політтехнологій, хибних стереотипів та уявлень про загальнолюдські й національні цінності, що ускладнюють процес етнічної ідентифікації й культурного самовизначення); *комунікативні* (пов'язані з усвідомленням феномену комунікації як визначального чинника соціальної та персональної реальності; уявленням про інформаційно-комунікативні образи сучасності, аксіологію комунікації в сучасному світі, комунікативні бар'єри та потенціали суспільної злагоди у взаємозв'язку з диференціацією ціннісних світів; розумінням комунікативних стратегій влади, підґрунтя яких складають ціннісні та архетипні механізми соціального контролю; знанням практик корпоративної комунікації, що формують діалогову форму соціальної регуляції); а також компетенції *особистісного* духовного та інтелектуального *самовдосконалення* і *саморозвитку*, *емоційної саморегуляції* та *самопідтримки* тощо. Виходячи з цього, впровадження в освітню діяльність НАНГУ розробленого автором навчального курсу «Філософія культури», як філософської дисципліни, що моделює світогляд, створює умови для досягнення широкого спектра метапредметних компетенцій майбутніх офіцерів, генерації освітнього результату в їхній майбутній професійній діяльності. Завдяки своєму осягненню культури в її цілісності та загальності, баченню культури як комунікації, формуванню уявлення про війну та мир як феномени культури, усвідомлення культурних витоків та паралелей російської агресії проти України тощо цей курс забезпечує: широкими можливостями застосовувати отримані знання для практичного

вирішення проблем соціокультурного характеру; розумінням антропологічних викликів, інформаційних та комунікативних процесів сучасності; здатністю організації поведінки людей в умовах сучасного розмаїття культур; володінням прийомами і методами наукової дискусії у сфері філософії культури, навичками аргументації своєї позиції з ключових культурософських проблем тощо. Відкриває широкі можливості та механізми формування національної гідності, патріотизму, почуття громадянськості, відповідальності, обов'язку, справедливості.

Проведене дослідження, зміст і подальша практична результативність роботи за програмою дисципліни «Філософія культури» відкриває перспективи для наступної експериментальної перевірки ефективності її моделюючого впливу на світогляд майбутніх офіцерів Національної гвардії України з метою науково-теоретичної та науково-практичної корекції змісту програми.

Список використаної літератури

1. Суходуб Т.Д. XX століття: дискурс осмислення філософії. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Історія, економіка, філософія*. Київ, 2013. Вип. 18. С. 144-154. URL: file:///D:/Downloads/Vknl_u_ief_2013_18_23.pdf (дата звернення: 26.04.2023).
2. Кізіма В.В. Філософія культури. К.: ЦГО НАН, 1997. 19 с. URL: https://cgo.org.ua/wp-content/uploads/2017/12/08.pdf (дата звернення: 02.02.2023).
3. Моїсєєва Ф.А., Усачов В.А. Осмислення культури як процесу розвитку людського суспільства. Наука. Релігія. Суспільство. Київ, 2013. № 4. С. 70-74. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/86946/11-Moiseeva.pdf?sequence=1 (дата звернення: 28.04.2023).
4. Сислюк І.П. Філософія культури – суб'єкт-об'єктивне відображення розвитку цивілізації. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Гуманітарні науки*. Львів, 2016. Вип. 14. С. 128-135. URL: http://lute.lviv.ua/fileadmin/www.lac.lviv.ua/data/DOI/2616-8510-2016-14-19.pdf (дата звернення: 02.02.2023).
5. Шабанова Ю.О. Філософія культури: підручник. Дніпро: ЛІРА, 2019. 240 с. URL: https://filosof.nmu.org.ua/ua/Філософія%20культури_ШАБАНОВА2019_финал.pdf (дата звернення: 26.04.2023).
6. Діденко Г.М. Проблема «цивілізованого безкультур'я» в сучасному суспільстві. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Історія, економіка, філософія*. Київ, 2013. Вип. 18. С. 40-47. URL: file:///D:/Downloads/Vknl_u_ief_2013_18_8.pdf (дата звернення: 26.04.2023).
7. Коперльос Р.Ю. Розуміння нелінійної особистості в постнекласичній раціональності. *Актуальні проблеми філософії та соціології: Науково-практичний журнал. Національний університет «Одеська юридична академія»*. Одеса, 2022. Вип. 34. С. 9-12. URL: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/17660/P.%20Ю.%20Коперльос.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 23.04.2023).
8. Пазенок В.С. До проблеми становлення сучасної світоглядної парадигми. *Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство*. Київ, 2002. Т. 20. С. 10–19. URL: https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/9e3a1487-dd39-487d-86b1-541d61f1a641/content (дата звернення: 23.04.2023).
9. Заєць С.М. Пошук смислів у сучасній цивілізації. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Історія, економіка, філософія*. Київ, 2013. Вип. 18. С. 61-64. URL: file:///D:/Downloads/Vknl_u_ief_2013_18_11.pdf (дата звернення: 26.04.2023).

10. Бондарчук І.А. Проблема гуманітарності живого слова філософії (з досвіду спостереження за образами викладання філософії у вузах. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Історія, економіка, філософія*. Київ, 2013. Вип. 18. С. 4-10. URL: file:///D:/Downloads/Vknlu_ief_2013_18_4.pdf (дата звернення: 26.04.2023).
11. Кулик О.В. Цілі навчання філософії в США та Україні. *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2017. Вип. 126. С. 341–346. URL: <https://philarchive.org/archive/KUL-15> (дата звернення: 26.04.2023).
12. Богданова Н.Г. Світоглядний та аксіологічний аспект культури життєтворчості особистості. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. Запоріжжя, 2015. Вип. 63. С. 116-123. URL: file:///D:/Downloads/znpgvzdia_2015_63_14.pdf (дата звернення: 26.04.2023).
13. Красільнікова О.В. Світогляд як об'єкт філософської рефлексії. *Modalități conceptuale de dezvoltare a științei moderne: colecție de lucrări științifice «ΛΟΓΟΣ» cu materiale conferinței științifice și practice internaționale (Vol. 4), 20 noiembrie 2020. București, România: Platforma europeană a științei*. URL: <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/logos/issue/view/20.11.2020/387> (дата звернення: 27.04.2023).
14. Крилова С.А. Краса світогляду в контексті філософської антропології як мета антропології. *Проблеми соціальної роботи: філософія, психологія, соціологія*. Чернігів, 2015. № 1 (5). С. 17-22. URL: file:///D:/Downloads/50488-Текст%20статті-100515-1-10-20150921.pdf (дата звернення: 26.04.2023).
15. Макутон П. Я. Світоглядні ідеали і цінності, їх місце і роль в культурі. *Актуальні проблеми духовності: зб. наук. пр. Кривий Ріг: Криворізький державний педагогічний університет*, 2002. № 4. С. 19-30. URL: <https://journal.kdpu.edu.ua/apd/issue/view/58> (дата звернення: 26.04.2023).
16. Попов В.Ю. Концепт «світогляд» в світовій та українській філософській думці. *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2013. Вип. 77 (№10). С. 165-168. URL: file:///D:/Downloads/1383843961.pdf (дата звернення: 26.04.2023).
17. Хайрулліна Ю. О. Світоглядна культура особистості: структурно функціональний аналіз: монографія. К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. 235 с. URL: <https://msu.edu.ua/library/wp-content/uploads/2019/02/pryklady-oformlennja-bibliografichnoh-oropusu-zhidno-dstu-8302.pdf> (дата звернення: 21.04.2023).
18. Капіца В.Ф. Національна світоглядна культура. Книга 2. Кривий Ріг: Видав. центр, 2012. 564 с URL: <http://ds.knu.edu.ua:8080/jspui/bitstream/123456789/3520/1/Капіца%20В.%20Ф.%20Національна%20світоглядна%20культура.pdf> (дата звернення: 21.04.2023).
19. Корж Г.В., Васильченко Р.В. Світоглядна культура: традиції та сучасність: монографія. Харків: ФОП Панов А.М., 2020. 212 с. URL: <https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/0d4cd090-5660-478a-a001-c7d3bac6af76/content> (дата звернення: 23.04.2023).
20. Кульчицький І.М. Концептуалізація понять «модель» та «моделювання» у наукових дослідженнях. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Інформаційні системи та мережі: збірник наукових праць*. Львів, 2015. № 829. С. 273–284. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2018/jun/12897/19kulchickiyimkonceptual.pdf> (дата звернення: 23.04.2023).
21. Теліженко Л.В. Моделювання як метод осмислення цілісної людини у постнекласиці. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського. Філософія. Культурологія. Політологія. Соціологія*. Сімферополь, 2010. Т. 23 (62). № 2. С. 51-56. URL: file:///D:/Downloads/modelyuvannya-yak-metod-osmislennya-tsilisnoyilyudini-u-postneklasitsi%20(1).pdf (дата звернення: 23.04.2023).

22. Овчарук О.В. Моделювання як методологічний чинник формування образу людини. *Культура і сучасність*. Київ, 2014. № 1. С. 36-41. URL: [file:///D:/Downloads/Kis_2014_1_9%20\(1\).pdf](file:///D:/Downloads/Kis_2014_1_9%20(1).pdf) (дата звернення: 23.04.2023).
23. Барановська Н.М. Сучасні ЗМІ як важливий чинник моделювання світогляду студентської молоді. *Проблеми та перспективи розвитку економіки і підприємництва та комп'ютерних технологій в Україні: збірник тез доповідей X науково-практичної конференції* (м. Львів, 31 березня - 5 квітня 2014 р.). Львів, 2014. С. 284–288. URL: <https://ena.lpnu.ua:8443/server/api/core/bitstreams/01c59648-322d-4d3f-afaf-dd7ff79528cb/content> (дата звернення: 21.04.2023).
24. Ковальський Г.Є. Інформаційний інструментарій моделювання реальності в українському соціуму: матеріали наук. конф. професорсько-викладацького складу, наукових працівників і здобувачів наукового ступеня за підсумками науково-дослідної роботи за період 2015–2016 рр., м. Вінниця, 15-18 травня 2017 р.: у 2-х т. Вінниця: ДонНУ ім. В. Стуса, 2017. Т. 2. С. 161-163. URL: [file:///D:/Downloads/4023-Текст%20статті-8082-2-10-20171010%20\(1\).pdf](file:///D:/Downloads/4023-Текст%20статті-8082-2-10-20171010%20(1).pdf) (дата звернення: 23.04.2023).
25. Горкуша О. Релігія та філософія як своєрідні засоби моделювання світогляду. Релігія в контексті суспільної свідомості. Колективна монографія. За ред. проф. А. Колодного. К.: ТОВ «НВП «Інтерсервіс», 2015. 480 с. С. 102-117. URL: <https://slovosvit.wordpress.com/2018/03/26/125/> (дата звернення: 21.04.2023).
26. Моделювання професійної підготовки фахівців в умовах євроінтеграційних процесів: монографія /за ред. С.С. Вітвицької. Житомир: Вид. О.О. Євенок, 2019. 304 с. URL: <http://eztuir.ztu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/7940/Моделювання.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 27.04.2023).
27. Гребенніков В.О. Світоглядні засади існування та розвитку України. Рідна країна: світоглядний портал. 03.07.2017. URL: <https://ridna.ua/2017/07/svitohlyadni-zasady-isnuvannya-ta-rozvytku-ukrajiny/> (дата звернення: 21.04.2023).
28. Шаповалова О.А. Проектування аксіологічних орієнтирів людини: освітній вимір. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2017. Вип. 16. С. 147-150. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/11697/Shapovalova%20%D0%9E.%20A..pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 23.04.2023).
29. Стратегія розвитку вищої освіти в Україні на 2022 - 2032 роки: схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23.02.2022 р. N 286-р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/KR220286?an=14> (дата звернення: 27.02.2023).

"PHILOSOPHY OF CULTURE" AS A MEANS OF MODELING THE WORLDVIEW OF THE FUTURE OFFICERS OF THE NATIONAL GUARD OF UKRAINE

Liudmyla Nepipenko

*National Academy of the National Guard of Ukraine, Faculty of Humanities,
Department of Social and Humanitarian Sciences
Maidan Zakhysnykiv Ukrainy, 3, 61001, Kharkiv, Ukraine*

The purpose of this article is to highlight the role and significance of philosophy of culture as the producer of the worldview model of the future officers of the National guard of Ukraine in the context of state-building in Ukraine. The article touches upon the methodological problem of the post-non-classical rationality, nonlinear interpretation of personality, necessity of a person's worldview transformation, formation of a new nonlinear way of thinking on the basis of the post-non-classical paradigm, which constitutes the background of the modern conceptualization of humans in the fundamentally new humanitarian and axiological aspects and advantages. The attention is focused on the effectiveness

of the modeling method of studying the dynamic dual essence of man in the post-non-classical rationality as the integrity of the material and ideal, unity of value guidelines and moral manifestations of activity. It is stated that philosophy of culture is called to play an important role in the accomplishment of humanistic ideals of mankind as it seeks to grasp the idea of culture, its meaning and inner pattern of motion, possible state or ideal shape by means of critical analysis of positive qualities and shortcomings of culture in the direct connection with human subjectivity. It endows philosophy of culture with a significant heuristic designing potential for modeling a person's worldview as an evaluative and notional construct for the conception of the existent non-linearly structured and functioning world, as a spiritual adaptation in the modern society on the basis of reflexivity, critical thinking, self-management, capability of self-analysis and personality self-building. The article determines the emergent perspective to realize the potential of the stated problem which consists in working out and further implementing into the educational activity of the National Academy of the National Guard of Ukraine the up-to-date program of the course "Philosophy of Culture" with the necessary practical orientation to modeling the worldview landmarks corresponding to the nowadays challenges, with the purpose of providing the National Guard of Ukraine with modern highly qualified specialists. Methodological background of the study includes principles of scientific objectivity and social humanism. General scientific methods were used in the process of preparing the article (analysis and synthesis of factual material, induction, deduction, classification), as well as theoretical analysis of source materials on the problem; pragmatical, structural and functional, dialectical methods, including the principle of development, determinism, interconnection and interaction, ascending from the abstract to the concrete; modeling as a cognition method applied to the philosophical and anthropological issues.

Key words: philosophy of culture, worldview, model, modeling, worldview modeling.

УДК: 140.8 (477) (Сковорода)
DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.48.14>

СРОДНА ПРАЦЯ У ФІЛОСОФІЇ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ ЯК КОНЦЕПЦІЯ РОЗВИТКУ ТА ФОРМУВАННЯ ЦІННОСТЕЙ ВПРОДОВЖ ЖИТТЯ

Катерина Откович

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра філософії
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

У статті досліджується концепція сродної праці у філософії Григорія Сковороди. Сродна праця, шлях пошуку свого зацікавлення та призначення, має багато різних аспектів і особливостей. Процес знаходження людиною спорідненості в роботі є достатньо складний і багатограний. Філософ гуманіст Г. Сковорода зазначає, що процес пошуку залежить від здібностей людини, її схильностей, наполегливості, часу та обставин. Сродна праця не є одиничним вибором на все життя, вона залежить від затребуваності у суспільстві та від особистісного розвитку людини.

Ідеєю сродної праці пронизані всі твори Г. Сковороди. В одних творах він безпосередньо розмірковує про сродну працю, її вплив на людину, про природу людини, яка розкриває шлях до знаходження сродної праці. В інших творах Г. Сковорода може не згадувати саме про працю і діяльність людини, втім розмірковувати про поняття які є тісно пов'язані з сродною працею. Це можуть бути роздуми про природу людини, про щастя, про необхідність пізнання себе, про нерівну рівність, покликання і таланти. Втім, незмінним залишається те, що шлях пошуку сродної праці сприяє формуванню у людини певних ціннісних орієнтирів, і знаходження свого призначення сприяє реалізації та закріпленню цих орієнтирів.

У філософській концепції Г. Сковороди немає єдиного і чіткого визначення, що таке сродна праця та як її знайти для себе. Сродна праця може проявитися через єдине заняття впродовж життя, а може змінюватися декілька разів, в залежності від зовнішніх обставин та внутрішніх переживань людини. Сродна праця може бути посвятою, роботою, яку не оцінює сучасність, але має більш вище сакральне значення, а може бути заняттям, яка приносить користь оточуючим та вигоду самій людині. Сродна праця також може бути грою, в процесі якої людина відчуває життя, азарт, безтурботність, і зовсім не ставить акцент на серйозності, вигоді та суспільному внеску.

Ключові слова: сродна праця, щастя, призначення, гра, обов'язок, вигода.

Григорій Савич Сковорода, видатний український філософ, гуманіст, святкує триста років з року свого народження. Впродовж багатьох років його творчість і залишений нам спадок продовжував досліджуватися, розкриватися та аналізуватися багатьма українськими літературознавцями, мистецтвознавцями та філософами. Його пронизана метафорами та символами спадщина досі залишається нерозгаданою і нерозкритою, адже кожне наступне покоління має можливість перерисувати ці твори та бачити в них ту силу, мораль, символіку, яка стає суголосною сучасності.

Григорій Сковорода привніс в українську філософсько-культурну традицію чимало антропоцентричних ідей, які об'єднані довкола проблеми буття людини. Людина, яка є мірилом цього світу, сама здатна вибудувати правильний простір довкола себе, вчитися споглядати і чути природу, і розуміти механізми і складові щастя. На людину покладається важлива і складна місія дослідити і зрозуміти великий світ макрокосм, в якому панують гармонія та взаємозалежність і взаємопроникність елементів, які під впливом

божественного формують систему, своєрідний живий організм, куди, як невід'ємний елемент включене людство.

Постановка проблеми. Г. Сковорода впродовж трьох століть залишається незмінним українським гуманістом, послідовником Сократа, людинолюбом, чия філософія змушує людину до саморефлексії, пошуку свого істинного призначення та чесності з собою.

Філософську спадщину Г. Сковороди досліджувало чимало науковців, серед яких, такі імена, як: І. Захара, І. Іваньо, М. Кашуба, А. Пашук, Ф. Поліщук, І. Гузар, Л. Ушкалов, М. Фіглевський, О. Савчук, В. Прокопенко, В. Погребенник та багато інших. Науковці досліджували різні аспекти філософії Г. Сковороди, зокрема його онтологічну та гносеологічну систему, аксіологічну концепцію, етичні та релігійні погляди. Концепція сродної праці також розглядається різнобічно. Кожен з авторів привносить своє бачення і осмислення. Тому, варто зосередити увагу на цьому багатогранному явищі та дослідити всі можливості реалізації та пошуку сродної праці в залежності від часу, історії, особистих вподобань, очікувань та ціннісних орієнтирів людини.

Метою статті є дослідити, як у творчій спадщині Г. Сковороди розкривається концепція сродної праці, та розкрити різні підходи, які повинна застосовувати людина для реалізації свого покликання.

Основний виклад матеріалу. *Концепція сродної праці та шляхи її пошуку.*

На думку Григорія Сковороди, реалізація людини у діяльності, яка є її покликанням, це щастя, логічна та природня потреба кожної людини. Саме тоді людина буде щасливою, коли пізнає себе, розпізнає свої покликання.

Вільна праця за покликанням є «сродня» праця, яка вирішує проблему людського щастя і сенс людського буття. Вона виступає як внутрішня потреба і найвища насолода. «Сродня» праця сприяє реалізації реальних сил людини, прояву її творчого потенціалу, дає їй можливість знайти сенс свого буття, радість в насолоді працею, а не тільки її результатами. Отже, природа справжнього щастя полягає у відкритості душі людини для суспільства і світу через «сродню» працю [3, с. 33]. Досліджуючи питання сродної праці як базової, буттєвої необхідності, можна прослідкувати взаємозалежність сродної праці і щастя, того суб'єктивного почуття цілісності і реалізованості: ««Сродня» праця є формою відтворення суб'єкт-об'єкт – суб'єктного взаємозв'язку, тобто єдності особистих і суспільних інтересів. «Сродня» праця є головною онтологічною передумовою цілісності буття особистості, власне, щастя як суб'єктивної форми усвідомлення цієї цілісності. Перспективою подальших дослідницьких пошуків є вияв критеріїв «сродності» задля пом'якшення соціальних наслідків «несродності» [3, с. 33].

1. Сродна праця та негативні емоції. Людина, долучаючись до різної діяльності, випробовує себе, свої вміння, сили і зацікавленість в даній праці. Не можна знати одразу, без попереднього досвіду чи лише теоретично осмисливши, чи може бути покликання до певного роду діяльності. Звісно, не можливо і не варто кидатися у спроби і випробовувати все. Тут також необхідно дослухатися до себе. Але важливо, щоб на перешкоді людині не стали лінь, сум чи втома, через які вона відмовиться від спроб і покине певну працю ще і не почавши її. Г. Сковорода особливо звертає увагу на такі стани людини, як сум, туга і нудьга. Саме вони є на перешкоді будь-якої активності, ініціативності, творчості, і можуть покласти кінець тим спробам, які ще не відбулися, виробивши в людини небажання пошуку, а можуть спотворити відчуття, позбавивши людину задоволення від певного виду діяльності. Людина, яка перебуває від впливом «бісівської спокуси» сумом, тугою чи нудьгою втрачає весь смак життя. Ніщо довкола не розважить її, і, навпаки, у всьому знайде вона негатив, який не може здолати: «Ця мука позбавляє душу здоров'я,

розуму, Миру, позбавляє куражу і приводить в розслаблення» [4, с. 644]. Це є хвороба душі, яку людина повинна долати. Хоча не завжди вона може зрозуміти, що є під таким впливом, адже цей стан буває прихований. В такий період не варто шукати покликання чи досліджувати свої вподобання. Така людина нічим не задоволена: сусіди їй видаються мерзеними людьми, не цікавими забави, остогидлими розмови, вона нарікає на свій народ і звичаї своєї землі. «Хворому всяка їжа гірка, послуга противна...» [4, с. 644]. Якщо ж певна діяльність постійно супроводжується сумом, то така діяльність не може бути сродною. Нудьга чи сум є ознакою, що діяльність не приносить задоволення, отже вона не буде провокувати творчих пошуків, розвивати натхнення.

2. *Сродна праця реалізовується в дії.* Людина може мати і звичайні сумніви. Кожна людина від природи має сумніви, і ці сумніви, в силу об'єктивних обставин, пов'язані з соціумом, попитом на такий різновид праці, статусом, очікуванням. Г. Сковорода обмірковує ці сумніви. Не можна знати чи певна праця є спорідненою, бо праця це діяльність, а не обмірковування про неї. До всього треба докладати зусилля і бути працелюбним і лише в процесі можна зрозуміти чи даний різновид діяльності приносить задоволення. Працелюбність це шлях до щастя, бо це одночасно, і дослідження сутності людини, і онтологічне поєднання мікрокосму людини з її визначеним божественним призначенням: «Звідки ж візьметься праця, якщо немає бажання і старанності? Де ж візьмеш бажання без природи? Природа є всьому першопочатковою причиною і саморухомою пружиною. Вона є матір'ю бажанню» [5, с. 651]. Джерело бажання лежить всередині людини, воно закладене природою, відповідно і працелюбність, як бажання праці, також закладена в людині. Тому, дослухаючись до себе людина докладає зусиль, старанності, намагається відчутти ремесло і стати вправною в ньому. В цьому процесі вона і досліджує, чи дане ремесло є сродним її природі і бажанню.

3. *Сродна праця як процес.* Реалізація покликання людини відбувається не лише в отриманні результату, а і у процесі. Сродна праця постає у філософа не як робота на результат, а як процес, який може бути тривалістю у все життя. В такого індивіда, нагорода за роботу буде не в плодах цієї роботи, не в прибутку чи якомусь матеріальному благові, нагорода буде в процесі, в тривалості, в задоволенні від участі, у взаємодії з об'єктом свого натхнення, у спільній залученості з однодумцями. Сродна діяльність яка розгортається в процесі приносить йому задоволення від самого залучення індивіда в цю діяльність. Процес роботи постає як захоплюючий, цікавий, такий, що не відпускає людину в буденність. Цей процес і приносить задоволення, тому тут нудьга чи сум не можуть бути присутніми. Загалом, така ідея праці як втягнутості в процес, перегукується з концепцією гри Й. Гейзінги [2]. Сродна праця як процес є довготривалою, оскільки людина продовжує свою насолоду, добровільною, без жодного примусу і творчою. Сродна праця, як вільна дія є складовою щастя, наслідком нашого вільного вибору і реалізацією нашої природи. Сама праця часто постає як гра в Г. Сковороди, саме тому, що є невимушеною, природною, спонтанною і очікуваною. І тут знову виникає ідея порівняти працю з грою: «Одним з аспектів нашого усвідомлення гри є її несерйозність. Тут мова йде також про фізіологічні характеристики людини: посмішку або сміх... Справжня гра пов'язана з натхненням, а не з істеричною збудженістю. Будь-яка гра є перш за все вільна дія. Гра за наказом вже не може бути грою, вона буде лише її імітацією» [1, с. 17]. У грі важливий процес, залучення у гру, відчуття цього шляху. Звісно, винагорода є бажаною, але трапляються ігри, коли винагорода наприкінці гри є не такою значною, як сама участь і отримання задоволення саме від процесу. Процес гри, як і діяльності людини, це тривале залучення в часі і занурення в особливості даної діяльності, і необхідно, щоб ця тривалість викликала азарт,

залученість, задоволення та удосконалення своїх навиків. У Г. Сковороди у відомій байці «Бджола та шершень» зображається саме такий процес гри-сродної праці. Бджола говорить шершневі на його зауваження, що «Нам незрівнянно більша Забава збирати мед, аніж їсти його» [6, с. 171]. Шершень зауважив, що бджола занурена в процес збирання меду, яким ласують люди, і потім забирають його собі. Натомість бджола віддає свою працю і не має винагороди. Г. Сковорода пояснює, що для бджоли сродна праця є в збиранні, а не в меді, бо процес збирання є її природою, яку вона реалізовує і від того щаслива. Далі філософ продовжує наводити приклади, пов'язуючи задоволення від процесу, який є природний і тварина (в даному випадку) слідує своїй природі. Кіт ловить мишку і насолоджується процесом. Ловити – це є його призначення і гра. Мишка вже є його здобиччю, коли вона впіймана, а не лише тоді коли вона буде ним зіджена. І не обов'язково вона має бути зіджена, адже ловити – це задоволення, впіймати це кульмінація задоволення і винагорода. Філософ продовжує наводити приклади: «Спитайте вашу гончу собаку, коли вона веселіша? Тоді, – відповідає вам, – коли гоню зайця. Коли смачніший заєць? Тоді, – відповідає мисливець, – коли ганяю» [6, с. 172]. Природа закладає як в тварину, так і в людину потяг до певної діяльності. Тварина не супротивиться, і саме тому, по її поведінці ми можемо це легко побачити, адже тварина інстинктивно слідує своїй природі. Людині набагато складніше знайти всій природній поклику, оскільки треба зважувати багато різних чинників при виборі чи пошуку сродної праці. Тут Г. Сковорода дотримується думки, що ці соціальні умовності є перешкодою, адже вони є наслідком людської захланності, гордості, пиhi.

4. *Сродна праця як передумова для щастя.* Людина перестала вмiти бачити важливе, розумiти справжню цiннiсть речей, радiти простому, жити в духовнiй злагодi з собою. Саме тому пошук покликання це повернення до своєї природи, яка є божественною, і протистояти якій немає сенсу. Саме тут у філософа поєднуються дві концепції: сродної праці і щастя. Сродна праця – це внутрішня інтенція людини, яка розкривається в її природі і це робить людину щасливою. Інші пошуки щастя будуть залишатися лише спробами, коли людина буде гнатися за соціальними умовностями, такими як статус, матеріальні блага, слава, відомість, які на перших початках будуть помилково сприймати як шлях до щастя: «Ті, хто задовольняється багатством, почестями, владою та іншими зовнішніми атрибутами земного існування, роблять величезну помилку, стверджуючи, що вони досягли щастя. Вони отримують не щастя, а його привид, образ, який у кінцевому рахунку перетворюється на прах. Г. Сковорода наполегливо підкреслює, що люди переважно вступають на легкий шлях його видимості. Він стверджує, що не в насолоді щастя, а в чистоті серця, в духовній рівновазі, в радості» [10, с. 156]. Звісно концепція щастя не розкривається виключно через сродну працю, але без сродної праці його не може бути. Щоб бути щасливою, людина повинна відкрити для себе декілька простих істин, прийняти їй і запровадити в своєму житті. Сродна праця є однією з таких умов. Як щастя, так і сродна праця у філософі не залежать від матеріального достатку, слави, почестей, суспільного статусу та навіть здоров'я. Можна бути багатим і здоровим і не почуватися щасливим. Також, можна бути багатим і здоровим, але робити роботу без задоволення, мучитися на ній, і не відчувати сродності праці до свого заняття. Тут можна провести тотожність: бути щасливим – це займатися улюбленою роботою, віднайти сродну працю, або, займатися улюбленою працею, яка приносить насолоду тобі і користь іншим – почувати себе щасливим. В цьому рівняння відсутні такі складові як здоров'я, достаток, багатство. Вони важливі для людини, але є лише додатком, доповненням до щастя, якщо людина відчуває цей стан. В байці «Зозуля і косик» Г. Сковорода розмірковує про справжнє життя, тобто життя з внутрішньою гармонією і в гармонії з природою. Справжнє життя є щасливим, і воно містить сродну працю певної людини, як

складову загального блага. «Щасливий той, хто поєднав сродну власну працю з загальним благом. Це є справжнє життя. І тепер можна зрозуміти наступне Сократове слово «одні живуть щоб їси і пити, а я їм і п'ю, щоб жити» [7, с. 167]. Г. Сковорода неодноразово звертається до Сократа, щоб підсилити важливість певної думки. В даному випадку філософ ставить наголос, що щасливе життя народжується з простоти, зі скромного споживання, з простих потреб, бо коли людина споживає більше ніж треба, це є марнота і захланність. Вона призводить до хвороби душі і тіла. «Щастя – просте, і за змістом, і за формою. На підставі такого його розуміння філософ проповідував простоту життя, бідність (але не аскетизм, а розумну достатність), задоволення, яке впливає із спілкування людини з природою» [10, с. 156].

5. *Сродна праця як задоволення від процесу діяння.* Сродна праця в першу чергу це праця в задоволення. Коли є внутрішнє покликання, відчуття важливості праці для загалу, як складової частини певної великої мозаїки, що підтримує життєдіяльність людства, така праця сприймається легко, і ніколи не є мукою чи покаранням для людини. Все, до чого людина докладає надзусилля, які виснажують її як фізично так і духовно, не є тим, що є спорідненим для неї і що варто в житті робити. Тут знову варто повернутися до твердження Г. Сковороди про природу нашого бажання: «Покликання в праці є джерелом радості. Якщо людину її праця не розвеселяє, не наповнює радістю, то до такої праці в неї немає сродності, тоді людина нещасна» [7, с. 168]. Праця за сродністю є легкою і приємною. Звісно, в кожній діяльності можуть виникати проблемні моменти, коли необхідно докласти зусиль, щоб вирішити їх та налагодити процес. Втім, якщо це є діяльність за покликанням, людина сприймає таку роботу як частину, складову свого життя, і творчо, нестандартно підходить до вирішення проблем. Праця є джерелом радості, наповнення, духовного піднесення і основою для побудови спокійного життя в радості і розвитку. Якщо цього не відбувається, то людина не знайшла ще свою сродність. Тоді не буде розвитку, навчання, досконалості і прогресу: «Але коли сродності немає, скажи, будь ласка, що може привести в досконалість навчання» [8, с. 164]. Філософ наполягає, що людині треба пройти процес самопізнання, розібратися зі своїм покликанням, жити згідно своїх відчуттів і не боятися бути в простоті і скромності, адже це і є шляхом до щастя, щоденного увесеління, радості, доброзичливого ставлення до себе і світу: «В хорошій людини кожен день свято» [7, с. 168]. Хороша людина, яка все ж дослухалася до себе, пізнала себе, живе надалі в злагоді з собою і світом, з натхненням виконує свою роботу, відчуває радість від життя і ділиться цією радістю з іншими, і в такої людини «кожен день свято».

6. *Сродна праця, яка приносить матеріальну вигоду.* Г. Сковорода також описує сродну працю, як таку, що прогодує людину. Варто зауважити, що в його творах описуються різні види сродної праці, і людині треба знайти свій шлях. Праця яка прогодує, дасть стабільність і можливість вижити, і відчуття безпеки і стабільності в найближчому майбутньому. В своїй концепції така сродна праця, де людина отримує стабільну винагороду достатню для прожиття відрізняється від сродної праці, де для людини важливий процес – гра, чи праці, яка включена в загальне благо. Втім, для когось це буде найбільш прийнятний варіант, який дасть впевненість, стабільність, позбавить життєвих страхів і дасть можливість добудувати спокійне, впорядковане життя. Людина, яка знайде свою сродну працю в ремеслі, що прогодує, не прагне надлишку чи достатку. Вона чесно працюватиме в своєму ремеслі, щоб забезпечити себе найнеобхіднішим і в цьому буде щаслива. Бо, повертаючись до ідеї щастя, воно не буває в захланності, надлишку, надмірності, коли людина знищує себе тим, що не є природнім. Відчувши важкість праці, цінність свого ремесла, людина буде задоволена заробленим і не потребуватиме розкошів: «Будь який

достаток збідніти і висохнути як озеро може. А чесне ремесло є необхідним джерелом, не надлишкового, але безпечного достатку. Яка велика кількість багаттв кожен день перетворюється в жebraків. В цій кораблетрощі єдиною гаванню є ремесло. І не даремно Платон сказав: «Всі королі з рабів, і всі раби відроджуються з королів». Це буває тоді, коли владика всьому, час, знищує достаток» [9, с. 163]. Все матеріальне тлінне, воно може зникнути в часі, людина може втратити всі свої здобутки, і з ними втратити себе, свій спокій, своє життя. І лише ремесло, та сродна праця, що прогуде людину завжди є завжди при ній.

Висновки. Концепція сродної праці у філософії Г. Сковороди є складною і багатогранною. Не можна вирізнити єдиного правила чи шляху, яким людина могла б скористатися для полегшення процесу пошуку своєї спорідненої праці. Г. Сковорода наводить різні приклади сродної праці: праця, яка є важливою для загального блага, хоча може бути недооціненою в суспільстві; праця на результат, коли винагорода є важливою складовою для людини, і не важливо, чи ця винагорода є матеріальним збагаченням, славою, шанною чи впливом; праця, як дія, рух, динаміка, азарт, гонитва, пошук і переслідування, як у мисливця, який переслідує здобич, і результатом тут є перемога над собою і обставинами, здолаття труднощів, досягання нових порогів. Праця у нього виступає стимулом і мотивом до життя і прогресу, як особистісного так і суспільного, і шлях до пошуку своєї сродної праці також складний. Філософ наводить лише деякі характерні ознаки, як можна розпізнати чи правильний людина зробила вибір, чи ні, але залишаючи людині право на помилку, закликає її знову прийматися до пошуку.

Список використаної літератури

1. Гаджиев В. Поняття гри в гуманітарному знанні. Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка, Вип. 4, 2013. С 16 – 19.
2. Гейзінга Й. "Homo Ludens". Київ: "Основи", 1994. – 250 с.
3. Скворцова К. «Сродня» праця як онтологічна передумова щастя. ВІСНИК НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка. Випуск 2'2014. – С 33 – 38.
4. Сковорода Г. Картина зображення біса, що називається сум, туга і нудьга / Г.Сковорода // Повна академічна збірка творів/ Харків: «Майдан», 2011р – С. 664 – 668.
5. Сковорода Г. Дружня розмова про духовний світ / Г.Сковорода // Повна академічна збірка творів/ Харків: «Майдан», 2011р – С. 649 – 656.
6. Сковорода Г. Бджола і шершень/ Г.Сковорода // Повна академічна збірка творів/ Харків: «Майдан», 2011р – С. 171 – 172.
7. Сковорода Г. Зозуля і косик / Г.Сковорода // Повна академічна збірка творів/ Харків: «Майдан», 2011р – С. 166 – 167.
8. Сковорода Г. Собака і кобила / Г.Сковорода // Повна академічна збірка творів/ Харків: «Майдан», 2011р – С. 164 – 165.
9. Сковорода Г. Жаби / Г.Сковорода // Повна академічна збірка творів/ Харків: «Майдан», 2011р – С. 162 – 163.
10. Харченко Л. Ціннісні виміри концепту щастя у Григорія Сковороди. Вчені записки ТНУ ім. В.Вернадського. №2 , 2020. – С. 55 – 60.

**RELATED WORK IN THE PHILOSOPHY OF HRYHORIY SKOVORODA
AS A CONCEPT OF DEVELOPMENT AND FORMATION
OF VALUES THROUGHOUT LIFE**

Kateryna Otkovych

*Ivan Franko National University of Lviv,
Faculty of Philosophy, Department of Philosophy
Universitetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

The article examines the concept of related work in the philosophy of Hryhoriy Skovoroda. Related work, a way of finding one's interest and purpose, has many different aspects and features. The process of a person finding kinship in work is quite complex and multifaceted. The humanist philosopher H. Skovoroda notes that the search process depends on a person's abilities, his inclinations, perseverance, time and circumstances. Related work is not a single choice for life, it depends on the demand in society and on the personal development of a person.

All works of H. Skovoroda are permeated with the idea of related work. In some works, he directly reflects on related work, its influence on a person, about the nature of a person, which opens the way to finding related work. In other works of H. Skovorod, he may not mention exactly the work and activity of a person, but he may reflect on concepts that are closely related to related work. These can be reflections on human nature, on happiness, on the need for self-knowledge, on unequal equality, vocations and talents. However, it remains unchanged that the path of finding related work contributes to the formation of certain value orientations in a person, and finding one's purpose contributes to the realization and consolidation of these orientations.

In the philosophical concept of H.Skovoroda, there is no single and clear definition of what kind of work is and how to find it for yourself. Related work can manifest itself through a single occupation throughout life, or it can change several times, depending on the external circumstances and internal experiences of a person. Related work can be dedication, work that is not appreciated by modernity, but has a higher sacred meaning, or it can be an occupation that benefits others and benefits the person himself. Related work can also be a game, in the process of which a person feels life, excitement, carefreeness, and does not put an emphasis on seriousness, benefit and social contribution at all.

Key words: related work, happiness, purpose, game, duty, benefit.

УДК 316.32

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.48.15>

ПРОБЛЕМАТИКА СОЦІАЛЬНОГО В АКТОРНО-МЕРЕЖЕВІЙ ТЕОРІЇ

Борис Поляруш

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра філософії
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

Проаналізовано основні постулати філософського проекту французького філософа і соціолога Бруно Латура та його однодумців, пов'язаного з акторно-мережевою теорією; всебічно продемонстровано основні «претензії» вченого до сталої, консервативної соціології та до розгляду цією наукою соціального контексту. Проаналізовано проблеми класичної соціології, з якими Бруно Латура був незгідний: про не існування стійких та нестійких соціальних груп; про гетерогенну природу компонентів, що утворюють соціальні зв'язки; про те, що всі об'єкти, у тому числі й актори нелюдської природи (non-humans) як складової частини соціального є активними; про необхідність надавати соціального контексту когнітивним аспектам природничих та технічних наук, бо не соціальна практика взаємодії вчених здійснює конструювання науки, а об'єкти вивчення науки беруть участь у взаємному конструюванні разом із вченими; про те, що наукові тексти не повинні містити мову дослідника замість мови актора. Крізь призму антрополого-соціологічної теорії, що отримала назву «проект способів існування», доводиться життєздатність латурівської концепції щодо науки, природи, політики, економіки, журналістики. Автор аналізує екологічний контекст «проекту способів існування» і наголошує, що поки люди (humans) не почують голоси нелюдей (non-humans), вони не у змозі усвідомити суть та масштаби глобальної екологічної катастрофи. Автор статті звертає увагу на найбільш актуальні моменти теорії акторно-мережевої теорії для вирішення проблем інформаційної цивілізації у ракурсі нового погляду на соціальне як конгломерат різних об'єкт-суб'єктів – живих і неживих, людських і нелюдських, матеріальних і нематеріальних. Стаття містить певні пропозиції щодо подальшого використання проекту креативного французького мислителя у різних галузях суспільного життя.

Ключові слова: акторно-мережева теорія (АМТ), Бруно Латур, соціальна філософія, соціологія, нове соціальне, актори, актанти, дія, контекст, суспільство, наука, факт, структура, об'єкт, люди (humans), нелюди (non-humans).

Вступ та постановка проблеми. Останніми роками не лише спеціалісти з філософії та соціології, а й фахівці природознавчих дисциплін у своїх теоретичних дослідженнях все частіше звертаються до праць сучасних філософів, які викликали та продовжують викликати бурхливі дискусії у наукових колах. Одним з найяскравіших представників новітньої філософської думки можна по праву вважати видатного французького філософа, соціолога та антрополога Бруно Латура (нар. 1947).

Проблемами визначення змісту поняття соціального цікавились безліч науковців. Наразі ж дискусії навколо розуміння даного поняття точилися й продовжують обговорюватись, окрім самого Латура, британським соціологом Дж. Ло, французьким філософом М. Серром, філософом Г.Харманом та багатьма іншими науковцями.

У даній статті її автор робить спробу показати розуміння соціального згідно як акторно-мережевої теорії Б. Латура, так і крізь призму його останньої концепції під назвою «проект способів існування». Не загострюючи особливої уваги на слабких та помилкових, з точки

зору її критиків, сторонах філософії Латура, автор статті доводить, що в умовах сучасного інформаційного суспільства, де комунікації здійснюються не лише між людьми, а й, за словами Латура, різними «істотами» – живими організмами, технічними об'єктами, установами, почуттями, практиками філософія «нового соціального» являється актуальною, вимагає комплексного осмислення та передбачає пошук шляхів для її застосування на практиці.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематику нового соціального неодноразово підіймати у своїх працях іноземні та українські теоретики, прибічники й противники основних постулатів філософії Бруно Латура.

Суттєву увагу науковій діяльності Латура приділяє у своїх публікаціях Грежем Харман [1], [2]. Американський вчений оцінює Латура як філософа об'єктно-орієнтованої метафізики, як мислителя, вчення якого «здатне підтримувати сучасне мислення впродовж наступного століття» [1, с. 6]. У роботах «Prince of Networks: Bruno Latour and Metaphysics» («Князь мереж: Бруно Латур і метафізика»), «Latour: Reassembling the Political» («Латур: відновлення політичного») проходить своєрідна продуктивна дискусія між двома найоригінальнішими, сміливими та креативними філософами, якими є Харман та Латур.

Латур продовжує розвивати свою теорію: одна з останніх його робіт – книга французькою мовою «Enquête sur les modes d'existence. Une hropologie des Modernes» («Дослідження способів існування. Антропологія сучасності») [3], що вперше видана у 2012 році та яка постійно перевидається завдяки гранту Європейського Союзу та включенню в процес дослідження вчених з усього світу, штатна команда яких працювала у Парижі. Латур наголошує, що його однодумці є представниками емпіричної філософії, а основну свою задачу вони вбачають у протистоянні антропоцену як новій геологічній епосі, що відзначається переважним впливом діяльності людини на земну систему, тобто фактично намагаються розв'язувати екологічні проблеми, виходячи з концепції нового соціального у межах акторно-мережевої теорії (actor-network theory, ANT), до якої Латур знову повернувся після нетривалого періоду відмови від цієї концепції.

Невирішені раніше частини загальної проблеми. Розглядаючи основи розуміння нового соціального Бруно Латуром та його однодумцями, дослідники латурівської філософії у своїх працях здебільше зупинилися на аналізі робіт прихильників або ж критиків концепції Латура [4]; на тлумаченні «бінарності» поглядів Бруно Латура, говорячи про непослідовність вченого у судженнях, про нестандартну для науковця форму викладення своєї теорії [5].

Автор даної статті вважає: занадто мало досліджень теорії нового соціального за Бруно Латуром присвячено проблемам її практичного застосування у діяльності соціальних та політичних інститутів, природоохоронних організацій, у журналістиці, де так не вистачає нового погляду на учасників соціального життя, на роль матеріальних і нелюдських (non-humans) об'єктів та явищ в існуванні суспільства. Взаємозв'язок концепції нового соціального із проблемами інформаційної цивілізації, із соціально-політичними та екологічними негараздами у світі, із проблемами становлення розвинутого громадянського суспільства у нашій країні – це ті аспекти проблеми, яку автор намагається дослідити у своїй статті.

Мета статті – виявити найбільш суттєві постулати філософії Латура; представити нове соціальне як реальність сучасного інформаційного суспільства, що являє собою процес інтерсуб'єктивної взаємодії, у процесі якої істоти та неістоти можуть виконувати як конструктивну, так і деструктивну роль.

Виклад основного матеріалу. У 1986 році Бруно Латур у співпраці з М. Каллоном, співзасновником акторно-мережевої теорії, кардинально по-новому розглянули суспільство

та суспільні науки. «... Наприклад, якщо велосипедист, який натикається на камінь, злетів з велосипеда, суспільствознавцям ... нічого сказати з цього приводу. Але варто вступити на сцену поліцейському, страховому агенту, коханцю чи доброму самаритянину – одразу ж народжується соціологічний дискурс, бо тут ми отримуємо низку суспільно значущих подій, а не лише каузальну зміну явищ» [6, с. 356]. ANT Каллона-Латура не погоджується із старими підходами соціологів та вважає «соціологічно цікавим та емпірично можливим аналізувати механізм велосипеда, дорожнє покриття, геологію каміння, психологію поранень тощо, не приймаючи до уваги поділ праці між природничими та суспільними науками, заснований на дихотомії матерії та суспільства» [6, с. 358].

Бруно Латур радить соціологам та історикам науки розглядати соціальне як мінливі зв'язки та взаємодії не лише між людьми, а й іншими актантами (учасниками різнопланових соціальних актів-дій, будь-яких дійових осіб), які позначають людських та нелюдських акторів, а в мережі набувають таких форм, в які вони обертаються в силу своїх стосунків між собою. Латур не вважає суспільство всеосяжним контекстом, а уявляє його одним з безлічі елементів, що «циркулюють усередині тонких каналів» [7, с. 43]. При цьому, на думку мислителя, соціальне не від'єднується, не відокремлюється від науки, техніки, природи, суспільства, а увага соціолога має бути прикута до взаємозв'язків, які пронизують всі ці сфери. Латур намагається довести, тим самим привертаючи увагу критиків, що не існує розділення на соціальний контекст і науку. «Наука - соціальна, всі дії виконують актанти (актори)» [7, с. 45].

У своєму філософсько-соціологічному «бестселері» «Reassembling the social: an introduction to actor-network-theory» («Повторна збірка соціального: вступ до акторно-мережевої теорії») Бруно Латур ніби по полицях намагається розкласти фактоїди класичної соціології, показати їх хибність та, у властивій йому письменницькій манері, представити свій альтернативний варіант розуміння та сприйняття сутності соціального. Всього вчений налічує п'ять таких «полиць-фактоїдів», які він називає невизначеностями соціологічної науки.

Перша невизначеність, за Латуром, – це полиця групоутворення та статусу соціальних груп. З позицій філософа Латур, як один із засновників «нового соціального», вважає, що не існує «стійких» (нації, суспільні класи) і «нестійких» (партії, професійні групи) соціальних груп, «не існує такої значущої групи, про яку можна було б сказати, що саме з неї складаються соціальні агрегати, немає такого усталеного компонента, який міг би використовуватися як безперечна відправна точка». На думку «нових соціологів», соціальне не є «загальним мірилом всіх речей на кшталт кредитної картки, що приймається скрізь, а всього лише рух, який можна вловити тільки опосередковано, коли стається зрушення у колишньому зв'язку». Соціальне – це не щось стабільне та беззаперечне; це випадковий тимчасовий «спалах, викликаний зрушенням, впливом, незначним усуненням інших, несоціальних феноменів» [7, с. 46, 48].

Латур та прибічники ANT вважають: вивчати потрібно не виявлені «старою соціологією» групи, а процеси змін у різних спільнотах; дослідник не має наперед визначати, яку організацію чи інститут він збирається досліджувати [7, с. 43-44].

Другою помилкою класичної соціології, або ж так званою її невизначеністю, є дія та об'єкти такої дії. (Латур та прибічники ANT не погоджується із використанням поняття *суб'єкт* у соціальних діях: їхня онтологія об'єктно-орієнтована!) Саме ця помилка змушує Латура вже з перших речень пояснення цієї невизначеності вступити у дискусію із традиційним розумінням соціального. «У більшості випадків ми користуємося словом «соціальне» для позначення того, що вже зібрано і діє як єдине ціле, не дуже цікавлячись

природою того, що саме зібрано, пов'язане та упаковане разом» [7, с. 50], – говорить автор. Філософія соціального за Латуром не погоджується із твердженням про те, ніби все, що має соціальний вимір, існує спільно, оскільки воно явно розходиться із тим, що «соціальне – це різновид матеріалу». Класичні твердження соціологів говорять про соціальне як «повсякденний стан..., пов'язаність в одне ціле», та про ті матеріальні блоки, з яких це соціальне складається. Тож «друге джерело невизначеності... пов'язане із гетерогенною природою компонентів, що утворюють соціальні зв'язки» [7, с. 51].

Отже, введено до ANT поняття «мережа акторів» дає підставу припустити, що дія, яка представляється спостерігачеві актом одиничного актора, може виявитися дією мережі актантів. Пролатурівські філософи попереджають вчених, що при проведенні емпіричних дослідів не варто забувати й про дії мережі акторів, яких (і класична соціологія також!) іменують «соціальним замовленням» або «соціальними силами».

Третій пункт невизначеності, згідно з концепцією ANT, стосується того, що всі об'єкти, у тому числі й актори нелюдської природи (non-humans) як складова соціального, являються активними. Примітно, що перед поясненням цієї невідповідності, раніше за викладення концепції об'єктоорієнтованості та активності об'єктів, автор ANT виказує свою незгоду зі стандартною точкою зору про те, що суспільне визначається дією його суб'єктів – людських осіб, а саме суспільство є нерівним, стратифікованим та ієрархічним. Латур стверджує, що не слід вважати ніби «ієрархії, асиметрія, інерція, влада та жорстокість зроблені із соціальної субстанції... Як захоплення дії іншими силами не означає, що за справу приймається суспільство, так і кричуща асиметрія ресурсів не означає, що вони виробляються соціальними асиметріями» [7, с. 53-54]. Вчений робить висновок: нерівність складається за умови вступу до дії акторів інших типів – «не соціальних» (якщо говорити категоріями класичної соціології). Подолати відстань з точки «А» до точки «В» пішки та власним транспортом – це зовсім різні речі. Отже, у такому випадку транспорт робить живого актора – людину – нерівною у соціальній драбині, а також виступає активним актантом – актором неживої природи.

Як бачимо, Латур погоджується із тим, що соціотехнологічні системи формуються внаслідок взаємодій між людьми, організаціями, інститутами, але ж наполягає на додаванні до цієї взаємодії ще й самої техніки, демонструє багатьма прикладами те, що об'єкти техніки є активною частиною соціального.

Четверта позиція, по якій Латур не погоджується із соціологами, стосується конструктивізму. Вчений веде дискусію з консервативними соціологами, які невірною розуміють положення ANT про конструювання наукових фактів. Вчений підкреслює, що, наприклад, вчені-природознавці, діяльність яких вивчали творці ANT, цілком були задоволені міцним зв'язком між створеною ними науковою конструкцією та емпіричними даними. На думку ж Латура, «репутація науки ґрунтується на міцному зв'язку наукових конструкцій з емпіричними фактами», а соціологію науки слід обмежувати дослідженням зовнішнього соціального контексту науки.

Латур впевнений: потрібно надавати соціального контексту когнітивним аспектам природничих та технічних наук, бо не соціальна практика взаємодії вчених здійснює конструювання науки, а об'єкти вивчення науки беруть участь у взаємному конструюванні разом із вченими. «Мікроби сконструювали самих себе разом із Пастером», – говорить Латур в одній зі своїх робіт [8, с. 61]. Саме технічні винаходи та наукові відкриття постійно змінюють соціальний контекст.

П'яту невизначеність Бруно Латур вбачає у написанні текстів досліджень, дослідницьких звітів та відгуків. Вчений вважає, що наукові тексти не повинні прозирати

надмірною самовпевненістю з боку авторів-дослідників, містити мову дослідника замість мови актора. «У якісному соціологічному тексті має простежуватись мережа» [7, с. 55], – констатує Латур.

Усі ці невизначеності дозволили Латуру та його прибічникам назвати наукове середовище, в якому народжуються наукові факти та де висуваються наукові гіпотези епіцентром розбіжностей та незгод. Сама ж наукова діяльність позбавлена толерантності та аж ніяк не схожа на тиху розмову взаємно ввічливих науковців.

У ракурсі екологічного контексту «проекту способів існування» не можна не погодитися із тим твердженням, що поки люди (humans) не почують голоси нелюдей (non-humans), вони не у змозі усвідомити суть та масштаби глобальної екологічної катастрофи та відчутти страх майбутнього.

Як бачимо, сферою соціального життя, на основі якої Латур показав провідні ідеї ANT (AMT), була наука. Не обмежившись науковими практиками, вчений також досліджував дію своєї концепції на французькій судовій системі. Інші теоретики та практики застосовували методику Латура у торгівлі, формуванні транспортних систем, у розв'язанні проблем наркозалежних хворих, у міжнародних відносинах, у кінематографі та інших видах культури та мистецтва, в освіті, в журналістиці та нових медіа. Отже, яким би чином радикальні консервативні кола науковців не критикували Латура, як би не намагалися називати маячною «зрівнювання у правах» текстів, обладнання, людей, бо це, ніби то, стирає межу між соціальним і несоціальним, життєва практика вже неодноразово показувала життєздатність латурівських поглядів на соціальний контент науки, техніки, бізнесу, журналістської справи, інших видів діяльності та доводила практичну значущість певних моментів ANT, усієї філософії Бруно Латура.

Висновки. Таким чином, вже самі дискусії навколо філософських поглядів Б. Латура демонструють, що вчення цього французького мислителя не втрачає своєї актуальності та, за умови виваженого підходу до умовиводів латурівської теорії, сприяє вирішенню певних соціально-політичних, економічних, екологічних, культурно-релігійних проблем. Роль всієї мережі та її акторів у будь-якій сфері суспільної діяльності заслуговує на те, щоб завзяті критики ANT (AMT) пригальмували свій радикальний соціологічний консерватизм та спробували провести розумний науковий дискурс за спільними правилами. Розуміння поняття соціального, згідно з поглядами прибічників Б. Латура, цілком заслуговує на його прийняття, можливе розширення та уточнення вже хоча б тому, що писати свої консервативні ідеї їхнім авторам значно простіше за допомогою інтернету, клавіатури та монітора, необхідної їм інформації та літератури, ідей, прибічників та опонентів, прав на публікації статей чи підручників, ніж при відсутності всього того.

Перевизначивши поняття соціального, Латур ніби повернувся до його первісного значення, надавши можливість соціальному контентові простежувати зв'язки. На думку великого кола філософів та соціологів, розуміння суті латурівської концепції соціального дозволяє повернутися до традиційної мети соціальних наук за допомогою відповідних їй інструментів. Провівши безліч дослідів з вивчення «складання» у природі, Латур має право на висвітлення поглядів своїх однодумців на те живе й неживе, людське й нелюдське, матеріальне й нематеріальне, що «збирається» під покровом суспільства та на ствердження, що зобов'язання соціології – це залишатися бути наукою про життя спільно.

Список використаної літератури

1. Harman G. Prince of Networks: Bruno Latour and Metaphysics. Prahran : Re.press, 2009. 258 p.

2. Harman G. Bruno Latour: Reassembling the Political. London : Pluto Press, 2014. 204 p.
3. Latour Bruno. Enquête sur les modes d'existence / Bruno Latour:– [Ressource électronique] – Mode d'accès : https://www.editionsладecouverte.fr/enquete_sur_les_modes_d_existence-9782707173478
4. Бойко Д. М. Евристичний потенціал акторно-мережевої теорії у вивченні ієрархічних соціальних відносин та структур / Д.М.Бойко // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи» [Електронний ресурс]. – Режим доступу до джерела: <https://periodicals.karazin.ua/ssms/article/view/9896>
5. Адорно Т. Діалектика взаємодії / Т. Адорно [пер. з німецької П.Таращука] – Київ: «Основа», 2012. 518 с.
6. Callon M., Latour B. Don't throw the baby out with the Bath school! // Science as practice and culture (Pickering A., ed). Chicago, 1992. 427 p.
7. Latour Bruno. Reassembling the social. An introduction to Actor-Network Theory/ Bruno Latour: Oxford, OUP, 2015. 314 p.
8. Latour Bruno. Pasteur. Bataille contre les microbes/ Bruno Latour Paris, Nathan: 2015. 70 p.

PROBLEMS OF THE SOCIAL IN THE ACTOR-NETWORK THEORY

Borys Polyarush

*Ivan Franko Lviv National University,
Faculty of Philosophy, Department of Philosophy
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

The main postulates of the philosophical project of the French philosopher and sociologist Bruno Latour and his associates related to the actor-network theory are analyzed; the main "claims" of the scientist to stable, conservative sociology and to the examination of the social context by this science are comprehensively demonstrated. The problems of classical sociology with which Bruno Latour did not agree are analyzed: about the non-existence of stable and unstable social groups; about the heterogeneous nature of the components forming social ties; that all objects, including actors of non-human nature (non-humans) as a component of the social are active; about the need to provide a social context to the cognitive aspects of natural and technical sciences, because it is not the social practice of the interaction of scientists that constructs science, but the objects of scientific study participate in mutual construction together with scientists; that scientific texts should not contain the language of the researcher instead of the language of the actor. Through the prism of the anthropological-sociological theory, which was called the "project of ways of existence", the viability of Latour's concept in relation to science, nature, politics, economics, and journalism is proved. The author analyzes the ecological context of the "project of ways of existence" and emphasizes that until humans (humans) hear the voices of non-humans (non-humans), they are unable to understand the essence and scale of the global ecological disaster. The author of the article draws attention to the most relevant points of the theory of actor-network theory for solving the problems of information civilization from the perspective of a new view of the social as a conglomerate of various objects-subjects – animate and inanimate, human and non-human, material and immaterial. The article contains certain proposals for the further use of the creative French thinker's project in various spheres of social life.

Key words: actor-network theory (ANT), Bruno Latour, social philosophy, sociology, new social, actors, actants, action, context, society, science, fact, structure, object, humans, non-humans.

УДК 355.01

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.48.16>

ФІЛОСОФІЯ ВІЙНИ П'ЯТОГО ВИМІРУ

Олександр Пучков, Олена Уваркіна

Національний технічний університет України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»,

Інститут спеціального зв'язку та захисту інформації

вул. Верхньоключова, 4, 03056, м. Київ, Україна

Стаття присвячена дослідженню філософії війни в умовах зміни безпекових парадигм у зв'язку з агресією РФ проти України. Зазначено, що дослідження концептуального каркасу філософії війни в умовах воєнного стану постає актуальним, практично затребуваним і належить до нагальних питань сектору безпеки та оборони. Визначено, що рефлексійне нашарування концептів філософії війни, зокрема філософії війни п'ятого виміру, яке здійснювалось впродовж попередніх років, в наш час, потребує сучасної діагностики відповідно адекватності суспільним реаліям.

Стверджується, що класичний концепт війни Карла фон Клаузевіца в умовах воєнної агресії РФ проти України стає підвалинами для філософської рефлексії реалій сучасної п'ятивимірної війни та трансформації традиційних підходів у розумінні її сутності. Доведено, що російська агресія проти України змінила низку тенденцій в кібербезпековій політиці США та визначила нові пріоритети як глобального, так і національного безпекового середовища, залишивши концепції інтегрованого стримування (integrate deterrence) і протидії в умовах миру (campaigning) потенційними парадигмами оборонних стратегій. З'ясовано, що амплітуда коливань концептуального каркасу філософії війни конотаційно змінюється від традиційних структурно-функціональних моделей до інтенції сучасних кіберінновацій.

Рефлексія архаїчної моделі чотирьох поколінь «мистецтва ведення війни» на суходолі, в морі, в повітрі та в космосі, доповнилась п'ятим поколінням війни (в кіберпросторі) або 5GW, у якому домінують дві тенденції щодо визначення основних елементів: інформаційна війна та кібервійна з використанням основного механізму – атаки в кіберпросторі. Визначено, що у новій історичній реальності нелетальні засоби сучасної війни не становлять альтернативи традиційної зброї, але залишаються впливовим фактором у успішному проведенні бойових операцій.

Обґрунтовано, що поширення концепту когнітивної війни як самостійного домена, може розглядатися як фактор посилення контролю над інформацією у війні п'ятого виміру.

Ключові слова: кібервійна, інформаційна війна, кібератака, кіберпростір.

Постановка проблеми. Концепт філософії п'ятивимірної війни, як сукупність практик і дискурсів, останнім часом став пріоритетним мейнстрімом сучасності та симптоматичною ознакою розвитку кібертехнологій та глобального кіберпростору для забезпечення інтегрованого стримування та протидії в умовах миру. Актуалізація концептуального каркасу феномену філософії війни пов'язано із визначенням нових пріоритетів як глобального, так і національного безпекового середовища та започаткуванням нової довгострокової політики ключового українського міжнародного партнерства у гармонізації безпекових підходів для міждержавного протистояння країні-агресору.

Метою дослідження є аналіз основних концептів філософії війни, зокрема п'ятого виміру, з урахуванням появи нових загроз і викликів та розширення горизонтів трансформації української безпекової доктрини у напрямку європейської і євроатлантичної інтеграції.

Виклад основного матеріалу. Намагання світу через розвиток ринкової економіки, зміцнення торгівельних відносин, розповсюдження принципів ліберальної демократії та стратегічний нарцисизм запобігти наймасштабнішій війни в Європі не стало перепоною для цинічного порушення рф світопорядку у вигляді чергового жорстокого вторгнення в Україну. На думку генерала Герберта Макмастера, екс-радника президента США з національної безпеки, в обмін на пустопорожні обіцянки рф дотримуватись співпраці у глобальних питаннях, світ отримав російську агресію проти України з «безкінечною підміною понять та орвеллівським перекручуванням правди» націленою на перехоплення глобального лідерства та знищення фронтиру волі. Він вважає, що «російська агресія та українська відвага засвідчили те, що хоча війна і не є бажаним способом розв'язання суперечок, але вона буває єдиним способом зробити так, щоб хтось інший не розв'язав їх замість вас» [1, с. 11]. Сміливість і рішучість українців до захисту держави зі зброєю у руках все більш привертає увагу до рефлексії феномену війни та його сучасних концептів, що під впливом старої істини, про те, що військо завжди готується до попередньої війни стає наріжним каменем нашого дослідження.

Здебільшого традиційно філософське осмислення війни науковці пов'язують з німецьким військовим теоретиком Карлом фон Клаузевицем, який вперше в європейській інтелектуальній традиції у відомій праці «Про війну» (1830) протиставив свою концепцію популярному у той час історичному описовому підходу, орієнтованому на фіксацію окремих аспектів воєнної історії [2].

Майже кожен дослідник феномену війни неодмінно визначає центральну ідею у концепції Клаузевиця, яка відома як «двоїстість метода ведення війни» та безперечно підтверджує оригінальність теорії воєнного філософа. Таке розмежування Клаузевицем війни на «абсолютну» (або «ідеальну») та «дійсну» вже багато років викликає або численні звинувачення з боку військових теоретиків «у схильності до т.зв. «пруського мілітаризму», або апіорний пієтет прихильників гегелівської філософії, які конвенційно зазначають про філософське розуміння Клаузевицем поняття «ідеальної» війни та сприймають поняття «абсолютність» в гегелівському смислі діалектичного процесу [3, с. 315]. На нашу думку, класичний концепт війни Карла фон Клаузевиця в умовах воєнної агресії рф проти України стає підвалинами для філософської рефлексії реалій сучасної п'ятивимірної війни та трансформації традиційних підходів у розумінні її сутності.

Як зазначав Сунь-дзи, «основних смаків – не більше ніж п'ять, проте утворені завдяки їхнім змінам і трансформаціям присмаки переважають кількість тих, що їх можливо відчутти». На його переконання, попри те, що у мистецтві війни застосовуються прямі й непрямі стратегії «їхні зміна й трансформації – безмежні» [4, с. 25]. Така слухна філософсько-стратегічна ідея давньокитайського воєначальника про можливості та невідворотності трансформацій достатньо широко (як у змістовному, так і у функціональному сенсі) дискутується у проблемному полі сучасної філософії війни.

З огляду на зазначену обставину, український дослідник І. Панафідін звертає увагу на нові підходи у розумінні феномену війни в концептах сучасних європейських теоретиків, серед яких він виділяє дослідження німецького філософа Хаймо Хофмайстера та його працю «Воля до війни, або Безсилля політики» (2000). З точки зору І. Панафідіна, воєнний філософ відступає від абстрагування війні «по-Клаузевицю» і розробляє власну концепцію війни як «суспільного феномену», застерігаючи від її «інструменталізації», тобто перетворення війни на засіб політики [3, с. 323]. Безумовно, що таке філософське переосмислення ідеї війни Хофмайстером було пов'язане зі зростанням у період міленіуму міжкультурної комунікації внаслідок науково-технічної, інформаційної і комунікаційної

революцій, а також з намаганням всього демократичного світу домовитися про впровадження цивілізаційного вирішення міждержавних суперечок.

Однак, дослідження природи війни у просторі філософії і сьогодні продовжують посідати одне з чільних місць, а багатомірність цього явища приваблює сучасних науковців до опрацювання, наприклад, поняття «*homo militaris*». Прихильники тези «без страждань немає радості, без війни не буде миру» філософські передбачають, що людина «має постійно виборювати право на життя, на існування», що «війна є невід'ємним атрибутом людського життя», і що «постійні «гонитви озброєнь» існували, існують та будуть існувати в історичній перспективі». Підставою для такого висновку про перевагу у сучасної людини «гену війни» над «геном гуманності» вітчизняні філософи побачили у тезі «війна проти всіх» Т. Гоббса, у ствердженні Ф. Енгельса про те, що «війни розгортаються та тілі економічного» та у відомих філософських міркуваннях І. Канта у книзі «До вічного миру» про те, що «людина є егоїстичним створінням за своєю природою». Крім цього, філософська рефлексія авторів ідеї «*homo militaris*» російської наукової (А. Снесарьов) та художньої (Л. Толстой) літератури та їх епігонське наслідування хибних стереотипів, на превеликий жаль, призвело до створення авторами інтерпретаційного маркера про те, що «допоки існуватиме світ, доти буде існувати війна» [5, с. 65-68]. І справа, на нашу думку, ні є в парадоксальності феномену війни, а в причині інтелектуальної пауперизації з домінуванням маргінальної форми дискурсу.

Об'єктивно порівнюючи наукові сили, котрі з усієї багатоликої структури людського існування відстоювали і відстоюють парадигму людської «жаги до війни», слід визнати, що на боці мілітаристської концепції дійсно знаходиться чимало філософів. Щоправда, здебільшого вони підходили з різних точок зору (біологічної або соціально-історичної), вдавались до послуг різної аргументації (духовної, національної тощо), а іноді навіть зовсім по-різному розуміли філософію війни. На нашу думку, повноцінний науковий дискурс філософії війни має бути, але вбагочаг парадигмальна несумірність підходів призводить не до елімінації старих догм та актуалізації цивілізаційних цінностей, а до конотативного відхилення від конвенції між науковцями до проблем війни та миру.

Агресія РФ проти України, безсумнівно, порушила хиткий баланс між конкуруючими парадигмами і концепціями п'ятивимірної війни (на суходолі, в морі, в повітрі, в космосі, в кіберпросторі). Сьогодні відбувається революційна зміна навіть головних новацій Національної оборонної стратегії (National Defense Strategy) США, оприлюднених Пентагоном 22 жовтня 2022 року, а саме: концепцій інтегрованого стримування (integrate deterrence) і протиборства в умовах миру (campaigning). Інтегроване стримування передбачало комбінування різних видів стримування з метою переконання іншої сторони відмовитися від агресивних намірів, а концепція протиборства в умовах миру мала стати відповіддю збройних сил США на різні практики тиску до порогу ескалації [6]. Російська агресія проти України змінила низку тенденцій також і в кібербезпековій політиці США та визначила нові пріоритети як глобального, так і національного безпекового середовища, що було зазначено у Національній стратегії кібербезпеки США, яку 1 березня 2023 року оприлюднила адміністрація Президента США [7].

Як беззастережний факт слід визнати, що природа війни постійно змінюється і архаїчна модель чотирьох поколінь «мистецтва ведення війни» доповнилась п'ятим поколінням війни або 5GW, яка наразі, на думку сучасного німецького дослідника Ральфа Ротте, є найбільш інтенсивно обговорюваною формою вирішення конфлікту, але яка була концептуально відома як військова інформаційна операція протягом тривало часу, ще з 1995 року, на початку швидкого розвитку інформаційних та комунікаційних технологій [8]. Вважається,

що термін «війна п'ятого виміру» вперше жив у 2003 році колишній офіцер ЦРУ по тайним операціям Роберт Стіл, але і дотепер не існує загальноприйнятого визначення війни п'ятого покоління та досі цей концепт не підтримують деякі науковці, в тому числі Вільям С. Лінд, який був одним з перших теоретиків війни четвертого покоління. Однак у статті «Еволюція війни: від війни першого покоління до війни п'ятого покоління» її автор Даршан Гаджар стверджує, що «з появою Інтернету в епоху цифрових технологій ми увійшли до війни п'ятого покоління», до складових якої входить: війна в сірій зоні, психологічна війна, інформаційна війна, кібервійна та біологічна війна» [9].

Аналіз наукових джерел показав, що у сучасних підходах до концепції війни п'ятого виміру домінують дві тенденції щодо визначення основних елементів. Перша умовно йменується «інформаційна війна», яка історично як концепція була більш розвинутою відповідно до Військової доктрини США. Прихильники цієї концепції вважають, що провідним елементом війни п'ятого виміру є інформаційна війна, яка розглядається як «дії, що вчиняються для досягнення інформаційної переваги у підтримці національної воєнної стратегії через вплив на інформацію та інформаційні системи противника при одночасному гарантуванні безпеки власної інформації та інформаційних систем» [10, с. 11].

З незначними відмінностями до характеристик інформаційної війни український дослідник М. Требін у статті «Феномен інформаційної війни у світі, що глобалізується» зазначає, що невід'ємною складовою інформаційної війни має бути «добування розвідувальної інформації, дезінформування, психологічні операції, фізичне руйнування інформаційних ресурсів супротивника (у тому числі з використанням електромагнітного впливу), напади (фізичні, електронні) на його інформаційну структуру, зараження комп'ютерними вірусами його обчислювальних мереж і систем, проникнення в інформаційні мережі тощо, а також відповідні заходи протидії для захисту власних інформаційних ресурсів» [11, с. 189].

Слід зауважити, що в цьому підході інформаційна війна має наступальні та оборонні складові і загрожує інформаційним ресурсам через випадки природного, технічного або антропогенного характеру, які можуть спричинити небажаний вплив на інформаційну систему, а також на інформацію, що зберігається в ній. Крім того, на небезпеку інформаційного впливу наражається і людина, яка приймає рішення, її емоції, мотивація і психіка, і яка стає тепер головною мішенню в інформаційної війни.

Другий підхід, який набув найширшого масштабу, полягає у визначенні основним структурним елементом концепції операцій п'ятого виміру терміну «кібервійна», яка зосереджується на «передових можливостях маніпулювання простором і часом, які пропонує кіберпростір» і де кіберпростір визначається як військовий простір [12]. Фактично кібервійна в сучасних умовах вже увійшла у реальне життя як дуже реальна загроза кіберцивільній інфраструктурі з необмеженою кількістю потенційних кіберагресорів [13].

З огляду на зазначену обставину, концепція кібервійни останнім часом потрапила у сучасні мейнстріми як актуальна тема безпеки. Унікальні властивості кіберпростору та приклади практичних застосувань п'ятого виміру, отримані від передової зброї, яка генерує «невидимий больовий бар'єр» у квазівойовничих конфліктах переважно за допомогою некінетичних військових дій, у наш час, на думку прихильників цієї концепції, створюють умови, що домінування в сучасній війні буде залежати від повного домінування в кіберпросторі.

Переконливість аргументації прихильників концепції кібервійни, засвідчила, що основним технічним елементом кібероперацій у п'ятому вимірі є кібератака, яка в українському нормативно-правовому полі визначається як «спрямовані (навмисні) дії в кіберпросторі, які здійснюються за допомогою засобів електронних комунікацій (включаючи

інформаційно-комунікаційні технології, програмні, програмно-апаратні засоби, інші технічні та технологічні засоби і обладнання) та спрямовані на досягнення однієї або сукупності таких цілей: порушення конфіденційності, цілісності, доступності електронних інформаційних ресурсів, що обробляються (передаються, зберігаються) в комунікаційних та/або технологічних системах, отримання несанкціонованого доступу до таких ресурсів; порушення безпеки, сталого, надійного та штатного режиму функціонування комунікаційних та/або технологічних систем; використання комунікаційної системи, її ресурсів та засобів електронних комунікацій для здійснення кібератак на інші об'єкти кіберзахисту» [14].

Відтак, основними типами кібератак на інформаційні ресурси вважається: порушення конфіденційності, порушення цілісності і порушення доступності, а також характерна особливість – миттєвість здійснення.

Слід зазначити, що незалежно від визнання п'ятого виміру війни на рівні міжнародно-правої бази, військових доктрин та наукової літератури, на практиці Альянс довго не визнавав атаки в кіберпросторі як агресію. І як зазначає український дипломат Д. Кулеба для НАТО, після заяви Столтенберга, «це революційна зміна». Він вважає, що «інформація завжди була складовою війни і привнесена технологіями новизна полягала лише в тому, що можливості комунікативного впливу на ворога зрівнялися й перевищили можливості збройного впливу» [15, с. 326].

Разом з тим, опоненти концепції війни п'ятого виміру, на прикладі повномасштабного і неспровокованого вторгнення рф в Україну, гіпотетично зазначають передчасні висновки про те, що «новітня війна має зменшити роль конвенційних озброєнь, а «танкові битви» залишилися в минулому» та звертають увагу на те, що кібернетичними засобами не можна втримати територію [16].

Дійсно, на відміну від попередніх теоретичних розробок проблеми війни і миру, агресія рф проти України показала, що нелетальні засоби сучасної війни не становлять альтернативи традиційної зброї і мають використовуватися гібридне.

Зрештою, в наш час, на теренах української науки розвертається науковий дискурс до використання некінетичних воєнних інструментів, зокрема когнітивних. Дослідники Б. Парахонський та Г. Яворська пропонують вирізнити когнітивну війну як самостійний домен, як форму неконвенційної війни, що супроводжується контрольованим впливом на людські когнітивні фрейми і поведінку через використання нейронауки і етики. Науковці вважають, що механізми когнітивного впливу, особливості символічно-знакових способів передачі смислів війни та миру і досі залишаються поза увагою військових теоретиків і практиків [17, с. 14]. Таке підвищення питомої ваги вербальних та інших семіотичних засобів, на нашу думку, пов'язано з домінуванням п'ятого виміру війни у концептуальному каркасі історично існуючих доменів та актуалізацією питання інформаційної асиметрії у кіберпросторі.

Висновки та подальші дослідницькі перспективи. Очевідно, що акцентована увага до феномену філософії війни у сучасному науковому дискурсі передбачена радикальними змінами безпекової ситуації у світі, які, впереваж, стосуються агресивного нападу рф на Україну. Рефлектуючи з приводу цього аспекту, дослідники філософії війни, не заперечуючи факт переваг війни п'ятого виміру, виявили передчасне зменшення ролі конвенційних озброєнь та «танкових битв». Визначено, що у новій історичній реальності нелетальні засоби сучасної війни не становлять альтернативи традиційної зброї, але залишаються впливовим фактором у успішному проведенні бойових операцій. Аналіз наукових джерел показав, що у сучасних підходах до концепції війни п'ятого виміру домінують дві тенденції щодо визначення основних елементів: інформаційна війна та кібервійна.

Основним технічним елементом кібероперацій у п'ятому вимірі зазначається кібератака, яка на рівні нормативно-правових документів НАТО визнана агресивною формою воєнних дій. Факт поширення наукового дискурсу, щодо концепту когнітивної війни як самостійного домена, розглядається як фактор посилення контролю над інформацією у війні п'ятого виміру та необхідності спрямування уваги військових наук до вивчення засобів неконвенційної війни.

У зв'язку з тим, що природа війни постійно змінюється, у подальшій дослідницькій перспективі ми передбачаємо висвітлення структурних компонентів війни 5GW, які впливають на зміни в політичному, освітньому, економічному глобальному просторі.

Список використаної літератури

1. Макмастер Герберт. Поля битв. Боротьба за захист світу / пер. з англ. Надія Коваль. Київ : Наш Формат, 2023. 424 с.
2. Carl von Clausewitz. Vom Kriege (On War). Berlin. 2010. [електронне видання]. URL: <https://static.clausewitz-gesellschaft.de/wp-content/uploads/2014/12/VomKriege-a4.pdf>
3. Панафідін І.О. Ідея війни та проблема її трансформації. *Актуальні проблеми духовності: зб.наук.праць* / Ред. Я.В.Шрамко. Вип.11. Кривий Ріг, 2010. С.315-326.
4. Сунь-дзи. Мистецтво війни. Львів: Видавництво Старого Лева, 2023. 105 с.
5. Гончаренко К., Крагель К. Homo militaris: чому людина прагне війни? *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Філософія. Філософські перипетії»*. Випуск 61. 2019. С.63-71. <https://doi.org/10.26565/2226-0994-2019-61-7>
6. National Defense Strategy / U. S. Department of Defense : An official website of the United States Government. URL: <https://www.defense.gov/National-Defense-Strategy/>
7. Дубов Д. Національна стратегія кібербезпеки США 2023: критичні інфраструктура, координація, проактивність. Аналітична записка / Національний інституту стратегічних досліджень. Київ, 2023. [Рукопис на 4 арк.].
8. Rotte, R. Das Phänomen Krieg und seine Ursachen. In: *Das Phänomen Krieg*. Springer VS, Wiesbaden. 2019. https://doi.org/10.1007/978-3-531-94100-4_2
9. Darshan Hajjar/ The Evolution of War; From First Generation Warfare to Fifth Generation Warfare. 2022. URL: <https://www.ugc.wionews.com>
10. Шумка А.В., Черник П.П. Теоретичні аспекти інформаційних війн та національна безпека [Електронний ресурс]. *Грані*. 2015. № 9. С. 10-16. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Grani_2015_9_4
11. Требін М.П. Феномен інформаційної війни у світі, що глобалізується. *Вісник Національного університету "Юридична академія України імені Ярослава Мудрого"*. Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2013. № 2. С.188–198. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnyua_2013_2_24
12. Press conference by NATO Secretary General Jens Stoltenberg ahead of the meeting of NATO Defence Ministers/ URL: https://www.nato.int/cps/en/natohg/opinions_145415.htm
13. Trifunovi Darko, Bjelica Zoran. Cyber War – Trends And Technologies. *National Security And The Future*. 2020. 3(21). p.65-94. DOI: <https://doi.org/10.37458/nstf.21.3.2>
14. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України: Закон України № 2163-VIII від 5 жовтня 2017 р. // Відомості Верховної Ради. 2017. № 45. Ст. 403. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text>
15. Кулеба Д. Війна за реальність: як перемагати у світі фейків, правд і спільнот. Київ : Книголав, 2022. 384 с.
16. Bilal, Arsalan. Гібридна війна – нові загрози, складність і «довіра» як антидот. *NATO Review*. 2021. URL: <https://www.nato.int/docu/review/uk/articles/2021/11/30/gbridna-vjna-nov-zagrozi-skladnst-dovrayak-antidot/index.ht>

17. Парахонський Б.О., Яворська Г.М. Породження війни з безсилля миру: смислова логіка війни. *Стратегічна панорама. Спеціальний випуск. 2022. С.12-24.* <https://doi.org/10.53679/2616-9460.specialissue.2022.02>

PHILOSOPHY OF WAR OF THE FIFTH DIMENSION

Oleksandr Puchkov, Olena Uvarkina

National Technical University of Ukraine

"Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute",

Institute of Specialized Communication and Information Security

Verkhneklyuchova str., 4, 03056, Kyiv, Ukraine

The article is devoted to the study of the philosophy of war in the context of changing security paradigms in connection with the Russian aggression against Ukraine. It is noted that the study of the conceptual framework of the philosophy of war under martial law is relevant, practically in demand and belongs to the urgent issues of the security and defense sector. It is determined that the reflexive layering of the concepts of the philosophy of war, in particular the philosophy of war of the fifth dimension, which has been carried out in previous years, nowadays requires modern diagnostics in accordance with the adequacy of social realities.

It is argued that the classical concept of war by Carl von Clausewitz in the context of Russia's military aggression against Ukraine becomes the basis for philosophical reflection on the realities of modern five-dimensional warfare and the transformation of traditional approaches to understanding its essence. It is proved that Russian aggression against Ukraine has changed a number of trends in US cybersecurity policy and identified new priorities for both the global and national security environment, leaving the concepts of integrated deterrence and campaigning as potential paradigms of defense strategies. It is found that the amplitude of oscillations of the conceptual framework of the philosophy of war is changing from traditional structural and functional models to the intentions of modern cyber innovations.

The reflection of the archaic model of four generations of the "art of warfare" on land, sea, air and space has been supplemented by the fifth generation of war (in cyberspace) or 5GW, which is dominated by two trends in defining the main elements: information warfare and cyber warfare using the main mechanism - attacks in cyberspace. It is determined that in the new historical reality, non-lethal means of modern warfare do not constitute an alternative to traditional weapons, but remain an influential factor in the successful conduct of combat operations.

It is substantiated that the spread of the concept of cognitive warfare as an independent domain can be considered as a factor in strengthening control over information in the fifth dimensional war.

Key words: cyberwar, information warfare, cyberattack, cyberspace.

UDC 1+378

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.48.17>

ACADEMIC TRADITIONS OF UNIVERSITY EDUCATION: ONLINE VS OFFLINE

Lyudmyla Ryzhak

*Ivan Franko National University of Lviv,
Faculty of Philosophy, Department of Philosophy
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

Nataliya Zhyhaylo

*Ivan Franko National University of Lviv,
Faculty of Philosophy,
Department of Theory and History of Political Science
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

The article analyzes the transformation of university academic traditions in the context of global trends. In the eighties of the twentieth century, the process of corporatization of university education began, which became a global trend. Corporatization led to the transition of the university to business principles of operation based on market values. The corporate university launched the virtualization of education and online distance learning. The introduction of computer and information and Internet network technologies in education caused a change in the technological foundations of the University's functioning. The influence of the global trend of the XXI century – digitalization of education – on university academic traditions, in particular freedom and responsibility, was studied.

It is found that the classical university was constituted on the basis of academic traditions as the socio-cultural value foundations of its activities. It is argued that the reproduction and preservation of scientific, educational and moral academic traditions was facilitated by the freedom of communicative exchange of scientific achievements between teachers and students. Academic freedoms have undergone a significant transformation. In particular, virtual network technologies led to the establishment of individual technological freedom as opposed to the social and communicative content of freedom. The innovative transformation of education causes the devaluation of academic traditions. Distance online education, with its screen-network communication, leads to the devaluation of knowledge, its fragmentation and is unable to form the intellectual freedom of a person, his socially significant values.

Key words: classical university, academic traditions, corporate university, virtualization of education, digitalization of education, communication culture, freedom, responsibility.

Introduction. As we enter the twenty-first century, humanity is facing a number of global challenges and threats. First of all, these challenges are related to the introduction of high technologies in all spheres of human activity, including education. Indeed, computer and information and Internet network technologies have fundamentally changed the process of scientific research and education, their traditional forms and content. The process of digitalization of education has begun, which has been significantly accelerated by the COVID-19 pandemic. From now on, all types of educational activities are carried out mainly online. Remote communication, information overload of students, and social isolation of participants in the educational process threaten education with the loss of established traditions and thus its dehumanization.

In this global crisis situation, university education is one of the strongest grounds for confidence in the future. As a socio-cultural and scientific institution, the university is designed

to preserve the academic traditions of training critically thinking and innovation-oriented professionals.

Analysis of recent research and publications. The University was founded by constituting its academic traditions. Therefore, each stage in the University's development was associated with a rethinking of academic traditions. Therefore, each stage in the University's development was associated with a rethinking of academic traditions. As noted by J. Ortega y Gasset, the preservation and reproduction of academic traditions depends more on the historical and cultural atmosphere of national life than on the pedagogical atmosphere artificially created within the university [12, p. 95-96].

During the 20-th century Western European philosophers: P. Bourdieu, J. Habermas, H.-G. Gadamer, J. Derrida, J. Ortega y Gasset, K. Jaspers reflected on the spiritual foundations of the functioning of the university. They emphasized that the highest value is individual freedom – freedom of choice, freedom to seek the truth, freedom of thought and freedom of communication. The university has been and is a place of freedom, and therefore it nurtures internal freedom as an intellectual and spiritual tradition of its life.

American intellectuals J. Pelikan, K. Robinson, J. Gutt, M. Nussbaum, R. Florida made a significant contribution to the rethinking of academic traditions. Their works present the transformation of academic educational traditions in the context of the information society.

Since the mid-1990s, in Ukraine, the issues of university education, its national foundations and the restoration of academic traditions are being discussed. Among Ukrainian philosophers, the following authors should be mentioned: V. Andrushchenko, D. Dzvinchuk, V. Zhuravskiy, V. Kremen, M. Mikhalchenko.

The third millennium, which began with accelerated computerization and internetization of the educational process, manifests the transition from offline to online scientific and pedagogical activity. The increasing information and technological pressure of teachers and students negatively affects the functioning of academic traditions, their reproduction and preservation.

The purpose of the article is to analyze the transformation of university academic traditions caused by information virtualization and digitalization of education. To rethink the content of academic values in the context of online learning, their technologization through computerization and internetization of education.

Classical university: confirmation of academic traditions. The Ivan Franko National University of Lviv was founded on academic traditions in 1661. Its 360-year history began with the signing by King John II Casimir of the diploma on the foundation of the university, registered in the book of Crown Metrics. According to this document, the Lviv Jesuit School was granted the "dignity of the Academy and the title of the University" with the right to teach all university disciplines at that time, award bachelor's, licentiate, master's and doctorate degrees [8]. From the foundation to the present, academic traditions determine the spiritual atmosphere of the university.

Academic culture distinguishes a classical university from private universities that have emerged as a result of market demand and on the basis of commercial values. Private universities are business corporations that implement business projects of commercialization of education, not only within individual countries but also at the level of the global market. Describing corporate universities, D. Dzvinchuk notes that they are, in fact, "virtual educational institutions that do not have buildings with columns and large amphitheater auditoriums. Corporate higher education institutions are simply a group of specialists who have created their own electronic database and skillfully use other information resources, which allows them to offer consumers the necessary range of educational services" [5, p. 173].

The virtual university is a phenomenon of the information society. It appeared as a result of computerization and internetization of educational activities. The virtual university is completely devoid of signs of territoriality. It is a hyperreal model, the core of a synthesized agglomeration. J. Baudrillard calls the university, like other hyperreal models, "a multifunctional core, a complex of "black boxes" with many entrances and exits, a center of convection (bringing) and destruction" [1, p. 115]. Such universities operate in many countries around the world in different languages, although they have a single governing center that develops common policies and coordinated curricula and programs.

Unlike a virtual university, a classical university is territorially established. It functions institutionally on the territory of the nation-state and is part of the global education space as a national educational institution. However, global competition prompts classical universities to switch to business principles of operation. This global trend was analyzed by M. Kwiek, a Polish expert on educational systems. It is obvious, the author notes, that the classical university has ceased to be a partner of the national state, as this contradicts the prospect of global consumerism. Therefore, the state is reorienting itself to supporting consumers and their interests.

Is it really true that in order to survive in the global marketplace, asks M. Kwiek, a university must turn into a corporation that provides educational services more or less efficiently? "Will it resist the temptation to "corporatize" and move to business rather than educational principles of functioning under the pressure of globalization and its social practices?" [8, p. 269]. After all, the competition for the client-consumer of knowledge threatens to denationalize the classical university, marginalize it and push it to the periphery of the global educational space, and then, perhaps, to "institutional death" as a competitively unviable one.

The fact is that corporate universities introduce free-market technologies and values into education. That is why they benefit from the powerful financial support of business structures. Scientific discoveries (ideas, knowledge, technologies) are the property of business structures and are turned into a commodity for a limited number of consumers, namely, financially capable ones.

Undoubtedly, Lviv National University, like any other university, functions in the conditions of a market economy and consumerist ideology. Nevertheless, J. Pelikan emphasizes: "Whatever the ideological orientation, the university should be a free and responsible community, and where it is not, there is a constant need to remind the university, as well as the state, the church, or private sponsors, that this is how it should be" [13, p. 114].

In contrast to corporate universities, classical universities are educational institutions based on the tradition of scientific collaboration among teachers. They conduct scientific research and make new discoveries for the purpose of transferring them to others, not for private accumulation. New knowledge is published in scientific articles and textbooks, highlighted at lectures and presented at conferences. But the state's financial support for fundamental and applied university research is significantly reduced from year to year. Therefore, the "brain drain" from Ukrainian universities to foreign ones, particularly among scientists in natural and technical specialties, is quite understandable.

A classical university is an academic community with well-established educational traditions, the main of which is freedom. As J. Pelikan emphasizes, it is not about freedom of thought, but about freedom of research, which "is an intellectual value on which the life of a university as an educational and research center depends" [13, p. 95].

The free scientific search for truth, the increase of scientific knowledge and the introduction of scientific achievements into the educational process are fundamental intellectual virtues of the university community.

The academic tradition of research has always been and remains the basis of the academic status of the professorship. Lviv National University is a research university, so scientific research with the subsequent implementation of the results in the educational process is a requirement of the times. Accordingly, in order to be elected to the position, the teacher must present his scientific and educational and methodological work to the department and the Academic Council of the Faculty or the Academic Council of the University. This is the academic practice of university life.

One of the traditions of the university is the involvement of students in the intellectual laboratory of scientific research with the subsequent recommendation to continue their postgraduate studies. The supervisor directs the graduate student's intellectual activity, discussing the obtained results. His help consists in the formation of independence and responsibility of a graduate student, in the desire not only to reach the level of a scientific supervisor, but also to surpass it.

It should be noted that scientific activity has undergone a transformation in the conditions of computerization and informatization of education. The fact is that scientific activity always requires long-term concentration on the subject of research: whether it is on experiments in the laboratory, or thoughtful reading of texts in the library or archives. Scientific work is about dedication and devotion to science. However, the situation has changed radically. The technological equipment of scientific activity, the ability to use computer equipment and Internet resources, deprived the process of scientific search of systematicity. T. Eriksen sees the reason in the fact that the latest technologies introduced to save time actually deprive millions of people of free time, including teachers and students: "Time-saving technology has made time more scarce than ever" [6, p. 94].

First of all, every teacher must be constantly in touch, that is, online. This is a new dimension of educational activity. Thus, in addition to searching for the necessary information, updating lecture courses, and developing assignments for students, the teacher is the organizer of classes on one of the educational platforms. After the class, the teacher has to enter information about the presence of students and their participation in the class, including the points they received, into the "dekanat" system. And there are also consultations for students, checking laboratory works, individual tasks, essays, etc. So the teacher is in thrall to the tasks that need to be completed first. Therefore, it is quite clear that there is no time left for scientific research. As T. Eriksen notes, "it seems absolutely impossible to work consistently and unhurriedly on a serious project" such as academic research [6, p. 8].

Usually, teachers devote weekends or winter or summer vacations to research. "And there is nothing surprising in the fact that many scientists plan serious works that never go beyond the initial ideas. Scientific books increasingly resemble collages pieced together from bits and pieces of conference papers and journal article excerpts" [6, p. 138].

In addition, in the twenty-first century, the phenomenon of self-presentation has emerged. The teacher presents the same scientific developments in his articles. Their novelty does not increase, but on the contrary – decreases. That is why university communities are developing "Codes of Academic Integrity".

One of the requirements of academic integrity is the teacher's responsibility for the results of his own scientific research. As J. Pelikan notes, according to some observers, a decline in standards of personal honesty can be observed in Western society. Among the factors: "the pressure of the university environment on scientists to produce scientific products", "competition among researchers for positions and grants" [13, p. 96].

This situation is also observed in the Ukrainian academic environment. In order to prevent plagiarism and objectively evaluate the scientific achievements of a teacher, the Rector of Lviv National University has established a personnel certification commission. It examines the

scientific and educational and methodological achievements of applicants for the positions of associate professors and professors. This is one of the tools to ensure the quality of the educational process. In addition, the university seeks to protect itself by introducing a Code of Academic Integrity, the requirements of which are mandatory for teachers and students. After all, as J. Pelikan emphasizes, vigilance is necessary in detecting falsifications of scientific research, even if they do not cause social harm. The fact is that academic fraud destroys or can destroy the foundations of the university, its academic values, on which it rests.

One of such values is the inner freedom that an individual can acquire through self-education in the academic environment of the University. Here, K. Jaspers emphasized, "there is only an aristocracy of the spirit everywhere, which chooses and tests itself... The aristocracy of the spirit means for individuals decisive demands on themselves. And not superiority over others or demands on others [15, p. 133].

It should be noted that not only research, but also the publication of scientific results are among the educational principles of the university. "By insisting on the publication of research results, the university proclaims the intellectual virtue of affirming the continuity of the tradition of intellectual and scientific life, on which each generation works, bringing something new" [15, p. 100].

However, the publication of scientific results has been subjected to detrimental commercialization. This primarily concerns the humanities and social and behavioural sciences. The importance of scientific publications is determined not by relevance and content, but by their publication in indexed foreign journals from (Impact Factor, Web of Science, Scopus). For such a "prestigious" publication, a university teacher has to pay from 250 to 500 euros. This payment is incomparable to the salary of even a professor, let alone an associate professor. Can we talk about academic integrity? After all, the answer lies in the teacher's financial capacity, not in his intellectual honesty.

By the way, the commercialization of scientific periodicals led to the emergence of financial intermediaries that offer the service of sending articles to the editorial board of the journal. It is almost impossible to submit an article directly. A reasonable question arises: should Ukrainian university professors really publish their research abroad? After all, in the humanitarian field of knowledge, scientific research concerns primarily the Ukrainian experience, which the Ukrainian community should familiarize itself with. Accreditation of specialized scientific publications in Ukraine should be the answer to the challenges. In particular, the Faculty of Philosophy of LNU has three accredited "Vistniki" of category "B": Philosophical Sciences, Philosophical and Political Studies, and Psychological Sciences.

The academic traditions of the university include the thoroughness of scientific research. Without upholding scientific integrity, the university not only harms itself, it collapses. This is the destruction of the moral foundations of the university: moral duty and responsibility. As J. Pelikan noted, "refusal to demand responsibility is not a sign of compassion and love, but, on the contrary, is a betrayal of the university and its members (including those who deserve bad grades or replacement of an academic position)" [13, p. 105].

In the tradition of the classical university, a national-cultural academic environment is created in which research and teaching are a direct path to erudition for teachers and students. However, this is not enough. In the context of global commercialization and consumerism, there is a narrowing of the intellectual horizon due to the pragmatic limitations of scientific research. That is why the university should care not only about the breadth of the intellectual horizon, but also about preserving national memory and historical experience, enriching the cultural and creative academic potential for the future.

That is why we should listen to the opinion of the President of the American Academy of Sciences, J. Pelikan, that professional or scientific knowledge is not a self-sufficient goal of university education. At the university, a specialist should acquire breadth of thought, freedom and self-control, which is primarily associated with the study of philosophy and humanitarian disciplines. Education is not only the acquisition of knowledge, but also the acquisition of moral and intellectual virtues.

The university is called upon to form a humanistic worldview, a practical wisdom that would harmoniously combine human self-realization with care for culture and nature. According to J. Pelikan, the university will not fulfil its moral and intellectual duty unless humanities professors who teach literature, philosophy, history, and art find a way to overcome moral cynicism and give new meaning to human experience, and in particular to the experience preserved in the tradition they represent.

Today, Ivan Franko National University of Lviv is an intellectual, educational and scientific community in which interdisciplinary critical thinking is the organizing principle. The tradition of the university was and still is to train critical thinking specialists: "The most valuable of all natural resources, especially if all natural resources are under threat, is the critical mind; and the most important of all products of national production, especially if national production is in question, is an educated mind. It is, after all, the resource on whose availability the development and preservation of other resources depend" [13, p. 255-256].

The value of an educated mind in Ukraine is undeniable. And knowledge is value. Education is a virtue!

Modern university: virtualization of academic traditions. Preservation and transmission of academic traditions is impossible without direct communication with the professorship. It is about communication at not only lectures, seminars or practical classes, but also when discussing the subjects of students' scientific researches, their participation in conferences, discussions about new literature, etc. The erudition of teachers, their worldview and values define a cultural academic environment in which students are formed as individuals with intellectual and moral virtues.

Quintessence of the University, J. Newman, is that "due to personal communication, it is a place of communication, circulation of thought on the scale of the whole country... No book will convey the delicate nuances of its profession as quickly and confidently as a living dialogue of minds through eyes, gaze, accent, manner, well-placed remark and unexpected turns of free conversation will do" [11, p. 37-39]. Indeed, only a live conversation allows us to discuss and seek answers to numerous questions in search for truth.

The culture of communication has experienced perhaps the biggest challenge due to the COVID-19 pandemic and quarantine restrictions. The requirement of social distance between teachers and students led to the introduction of online learning and the transformation of all types of educational activities using information and communication technologies. K. Robinson is convinced that only creative, competent people who are able to constantly update their knowledge will be able to adapt to rapid changes [14, p. 19]. Creative destruction has covered the sphere of education since the virtualization of educational communicative practices has become a global trend. Is the education system of Ukraine ready for global technological challenges?

It should be noted that the virtual e-learning platform Moodle functions in the educational space of Ivan Franko Lviv National University. Since 2015, teachers have used its educational potential in a mixed form of learning: offline – online – as an auxiliary resource. Firstly, this system presents students with free access to educational and scientific content. Free virtual communication promotes the exchange of knowledge, experience, and creative achievements.

Secondly, it provides interactivity of communication in real time or time chosen by the student. The ability to build a dialogue develops critical and evaluative thinking, which plays an important role in innovative exchanges, cultural borrowing, etc. Thirdly, the Moodle system provides opportunities for individualization of learning, which develops the flexibility of thinking, necessary to realize the creative potential of students.

It is clear that the availability of the Moodle system and access to educational content and the Internet does not guarantee the effectiveness of their use. The potential of the World Wide Web, emphasizes M. Castells, can be used only by those who possess digital competences [7, p. 248]. Therefore, the Ministry of Education and Science of Ukraine introduced the National Digital Literacy Program in 2020.

Use of information and computer technologies and digitization of educational communicative practices is an unprecedented high-tech upgrade in the communicative space of education, which leads to its virtualization. At the same time, university traditions are undergoing transformation. In particular, the culture of communication, the culture of scientific discussions, and the culture of critical assessment of scientific research are being leveled.

According to J. Ortega y Gasset, the transmission of culture is a priority function of university education, along with vocational training, scientific research, and nurturing of new scientists [12, p. 80]. Only by preserving its historical heritage, the University can look to the future with confidence and outline its prospects. "A university, J. Pelikan emphasizes, which... because of its great willingness to "develop" and "look ahead" would neglect its vocation to preserve the "truths of universal wisdom" and be a storehouse of tradition, would lose along with the past and the present, and the future" [13, p. 191]. The social and cultural memory that the University accumulates makes it possible to teach a young person "the entire culture of his time, to open for him with clarity and precision the vast modern world into which his life must be embedded in order to become authentic".

The task of the university was and remains not only the training of a professional at the level of modern science, but also the formation of an educated person as a citizen who identifies himself with the national community. In the implementation of this task, an important role belongs to humanitarian education at the university. However, in the educational space of democratic societies, there is a tendency to reduce the scope of studying social and humanitarian disciplines. If it persists, emphasizes M. Nussbaum, then very soon all the countries of the world will produce generations of useful machines, and not full-fledged citizens, capable of independent thinking and a critical attitude towards. This is one of the reasons why the university program must necessarily include the study of philosophy and other humanities.

One should agree with M. Kwiek's opinion that philosophy feels uncomfortable in higher education. "Philosophy has ceased to conceptualize the institution of the university: to give it a philosophical basis, to justify its mission, to unite its discourses or (as it once was) faculties" [9, p. 1].

Let us give an example from the experience of humanitarianization of education at the Lviv National University. The constitution of the university's national identity is ensured by such mandatory disciplines as philosophy, history of Ukraine, history of Ukrainian culture, and the Ukrainian language. Despite the fact that these courses are read in the amount of 3 ECTS credits (90 hours), there is a reduction in classroom communication between teachers and students to 30-32 hours. In addition to normative humanities courses, there is a wide choice of free-choice disciplines in humanitarianism for students. However, the vast majority of students choose finance and economics or technology courses. This testifies to the pragmatic disposition of the students. But this is also a challenge to the national rootedness of the University, as it limits the

mission of formation of the national elite, preservation of social and national memory, national traditions, etc.

Added to these challenges was the threat of war launched by the Russian Federation against Ukraine. The war put millions of Ukrainians on the verge of life and death. Thousands of internally displaced persons left the occupied territories and hostilities. They lost their jobs, housing, and the opportunity to return to the cities and villages destroyed by the floods. This life tragedy of Ukrainians is accompanied by the pain of the loss of defender soldiers, medics, volunteers and civilians. Despite the trials of the war, the Ukrainian people are indomitable in their desire for Victory and Independence.

Our spiritual strength is nourished by Ukrainian culture, its heroic spirit of the Cossacks, and for now – the courage of the Armed Forces. J. Ortega y Gasset emphasized, that it is culture that saves from a life catastrophe; it allows a person to live in such a way that his life does not become a senseless tragedy or complete savagery. Culture makes it possible to "live at the height of one's time", i.e. "at the height of its ideas and ideas" [12, p.76]. And in modern Ukraine – at the height of its civic purpose.

The Moscow horde, in its fierce hatred to destroy Ukrainian culture, launches rocket attacks on universities in Kharkiv, Poltava, Sumy, Odesa, and Chernihiv. On the eve of the New Year 2023, Taras Shevchenko National University of Kyiv suffered terrible destruction. However, despite constant air raids and shelling, no Ukrainian university has stopped the educational process. In particular, with the beginning of the 2022/2023 academic year, the Lviv National University switched to a mixed form of education – face-to-face and distance learning, having equipped safe shelters.

Culture is learned in the process of direct communication, which forms the spiritual environment of the university community. Unfortunately, two years of COVID-19 isolation and the war in the country with the Moscow horde had a negative impact on communication in the educational process of the University. The main communication tools are not the living word, but online lectures and online practical classes, SMS messages via corporate mail, etc. They usually instrumentalize actions without meaning. Mindlessness becomes the rule of life. Such a situation of thoughtlessness is evident in the massive use of tests in the educational process, which fragment knowledge and thinking.

Unfortunately, the tradition of thorough intellectual work with the textbook is receding into the past. Systematic processing of primary sources replaces their concise presentation. Wikipedia with its informational and technological freedom becomes an authoritative source of knowledge. Undoubtedly, "The Internet is an incredible knowledge base. But at the same time, it is the source and tool of the epidemic of false information. The Internet is making many of us dumber and meaner: behind their keyboards, people argue rather than discuss, hurling insults rather than listening to each other" [10, p. 4]. While the impersonal knowledge of a scientist or teacher is losing its significance, and the oral tradition of educational communication is being supplanted by Internet network communication.

Technologization of the educational process is increasing. Undoubtedly, the use of the latest technologies in the educational process will change the functions of the teacher, but not replace him. This is an illusion: supposedly virtual communicative practices are possible without a teacher. After all, the creation of virtual content depends on the teacher, namely: the preparation of electronic dictionaries, lecture courses and textbooks, as well as the maintenance of a personal educational and professional network. Computer and network technologies allow only to digitize and format the provided information. Instead, the content of electronic resources, their updating with scientific achievements is the teacher's responsibility. The teacher also relies on the

interactive development of the virtual educational network: dialogic presentation of knowledge; questions that require an independent search for an answer, motivation for self-education.

The preservation, transfer and creation of new knowledge belongs to the intellectual traditions of the university. Because of the university, convinced by J. Newman, is the supreme defender of the whole circle of knowledge, he has an undeniable intellectual power [11, p. 123]. The university constantly reproduces its intellectual strength through teaching and scientific research. Their creation takes place within the framework of scientific schools, by posing problems, proposing hypotheses and their experimental verification. Traditionally, hypotheses and experimental results are discussed and critically reevaluated by the scientific community, which serves to increase scientific knowledge.

It should be noted that technological innovations also affected the activities of scientific communities. In the 21st century virtualization of scientific research has become an undeniable fact. The virtual field of science has always existed as an integral part of the paradigm of a specific scientific community. It had a local character and a limited sphere of influence. Thanks to the worldwide Internet and the development of local networks for the collective use of information, a global virtual field of science is being formed, which provides ample opportunities for scientific creativity. After all, experiments have moved to the virtual field of science, and discussions to Internet platforms. From now on, the scientist has unlimited freedom of scientific research, but at the same time he is not answerable to anyone but himself. Society has always protected itself from the arbitrariness of dangerous experiments for humans and the environment by introducing social and legal restrictions.

The university was, is and remains an institution that provides communication not only for the search for truth, but also for the improvement of the spiritual and intellectual life of professors and students. Therefore, noted K. Jaspers, "the manner in which communication takes place at the University is the business of all its members. Vigilant withdrawal into oneself, transformation of communication into friendly meetings that do not commit to anything, transformation of important forms of communication into veiled conventions – this is at the same time always a deterioration of spiritual life" [15, p. 135]. These thoughts of the philosopher are extremely relevant in the conditions of the coronavirus pandemic and war. Social isolation replaces the freedom of direct communication with the technological freedom of virtual communication.

It is impossible not to notice, emphasizes J. Baudrillard, that nowadays we are observing an undisguised attraction to the virtual and technologies related to it. The thing is, the philosopher continues, that the virtual is a sphere where all events take place in a technological mode, simple informativeness, calculation, calculability reigns here. The virtual environment is a homogeneous field of game experimentation with digitized reality [1, p. 31].

Having analyzed the phenomenon of the virtual communicative game, J. Baudrillard emphasizes: "Here they play the game of pretending to talk to each other, listen to each other, communicate, here they play out the most subtle mechanisms of establishing communication... contact for the sake of contact becomes a kind of empty temptation of language, when it is no longer there what to say" [1, p. 283]. Therefore, the function of contact is hypertrophied in information networks. It certifies the connection of two terminals, not two interlocutors. The communication appears only as a network connection check, it stops reporting anything.

Indeed, the tradition of live communication is being replaced by Internet network communication. "Instead of stimulating communication, it exhausts its energies on staging communication. Instead of producing meaning, it spends its energies on staging meaning. Before us is a well-known gigantic process of simulation" [1, p. 191]. Permanent information exchange outside the social context leads to the loss of a sense of reality, to social isolation, to the destruction

of social communication, to the refusal to communicate face to face in real circumstances. This is confirmed by the experience of online learning, in particular at the Lviv National University during 2020-2022, which demonstrated the lack of students' desire to present the acquired knowledge in language. Students prefer visualization of knowledge in the form of slides, essays or written answers in chats. The experience of expressing thoughts is lost, there is insensitivity to words, there is a lack of words. But "everything human must be said", because only in the sphere of speech communication does a person achieve self-understanding, understanding of others, and understanding.

The successful functioning of the university is served by the tradition of discussions in all spheres of its life: scientific, educational, social, moral and spiritual. Instead, virtual communication replaces direct discussions, which affects the culture of discussion, presentation of views, and rational criticism. After all, the culture of discussions requires the search for arguments and counterarguments taking into account social contexts. Today, according to J. Pelikan, free discussions lack the culture of presentation both at the university and outside of it. This culture is often understood as something optional. However, the debates taking place within the walls of the university should be a clear indication that such a culture is in fact the best example to follow [13, p. 106].

A university that prepares an intellectual elite capable of introspection and critical thinking should teach students the Socratic culture of discussion. Therefore, the methodology of Socratic dialogue should occupy a central place in the theory and practice of humanitarian education. Because the main task of humanitarian disciplines is to teach students to think independently, argue reasonably and respect the opinion of the opponent.

A particular threat to university traditions is the narrowing of the intellectual horizon under the influence of the acceleration of information processes. As T. Eriksen emphasizes, unrestrained and a powerful flow of information in our time is ready to fill every gap. "Tiny fragments – informative noil – they fill the gaps, break into logically coherent bodies of knowledge and split them, and as it seems certainly, are pushing out everything that is a little outdated, a little too big or a little slow" [6, p. 7]. In particular, the tradition of analyzing primary sources in the original has been lost in humanitarian studies. This is understandable, because there are numerous translations on the Internet. In addition, students use dubious Internet resources, since they are audio-visual and do not require analytical thinking. Visualization leads to the loss of thoughtful reading and reflection on what is read. But it is humanitarian education that develops imagination and independent thinking, which is so necessary for social progress, freedom of thought and action.

The traditions of the University include not only defending the freedom of pedagogical and scientific creativity, but also social and moral responsibility for educational and scientific results. It should be noted that the academic integrity and responsibility of the teacher is perceived as a duty to the students. Instead, for students, online learning is a virtual game in which, as in any computer game, responsibility is not provided. So online distance learning functions outside the realm of morality. "Apparently", says J. Baudrillard, "there is a sphere of morality, a sphere of the market and a sphere of immorality, a sphere of the game process, where only the event of the game itself and the agreement of the partners regarding its rules are important" [1, p. 16].

Despite the virtualization of educational activities, a modern university is an environment for the intellectual and spiritual life of teachers and students. The university was and is "a place of accumulation of everything that directly concerns the moral culture of the nation" [1, p. 25]. That is why universities are still centers of national and cultural life. The culture of the academic environment and the educational process develop not only personal responsibility, but also care and the ability to sympathize and empathize with other people. The key to the humanization of life is the preservation of moral university traditions, which spread to society through their graduates.

Conclusion. The academic university community was united and is united primarily by national and cultural traditions, ideals of science and intellectual integrity, moral values of respect and trust, traditions of freedom and responsibility, which the classical university transmits from generation to generation. They serve as the basis of the scientific and intellectual life of university education, the dignity and respect of teachers and students. Therefore, in the conditions of global technologization of education, the university should nurture an intellectual elite rooted in the socio-cultural being of the nation, the purpose of which is to establish the continuity of academic traditions in combination with scientific-technological and spiritual-intellectual progress.

References

1. Baudrillard J. Simulacra and simulation. Kyiv: Osnovy, 2004. 230 p.
2. Humboldt von W. About the internal and external organization of higher scientific institutions in Berlin. In the book: *The Idea of the University: An Anthology*. Lviv: Litopys, 2002. P. 25-33.
3. Gadamer H.-G. Truth and method. Basics of philosophical hermeneutics. Kyiv: Universe, 2000. T.2. 480 p.
4. Gatto J. The Hidden History of American Education. Lviv: "DIOR-K" Publishing House, 2016. 448 p.
5. Dzvinchuk D. Education in a historical-philosophical dimension: trends in development and management. Kyiv: Nichlava CJSC, 2006. 378 p.
6. Eriksen T. The tyranny of the moment: fast and slow time in the information age. Lviv: Kalvariya, 2004. 196 p.
7. Castells M. Internet galaxy. Reflections on the Internet, business and society. Kyiv: "Wakler" Publishing House, 2007. 304 p.
8. Kwiek M. National state, globalization and the University as a modern institution. In the book: *The Idea of the University: An Anthology*. Lviv: Litopys, 2002. P. 269-294.
9. Kwiek, Marek. The place of philosophy in the university. Past, present, future. Academic community. URL: https://repozytorium.amu.edu.pl/bitstream/10593/12969/1/Kwiek_Ukrainian_Philosophy_University.pdf (дата звернення: 23.06.2023).
10. Nichols T. Sofa experts. How unlimited access to information makes us dumber. URL: <https://www.litlib.net/bk/118312/read/2> (дата звернення: 23.06.2023).
11. Newman J. The idea of the university. In the book: *The Idea of the University: An Anthology*. Lviv: Litopys, 2002. P. 37-64.
12. Ortega y Gasset Jose. The mission of the University. In the book: *The Idea of the University: An Anthology*. Lviv: Litopys, 2002. P. 67-107.
13. Pelikan J. The idea of a university. Rethinking. Kyiv: Spirit and letter, 2008. 360 p.
14. Robinson K. Education versus talent. The power of creativity. Lviv, Litopys, 2017. 256 p.
15. Jaspers K. The idea of the University. In the book: *The Idea of the University: An Anthology*. Lviv: Litopys, 2002. P. 111-165.
16. ENCYCLOPEDIA. Ivan Franko Lviv National University. In 2 volumes – Volume 1: A-K. Lviv: Ivan Franko LNU. 2011. 716 p.

АКАДЕМІЧНІ ТРАДИЦІЇ УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ ОСВИТИ: ОНЛАЙН ПРОТИ ОФЛАЙН

Людмила Рижак

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра філософії
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

Наталія Жигайло

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

У статті проаналізовано трансформацію університетських академічних традицій в умовах глобальних тенденцій. У восьмидесятих роках ХХ ст. розпочався процес корпоратизації університетської освіти, який став глобальним трендом. Корпоратизація зумовила перехід університету на бізнесові принципи функціонування, в основі яких ринкові цінності. Корпоративний університет започаткував віртуалізацію освіти та дистанційне онлайн-навчання. Запровадження комп'ютерно-інформаційних та Інтернет-мережових технологій в освіту зумовило зміну технологічних засад функціонування Університету. Досліджено вплив глобального тренду ХХІ ст. – діджиталізації освіти – на університетські академічні традиції, зокрема свободу і відповідальність.

З'ясовано, що класичний університет конституювався на засадах академічних традицій, як соціокультурних ціннісних підвалин його діяльності. Стверджується, що відтворенню та збереженню наукових, освітніх і моральних академічних традицій слугувала свобода комунікативного обміну між викладачами та студентами науковими здобутками. Академічні свободи зазнали істотної трансформації. Зокрема, віртуально-мережові технології зумовили утвердження індивідуальної технологічної свободи на противагу соціально-комунікативному змісту свободи. Інноваційна трансформація освіти спричиняє знецінення академічних традицій. Дистанційне онлайн-навчання, з його екранно-мережевою комунікацією, зумовлює знецінення знань, їхню фрагментацію та неспроможне сформувати інтелектуальну свободу особи, її соціально значущі цінності.

Ключові слова: класичний університет, академічні традиції, корпоративний університет, віртуалізація освіти, цифровізація освіти, культура спілкування, свобода, відповідальність.

УДК 101: 37.032

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.48.18>

ОСВІТА ЯК ОСОБЛИВА ФОРМА ФІЛОСОФСЬКОЇ РЕФЛЕКСІЇ

Руслан Рудомьотов

*Запорізький національний університет,
факультет соціології та управління,
кафедра соціальної філософії та управління
вул. Жуковського, 66, 69600, м. Запоріжжя, Україна
<https://orcid.org/0000-0003-3938-2977>*

Потреба філософського дослідження сутності та змісту освіти, як соціокультурного феномену духовного життя соціуму, обумовлена необхідністю його аналізу в призмі методологічних вимог та категоріального апарату філософії, як найбільш фундаментальних основ соціального знання. Це дозволяє стверджувати, що філософія освіти – це не просто черговий опис феномену освітнього знання, а реально працююче поняття.

З погляду філософії, освіта (і виховання) є трансформацією «духу епохи» у структуру свідомості, світогляд. Оскільки філософія постає як граничний вид теоретизування, оскільки вона виходить із ряду інших видів теоретизацій або граничною спільністю предмета, або його граничною фундаментальністю, тож, які б проблеми філософія не досліджувала – онтологічні, гносеологічні, методологічні, необхідно враховувати, що маємо справу з *універсаліями*. Рефлексія є здатність розуму спрямовувати і приводити себе в єдність у процесі взаємодії з різноманітним окремих речей. Сучасною наукою запропоновано величезну кількість класифікацій педагогічних парадигм, що спричиняє ситуацію явної парадигмальної надлишковості та відсутності парадигмальної чіткості в освітньому просторі. Відтак виокремлено основні парадигми освіти: науково-технократична, езотерична, гуманітарна, вітакультурна, які спираються на чітко визначену структуру парадигми і за принципом взаємодоповнення.

Технологізація, цифровізація у сучасному світі створили «суспільство електронного знання» але привели до втрати так званого «порозуміння» та здатності «бачити сенс реальної картини», що у свою чергу викликає потребу у такій освітній парадигмі, яка б відтворювала «суспільство порозуміння». Рефлексія освіти як метод репрезентації досягнень науки розкриває її прогресивний рух, без якого вона не виживе. Але виживає вона тільки в тому випадку, якщо освіта надасть цьому прогресу гуманістичного сенсу. Науковий та технічний прогрес мають бути підпорядковані гуманістичній стратегії, повинні бути органічно пронизані духом соціальної корисності та демократичності. Їхня кінцева мета – всебічний і найбільш повний розвиток можливостей та здібностей, закладених природою в людині.

Ключові слова: філософія освіти, рефлексія, універсалії, основні парадигми освіти, «суспільство порозуміння».

З початком розвитку теоретичного знання інтелектуальне та духовне буття людства збагатилось таким фундаментальним феноменом у його структурній організації як освіта, детермінуючим завданням якого, виступала репрезентація досягнень зароджуваного наукового знання у свідомості соціуму. Навряд чи у сфері духовного виробництва суспільства можна знайти більш цінний скарб, який можна порівняти за своєю значимістю з наукою та освітою. Це дві взаємопов'язані сфери інтелектуальної власності людства, які розкривають рух його допитливого розуму у пізнанні таємниць природи та донесення їх до свідомості

соціуму. Якщо наука це відображення процесу пізнання вглиб, то освіта – вшир. За змістом – цей рух різноспрямований, але по суті він діалектично взаємопов'язаний.

Потреба філософського дослідження сутності та змісту освіти, як соціокультурного феномену духовного життя соціуму, обумовлена необхідністю його аналізу в призмі методологічних вимог та категоріального апарату філософії, як найбільш фундаментальних основ соціального знання. Це дозволяє стверджувати, що філософія освіти – це не просто черговий опис феномену освітнього знання, а реально працююче поняття. І завдання соціальної філософії зводиться до доказу правомірності буття цього працюючого поняття та його осмислення.

Розвиток актуальних тенденцій філософської, педагогічної, психологічної, лінгвістичної думки, а також теоретичних напрямків, що досліджують проблеми освіти, свідчать про необхідність вироблення узагальнюючої теорії освіти, на основі інтеграції конструктивних концепцій, напрацьованих у науках. Складність вирішення поставленої проблеми полягає в тому, що ці науки в основному виявилися орієнтованими на парадигму фрагментарності. Долаючи цю обмеженість і виникла філософія освіти, як особливий вид рефлексії цього знання.

Узагальнюючи всю попередню теоретичну та практичну діяльність соціуму з проблем пізнання, трансляції нових знань до свідомості соціуму, формуванню шкіл, академій, підготовці освічених спеціалістів, відомий швейцарський педагог демократ І.Г. Песталоцці (1746–1827 рр.) увів у науковий обіг термін «освіта», який у дослівному перекладі означає формування образу [4]. Оскільки автор цього терміна педагог, засновник теорії початкового навчання, це дозволило педагогіці стверджувати, що область її освіти предмет, всі інші дисципліни, які претендують на дослідження проблем освіти не мають жодної підстави до цього. Це і загаяло в метафізичний глухий кут багатий зміст даного соціокультурного феномену, що не сприяло його всебічному охопленню.

Багато авторів, які займаються філософією освіти, досить об'єктивно та оригінально довели правомірність її існування як культурної матриці епохи: «З погляду філософії, освіта (і виховання) є трансформацією «духу епохи» у структуру свідомості, світогляд, духовний світ, культуру і загальне єство особистості» [6, с. 15].

Оскільки філософія постає як граничний вид теоретизування, оскільки вона виходить із ряду інших видів теоретизацій або граничною спільністю предмета, або його граничною фундаментальністю («граничні підстави»), або граничним способом самого теоретизування (рефлексивність філософського мислення), або граничністю завдання (критика сущого з позицій належного), або різними поєднаннями цих рис. Цим філософія, безперечно, відрізняється від будь-якої конкретної науки, у нашому випадку, досліджує освіту. Які б проблеми філософія не досліджувала – онтологічні, гносеологічні, методологічні, необхідно враховувати, що маємо справу з *універсаліями*.

Усі філософські універсалії є ціннісні за природою та аксіологічна складова їх змісту завжди носить найбільш граничний, універсальний характер. Тому багато дослідників освіти перш за все починають із пояснення змісту як соціокультурного феномена. Тут можна виділити роботи В.П. Андрущенка, В.П. Беха, Ю.В. Бех, М.Н. Бойченко, В.Г. Воронкової, Л.В. Губернського, Р.О. Додонова, А.Є. Конверського, Л.Д. Кривеги, В.О. Огнев'юка, Д.Б. Свириденка, І.Г. Утюз та багатьох інших. У західній філософії можна виділити роботи Дж. Брунера, М. Вебера, Б.Л. Вульфсона, Г. Гадамера, Г. Гофмана, Е. Дюркгейма, Г. Зімеля, Ф. Клумбса, В. Франкла, М. Фуко, М. Шіллера та інших.

Завдання полягає в тому, щоб охопити всі параметри та джерела еволюції освіти, що, звичайно, характерно саме для філософського осмислення будь-якої реальності. Але

головне – об'єднати ці фактори у систему історичного знання про освіту, в якій окремі матеріальні, духовні, теоретичні складові виступають як моменти єдиного процесу розвитку наукового знання.

Рефлектуючи умови та результати пізнання зовнішнього світу, розум приходить до внутрішнього самопізнання. Рефлексія є здатність розуму спрямовувати і приводити себе в єдність у процесі взаємодії з різноманітним окремих речей. Рефлексія формує умови можливості пам'яті: речі зберігаються у фонді розуму як структури його рефлексивних актів щодо даних речей, до кожної нової речі відповідає специфічна нова рефлексивна структура, тобто її уявний образ, чи ідея. З допомогою рефлексії ідей розуму утворюється його ієрархічна система.

Причиною рефлексії в архаїчному мисленні (на тотемістичному етапі) є міфологічний "механізм" оборотництва – міметичного ставлення до образу інших істот у вигляді перетворення на їх тіла. Онтологічна роль рефлексії у здійсненні цілісного космосу, а також пошуки людиною завдяки рефлексії свого місця у космосі.

Дані трактування отримує своє класичне дискурсивно-логічне закріплення у вченні Аристотеля (Аристотель Стагірит 384–322 роки до н. е.) про нерухомий Розум-Першопричини, що мислить сам себе. Рефлексивне визначення Стагіритом філософії як "мислення мислення", коли мислення покладається одночасно як предмет і як метод самого себе, прямо виводиться з його концепції абсолютної рефлексії, що розуміється спільно в гносеологічному, онтологічному, теологічному та космологічному сенсах.

У філософії Сократа звертається увага на гносеологічний, психологічний та етичний аспекти проблеми рефлексії. Сократ прийняв заклик дельфійського Аполлона "Пізнай самого себе" як керівництво до дії насамперед у формі приборкання мимовільної "зухвалості", що відхиляє вчинки людини від виконання волі язичницьких богів. Принцип самопізнання розуміється у Сократа як відмова від зовнішніх космологічних інтуїцій його попередників-натурфілософів та звернення до внутрішнього світу людини, яка усвідомлює своє божественне походження. В цьому сенсі самопізнання є чеснотою, а рефлексія сприймається як категорія етики та педагогіки (пайдейї), що займається виправленням спотворень ідеального стану душі. Однак Сократу не вдалося створити класичну систему освіти. Це зробив його учень Платон.

Платон продовжує гносеологічну тенденцію Сократа, констатує наявність рефлексії в акті "знання знання", коли знання звернене на себе. Разом з тим Платон зумів збагатити вчення про рефлексію, об'єднавши посилки космологічного інтуїтивізму натурфілософів та софістично-сократівського дискурсу, внаслідок чого склалася його позитивна концепція діалектики, у якій істотну системотворчу роль відіграє рефлексія. У "міфі про печеру" (діалог "Держава") Платон визначає діалектику як "мистецтво звернення" від тіней до світла як справжнього джерела походження всіх речей. З когнітивної точки зору, діалектика, за Платоном, є "вершина всіх знань", оскільки вона одна здатна зводити отримані іншими науками результати до єдності, рефлектуючи їхню сутність. У платонівському "Тімеї" рефлексія має принципове космоупоряджувальне значення: космос як чуттєво-сприйманий бог є образом бога, що осягає свій розум, матеріалізованим відображенням абсолютної деміургічної діяльності.

Для стоїцизму характерне уявлення рефлексії в єдиному космічному циклі вогняного дихання пневми, що поширюється в відцентровому та доцентровому напрямках і пронизує весь світовий організм. Відбиваючись від космічної периферії і зосереджуючись у центрі, пневма постає як Логос – іманентний природний закон і самопороджувальна сила, що виливає "розумне насіння", яким породжується і гармонізується різноманіття речей у цілісному космосі.

Рефлексія у філософії Епікура передбачається, але не тільки розуму, що виконує швидше службову роль, а в теорії чуттєвого пізнання, в концепції атомарних закінчень і, особливо, в загальному відчутті щастя – в атараксії, або спокої душі, зверненої до себе на тлі бурливих ірраціональних впливів довкілля. Так у доктрині Епікура відобразився образ індивідуальної людини епохи еллінізму, який обирає свободу як мету життя мудреця; рефлексія в рамках цього настрою набуває рис екзистенційного, життєво-практичного сенсу – для щастя людині достатньо самого себе. Якщо Стародавня Греція дала світові зразки розвитку теоретичного знання, то її недолік був слабкий зв'язок з практикою, матеріалізацією ідей, втіленням їх у структуру суспільного виробництва.

В епоху середньовічного теоцентризму розуміння рефлексії та ставлення до неї починає кардинально змінюватись. Якщо в античності поняття рефлексії так чи інакше тематизується в контексті космологічного вчення про еманацию, то в Середньовіччі воно тлумачиться у світлі доктрини креаціонізму. Тут людина створена Богом за Його образу та подобу особистим вольовим актом вільного дарування. У вченні Августина креаціоністський догмат поєднується з елементами неоплатонізму, що створює теологічні проблеми при розмежуванні з пантеїзмом. Августин допускає перед існування ідей творіння в гіпостазованому розумі Творця, до яких має долучитися кінцевий людський розум, що є рецидивом платонічної теорії ідей у межах середньовічної релігійно-філософської парадигми.

В епоху Відродження виникає гуманістичний світогляд, в якому людина представлена як найвища цінність; цей світогляд зіграв доленосну роль формуванні загальнолюдських цінностей, у розвитку духовної культури та освіти, з яким сьогодні пов'язані майбутнє людства та науки. Епоха Ренесансу стала прологом Нового часу: у цей період відроджується вільна від теології філософія, звернена до природних та соціальних проблем, починає формуватися нова наукова картина світу на основі геліоцентричної системи Коперника. Як у середньовіччі філософія орієнтувалася на релігію, так у Новий час її орієнтиром стала наука.

Кант сприйняв від науки Нового часу, уявлення про її об'єкт – механічний макрооб'єкт – що рухається з невеликою швидкістю, а також уявлення про простір і час як про порожні вмістилища, де переміщуються тіла. Ним був сприйнятий і феноменологічний підхід Ньютона. Але найголовніше – Кант звернув увагу на експериментальний характер науки. Філософська рефлексія, спрямована на осмислення всіх цих феноменів, сприяла народженню нової – кантівської філософії.

Традиції філософської рефлексії освіти виступають у новій іпостасі у філософії Гегеля. Насамперед він включив поняття освіти у свою всеосяжну систему, розглядаючи її як сходження індивідуального духу до загального і, абсолютизує цей момент як сутність освіти. Він визначає природу освіти як процес руху «Я» у все загальному. Освіта виступає в нього як підйом індивіда до загального досвіду та знання.

Ідеї класичної універсальної освіченості (тобто традиціоналізму) широко підтримали представники логічного позитивізму О. Конт, Дж. Мілль, Г. Спенсер, спираючись на дані «позитивістських» наук. Виділивши в людині дві структури – біологічну та соціальну – вони дійшли до висновку, що його сутність визначають дві характерні риси: біологізм та соціологізм. Це дозволило їм розглядати людину як ланку у розвитку природного світу, а отже пізнати її сутність можна лише через її природу. Але всі природні здібності його: здібності розуму, серця, волі реалізуються у суспільному житті.

Ранній капіталізм зумів надати освіті глибший теоретичний характер, та капіталізм XIX століття виявилось більш практичним. Розвиваючи швидкими темпами матеріальну культуру, вони дійшли ідеї використання науки у практиці формування

індустріального суспільства, фактично – перетворення науки на безпосередню продуктивну силу суспільства.

Наука детермінує зміст освіти, а останнє не сліпо відбиває інновації у науці, вона має відносну самостійність, тобто має важелі взаємодії на хід розвитку наукового знання, яке згодом і транслює. Формуючи внутрішній світ суб'єкта, його світоглядні установки, освіта, за своєю людиною мірністю, ширше, ніж наука. Відносна самостійність освіти полягає у розвитку методології, за допомогою якої транслюються наукові знання, у формуванні системи суб'єктно-суб'єктних відносин як комунікативного процесу. Але змістовну частину освіта черпає з науки. Наука постійно розширює пізнання людиною навколишнього світу вглиб.

XX століття породило багато ідей щодо сутності та змісту сучасної парадигми освіти. Це привело дослідників освіти до плюралізму парадигм. Але якщо розглядати парадигму як системно-структурне явище, виходити з раніше сформульованого поняття «освітня парадигма», то вона має бути моно. Парадигма висловлює експліцитно те, що в освіті закладено імпліцитно. У ньому є багато різних зрізів, аспектів. Ось ці зрізи, аспекти і зводяться сьогодні до рангу самостійної сутності сучасних парадигм освіти.

Сучасною наукою запропоновано величезну кількість класифікацій педагогічних парадигм, що спричиняє ситуацію явної парадигмальної надлишковості та відсутність парадигмальної чіткості в освітньому просторі. Відтак виокремлено основні парадигми освіти: науково-технократична, езотерична, гуманітарна, вітакультурна, які спираються на чітко визначену структуру парадигми і за принципом взаємодоповнення, характеризують освіту як складну, відкриту, нелінійну соціальну систему, соціальний інститут і сферу духовного виробництва [3].

Науково-технократична, або сцієнтистська парадигма: учень – об'єкт безперервного педагогічного впливу та виконавець чітко визначених соціальних функцій, котрий покликаний засвоювати і відтворювати наукові знання в зовні заданій методичній послідовності під девізом: «знання – сила!». *Езотерична парадигма:* опрацьована упродовж віків у східноазійській традиції освітнього та філософського практикування. Учень – генератор і творець погаємної Мудрості, орган інформаційної взаємодії із Всесвітом, котрий під охоронним впливом Учителя йде і приєднується до незмінної, вічної Істини, змінює свої людські якості під девізом: «усвідомлення сила!». *Гуманітарна парадигма:* учень – суб'єкт пізнання і соціальної взаємодії, котрий оволодіває багатозначною істиною, стає гуманною особистістю-громадянином у постійному діалозі й полілозі з педагогом у ситуації їхньої вартісно-сміслові рівності та під девізом: «пізнання – сила!». *Вітакультурна парадигма:* учень – професійний освітянин, тобто учасник організованого культуро творення, котре здійснюється у паритетній спів діяльності та розвивальній взаємодії з учителем та іншими учнями і спричинює його саморозвиток як суб'єкта, особистості, індивідуальності та універсума під девізом: «творення – сила!» [3].

Ведучи мову про філософію освіти, можна відзначити, що тут немає стійкої її експлікації. Робляться спроби доказу міжнародної ідеальної моделі освіти. Але один із найавторитетніших українських фахівців у галузі філософії освіти, професор В.П. Андрущенко вважає одним з освітніх міфів є «міф про те, що нібито існує міжнародна ідеальна модель освіти, яку необхідно лише належним чином освоїти та впровадити в наше освітнє середовище... «ідеальної моделі освіти немає» [2, с. 186]. Освіта як процес трансляції духовних цінностей соціуму є одним з оптимальних та інтенсивних каналів входження людини у світ культури, остання виражає міру його розвитку, міру цивілізованості. Саме в процесі освіти людина освоює культурні цінності, зразки поведінки та діяльності, а також усталені форми суспільних відносин, набуває соціокультурних норм.

У той час як найбільш розвинені країни світу мають амбітні економічні плани на майбутнє, у таких країнах як Колумбія, Сирія, Туреччина, Україна, Індія, Пакистан, Ізраїль, Палестина, Лівія досі продовжуються військові протистояння, що призводять до систематичної загибелі місцевого населення... На перший погляд може бути неочевидним зв'язок між освітою та військовими протистояннями, що обумовлені соціальними конфліктами, оскільки традиційно освітня галузь виконує функції, які пов'язані з розвитком інтелектуального потенціалу людини. В умовах будь-яких соціальних негараздів, спричинених війною, освіта зазвичай сприймається як дещо другорядне, адже своєрідну першість у цьому плані посідає безпека членів суспільства, що, у випадку зовнішньої агресії, досягається за рахунок боєздатності місцевих військових підрозділів [5].

Як зазначає В. Андрущенко, освіта є потужним засобом формування неконфліктної свідомості, миролюбного світогляду, що дозволяє у подальшому його носіям реалізовувати принцип миру у політичній, державній, професійній діяльності. Навчання розв'язанню конфліктів сконцентроване на соціально-поведінкових проявах конфліктів. Така освіта зорієнтована на формування умінь вирішення міжособистісних конфліктів техніками переговорів та посередництва, а також на вироблення вмінь налагодження комунікацій шляхом активного слухання, визначення потреб, розділення фактів та емоційних висновків [1, с. 38-40]. Виникає потреба створення такої освітньої парадигми, яка б відтворювала «суспільство порозуміння».

Якщо для реалізації концепції «суспільства знань» ключовим є засвоєння фаху через набуття практично значущих компетентностей випускниками вищих навчальних закладів, то для «суспільства порозуміння» пріоритетним є засвоєння гуманістичних цінностей, відношення до людини як до кінцевої мети, а не як до засобу у досягненні певних цілей [5].

Висновки. Рефлексія освіти як метод репрезентації досягнень науки розкриває її прогресивний рух, без якого вона не виживе. Але виживає вона тільки в тому випадку, якщо освіта надасть цьому прогресу гуманістичного сенсу. Науковий та технічний прогрес мають бути підпорядковані гуманістичній стратегії, повинні бути органічно пронизані духом соціальної корисності та демократичності. Їхня кінцева мета – всебічний і найбільш повний розвиток можливостей та здібностей, закладених природою в людині.

Технологізація, цифровізація у сучасному світі створили «суспільство електронного знання» але привели до втрати так званого «порозуміння» та здатності «бачити сенс реальної картини», що у свою чергу викликає потребу у такій освітній парадигмі, яка б відтворювала «суспільство порозуміння».

Список використаної літератури

1. Андрущенко В.П. Цивілізаційна цінність миру в освітньому контексті. *Освіта для миру: збірник наукових праць*. Київ: Юрка Любченка, Т.1., 2019. С. 37-50.
2. Андрущенко В. П. Реальність освіти: проблеми де міфологізації, *Практична філософія*. 2001. № 1. С. 185-197.
3. Крисоватий А. Основні парадигми освіти та їх сутнісна характеристика. *Психологія і суспільство, [S.l.]*, n. 1(59), p. 114-121, sep. 2017. URL: <http://pis.wunu.edu.ua/index.php/uapis/article/view/746/746> (дата звернення: 05 червня 2023)
4. Малород А., Засновник народної школи, URL: http://pmu.in.ua/virtual-exhibitions/pestalocci_270_rokiv/ (дата звернення: 05 червня 2023)
5. Українська освіта в умовах війни : монографія / за наук. ред. С.О. Терещицого. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2020. 234 с. URL: <https://enpuir.npu.edu>

ua/bitstream/handle/123456789/33758/Ukrainian%20education_2020.pdf;jsessionid=99B951FA82F598FF383AE25848014F34?sequence=1 (дата звернення: 05 червня 2023)

6. Філософія освіти / за наук. ред. академіка В. П. Андрущенка. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. 348 с.

EDUCATION AS A SPECIAL FORM OF PHILOSOPHICAL REFLECTION

Ruslan Rudomotov

*Zaporizhzhia National University,
Faculty of Sociology and Management,
Department of Social Philosophy and Management
Zhukovsky str., 66, 69600, Zaporizhzhia, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0003-3938-2977>*

The need for a philosophical study of the essence and content of education, as a sociocultural phenomenon of the spiritual life of society, is due to the need for its analysis in the prism of methodological requirements and the categorical apparatus of philosophy, as the most fundamental foundations of social knowledge. This allows us to assert that the philosophy of education is not just another description of the phenomenon of educational knowledge, but a real working concept.

From the point of view of philosophy, education (and upbringing) is the transformation of the "spirit of the age" into a structure of consciousness, a worldview. Since philosophy appears as a marginal type of theorizing, since it emerges from a number of other types of theorizing either by the marginal commonality of the subject or by its marginal fundamentality, then whatever problems philosophy investigates – ontological, epistemological, methodological – it is necessary to take into account that we are dealing with universals. Reflection is the ability of the mind to direct and bring itself into unity in the process of interaction with a variety of individual things. Modern science has proposed a huge number of classifications of pedagogical paradigms, which causes a situation of obvious paradigmatic redundancy and lack of paradigmatic clarity in the educational space. Therefore, the main paradigms of education are singled out: scientific-technocratic, esoteric, humanitarian, vita-cultural, which are based on a clearly defined structure of the paradigm and on the principle of mutual complementarity.

Technologization, digitalization in the modern world created a "society of electronic knowledge" but led to the loss of the so-called "understanding" and the ability to "see the meaning of the real picture", which in turn causes the need for such an educational paradigm that would reproduce the "society of understanding". Reflection on education as a method of representing the achievements of science reveals its progressive movement, without which it cannot survive. But it survives only if education gives this progress a humanistic meaning. Scientific and technical progress must be subordinated to a humanistic strategy, must be organically imbued with the spirit of social utility and democracy. Their ultimate goal is the comprehensive and most complete development of opportunities and abilities laid down by nature in a person.

Key words: philosophy of education, reflection, universals, main paradigms of education, "society of understanding".

УДК 141+7.011

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.48.19>

ПОНЯТТЯ «МІМЕЗИС» У ТВОРАХ ДАВНЬОГРЕЦЬКИХ МИСЛИТЕЛІВ

Анна Труфанова

*Донецький національний університет імені Василя Стуса,
юридичний факультет, кафедра теорії, історії держави і права та філософії права
вул. Симона Петлюри, 2, 21050, м. Вінниця, Україна
<https://orcid.org/0000-0003-1110-9186>*

У статті досліджується виникнення, розвиток та значення поняття «мімезис». Мімезис – термін, який використовується у філософії, естетиці та літературознавстві. Теорія наслідування описує процес наслідування, імітації, за допомогою якого художники зображують та інтерпретують світ. У світовій філософії мімезис – це не літературний прийом чи техніка, а радше спосіб глибокого філософського розуміння і пізнання художнього твору. Слово «мімезис» походить від давньогрецького слова, що означає «наслідування» або «уявлення» у звичайній мові. Підвалини використання та тлумачення поняття мімезису заклали філософи Платон та Аристотель. Вони застосовували цей термін у своїх естетичних теоріях і розвинули його визначення до того сенсу, який ми використовуємо сьогодні. Філософ Демокріт розглядав мімезис або ж наслідування як основу будь-якої діяльності людини. Зберігся наступний фрагмент його висловів: «Від тварин ми шляхом наслідування навчилися найважливішим справам: [а саме, ми учні] павука в ткацькому та кравецькому ремеслах, ластівок у побудові жител та [учні] співчих птахів, лебедів та солов'я у співі» [3, 1]. «Мімезис» в мистецтві не зводиться лише до копіювання, уподібнення і відтворення, поняття наслідування також є ширшим, ніж поняття дублювання, це відтворення за допомогою використання філософських методів та уявлень. У міметичному дійстві людина імітує явища природи, схеми поведінки. Система наслідувань подібностей у світі мистецтва співвідноситься із системою наслідувань подібностей у реальному світі. Тим самим через явище мімезису в мистецтві відбувається відтворення світу.

Ключові слова: концепт мімезису, мистецтво, естетика, Платон, Аристотель, Демокріт.

Актуальність проблеми. Доктрина наслідування як загального принципу мистецтва, що зберігалася аж до XVIII ст., не є просто платонівською та аристотелівською доктриною; це грецьке явище як таке. Ставлення під сумнів і применшення значення явища мімезису, властиве тому, як ми його розуміємо сьогодні, почалося в романтизмі. Основне заперечення цієї доктрини стосується саме удаваного раціонального погляду Платона, який забороняє визнавати справжню природу мистецтва, його відношення до природної та ідеальної реальності, а також творчу чи виразну винахідливість митця. Важливо показати необґрунтованість цієї критики та довести справедливість поглядів Платона в тому, що «копіювати – не означає бути рабом», і показати, що сучасна естетична фантазія та самовираження не можуть ігнорувати наслідувальні елементи в мистецтві, а також знайти доцільне застосування концепту «мімезис» як в сучасному літературознавстві, так і в сучасній естетиці і філософії. З метою збереження прийомів міметичного відтворення важливо запобігати сліпому наслідуванню, звички до уподібнення, симуляції, пасивного сприймання, адже тоді мімезис переходить у мімікрію – здатність до зовнішньої поверхової імітації. Раціональне філософське мислення – ключ до творення глибоких мистецьких робіт, які містять в собі насамперед самоствердження і потяг до креативності, оригінальність

інтерпретації, що поєднані з наслідуванням класичних традицій і правил, запозиченням досвіду і практик. Саме через мімесис у мистецтві відбувається творення нового світу. Метою філософського дослідження є виявлення значення, показання специфіки тлумачення поняття «мімесис» з античних часів і до сьогодні та розгляд впливу його історичної еволюції на європейську естетичну думку.

Аналіз наукових публікацій. Поняття мімесису має своє давнє походження в античній філософії. Платон уперше став трактувати концепт «мімесис» в історії грецької теорії мистецтва, підходячи до визначення мімесису в декількох книгах «Держави», саме йому належить розуміння ідеї, образу, фантому тощо. Хоча, вірогідно, ним активно користувалися й до Платона. У зв'язку з цим можна згадати «Гімн Аполлону», в якому йшлося про співців і танцюристів, які вміють наслідувати пісні й танці людей, адже ритуальний танцюрист виражав силу самих богів. Тобто, його дії не зводилися до відтворення, а мали вираз внутрішньої дії, яка мала б збігатися із божественною [2, с. 5]. Одним із перших творів у світовій філософсько-естетичній літературі, в якому висунуто принцип мімесису є «Поетика» Аристотеля (335 р. до н.е.). За стародавньою легендою філософом Демокритом було написано багато книг про малу світобудову і велику світобудову, а також книга про живопис, в яких розкривалося поняття мімесису, але, на жаль, вони не збереглися до наших днів. Аналізуючи наукові доробки, поняттю мімесису присвячено багато світових філософських наукових праць таких вчених як Г.Г. Гадамер, Е. Аuerбах, Р. Арнхейм, Т. Адорно, К. Вульф, О.Б. Дубова, В.В.Бичков, А.Ф. Лосев, Д.О. Хорошилов та інших. Дослідження філософських текстів Аристотеля щодо розуміння значення концепту «мімесис» проводили Ніл Міллер і Джон Доллард у своїй книзі «Соціальне навчання та імітація» (1941). Як пояснювальний принцип мімесис вперше став використовуватися в рамках нарративної психології (Брунер, 2005) і теорії соціальних уявлень (Флік, 1995), хоча в більш вузькому значенні поняття наслідування обговорювалося в наукових працях кінця XIX століття.

I. Етимологія та тлумачення терміну «мімесис» у давньогрецькій філософії

Коли греки класичного періоду хотіли охарактеризувати основну природу живопису та скульптури, поезії та музики, танцю та театру, тобто речей, які ми сьогодні називаємо творами мистецтва, більшість із них погоджувалися, що такі речі були мімематами (в однині мімема), тобто результатом діяльності, яку вони назвали мімесисом. Що ж таке мімема і які види діяльності позначалися мімесисом згідно з античним світоглядом? Традиційно англійське слово «імітація» використовується, хоча й неточно, для перекладу грецького слова *mimesis*, а філософське обговорення явища, що позначається *mimesis*, зазвичай називається «теорією імітації». Однак теорія мімесису не була добре сформульованою теорією, а була скоріше фундаментальним поглядом, який поділяли більшість авторів, філософів та взагалі освічена аудиторія в класичний період античності і навіть пізніше. Також не було чіткого термінологічного використання слова. Кілька слів використовувалися більш-менш синонімічно, як, наприклад, *μίμημα* (імітація), *εἶκον* (образ), *ὁμοίωμα* (подібність).

Теорія мімесису зараз вважається найдавнішою теорією мистецтва. Але теорія мімесису, про яку написано в стародавніх текстах, не є теорією мистецтва в сучасному розумінні; це скоріше теорія образного сприйняття та репрезентації. Основна відмінність стародавньої теорії мімесису полягала в відмінності між мімематами та реальними речами. Наприклад, будинок – це реальна річ, тоді як картина або скульптура, що зображує будинок, – це мімема (річ, яка виглядає як будинок, але не є будинком). І музичний твір, який при звучанні передає смуток, не є справжнім чи несправжнім (вираженням) смутку, а лише справляє враження смутку. Мімема як річ є своєрідним транспортним засобом для

«створених людиною снів для тих, хто не спить», як це сугестивно формулює Платон, – «ні сон, ні мімема не є реальністю» [7, с. 22].

Вчений В. Татаркевич виділяє чотири основні історичні значення для грецького слова «мімезис» у класичний період: первинне (обрядове), наслідування способу дії природи (за Демокритом), просте копіювання (за Платоном), творче відтворення (за Аристотелем) [1, с. 1]. Для Демокріта мімезис – це скоріше технічний, ніж естетичний термін. Демокріт говорив, що мистецтву люди навчились у природи у вищих формах її розвитку, тобто у тварин. Пліній Старший також підтримував і розвивав цю думку. Демокріт привніс до філософії Платона ідею творчого безумства, розглядаючи її матеріалістично. Платон не сприймав філософію і вчення Демокріта, за легендами він скупляв і спалював його книги і не згадав як філософа Демокріта у своїх «Діалогах». У Платона зустрічається старе обрядове значення терміна «мімезис», але поступово під впливом Сократа він починає застосовувати його по відношенню до скульптури, живопису та поезії. Мімезис стає у Платона актом пасивного копіювання зовнішньої сторони (видимості) речей. На його думку, наслідування – це не той шлях, який веде до істини. Аристотель трансформував платонівську теорію, стверджуючи, що, відтворюючи речі, мистецтво може уявити їх красивішими чи потворнішими, ніж вони є, що може обмежитися їх загальними, типовими, необхідними властивостями. Він говорив, що поет, як і художник, або «має зображати речі такими, якими вони були або є, або такими, як про них говорять і думають, або якими вони мають бути» [1, с. 1]. Платон, підходячи до визначення мімезису в декількох книгах «Держави», не має прямого наміру розкривати термін тільки з мистецької позиції. Натомість там ідеться про ідеал державного устрою, справедливості, природу пізнання, виховання. Коли Сократ говорить про правителів-філософів, то зазначає, що мудрість цих громадян полягає у плеканні кращої частини їхньої душі (розуму), чим і належить керуватися. В державі кожен має слідувати принципам власної природи й слугувати загальному благу. Платон пов'язує з мімезисом емоційне вдоволення та хибу на відміну від розумного життя. Одним із перших смислів Платонового розуміння мімезису є навчання [2, с. 11].

II. Мімезис як принцип творення мистецтва

Платон робить наслідування загальним принципом мистецтва. Навіть музика і танець є для нього по суті наслідувальними мистецтвами. Аристотель перейняв ідею наслідування від свого вчителя Платона, і хоча він дещо змінив її, вона зберегла таке ж фундаментальне значення в його теорії мистецтва. Аристотель у «Поетиці» писав, що людині від народження властиве наслідування, яке дає їй насолоду [3, с. 1]. В своєму творі «Поетика» Аристотель зосередив увагу на тому, що мімезис є загальним принципом, який охоплює сферу того, що пізніше було названо «витонченим мистецтвом». У наслідуванні вбачалася не лише родова характеристика, але й джерело видової специфіки на відміну від інших форм техне.

До наслідувальних мистецтв Аристотель відносить основні роди поезії («епічна та трагічна поезія, а також комедія та дифірамбічна поезія»); інструментальну музику, танець, живопис. Поєднує всі ці види мистецтва мімезис. Згідно з Аристотелем всі наслідувальні мистецтва поділяються відповідно до того що вони наслідують (предмету наслідування), і засобам, в яких відбувається наслідування. Живопис і скульптура «наслідують багато речей при відтворенні їх у фарбах і формах». Танцівники за допомогою виразних ритмічних рухів відтворюють характери, душевні стани та дії. Музика є прямою копією характеру: «у ритмі та мелодіях ми маємо найбільш реалістичне наслідування гніву, сміливості тощо». Види мистецтва диференціюються на предмет наслідування відповідно до етичних якостей дійових осіб. Музика є для Аристотеля найбільшим мистецтвом наслідування

як пряме відтворення характеру митця, його моральних якостей і схильностей розуму. В цілому предметом наслідування мистецтва є дії людей, але не просто дії, а вчинки, які є проявом їх морального характеру.

Невипадково Аристотель говорить, що наслідувальна здатність музики унікальна. Музика для нього є не тільки найбільш сильний засіб впливу на етичний склад душі, але і найточніша подоба самої душі. А душа, згідно з Аристотелем, – початок живого, його природа та принцип руху. Таким чином, у розумінні предмета наслідування у Аристотеля на відміну від Платона скрізь є акцент на процесі становлення. Для Платона, який вважав предметом наслідування «речі, що відбулися», найбільш наслідувальними з мистецтв є візуальні (живопис, скульптура тощо). Для Аристотеля візуальні мистецтва через фігури і фарби скоріше позначають моральні якості, ніж їх відтворюють [4, с. 235]. Однак твір скульптури чи живопису – не суто умовний знак морального характеру. Це «природний» знак – зовнішня форма, що цілком «портретно» відтворює (зображує) стан душі [4, с. 236]. Для Аристотеля душа і тіло, внутрішнє і зовнішнє істотно пов'язані, будь-який зовнішній прояв пов'язаний з внутрішнім значенням. Тож і в скульптурі, і в живописі ми маємо справу зі сферою відтворення, відображення людської природи. Але живопис і скульптура зосереджені на статичних об'єктах, засоби цих мистецтв обмежують їх наслідувальну здатність, тоді як музика і танець відтворюють життя душі досконаліше, оскільки вона перебуває в русі. Пластичні мистецтва фіксують момент, тобто застиглий рух. Ступінь передачі руху і його становлення і є ступенем наслідування для Аристотеля.

Предметом наслідування для мистецтва є людська природа. Природа людини, її призначення, реалізуються через її вчинки та дії. Мистецтво державного управління за Аристотелем допомагає людині стати «політичною твариною». «Витончене» ж мистецтво представляє сенс людського буття, його призначення і мету для споглядання, задовольняючи цим потребу людини у пізнанні, яка об'єктивно стосується її природи. Ціль мистецтва – пізнання особливого роду, пізнання не філософське, але таке, що щонайменше відноситься до суті речей. І не лише пізнання, а й «деякий випадок задоволення», – вважає Аристотель [6, с. 23]. На відміну від Платона він не розглядає мистецтво як несерйозну розвагу, безглузду гру, рід відпочинку; це раціональна насолода, в якій досконалий відпочинок поєднується з «досконалою енергією». Розуміння мети мистецтва є найважливішим моментом аналізу всієї теорії мистецтва Аристотеля. Проблема мімесису як принципу обґрунтування автономії мистецтва, по суті, і постає як проблема мети мистецтва. Мета мистецтва має бути зрозуміла як його внутрішня, об'єктивна мета, як конструктивний момент його формального аналізу, що реалізується в формі художнього твору. Природний об'єкт досягає своєї мети в результаті розвитку. Витвір мистецтва досягає своєї мети в результаті творчості, що відбувається заради певної мети, яка визначає і характер творчості, і форму художнього твору (організму).

III. Значення концепту «мімесис» для давньогрецької філософії

Аристотель, як і Платон, дивиться на мистецтво крізь призму концепту «мімесису» і так само протиставляє його таким типам пізнання, як наука чи історія, позаяк вони асоціюються з істиною та реальністю [2, с. 5]. Тому Аристотель розглядає мімесис як цілком самодостатній засіб. Загалом і поетичне мистецтво важливе саме собою, а не як поверхневий важіль для наслідування. Втім, Аристотель кардинально змінює Платонове визначення мімесису. Тепер це не кволе наслідування, а неоднозначність [2, с. 6]. Саме в дискусії у другій і третій книгах «Республіки» ми вперше зустрічаємо платонівську теорію мистецтва як теорію наслідування чи мімесису. Поезія та мистецтво повинні представляти життя, і це зображення життя має бути правдивим. У останній частині «Республіки» ми знаходимо

нове значення мімезису – уособлення. Платон говорить нам, що поети та оповідачі діють або шляхом оповіді, або уособлення, або шляхом суміші обох. Вважаючи, що уособлення робить емоційний вплив сильнішим і що ми стаємо схожими на тих, кого наслідуюмо, Платон суворо обмежує мистецтво, яке є імітаційним у цьому сенсі, і забороняє будь-яке уособлення злих персонажів чи дій на сцені. Однак не все імітаційне мистецтво ним зневажається, оскільки гімни богам і навіть драматизація добрих вчинків ним сприймаються. Саме тут ми вперше зустрічаємося з головною характеристикою платонівських міркувань: внутрішньою подвійністю *mimēsthai*, яку «Платон, здається, хоче розрізати надвое», щоб відокремити хороший мімесис (який відтворюється віддано й правдиво, але має загрозу в своєму дублюванні) від поганого, який треба стримувати, вважаючи його за божевілля та шкідливу гру. В інших роботах Платона, навіть у Республіці, є натяки на інший вид мистецтва, на митців, які мають такі знання, на тих митців, які можуть поєднувати різні аспекти існуючих речей, щоб створити щось, чого не існує в реальному світі. Проте, незважаючи на ці натяки, дискусія Платона як про поезію, так і про риторику є по суті негативною.

З перекладів текстів Аристотеля здається, що Аристотель не займав жодної позиції щодо проблеми джерела наслідування. З тлумачень різних перекладів стає зрозумілим наскільки важко для людини скласти певне уявлення про справжнє значення тексту Аристотеля. Н. Міллер і Дж. Доллард у своїй книзі «Соціальне навчання та імітація» [9, с. 132] припускають, що він також не був теоретиком навчання, оскільки за часів Аристотеля дилема «інстинкт проти теорії навчання» не була концептуалізована. Але сам Аристотель, безсумнівно, вважав, що наслідувальна поведінка з'являється у ранньому дитинстві і є важливою для людського навчання, а також для художнього зображення.

Платон і Аристотель протиставляли мімезис іншому терміну: «дієгезис». Термін «дієгезис» відноситься до оповідача, який опосередковано пояснює дію та описує мислення персонажів ззовні. Мімезис, навпаки, показує, а не пояснює дію. Отже, коли автор писав діалоги персонажів, це, як правило, не було міметичним – це була проста дієгега. Але коли б автор увійшов в образ і заговорив в ролі когось, це був би мімезис (наслідування). Розмірковуючи про поетичні форми того часу, Платон класифікував трагедію та комедію як міметичні, вид гімну під назвою дифірамп – як дієгетичний, а епічну поезію – як суміш обох [9, с. 1]. Деякі дослідники кажуть, що Платон негативно ставиться до поезії та мистецтва загалом, визначаючи їх як міметичні мистецтва (мімесис для нього є неприйнятним актом). Платон підкреслює ілюзійну всемогутність мистецтва і реальну його слабкість, бідність образів. Він вважає, що лише в стані творчого безумства може бути створене справжнє мистецтво. Справжній митець усвідомлює недоліки, він знає в чому є недовершеність мистецтва і що він ніколи не зможе повністю виразити його суть. Але це усвідомлення лише проблиску реальної природи речей, здається, дає йому змогу розкрити ще щось, що стоїть за видимістю. Творити велике мистецтво без усвідомлення його величі – мистецтво. Тільки митець, який переконаний у звичайності свого мистецтва, створить велике мистецтво. Мімезис ніби дає людині змогу мати розширення самої себе, створюючи можливі світи: виходити за межі себе й «впускати» в себе зовнішній світ без цілковитого розчинення в ньому. Міметичні процеси мають не лише властивість до копіювання, а й виявляють раціональні моделі мислення, хоч і не вичерпуються ними [2, с. 11]. Підсумовуючи вищесказане, слід погодитися з вченим Т.В. Лютим в тому, що мімезис не повинен перетворюватися в мімікрію, що виражається в формі пристосуванства. Наслідуючи докілья задля насолоди в розмаїтій спосіб, людина може вільно створювати різні види мистецтва, виражаючи свою оригінальність і самобутність.

Висновки. На підставі проаналізованих філософських поглядів давньогрецьких мислителів можна підвести підсумки. У людини є природна схильність, починаючи з дитинства, займатися міметичною діяльністю. Відчуваючи природні явища, людина їх наслідує і починає відтворювати. Вона бачить зображення, чує звуки, відчуває ритм і навчається це відтворювати. Науково обгрунтовані думки підтверджують точку зору, що історія творення концепту «мімезису» частково стає історією психологічних рухів, які досліджували теорії наслідування. Найзагальнішим висновком, який можна зробити щодо усіх теорій наслідування, є те, що вони відповідають актуальній психології часу, в якій вони висувуються. Віддаючи належну повагу різним теоріям наслідування, можемо зазначити, що такий елемент, як мімезис, який має певну цінність у певний період, повністю змінює свою функцію в інший період, і саме в цій безперервній зміні функцій потрібно бачити справжню цінність цього елементу. Концепція наслідування справила великий вплив на естетичні теорії елліністичного та римського світу і продовжувала бути основою багатьох мистецьких теорій аж до XVIII ст. У візуальних мистецтвах з найдавніших часів міметичний принцип був пануючим, так як наслідування – це створення копії, подоби. Теорія наслідування має перспективи для вивчення і в наш час, оскільки має широке застосування в масовому та консервативно-комерційному мистецтві. У наш час застосування теорії наслідування розкриває широкий спектр можливостей для розвитку творчості й креативності митців сучасності, урізноманітнює їх оригінальний досвід і дає поштовх для нових витоків розвитку сучасного мистецтва.

Список використаної літератури

1. Категорії прекрасного і потворного в античності: ейдос, катарсис, мімезис, калокагатія <https://smekni.com/a/268289/kategorii-prekrasnogo-i-bezobraznogo-v-antichnosti-eydos-katarsis-mimesis-kalokagatiya/>
2. Лютий Т.В. Мімезис: антропокультурний вимір подвоєння http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/17866/Liutyi_Mimezys_antropokulturnyi_vymir_podvoien- nia.pdf?sequence=1&isAllowed=y
3. Мімезис як наслідування природи за Демокрітом <https://vikent.ru/enc/3165/>
4. Ліхтенштейн, Ж., & Декольто, Е. (2011). Мімесис. Європейський словник філософії. Київ: Дух і Літера.
5. Flick U. Social representations. In: J.A. Smith, R. Harré, L. van Langenhove (Eds.), *Rethinkingpsychology*. London: Sage, 1995. pp. 70–96.
6. From The Aristotelian «Mimesis» to the Contemporary One. The Transformation of the Platonic Concept of Mimesis into a Theory of Literature by Aristotle. Essay, 1990
7. Göran Sörbom The Classical Concept of Mimesis <http://www.blackwellpublishing.com/pdf/smithwilde1.pdf>
8. Mimesis: la doctrina platónica sobre la imitación artística y su significado para nosotros. Por: W .J. Verdenius Traductora: Ana Elisa Echeverri Universidad de Antioquia https://revistas.udea.edu.co/index.php/estudios_de_filosofia/article/view/338440/pdf
9. Poetry 101: What Is Mimesis? Mimesis Definition with Examples. <https://www.masterclass.com/articles/poetry-101-what-is-mimesis-mimesis-definition-with-examples#what-is-mi- mesis>

THE CONCEPT OF "MIMESIS" IN WORKS OF ANCIENT GREEK THINKERS**Anna Trufanova**

*Vasyl Stus Donetsk National University, Faculty of Law, Department of Theory,
History of State and Law and Philosophy of Law
Simona Petliura str., 2, 21050, Vinnytsia, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0003-1110-9186>*

The article includes a vindication, a development of the meaning of the concept of "mimesis". Mimesis is a term used in philosophy and literary studies. The theory of inheritance describes the process of inheritance, or mimicry, for the help of which artists depict world. In world philosophy, mimesis is not a literary technique or technique, but rather a way of deep philosophical understanding and knowledge of a work of art. The word "mimesis" comes from an ancient Greek word that means "imitation" or "representation" in ordinary language. The foundations of the use and interpretation of the concept of mimesis were laid by the philosophers Plato and Aristotle. They used the term in their aesthetic theories and developed its definition to the sense we use today. The philosopher Democritus considered mimesis or imitation as the basis of any human activity. The following fragment of his sayings has been preserved: "From animals we have learned the most important things by imitation: [namely, we are students of] spiders in weaving and tailoring, swallows in building houses, and [students of] songbirds, swans and nightingales in singing" [5]. The concept of "mimesis" in art is not limited to copying, assimilation and reproduction, the concept of imitation is also broader than the concept of duplication, it is reproduction through the use of philosophical methods and ideas. In order to preserve the techniques of mimetic reproduction, it is important to prevent blind imitation, the habit of assimilation, simulation, passive perception, because then the concept of "mimesis" turns into mimicry – the ability to superficially imitate. Rational philosophical thinking is the key to the creation of deep artistic works, which primarily contain self-affirmation and a desire for creativity, originality of interpretation, combined with following classical traditions and rules, borrowing experience and practices. Through the concept of "mimesis" a new world is created in art. The main aim of the philosophical research is to reveal the meaning, to show the specifics of the interpretation of the concept of "mimesis" from ancient times to the present day and the influence of its historical evolution on European aesthetic thought.

Key words: concept of mimesis, art, aesthetics, Plato, Aristotle, Demokrit.

УДК 1(091)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.48.20>

КОМЕНТАТОРСЬКА ДИСКУСІЯ НАВКОЛО КОНЦЕПТУ RASA В RASA ШЛОЦІ З КОМЕНТАРЯ АБГІНАВАБХАРАТІ ДО ТРАКТАТУ НАТЪЯШАСТРА БГАРАТАМУНІ

Аліна Шинкарьова

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
філософський факультет, кафедра історії філософії
вул. Володимирська 60, 01033, м. Київ, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-5167-0333>*

В статті розглянуто коментаторську дискусію з коментаря Абгінавагупти Абгінавабгараті (X–XI ст.) до трактату про театральне мистецтво Бгаратамуні Натъяшастра (III–V ст.), яка розгорнулася навколо визначення концепту *rasa* в *rasa* шлоці. Ця дискусія тривала кілька століть, від першого відомого нам коментатора Бгатта Лоллати (VIII ст.) до Абгінавагупти (X–XI ст.) і значною мірою вплинула на індійську інтелектуальну культуру. В коментарі Абгінавагупти наведені точки зору представників кількох філософських шкіл, насамперед школи пратибхіджня або кашмірського шиваїзму, до якого належали Бгатта Тотта, Бгатта Наяка і Абгінавагупта, Шрі Шанкуки, якого можна ідентифікувати як логіка і буддиста, і першого коментатора Бгатта Лоллати, який почав філософське дослідження проблематики індійської естетики, вказавши на необхідність розрізнення двох концептів *rasa* і *bhāva* і визначення природи естетичного переживання *rasa*.

В статті показано, як коментаторська дискусія почалася від виникнення відчуття прогаліни в естетичній теорії Бгаратамуні, продовжилася висуненням гіпотез, наведені приклади критики і аргументації різних філософських шкіл. Завданням статті було не тільки висвітлити хід дискусії, а й визначити протиріччя, які виникали у індійських філософів при спробі узгодити корінний текст Натъяшастри з поглядами своїх традицій. В процесі дослідження вдалося знайти невирішені протиріччя, до яких дійшли коментатори і які не вдавалося узгодити на протязі століть, попри те, що сама дискусія спровокувала розробку теорії індійської естетики, відомої як теорія *rasa*. Також в статті зроблена спроба застосувати концепти з естетичних категорій давніх греків Платона (ідея) і Арістотеля (катарсис) з метою подолання обмеження індійського філософського дискурсу, який через традиційну надмірну обережність до корінного тексту Натъяшастри, не знаходить вирішення поставлених питань і повертається до вихідних положень естетичної теорії Бгаратамуні.

Ключові слова: *rasa*, *bhāva*, Абгінавабгараті, Натъяшастра, Абгінавагупта, Бгаратамуні.

Коментаторська дискусія навколо концепту *rasa* ілюструє проблему, яка виникла під час розрізнення двох концептів одного дискурсу (*rasa* і *bhāva*) і не була вирішена в індійській філософській думці на протязі століть, а натомість вирішується застосуванням концептів з європейської естетичної теорії (катарсис Арістотеля і ідея Платона). Новизна дослідження полягає в тому, що філософська спадщина Абгінавагупти маловідома в українському науковому просторі, концепт *rasa* і коментаторська дискусія в Абгінавабгараті раніше не досліджувалися.

Проте як показує аналіз останніх публікацій, концепти універсального естетичного досвіду «aesthetic judgment» та «*sādhāraṇīkaraṇa*» порівнювалися S. Tadaria в статті 2022 року «Aesthetic Delight and Beauty: A comparison of Kant's Aesthetic and Abhinavagupta's Theory of Rasa». В статті 2007 року «The Emotional sphere in the light of the Abhinavabhāratī» D. Cuneo

порівнював *rasa* з психологічними емоційними станами. E. Gerov в статті 2002 року «*Rasa and Katharsis: A comparative study, aided by several films*» визначив місце *rasa* Абгінавагупти в понятійному полі естетики між катарсисом Арістотеля і ідеєю Платона.

Метою дослідження було дослідити хід коментаторської дискусії навколо концепту *rasa* найбільш відомих коментаторів, вирішити завдання з висвітлення позиції кожного коментатора; визначення критичної позиції наступників до попередніх точок зору; дослідження гіпотези чому коментаторська дискусія не мала остаточного вирішення. Методологія дослідження – порівняльний аналіз.

Проблематика коментаторської дискусії була закладена в корінний текст про театральне мистецтво Натяшастра Бгаратамуні (III–V ст. до н.е.), а саме в двох шлоках з VI розділу, які перераховують *rasa* і *sthāyibhāvā*.

Rasa:

śṛṅgārahāsyakarūṇā raudravīrabhayānakāḥ |
bībhatsādbhutasamjñau cetyaṣṭau nātye rasāḥ smṛtāḥ || 15||

[9, с. 266]

«The eight Sentiments recognized in drama are as follows: Erotic (śṛṅgāra), Comic (hāsyā), Pathetic (karūṇā), Furious (raudra), Heroic (vīra), Terrible (bhayānaka), Odious (bībhatsa), and Marvellous (adbhuta)» [5, с. VI.15 102]

Пристрасть, сміх, жаль, гнів, героїзм, жах, огида, подив – це *rasa*. *rasāḥ* – іменник номінативному відмінку у множині, створений з кореня *ras* і суфікса *a*, означає есенцію, «the sap or juice of plants/fruit».

sthāyibhāvā (bhāva):

ratihāsaśca śokaśca krodhotsāhau bhayaṃ tathā |
jugupsā vismayaśceti sthāyibhāvāḥ prakīrtitāḥ || 17|| [9, с. 267]

«The Durable Psychological States (sthāyibhāva) are known to be the following: love, mirth, sorrow, anger, energy, terror, disgust and astonishment» [5, с. VI.12 102]

Задоволення, веселість, печаль, лють, міць, страх, неприязнь, дивина – *sthāyibhāvā*. *sthāyibhāvāḥ* – складене сполучення слів *sthāyin* і *bhāvāḥ*, в якому випадає закінчення першого слова. *sthāyin* – означає «standing, staying», «permanent, constant», *bhāva* – «becoming, being, existing». Все словосполучення означає постійні стани.

Про необхідність розрізнення *rasa* і *bhāva* в Натяшастрі є окрема шлока:

teṣāṃ tu vacanaṃ śrutvā munīnāṃ bharato munīḥ |
pratyuvāsa punarvākyam rasabhāvavikalpanam || 4|| [9, с. 261]

«At these words of the sages, Bharata continued speaking, and mentioned in reply to their question the distinction between the Sentiments and the Psychological States.» [5, с. VI.14 100]

Оскільки емоції і стани дуже подібні, але при цьому все ж використовуються різні терміни, виникає необхідність визначитися як *rasa* і *sthāyibhāvāḥ* співвідносяться одна з одною. *Rasa* присвячений VI розділ, *bhāva* VII розділ Натяшастра. VI розділ, на відміну від розділу про *bhāva*, детально коментований в Абгінавабхараті (X–XI ст.), в ньому Абгінавагупта наводить позиції від Бгатта Лолата, який жив в середині VIII ст., Шрі Шанкука, приблизно початок IX ст., свого вчителя Бгатта Тотта, який мав жити в X ст., враховуючи те, що Абгінавагупта писав в кінці X – на початку XI ст., Бгатта Наяка, який жив між кінцем IX – початком X ст. А також згадує позицію поета Дандіна, якого відносять до VII ст. [4, с. xlvi].

Коментаторська дискусія Абгінавабхараті наведена до *rasa* сутра, яка визначає природу *rasa*:

tatra vibhāvānubhāvavyabhicārisamyogādrasaniṣpattih | [9, с. 272]

В перекладі Гнолі: «Out of the combination (samyoga) of the Determinants (vibhāva), the Consequents (anubhāva) and the Transitory Mental States (vyabhicārin), the birth of Rasa takes place» [6, с. 25]. Поллок пропонує інші терміни «Rasa arises from the conjunction of factors, reactions, and transitory emotions» [11, с. 50]. Vibhāva – factors, anubhāva – reactions, vyabhicārin – transitory emotions.

Суть коментаторської дискусії полягає в розрізненні rasa і bhāva, визначенні природи rasa і обґрунтування терміну niṣpattiḥ.

Абгінавагупта починає коментар з позиції Бгатта Лоллата. Насамперед, Бгатта Лоллата вважає, що в rasa сутрі прихований постійний ментальний стан – тобто bhāva, бо самих трьох перерахованих елементів не достань для виникнення (niṣpattiḥ) rasa. В такому випадку rasa буде комбінацією постійного ментального стану (sthāyibhāva) та іншими елементами, починаючи з Determinants (vibhāva).

Бгатта Лоллата пропонує таку позицію: питання розрізнення двох термінів вирішується таким чином – rasa і sthāyibhāva це одне й те саме; sthāyibhāva передує rasa; rasa це посилене або збагачене sthāyibhāva. У Бгатта Лоллата з'являється проблематика прикладу Рами, а саме у кого буде досвід переживання rasa – у актора (anukarta) чи у персонажа (anukāra), якого грає актор; з'являється питання принципової можливості переживання естетичного досвіду, яка вирішується через введення концепту емпатії (hrdaya); проблематика наслідків (anubhāva). Згідно Бгатта Лоллата є дві форми наслідків anubhāva, наслідки, які викликає rasa і наслідки як причини rasa. Бгатта Лоллата вважає що rasa це не послідовне об'єднання трьох елементів з sthāyibhāva, тому anubhāva з bhāva не може бути причиною rasa. Також, транзиторні емоції (vyabhicārin) не можуть переживатися одночасно з постійними емоціями (bhāva), бо згідно індійської теорії пізнання, неможливо одночасне пізнання двох форм, але вони можуть бути у свідомості у вигляді прихованого враження. Таким чином, rasa – це bhāva персонажа, посилене vibhāva, anubhāva, vyabhicārin, і представлена глядачу у формі rasa, але якби вона не було посилене, це було б просто bhāva.

Далі Абгінавагупта стверджує, що всі більш древні коментатори мали таку саму точку зору, що і Бгатта Лоллата. На підтвердження цієї думки, Абгінавагупта наводить два приклади з відомого поета Дандіна, який стверджує, що rati (sthāyibhāva) виникає з shringāra (rasa), а кора це синонім krodha (sthāyibhāva) трансформується з gaudra (rasa) [6, с. 27].

Коментатор Шрі Шанкука спростовує тези Бгатта Лоллата і наводить 7 аргументів проти. Перший аргумент стосується природи sthāyibhāva. Неможливе знання про sthāyibhāva до її проявлення, бо це ментальний стан, а це проявлення з'явиться при поєднанні трьох елементів з яких з'являється rasa, отож sthāyibhāva не може передувати rasa. Другий аргумент пов'язаний з визнанням авторитету корінного тексту Натьяшастри, за індійською традицією коментатори не ставлять під сумнів древній текст. Аргумент полягає в тому, що шлока з переліком rasa передує шлоці з переліком sthāyibhāva, отож якби sthāyibhāva була до rasa, чому б Бхаратамуні поставив rasa першою? Третій аргумент спростовує погляд Бгатта Лоллата, що rasa і sthāyibhāva практично те саме. Ще одне пояснення того самого, в його повному розвитку, з точки зору Шрі Шанкука не має сенсу. Цей аргумент пов'язаний з індійською традицією запису текстів, а саме економія слів через обмеження розміру пальмового листа, на яке робився запис. Четвертий аргумент розгортає третій аргумент – а саме, що rasa це посилення sthāyibhāva, якби це було так, ми б мали цілу градацію інтенсифікації тієї самої емоції (слабий, слабший, слабкіший і тд). П'ятий аргумент наводить приклад до попереднього аргументу, що якби rasa була б просто посиленням, не могло б існувати шість типів комічної rasa (hāsa) – посмішка (smīta), жарт (hasita), усмішка (vihasita), висміювання (upahasita), дурносміх (apahasita), регіт (atīhasita)

[9, с. 314], список яких Бгаратамуні наводить шлоці 52 VI розділу Натьяшастри. Шостий аргумент також приклад, про те що існує 10 типів *gasa kāma* – бажання (*abhilāṣa*), зосередженість, (*arthasintā*), згадування (*anusmṛti*), перерахунок улюблених якостей (*guṇakīrtana*), страждання (*udvega*), марення (*vilāpa*), божевілья (*unmāda*), хвороба (*vyādhī*), остовпіння (*jaḍatā*), вмирання (*maṅga*) [6, с. 29], а це було б так само недоцільно, бо було б безліч *gasa kāma*. Сьомий аргумент також ілюструє тезу про інтенсифікацію, а саме спростовує що гнів (*krোধa*), героїзм (*utsāha*) і пристрасть (*rati*) виникли коли відбувалась інтенсифікація обурення (*amarsa*), стійкості (*sthairya*) і сексуальної насолоди (*sevā*). Хоча ці переживання пов'язані, вочевидь це не одне й те саме переживання.

Після спростування поглядів Бгатта Лоллата Абгінавагупта наводить точку зору Шрі Шанкука. Точка зору Шрі Шанкука може відповідати світогляду буддистів і логиків, оскільки його аргументи пов'язані з особливостями сприйняття і процесом отримання висновку. Одина з тез епістемологічна і стосується того, як людина пізнає і що вона вважає реальним. Шрі Шанкука вважає, що *gasa* це відтворення, імітація *bhāva*. *Bhāva* це постійний стан, який належить персонажу Рами, а актор імітує цей стан, оскільки це імітація, то Бгаратамуні використовує окремий термін – *gasa*. Механізм імітації відбувається таким чином – актором задіюються три елементи – *vibhāva*, *anubhāva*, *vyabhicārin*, їх об'єднання створює стан свідомості актора, який хоч і є штучним, але сприймається як належний актору. Таким чином, *bhāva* належить персонажу, *gasa* належить актору, але глядачі сприймають *bhāva* персонажу через ці три елементи, через особистий триггер (*vibhāva*) глядача, два інших детермінанти (*anubhāva*, *vyabhicārina*) через гру актора. Аудиторія схоплює *bhāva* умовно, вважаючи, що це і є *bhāva* персонажу Рама. Ця *bhāva* може бути присутня у глядача, який налаштований сприйняти цю емоцію, і відсутня у актора, який, наприклад, грає на артистизмі. Такий спосіб вірного сприйняття чогось неіснуючого, спирається на поширений в індійській традиції приклад мотузки, яка не будучи небезпечною, викликає такий самий ефект страху, як і змія.

Інша теза стосується висновування і вираження слова. *vibhāva*, *anubhāva*, *vyabhicārin* можуть бути виражені через силу поезії, але *bhāva* не може бути реалізована через поезію, бо слова тільки вербальна форма чогось, а *bhāva* може бути пізнана тільки у вигляді ефекту або висновку. З цього Шрі Шанкука робить висновок, що Бгаратамуні не згадує *bhāva* у *gasa* сутрі, бо *bhāva* не може бути сприйнята безпосередньо, вона може бути сприйнята тільки через ефект, який дає об'єднання трьох елементів, і все одно це буде імітація, відтворення.

Вважається що Бгатта Лоллата і Шрі Шанкука повністю прокоментували Натьяшастру, але до нашого часу їх коментарі дійшли тільки у вигляді цитат в Абгінавбгараті.

Точку зору Бгатта Тота представляє Абгінавагупта, який був учнем Бгатта Тота. Бгатта Тота ставить під сумнів тезу Шрі Шанкука про відтворення (*anukaraṇa*) *gasa* з трьох позицій: глядача, актора і критика (*vyākhyātr*). Важлива позиція критика з'являється тому, що саме критик може аналізувати реальну природу речей (*vastuvṛtta*). З точки зору індійського логіка Дхармакірти, сприйняття базується на ідентифікації речі з ментальним образом, який розум накладає на нього відповідно до уявлення, яке у розума є про цю річ, і суб'єкт сприйняття вірить, що має справу з реальністю [6, с. 33]. Абгінавагупта пише, що неможливо, згідно з поглядами Бгатта Тотта, пояснити *gasa* в момент пізнання невідповідним концептом, оскільки розум людини накладає на якийсь об'єкт образ, який є на той момент в свідомості, і людина вважає, що має справу з відповідністю, реальністю.

З позиції глядача, глядач не знає, які *bhāva* були у Рама, тому невідомо, що відтворює актор, і невірно, що глядач сприймає як відтворення справжню *bhāva* Рама. Це контраргумент до Шрі Шанкуки проти того, що глядач може сприйняти *bhāva* незважаючи на те, що

актор її не переживає. Актор також не знає bhāva Рами і грає уявні bhāva. Питання в тому, чи актор сприймає ці bhāva як реальні чи як штучні? Rasa складається з трьох детермінат, але якщо вони ґрунтовані на майстерності актора, тобто штучні, чи будуть вони сприйматися глядачем як справжні? З проблеми штучності виникає питання експертності, бо звичайна людина може зробити хибний висновок на основі невірної пізнання. Бгатта Тотта наводить традиційний приклад з димом і вогнем на горі, в якому туман може виглядати як дим. Експерт або критик знає про різні причини одного явища і може зробити інший висновок, тому його компетентність більша. Отож, невірно що rasa це відтворення bhāva з точки зору глядача, бо ніхто в процесі не думає, що відтворюється щось реальне і глядач не має компетенції щоб перевірити.

З позиції актора, актор також не думає що він відтворює реального Раму, бо актор не живе життям Рами і не знає його bhāva. Постає питання, чи може бути відтворення без наявності ідеї того, що відтворюєш? Бгата Тотта вирішує цю проблему через концепт siddhi актора, не просто акторське вміння, а другий тип майстерності, який має божественний характер. Іншими умовами є власні тригери актора і емпатійність (hṛdaya). Таким чином, актор не думає, що він відтворює bhāva Рами, але він все ж щось відтворює і це має вплив на глядача. Якщо звернутися до тези Шрі Шанкуки, що rasa це відтворення bhāva, то відтворюване актором не зовсім та сама bhāva.

З позиції критика, не можна сказати, що відтворення може співпадати з природою відтворюваного, бо, з точки зору логіки, неможливо вірно відтворити те, що не усвідомлюєш. І нарешті останній аргумент, що в трактаті Бгаратамуні ніде немає згадки, що rasa це відтворення bhāva. Основна думка Бгатта Тотта, як її передав Абгінавагупта- rasa це не відтворення, не імітація bhāva, а її маніфестація (abhivyaaj).

Бгатта Наяка стверджує, що rasa не сприймається (pratī), не створюється (utpad) і не проявляється (abhivyaaj). Не сприймається, бо глядач сприймаючи rasa смутку, переживав би біль. Дивлячись на Сіту, глядач не вважає її своєю коханою, бо її немає в його житті. У глядача немає досвіду бога Рами, щоб генералізувати досвід богів у своє життя, тому особисті тригери глядача не спрацюють. Почуття богів специфічні для богів, дії богів також не можна імітувати, тому ми не можемо звернутися до пам'яті, щоб імітувати Раму. Споглядаючи прояв rasa, наприклад, пристрасті, ми не відчуваємо те саме, навпаки можуть бути неприємні переживання, бо досвід rasa богів відмінний від нашого.

Маніфестація також не може бути, бо тоді треба припустити існування śāktirūpa форми, тобто постійного стану rasa яка поступово проявляється, але глядач сприймає rasa відразу. Rasa з'являється одномоментно і при цьому виникає задоволення і просвітлення. Отже неможна сприйняти rasa через прямий досвід глядача і актора, не можна звернутися до пам'яті, і згідно з описом сприйняття rasa (одномоментність, задоволення, просвітлення) rasa відмінна від інших видів досвіду.

Основна теза Бгатта Наяка полягає в тому, що естетичний досвід порівнюваний з досвідом творення брахмана або містичним досвідом. Перебуваючи під час вистави в театрі, естетичний стан свідомості не обмежується індивідуальним Я, глядач розчиняється (laya) в об'єкті сприйняття (нагадує концепт розчинення і кристалізації архетипу Юнга), забувається оточуюча реальність і виникає rasa. Гнолі вказує, що rasa виливається спонтанно, як молоко з корови у якої є телята, і в цьому сенсі відрізняється від rasa, яку постійно доять йогі [6, с. 48]. Тобто існував інший спосіб отримання rasa завдяки практикам йоги.

Бгатта Наяка вважає, що театральна вистава і поезія мають схожу силу і можуть викликати переживання естетичного досвіду, для цього є окремий термін bhāvana – причина буття, яку треба відрізнити від abhidha, слова, яким цей досвід позначається. Завдання

bhāvana є узагальнення або універсалізація, і rasa, пробуджена цією bhāvana, переживається з особливим видом задоволення (bhoga) схожим на задоволення творця.

Головні особливості поглядів Бгатта Наяка: rasa це інший досвід; досвід rasa можна порівняти з містичним; драматургічна вистава і поезія провокують на виникнення bhāvana; припущення про існування непрявленого або постійного стану śāktirūpa rasa, але ця думка була відкинута; думка про універсальне переживання sādharmaṇa; ілюстрація інших способів переживання rasa – через поезію.

Отож, niṣpattiḥ – не висновок (pratiyate) згідно Шрі Шанкуки, не відтворення (utpadyate) згідно Бгатта Лоллати і не маніфестація (abhivyaṅyate) згідно Бгатта Тота. Бгатта Наяка вважає, що rasa niṣpattiḥ провокує переживання (bhāvanā).

Абгінавагупта починає висвітлення своєї точки зору з того, що повторює вираз з VII розділу Натяшастри «kāvyaṅrthān bhāvayanaṅtī bhāvāḥ» [9, с. 342], який Гнолі перекладає як [The mental states] are called bhāva because they bring into existence (bhāv) the aims of the poem» [6, с. 50]. Bhāva – поетичний сенс або мета поезії. Абгінавагупта цей вираз повторює і коментує таким чином – «tatkaṅvyaṅrtho rasah» – тут rasa – мета поезії.

Позиція Абгінавагупти полягає в тому, що rasa – не об'єктивна річ, яку можна пізнати звичайними способами пізнання. Це переживання, яке нагадує смак, і виникає поєднанням детермінантів. Rasa об'єктивна, але вона у нашій свідомості. Rasa – це ментальний стан, який є предметом пізнання з боку того, хто сприймає, якщо в нього немає перешкод. В індійській логіці чотири способа пізнання – сприйняття, логічний висновок і авторитетне свідчення. Є два типи сприйняття – безпосередній і інсайтовий. Перешкоди до сприйняття: неспроможність сприймати надзвичайне, особиста прив'язаність до простору і часу, поглиненість особистими емоціями, дефектність засобів сприйняття, відсутність домінуючого чинника (тригера), сумнів. Питання про те, хто сприймає rasa Абгінавагупта вирішує на користь кваліфікованої особи (adhika). Перше сприйняття – це сприйняття буквального літературного сенсу, друге сприйняття – перенесення літературного сенсу на себе, пропускання через себе. Абгінавагупта вважає, що у кваліфікованої особи є специфічний вид інтуїції (pratibhāna), який виводить за межі поезії, а також емпатія серця (hṛdaya). Питання, чи може глядач – кваліфікована особа ототожнити себе з богом Рама, легко вирішується в кашмірському шиваїзмі, до якого належить Абгінавагупта, бо в ньому є принцип пратибхиджня – впізнання людиною своєї природи бога.

Також Абгінавагупта стверджує, що людина не задовольняється сприйняттям другої речі – rasa, тому що свідомість людини спирається на речі першого порядку bhāva. Людина сприймає саме bhāva, бо детермінати і наслідки не відчуються, а перехідні ментальні стани відчуються менше і залежать від bhāva. Абгінавагупта вважає, що всі rasa наявні у всіх людей, можливо, у різній мірі. Наприклад, у старого або дитини може бути менше пристрасті.

Важливий внесок Абгінавагупти в тому, що в своєму коментарі під шлокою 16 переліку rasa він пише – цих rasa дев'ять і серед них śānta: «tena prathamam rasam | te ca nava | śāntāpālāpinastvaṣṭāvīti tatra paṭhanatī» [9, с. 267]. В коментарі до шлоки, Абгінавагупта називає 9-ту rasa śānta, але розгорнутий великий коментар навколо śānta rasa розміщений пізніше поза межами rasa сутри в тому самому VI розділі про rasa. Введенням śānta rasa, або rasa спокою, містичного переживання, Абгінавагупта розширює перелік rasa і одночасно звертає увагу на те, що ним був усвідомлений ще один досвід естетичного переживання. Розширення переліку rasa закономірно, бо емоційне життя людини ускладнюється з часу написання Натяшастри Бгаратамуні (III–V ст. до н.е.), до написання коментаря Абгінавагупти (XI ст.), з'явилися нові переживання, які виходили за межі 8 rasa.

Як показують результати дослідження, Абгінавагупта в своєму коментарі показав як Бгатта Лоллата помітив і намагався пояснити відсутність у *rasa* сутрі терміну *bhāva*, і як всі наступні коментатори намагалися але, так і не вирішили це питання. Продемонстрував як у Бгатта Лоллати з'явилися передумови використання прикладу Рами, і як всі наступні коментатори його підхопили, використали і ускладнили. Навів приклади різних розумінь терміну *niṣpattiḥ*, тобто що саме відбувається з *rasa*. Показав як ускладнилося розуміння процесу переживання естетичного досвіду, яке було обумовлено індійською теорією пізнання, загальною для всіх освічених осіб. Абгінавагупта показав процес появи нових ідей – як Шрі Шанкука запропонував проблему пізнання *rasa* і доходження до висновку, як наступник Бгатта Тотта надав право висновку експерту, обгрунтував експертну компетентність, і як, нарешті, Бгатта Наяка порівняв досвід *rasa* з містичним досвідом. Але попри все, коментар Абгінавагупти продемонстрував як дискусія зайшла в схоластичний глухий кут, бо повернення до пояснення *rasa* як причини поезії, а *bhāva* як поетичного сенсу або мети поезії було метафоричної спробою щось описати, але ця спроба не відповідала вимогам визначення концептів. Абгінавагупта намагався вирішити цю проблему запропонувавши *rasa* містичного пізнання *śānta rasa*. В цьому випадку досвід бога доступний не тільки в театральному світі, але і у світі пізнання. Це розширення переліку *rasa* за рахунок *śānta rasa* було додаванням ще одного важливого елемента, але не переводило світоглядну систему на наступний рівень. Така неможливість зробити радикальний крок була обумовлена самою особливістю індійської традиції – неможливістю поставити під сумнів якусь частину корінного тексту, коментатори могли пояснювати і узгоджувати якісь елементи, але не наважувалися їх спростувати.

Хоча питаття про вплив Арістотеля на написання Натяшастра Бгаратамуні викликала гостру полеміку з самого початку дослідження манускриптів, проте проблематика розрізнення *rasa* і *bhāva*, і прояснення природи *rasa* вирішується застосуванням до індійської естетичної теорії концептів з естетичних теорій давніх греків, а саме концепту катарсису Арістотеля і концепту ідей Платона.

Уже Бгатта Лоллата помітив, що буває два види наслідків. Є наслідки, які з'являються під час переживання *rasa*, і є наслідки які обумовлюють виникнення *rasa*. Другий тип наслідків пов'язаний з *bhāva*. Ці два види наслідків мають різну природу. Наслідок, який виникає під час переживання *rasa* подібний ефекту від переживання катарсису Арістотеля. В «Поетиці» також іде мова про переживання в театральному процесі, яке породжує наслідок – очищення емоцій. «Трагедія є відтворення прикрашеною мовою (причому кожна частина має саме їй властиві прикраси) важливої і закінченої дії, що має певний обсяг, відтворення не розповіддю, а дією, яка через співчуття і страх сприяє очищенню подібних почувань» [1, с. 47]. А от другий вид наслідку – це наслідок від *bhāva*, його природа ментальна – це поява нової ідеї в свідомості, ускладнення картини світу за рахунок ідеї, закладеної автором театрального твору.

Естетична теорія Арістотеля конфліктувала з естетичною теорією Платона, проте формуючи ідею катарсису, Арістотель добре знав про існування концепту ідей. І якщо ми зараз легко оперуємо розумінням, що катарсис глядача відбувається в результаті того, що майстерність актора передає ідею автора твору, це результат того, що ми перебуваємо в понятійному полі обох філософів і Платона, і Арістотеля, і два концепта катарсис і ідея для нас узгоджені попередниками. В Натяшастрі Бгаратамуні *rasa* і *bhāva* були пов'язані з самого початку, не було сумнівів що *rasa* виникає з *bhāva*, але не було філософського обгрунтування яка природа зв'язку *rasa* і *bhāva*. Введенням концепту *sādhāraṇya* універсальності як основної характеристики естетичного досвіду Бгатта Наяка визнав, що є загальне

уявлення, яке співпадає у всіх учасників цього досвіду, але природа цього співпадіння пояснювалася тим, що всі глядачі одночасно накладали свою ментальні образи на об'єкт сприйняття. Це універсальне уявлення має тимчасовий характер і неповноцінно описує досвід глядачів, акторів і творців драматургії і поезії. Натомість Платон в діалозі «Іон» так описує природу творчості: «не людські ці прекрасні творіння і не людям вони належать, а божественні й належать богам, а поети – не що інше, як тлумачі богів, одержимі тим богом, якому хто підвладний» [2, с. 73].

Шрі Шанкука у своїх контраргументах згадує *rasa hāsa*, а в трактаті Натяшаstra в 52 шлоці розділу *rasa* – кілька різновидів смішного (*hāsa*) – посмішка (*smita*), жарт (*hasita*), усмішка (*vihasita*), висміювання (*upahasita*), дурносміх (*apahasita*), *perit* (*atihāsita*), і вони пов'язані з *bhāva* веселого (*hāsa*), тобто визнається ієрархія і існують як мінімум три рівні ієрархії – веселе, смішне і різновиди сміху.

У Платона ієрархія ідей виглядає трошки інакше – це прекрасне тіло, прекрасна поведінка, прекрасні закони, тобто від матеріального до більш духовного. У Натяшаstra інший принцип ієрархії естетичних переживань від якогось більш загального до більш конкретного. Принцип побудови ієрархії відрізняється, але ідея ієрархії естетичних переживань присутня в обох естетичних теоріях.

Цікаво і те, що свою концепцію ідей Платон пояснює саме на прикладі естетичного переживання. «He who from these ascending under the influence of true love, begins to perceive that beauty, is not far from the end. And the true order of going, or being led by another, to the things of love, is to begin from the beauties of earth and mount upwards for the sake of that other beauty, using these as steps only, and from one going on to two, and from two to all fair forms, and from fair forms to fair practices, and from fair practices to fair notions, until from fair notions he arrives at the notion of absolute beauty, and at last knows what the essence of beauty is» [10, с. 543].

В аргументації Бгатта Тотта позиції актора, яка базується на розумінні індійськими логіками процесу мислення, є звернення до сумніву, чи можливе відтворення переживання, коли в свідомості відсутня ідея того, що відтворюєш? Це дуже близько до розуміння Платона в контексті того, що якщо є якась реалізація, то повинна існувати первісна ідея того, що реалізується.

Процес *niṣpattih* як маніфестації, який запропонував Бгатта Тотта, і який контраргументував Бгатта Наяка, передбачав припущення існування *śāktigūra* форми, тобто постійного стану *rasa*. А існування постійного стану, який проявляється у реальних речах, відображає концепт вічних ідей Платона: «nature which in the first place is everlasting, not growing and decaying, or waxing and waning; secondly, not fair in one point of view and foul in another, or at one time or in one relation or at one place fair, at another time or in another relation or at another place foul, as if fair to some and foul to others, or in the likeness of a face or hands or any other part of the bodily frame, or in any form of speech or knowledge, or existing in any other being, as for example, in an animal, or in heaven, or in earth, or in any other place; but beauty absolute, separate, simple, and everlasting, which without diminution and without increase, or any change, is imparted to the ever-growing and perishing beauties of all other things» [10, с. 542].

Проте Бгатта Наяка відкинув ідею *śāktigūra*, бо він розглядав *śāktigūra* (постійної форми) саме до *rasa*, а не до *bhāva*. Бгатта Наяка помітив ефекти прояву *rasa* – інсайтовий характер, переживання глядачем задоволення (*bhoga*), але самі ефекти має і прояв катарсису: «трагедія відтворює не тільки дію завершену, але й таку, яка викликає жах і жаль. Це здебільшого буває тоді, коли щось несподівано виникає із самого взаємозв'язку

подій. Здивування матиме у такому випадку більшу силу, ніж коли що-небудь трапляється само собою і випадково» [1, с. 55], «від трагедії треба вимагати не задоволення взагалі, а тільки її властивого. А що поет через художнє відтворення повинен давати насолоду всупереч переживанням співчуття і жаху, то ясно, що саме це й повинно міститися в подіях» [1, с. 60].

Визнання Бгатта Наяка за естетичним переживанням містичної природи і сили спонукання bhāvana, також відсилає нас до Платона: «поет – це істота легка, крилата й священна і здатний він творити не раніше, ніж стане натхненним та нестямним і позбудеться розсудку; а поки людина володіє цим даром, вона не здатна творити й віщувати. ...Адже не завдяки вмілості вони це говорять, а від божественної сили; якби вони завдяки вмілості добре говорили про одне, то могли б говорити й про інше, тим-то Бог, віднімаючи в них розсудок, послуговується ними як своїми слугами, віщунами та божественними провицями, щоб ми, слухачі, знали, що не люди, які не в своєму розумі, говорять такі важливі речі, а то промовляє сам Бог, через них звертаючись до нас» [2, с. 73]. Абгінавагупта ввівши концепт śānta gasa також намагався виразити розуміння іншої природи bhāva, близької до божественної.

Якщо подивитися на gasa і bhāva з точки зору естетичних теорій давніх греків, то вирішується більшість питань, які поставили індійські коментатори. Так у випадку двох видів наслідків Бгатта Лоллата, наслідок від gasa це переживання подібне емоційному катарсису, а наслідок від bhāva це поява у свідомості нової ідеї. І сама нова ідея, коли з'являється у свідомості викликає переживання, тобто її наслідком буде gasa.

У випадку Шрі Шанкуки складність тези про можливість для глядача сприйняття gasa навіть, якщо актор не переживає gasa, вирішується через концепт катарсису, а теза про можливість дійти до висновку, тобто пережити bhāva, вирішується через концепт ідей, закладених автором твору.

У випадку Бгатта Наяка – порівняння bhāva і містичного досвіду цілком відповідає природі божественних ідей Платона.

Висновки. В Абгінавабгараті до трактату Натьяшастра Бгаратамуні Абгінавагупта навів коментаторську дискусію представників кількох філософських шкіл. Він показав процес цієї дискусії від її зародження, ускладнення і розвитку. З Абгінавабгараті стає зрозумілим, як відбувався процес перевірки гіпотез, які аргументи і контраргументи наводилися і наскільки вони обумовлені світоглядом різних традицій. Абгінавагупта підсумував погляди попередників, окреслив свою позицію, і в результаті стало очевидно, що коментатори не тільки не вирішили проблемне питання про різницю gasa і bhāva, вони принципово не могли її вирішити. Попри те, що в процесі були зроблені важливі відкриття стосовно універсальності і містичної природи естетичного досвіду, але дискусія не змінила вихідну концепцію Бгаратамуні. Сучасні дослідження порівняльної естетики виявляють схожу природу естетичних концептів європейської і індійської естетики, зрозуміло, що це пов'язано, насамперед, з однією емпіричною сферою, в якій ці концепти сформульовані, і навряд чи вдасться довести вплив ідей Поетики Арістотеля (336–322 рр. до н.е.) на написання Натьяшастри (III–V ст. до н.е.) Бгаратамуні, проте застосування концептів естетичних теорій давніх греків катарсису Арістотеля і ідей Платона, дозволяють зрозуміти трактат Натьяшастра більш цілісно. Подальше дослідження філософської спадщини Абгінавагупти, особливо його теорії gasa, яка вплинула значною мірою на індійську філософію і культуру, дасть змогу розширити наше уявлення не тільки на історію індійської естетики, а і на перспективи порівняльної естетики Заходу і Сходу.

Список використаної літератури

1. Арістотель. Поетика. Київ, 1967. 140 с.
2. Платон. Діалоги/Пер.з давньогр. Київ, 1999. 395 с.
3. Aristotle Poetics Translated A. Kenny Oxford University Press, 2013.103 p.
4. Ghosh M. The Natyasastra. The original sanskrit text. Calcutta, 1967. 233 p.
5. Ghosh M. The Natyasastra. Translation. Revised Second Edition. Calcutta,1967. 587 p.
6. Gnoli R. The Aesthetic Experience according to Abhinavagupta. Varanasi, 2015. 125 p.
7. Gupta M. A study of Abhinavabharati on Bharata's Natyasastra and Avaloka on Dhananjaya's Dasarupaka (Dramaturgical Principles). Delhi, 2010. 374 p.
8. Monier Monier-Williams. Sanskrit-English Dictionary Etymologically and Philologically Arranged with Special Reference to Cognate Indo-European languages. Oxford, 1899. 701 p.
9. Natyasastra of Bharatamuni with the Commentary Abhinavabharati by Abhinavaguptacarya. Chapter 1-7 Illustrated. Vol.I Editor by M.Ramakrishna Kavi. Second Edition. Baroda, 1956. 487 p.
10. Plato The dialogues of Plato. Translated B.Jowett, Vol.1 Oxford University Press, 1953. 696 p.
11. Pollock Sh. A rasa reader: classical indian aesthetics. New York, 2016. 442 p.
12. Гришкова Н.В. Концепт як мовно-культурний феномен. Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Сер.: Філологічна, 2009. Вип. 11. Острог, 2009 187-193с.
13. Шинкарьова А.О. Методи пізнання в традиції кашмірського шиваїзму по тексту «Шива-сутра». Гілея: науковий вісник. Вип. 169-170 (№ 2-4). Київ, 2022. 87-91 с.
14. Шинкарьова А.О. «Шивасутра» Васугупти (переклад українською) International Scientific Conference "The Days of Science of the Faculty of Philosophy – 2022", May 11-12, 2022. Kyiv, 2022. 40-46 с.
15. Шинкарьова А.О. Порівняння концептів індійського трактату Натьяшастра rasa і bhāva з концептами Поетики Арістотеля і концептом ідей Платона. Актуальні проблеми філософії і соціології. Одеса, №40/2023. 126- 131 с.
16. Aesthetic Delight and Beauty: A comparison of Kant's Aesthetic and Abhinavagupta's Theoty of Rasa. S. Todaria, S. Rajaraman, S. Menon. Journal of Dharma Studies. 02-2022. Bengalury, 2022. p. 5:51-62.
17. The Emotional sphere in the light of the Abhinavabhāratī. Daniele Cuneo. Rivista degli studi orientali, 2007, Nuova Serie,vol.80, 2007. pp21-39.
18. Rasa and Katharsis: A comparative study, aided by several films. E.Gerov. Journal of American Oriental Society. Apr- Jun. 2002 Vol.122. Ann Arbor, 2002. p.264-277.
19. Shynkarova A. Methods of cognition in the tradition of Kashmir shaivism in Vijnana Bhairava tantra. International Scientific Conference "The Days of Science of the Faculty of Philosophy – 2021", April 21-22, 2021.Kyiv, 2021. 25 p.
20. Shynkarova A. The concept caitanya in the philosophy of Kashmir shaivism in the text the Siva Sutras. International Scientific Conference "The Days of Science of the Faculty of Philosophy – 2020", April 22-23, 2020. Kyiv, 2020. 16-17 p.
21. Shynkarova A. Rasa and bhāva in the Natyasastra Bharatamuni in the light of the aesthetic theories of ancient greeks. International Scientific Conference "The Days of Science of the Faculty of Philosophy – 2023", May 11-12, 2023. Kyiv, 2023. 47-49p.

**COMMENTARY DISCUSSION AROUND THE CONCEPT
OF RASA IN THE RASA SLOKA FROM ABGINAVABHARATA'S COMMENTARY
ON BHAGARATAMUNI'S NATYASHASTRA TREATISE**

Alina Shynkarova

*Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Faculty of Philosophy, Department of History of Philosophy
Volodymyrska str., 60, 01033, Kyiv, Ukraine*

The article examines the commentary discussion on the commentary of Abhinavagupta Abhinavabharati (10th–11th centuries) to the treatise on theatrical art of Bharatamuni Natyashastra (3rd–5th centuries), which revolved around the definition of the concept of rasa in the rasa sloka. This debate lasted for several centuries, from the first known commentator, Bhagatta Lollata (8th century) to Abhinavagupta (10th–11th centuries), and greatly influenced Indian intellectual culture. Abhinavagupta's commentary presents the views of representatives of several philosophical schools, primarily the school of Pratibhijna or Kashmir Shaivism, to which Bhagatta Totta, Bhagatta Nayaka and Abhinavagupta belonged, Sri Shankuka, who can be identified as a logician and a Buddhist, and the first commentator Bhagatta Lollata, who began philosophical inquiry problems of Indian aesthetics, pointing out the need to distinguish between the two concepts of rasa and bhāva and to define the nature of the aesthetic experience of rasa.

The article shows how the commentator's discussion began with the emergence of a feeling of a gap in the aesthetic theory of Bharatamuni, continued with the presentation of hypotheses, examples of criticism and arguments of different philosophical schools are given. The task of the article was not only to highlight the course of the debate, but also to identify the contradictions that arose among Indian philosophers when trying to reconcile the original text of the Natyashastra with the views of their traditions. In the process of research, it was possible to find unresolved contradictions that commentators came to and that could not be reconciled over the centuries, despite the fact that the debate itself provoked the development of a theory of Indian aesthetics known as the theory of rasa. The article also attempts to apply concepts from the aesthetic categories of the ancient Greeks Plato (idea) and Aristotle (katharsis) in order to overcome the limitation of the Indian philosophical discourse, which, due to the traditional excessive caution towards the original text of the Natyashastra, does not find a solution to the questions and returns to the original provisions of aesthetic theories of Bharatamuni.

Key words: rasa, bhāva, Abhinavabharati, Natyashastra, Abhinavagupta, Bharatamuni.

УДК 316.648:316.35

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.48.21>

ГЕНЕРАЦІЯ І ТЕМПОРАЛЬНИЙ СКЛАДНИК СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ ПЕРЕХІДНОЇ ДОБИ

Едуард Щербенко

*Інститут філософії імені Г.С. Сковороди Національної академії наук України
вул. Трьохсвятительська, 4, 01001, м. Київ, Україна
<https://orcid.org/0000-0002-8706-9195>*

Новачкам щастить.

Стаття присвячена аналізу процесу складання домінант суспільно-політичного дискурсу доби демократичного транзиту, динаміку якого, в ході зміни генерацій, визначає кардинальний вибір орієнтації суспільства на ігри з ненульовою та нульовою сумою. В цьому горизонті вводиться концепт (політичного) темпераменту, відомий з античної доби, в якому виявляється імплікована інтенція орієнтованості на загальноцивілізаційні начала кооперації у вимірі ігор ‘win-win’. Аналіз поширених в експертному середовищі дослідницьких програм у сфері вивчення суспільно-політичного дискурсу в ході мислених експериментів демонструє, що у них, через випущення з уваги сміхового начала та неартикульованості травм модернізації, редукується дослідницька уява, найочевидніше в аспекті представлення сценаріїв порушення та відновлення статус кво як певного циклу, особливо в добу зміни форм суспільної рефлексії (парадигм і епістем), що в конструктивному плані призводить до перформативних суперечностей. Показано, що (не)опрацювання подібних травм, в ретроспективі виступаючи пробним каменем успішності транзиту, позначає для українського і російського кейсу вододіл між траєкторіями перехідного суспільства, одним з виявів якого постає складання нової верстви креативного класу і, ширше, нових еліт, суттєво відмінних за політичним темпераментом (у вимірі орієнтації на ігри ‘win-win’ / ‘zero-sum’), потенціал яких інвестований а порядок денний нинішньої російсько-українській війни, що надає їй вимірів війни за радянську спадщину та релігійної. Відзначається амбівалентний характер «афганської» травми, не артикульованої за радянської доби ні в Україні, ні Росії, що дозволяє припустити деструктивний вплив її як «радянського ресентименту» на прийняття російським керівництвом ключових для пострадянської доби політичних рішень в проміжку 1993/1994 – 1999/2000, позначеного поверненням до радянської символіки, внаслідок чого на момент початку гібридної війни у колишніх «братських» республіках постали антагоністичні політичні темпераменти. Робиться висновок, що феномен Майдану як емерджентного актора, який постає в зустрічі двох когорт, даючи імпульс опрацюванню травм модернізації, можна інтерпретувати як особливий вид політичного темпераменту.

Ключові слова: генерація, Майдан, політичний темперамент, редукція уяви, суспільно-політичний дискурс, травма, цикл.

Постановка проблеми. Проблема генерації як відповідального актора доби транзиту досі лишається радше предметом спорадичних звернень експертної спільноти. Алгоритм «виклик – відповідь», що в українському кейсі демократичного транзиту поєднує лінійні та циклічні характеристики, потребує не лише певної історичної дистанції, а й розвиненої дослідницької уяви. Показово, що під час революційних вибухів 1990, 2004, 2013–2014 рр., коли чинник «естафети генерацій» стає наочним для загалу, дискусії публічних інтелектуалів не оминають цієї прикмети часу; ЗМІ та соціальні мережі оновлюються з приходом нових облич. Проте після сплеску ейфорії та спалаху суспільної довіри

до всіх політичних інституцій, природно настає зниження тону суспільної уваги (яке, втім, ніколи не опускається до передкризового рівня). Очевидно, подібна регулярність надає шанс видобути певний досвід, зокрема щодо прогностики наступних криз. Проте загальна неопрацьованість теми генерацій у вітчизняному суспільствознавстві, а також вплив травм модернізації, який завжди чинив обмежуючий ефект на розгортання плідної виваженої дискусії, зумовили переважно стихійний та реактивний характер опанування суспільством цієї проблеми, у жанрі своєрідної герменевтики «Євротолоки» (феномен Майдану), що можемо розглядати і як одну з ключових ігор національного щоденного плебісциту. Відзначаючи в цьому вимірі очевидне зростання інституційної пам'яті громади на шляху від «етосу 1991» при здобутті Незалежності до «етосу 2022» у ролі кандидата в ЄС, зокрема через появу щоразу нових верств «органічної інтелігенції»: редакторів ЗМІ, публічних інтелектуалів, блогерів, підсумком чого став вихід на суспільну арену нового типу проактивного громадянина як втілення Європрії, ми спробуємо в цій роботі виявити нередуційний (темпоральний) складник суспільно-політичного дискурсу, що в ключові моменти боротьби за збереження вектору реформ виявив резистентність громади до спроб повернення у табірне минуле.

Стан дослідження проблеми. У статті, в рамках підходів, запропонованих у попередніх публікаціях, де розглянуті такі аспекти проблеми, як генераційний вимір демократичного транзиту [1], його нелінійний аспект [2], роль дисертаційного жанру як «дзеркала» демократичного транзиту [3], ми звернемось до евристичних можливостей, які надає концепт (політичного) темпераменту в плані запобігання ризику редукції дослідницької уяви в умовах зміни парадигм суспільного розвитку.

Дослідження темпераменту відомі з глибокої давнини, беручи початок у сфері античної медицини (Гіппократ, Гален), у Новий час стаючи складовою моральних рефлексій (І. Кант), зазначаючи у подальшому впливу дослідницької зацікавленості щодо його евристики у сфері профорієнтації, поступово переорієнтовуючись на факторний підхід (Г. Айзенк, Дж. П. Гілфорд та ін.). В межах завдань нашої роботи ми позначимо тут лише складники, що зумовлюють нередуційний вимір дослідницької оптики, імплікований у даному понятті.

Найперше, відзначимо принципову нередукованість схеми чотирьох темпераментів, яку виявляємо в основоположників теорії: немислимим постає «зникнення» будь-якого з чотирьох елементів цілого (холерик, флегматик, сангвінік, меланхолік). При більш ретельному осмисленні, можемо відзначити тут вплив базових інтенцій творців медицини як інституції, закоріненої в основах цивілізації (зважаючи на клятву Гіппократа): лікар, як відомо, лише допомагає природі, чому, до речі, допомога налається й ворогам, також створінням Божим. В цьому сенсі, приймаючи «оптику» темпераментів з імплікованим у ній елементом толерантності, ми до певної міри вже віддаємо перевагу одній з альтернатив у кардинальному для долі цивілізації виборі між іграми 'win-win' і 'zero-sum'.

Щодо профорієнтаційної складової (як можна припустити, в цивілізаційному вимірі позначеної впливом протестантської етики [4]), важливим видається для нас аспект неможливості компенсації у деяких професіях заданої природою орієнтованості члена спільноти щодо певного складу діяльності, що передбачає в тому числі поділ праці та кооперацію всередині соціуму як передумови суспільної солідарності.

Нарешті, в плані досягнень різних напрямів факторного підходу вкажемо на неізолюваність у порядку їхнього прояву, комплексний взаємозв'язок елементів, що накладає певні обмеження щодо зовнішнього втручання, задаючи цим основу екологічного підходу у сфері виховання й освіти, який передбачає вищі етапи самовиховання та самоосвіти.

Відзначаючи представлення дослідниками проявів темпераментів (зокрема у плані збереження самототожності) як певних сценаріїв, ми вбачаємо тут евристичний потенціал застосування ігрової парадигми, що можна показати на прикладі євангельських притч про Сіяча (чотири сценарії сприйняття Слова) та працівників «одинадцятої години», котрі добре засвідчують неминучість боротьби в людській історії, надто в періоди зміни епістем (М. Фуко), яку годі усунути з теоретичних схем.

Мега дослідження. В контексті цілого українського кейсу демократичного транзиту, який відповідно до відомої триетапної схеми (лібералізація, інституціоналізація, консолідація) можна в ретроспективі розглядати як завершений, виявити пункти редукції дослідницької уяви поширених в експертному середовищі дослідницьких програм у сфері суспільно-політичного дискурсу, що випливають із елімінації чинника боротьби, призводячи в конструктивному плані до перформативних суперечностей і засвідчуючи роль (не) опрацювання травми модернізації як пробного каменя успішності демократичного переходу.

Виклад основного матеріалу. Найбільш впливовими в сфері дослідження політичного дискурсу у пострадянській Україні постали дослідницькі програми деліберативної теорії та критичного дискурс-аналізу (КДА). Виявившись затребуваними експертною спільнотою в добу інституціоналізації вітчизняної політичної науки, відмови від застарілих кліше, успадкованих суспільствознавством від часів «служниці ідеології», вони допомогли артикулювати ідеал комунікації в демократичному суспільстві та модус критичної щодо влади позиції інтелектуала.

Водночас, як показала практика, в межах цих дослідницьких моделей нам не вдається представити ключовий для долі успішного українського транзиту аспект зростання інституційних компетенцій громадян, передбачений в триетапній моделі суспільних макрозмін (лібералізація, інституціоналізація, консолідація) через дискретний, вибуховий вимір цього процесу, що знайшов вияв у феномені трьох Майданів 1990, 2004, 2013–2014. Доленосні події, які в суспільних обговореннях затребували революційного нарративу, у згаданих вище теоретичних побудовах виступають непередбачуваними.

Причини цього легко зрозуміти, беручи до уваги відкритий характер історичного процесу, через що на суспільному порядку денному можуть поставати нові виклики. завдяки чому перегляд попередніх концепцій або відмова від них виступають складовою розвитку науки. В цьому плані, наше дослідження будується на двох поданих далі мислених експериментах.

Щодо вихідного теоретичного положення КДА («все, що говориться про владу, відноситься до політичного дискурсу»), екстраполювавши подібну дослідницьку установку на сферу інших теоретичних дисциплін («все, що говориться про природу, належить до фізичного дискурсу» або «все, що говориться про живе, належить до біології»), з явно абсурдними наслідками); в пошуках джерела подібної теоретичної аберації ми задалися питанням: *чи кожному владу як теоретики можемо кваліфікувати як політичну?* І тут виявляємо очевидну суперечність вихідного теоретичного уявлення з формалізаціями Аристотеля, котрий визначає політику як владні стосунки вільних і рівних громадян (причому відносини «пани-раби» або «батьки-діти» також розуміються як владні, але до політики за визначенням не належать).

Не зупиняючись докладно на наслідках, що випливають зі слідування на практиці подібному уявленню, яке де факто усуває вимір інституційної пам'яті громадянського суспільства, відзначимо тут лише таке елементарне упущення в плані розуміння політики як сфери мовних ігор, пов'язаної з суспільними патосами, як *сміхове начало*, котре може

спричиняти втрату репутації політичних сил, і то остаточно («а король-то голий!»); у більш гострому варіанті протистояння вішуючи зміну режиму через «критику зброєю».

Переходячи до другої дослідницької програми (деліберативної теорії), яка витримала перевірку в плані інтелектуального забезпечення нормативного підходу, відзначимо, що обмеженість її застосовності для українського кейсу стала досить очевидною перед новими викликами російсько-української війни (показовий в цьому сенсі епізод полеміки українських філософів з одним із фундаторів напряму Ю. Габермасом [5]).

Причину цього принципового розходження можна вбачати у засновках теорії «дорадчої демократії», згідно з якими учасники обговорень за умовчанням дотримуються базового ціннісного консенсусу громад зрілих демократій; через що ті, як відомо, не воюють між собою. Чи можна віднести до таких Україну (зважаючи, що вона протягом кількох десятиліть років з перемінним успіхом прагнула до цього ідеалу), питання риторичне. Проте цікавість являє *темпоральний* аспект ситуації: чому саме з початком прямої агресії у простому, здавалося, питанні, яке не передбачає різночитань, провідні публічні інтелектуали (і представники того самого напряму практичної філософії) зайняли суттєво відмінну позицію?

На нашу думку, відповідь тут слід шукати в неусувному вододілі, який задано *травмою* як «досвідоутворюючим» чинником цілих суспільних когорт (що, між іншим, визначає наш горизонт «залучення іншого» [6]). Якщо врахувати вагу демократичного ідеалу для західнонімецького суспільства після Другої світової війни (відомі чотири «Д»: демократизація, демілітаризація, денацифікація, декартелізація), самоочевидною постає максима виникаючої за даних умов комунікативної спільноти, яку можна було б реконструювати за допомогою формули *люби Бога* (в даному випадку, демократію) *і кажи, що хочеш*: сам Габермас, до речі, вказує на розходження горизонту досвіду його покоління з молодими німцями (й українцями).

Проте тут ми приходимо до наступного питання: *чи всі травми (в граничному випадку, насильника й жертви) можна дорівняти одна одній?*

Не вдаючись тут у докладне обговорення питання, яке наразі перейшло зі сторінок академічних дискусій до театру/цирку війни (зауважимо принагідно, що Фройд, як і Сократ, радше індивідуалізували кожен випадок), відзначимо, що згаданий вимір проблеми, в плані (не)опрацювання травм інтелектуальним класом і, ширше, громадою, відкриває для нас нову евристичну перспективу.

Нам вже доводилося відзначати кореляцію трьох Майданів з дестигматизацією досвіду української модернізації (Чорнобиль, Голодомор, «ленінопад»), яка щоразу потребувала зусиль цілої когорти органічної інтелігенції. При цьому відзначалося, що масштаб суспільної мобілізації у загальнонаціональному русі опору ставав можливим лише через замах частини істеблішменту на *Євромрію* (що стала, по суті, неписаним суспільним договором, «драйвером» якого виступає складний конгломерат орієнтованих на реформи акторів, зокрема важливі мережі, зневажливо прозвані «офісним планктоном»). Оборона її в карнавальній гетеротопії (термін М. Фуко) Майдану як особливої гри «революційного свята» [7], в якому союз різних когорт (насамперед студентства та середнього класу), переплавляється у нову «несічену» генерацію, здатну опрацювати травми модернізації, дозволяє нам тут, у плані своєрідної герменевтики дорослішання, говорити про *особливий тип темпераменту*.

На фоні поступового дорослішання української громади, яка розставалася з минулим, сміючись над «вождями» та долаючи травми, що й дало їй можливість у підсумку завершити перехід, передбачений алгоритмом триетапної схеми демократичного переходу,

у статусі кандидата в члени ЄС; поворот російського суспільства вбік «згортання» практик опрацювання власних травм можемо в ретроспективі оцінити як *перерваний цикл*, наслідком чого стала чергова «втрачена генерація» та ностальгічний курс на повернення до стану «країни-підлітка».

Окремий аспект проблеми постає в темпоральному горизонті дослідження з урахуванням травми «Афгану». Не проговорена в роки змін у СРСР (на відміну від зіставної за масштабом «В'єтнамської» у США), вона не могла, за умовчанням, не позначитися на горизонті уявленого пострадянських спільнот (української, як і російської), через що маємо зважати на обтяжуючий її вплив у подальшій траєкторії транзиту чинника «радянського ресентименту», ступінь якого наразі важко оцінити. Принаймні, слід допустити його як у процесі прийняття рішень кремлівських керівників щодо чеченських кампаній («маленька переможна війна»), так і планування «київського бліцкригу».

Проте зважаючи, що «людський склад», який нові незалежні демократії успадкували від Союзу РСР, виступає як подібний, нам не знайти пояснень розходження траєкторій українського і російського транзитів у проміжку 1993/1994 – 1999/2000 (від «чорного жовтня» та денонсації Держдумою Біловезьких угод до «другої Чечні» та повернення символіки радянської доби) без врахування критичної ваги (не)опрацювання травм модернізації, наслідком чого на момент 2014/2022 у колишніх «братських» республіках постали суттєво відмінні (певним чином, антагоністичні за *політичним темпераментом* у плані обрання ігор 'win-win' / 'zero-sum') верстви креативного класу.

Беручи до уваги тезу Я. Грицака про «першу успішну революцію» нової страти (2014), звернемо увагу на показову в цьому плані фігуру «альтернативщика Стрелка» (Гірка), який публічно похваляється, що виступив «спусковим гачком війни» (чи не уявляв він себе в цьому плані героєм «Слова о полку»?). Якщо так, то в порядок денний нинішньої війни інвестовано потенціал креативного класу, чим визначено не лише її характер як війни «нового покоління», а й певною мірою масштаб війни за «радянську спадщину» (символічний її капітал) та війни релігійної. З цього між іншим постає неможливість його редукувати та необхідність при моделюванні можливих сценаріїв брати до уваги поділ ігор 'win-win' / 'zero-sum' серед вихідних.

Нова генерація української громади, що постала в перебігу Революції Гідності, Майдан якої вмістив також «апокаліптичний» складник, з постановням Помісної Церкви прийшло у світ, де не лише Христова усмішка перемагає Великого інквізитора, але й впливового нарративу постмодерну щодо невіддільності божественного від гумору, запропонованого Р. Моуді [8]. У цьому плані Вишнева усмішка (засвідчена стіною Михайлівського собору): «я люблю убивати вождів на свіжому повітрі», як і новодавня Енеїда, засвідчує добрі шанси «українського дива».

Висновки. Розглянувши проблему політичного темпераменту, що виступає як один з аргументів політичного дискурсу за умов зміни генерацій та епістем, актуалізуючи при цьому сміхове начало (асpekt, як правило ігнорований у поширених теоретичних схемах, що в конструктивному плані може призводити до перформативних суперечностей), ми виявили, що (не)опрацювання травм модернізації, в ході якого формується нова верства креативного класу, виступає в умовах демократичного транзиту критично значущим пунктом у плані вододілу між орієнтацією нових еліт (як і суспільств у цілому) у виборі між іграми 'win-win' / 'zero-sum', кардинального для порядку денного цивілізації. В цьому світлі феномен Майдану, що постає як народження нової генерації через зустріч когорт в обороні Європрії, даючи імпульс опрацюванню травм модернізації, в межах запропонованої оптики може бути інтерпретований як особливий тип політичного темпераменту.

Список використаної літератури

1. Щербенко Едуард. Кризи ідентичності як чинник українського демократичного транзиту. Генераційний аспект // *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*, 2022. No. 2. P. 242–248.
2. Щербенко Едуард. Кризи ідентичності як чинник українського демократичного транзиту: нелінійний складник // *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*, 2021. No. 4. P. 121–130.
3. Щербенко Едуард. Український транзит у дзеркалі українського жанру: зміни парадигми // *Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України*, 2018. Вип. 5–6 (85–86).
4. Вебер Макс. Протестантська етика і дух капіталізму. Київ: Основи, 1994. 261 с.
5. Єрмоленко Анатолій. Спротив замість перемовин // *Філософська думка*, 2022. №3. С. 59–63; Бистрицький Євген, Ситніченко Людмила. Філософія і дискурс війни: конфлікт світів як межа комунікативної теорії Юргена Габермаса // *Філософська думка*, 2022. №3. С. 64–82.
6. Габермас Юрген. Залучення іншого: Студії з політичної теорії. Київ: Астролябія, 2006. 416 с.
7. Ozouf Mona. *La Fête révolutionnaire 1789–1799*. Paris, Gallimard, 1976, 340 p.
8. Моуді Р. Життя після життя. Дослідження феномену життя після смерті тіла. Львів: Terra Incognita, 2021. 148 с.

GENERATION AND TEMPORAL COMPONENT OF SOCIO-POLITICAL DISCOURSE OF THE TRANSITIONAL AGE**Eduard Shcherbenko**

*H. Scovoroda Institute of Philosophy
Tryokhsviatitelska str., 4, 01001, Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-8706-9195>*

The article is devoted to the analysis of the process of emergence of the dominant socio-political discourse of the era of democratic transit, the dynamics of which during the change of generations is determined by the cardinal choice of society's orientation towards 'win-win' and 'zero-sum' games. In this horizon, the concept of (political) temperament is introduced, in which the implied intention of orientation towards the general civilizational principles of cooperation in the dimension of 'win-win' games is revealed. The analysis of research programs in the field of studying socio-political discourse, spread in the expert community, in the course of thought experiment demonstrates that in them, due to the omission of the factor of laughter and the inarticulateness of modernization traumas, the research imagination is reduced, most obviously in the aspect of presenting scenarios of disruption and restoration the status quo as a special kind of cycle, especially in the era of changing forms of social reflection (paradigms and epistemes), which constructively leads to performative contradictions. It is shown, that the (failure) processing of such traumas marks for the Ukrainian and Russian cases a watershed between trajectories of a transitional society, one of the manifestations of which is the formation of a new strata of the creative class and, more broadly, new elites, significantly different in their political temperament (namely, orientation to 'win-win' / 'zero-sum' games), the potential of which is invested in the agenda of the current Russian-Ukrainian war, which gives it the dimensions of a war for the Soviet heritage and a religious one. The ambivalent nature of the 'Afgan' trauma, which was not articulated during the Soviet era in either Ukraine or Russia, is noted, which suggests its destructive influence as a 'Soviet resentment' on the Russian leadership's key political decisions for the post-Soviet era, marked by a return to Soviet symbols, as a result of which, at the time of start of the hybrid war, the antagonistic political temperaments appeared

in the former 'fraternal' republics. It is concluded that the phenomenon of Maidan as an emergent actor that appears in the meeting of two cohorts, giving impetus to the processing of modernization traumas, can be interpreted as a special kind of political temperament.

Key words: cycle, generation, imagination reduction, Maidan, political temperament, socio-political discourse, trauma,

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 323.2:316.485.26

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.48.22>

ЗБРОЙНЕ НАСИЛЛЯ: СУТНІСНО-ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ¹

Антон Бадер, Світлана Вовк, Віталій Курило

*ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»
вул. Коваля, 3, 36003, м. Полтава, Україна*

У статті наголошується, що повномасштабна агресія росії проти України та інформаційний вплив, що її супроводжував, актуалізували проблему наукового, сутнісно-термінологічного аналізу збройного насилля. Вказується, що розуміння змісту феномену збройного насилля надасть вагомі аргументи у протидії інформаційній агресії російської федерації. Підкреслюється, що розкриття заявленої теми також сприятиме поглибленню й деталізації вивчення процесів, у які була втягнута наша держава з 2014 р. та з 2022 р. а, результативність зазначеного безпосередньо пов'язане з використанням науково аргументованого категоріального апарату.

Наводяться аргументи того, що насилля є характерним для людського середовища. Стримання від нього відбувається не на інстинктивному рівні, а за допомогою соціокультурних факторів, які не є абсолютними. Підкреслюється, що усі прояви цього феномену в суспільстві концентруються в явищі соціального насилля, з якого на основі причетності до державної влади виводиться поняття політичного насилля. Констатовано, що межі розуміння як соціального, так і політичного насилля є наразі досить дискусійними. У науковій літературі виявляються підходи, які як абсолютизують насилля, так і звужують вплив зазначеного явища до мінімуму.

На думку авторів, найважливішим критерієм для класифікації насилля є використання в цьому процесі зброї. Вони стверджують – немає жодних сумнівів, що збройне насилля є насиллям. Запропоновано вважати основною метою більшості неозброєних видів соціального та політичного насилля – запобігання озброєним формам протистояння. Збройне насилля автори статті вважають явищем політичним – особливим засобом та методом соціально-політичного протиборства, граничним ступенем примусу опонента та підпорядкування його своїй волі шляхом застосування збройної сили або загрози її застосування. З огляду на сутність та види державного суверенітету, з яким прямо пов'язане існування політичної системи, пропонується класифікувати збройне насилля на внутрішнє та зовнішнє, що має певні, названі у статті, види.

Ключові слова: насилля, соціальне насилля, політичне насилля, збройне насилля, види збройного насилля.

Повномасштабна агресія росії проти України та інформаційний вплив, що її супроводжував, актуалізували проблему наукового, сутнісно-термінологічного аналізу збройного насилля. Розуміння сутності збройного насилля, категорії, що вочевидь об'єднує такі феномени як, війну, воєнний конфлікт, тероризм, громадянську війну тощо, надасть вагомі аргументи у протидії інформаційній агресії російської федерації. Розкриття заявленої теми також сприятиме поглибленню й деталізації вивчення процесів, у які була втягнута наша держава з 2014 р. та з 2022 р. Зрозуміло, що результативність зазначеного безпосередньо пов'язано з використанням науково аргументованого категоріального апарату. Окрім того, все це

¹ Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Національного фонду досліджень України за проектом 2021.01/0021.

наддасть додаткові можливості в розробці інформаційної складової програм реінтеграції окупованих територій після перемоги та відновлення територіальної цілісності України.

Окремі аспекти досліджуваної теми висвітлено у працях Л. Гумпловича [1], М. Вебера [2], Х. Арндт [3], Д. Галтунга [4], Т. Гарра [5], А. Бобрової [6], О. Балацької [7], О. Меженської та С. Вовк [8] та ін. Сутність феноменів «насилля», «соціальне насилля» та «політичне насилля», що дозволяють поглибити аналіз заявленої проблеми, можна знайти у словниках і довідковій літературі [9; 10; 11; 12]. Однак, комплексної роботи, присвяченої сутнісно-термінологічному аналізу такого феномену як «збройне насилля» наразі не існує.

Розкриття сутності поняття «збройне насилля» вимагає аналізу такого базового поняття як «насилля». Зрозуміло, що насилля серед людей з'явилося набагато раніше держави та політичної системи як організації суспільства. Зазначимо, що насилля в середині одного виду характерне й для тваринного світу. Однак, за даними низки антропологів, саме в середовищі протолюдей зі своїми біологічними особливостями насилля багато важило в еволюції людства до сучасного типу. Уважаємо, що ці особливості мають велике значення й сьогодні, проте вже на більш масштабному рівні.

Узагальнивши результати наукових розвідок зоопсихологів, видатний натураліст К. Лоренц прийшов до висновку, що граціальний австралопітек, родоначальник сімейства гомінідів, був обмежений у природніх орудитах убивства й, відповідно, не мав надійного механізму інстинктивного гальмування агресії – саме того, що запобігає самознищенню у високорозвинених хижаків, наприклад, левів [13]. Продовжуючи це положення, слід зазначити, що в гомінідів популяціоцентричний інстинкт спочатку був слабким, а інтелект, що стрімко розвивався, взагалі остаточно його нівелював.

У зазначених умовах стада *Homo habilis* (людина уміла), що, з одного боку, уже не мали природніх механізмів гальмування внутрішньовидової агресії, а з іншого – мали потужні інструменти для вбивства собі подібних, були фактично приречені та йшли шляхом самознищення. Так, гострим іклам лева протистоїть міцна шкіра суперника (за винятком випадків, коли дорослі представники вбивають чуже потомство). Череп гомініда, навпаки, легко пробивається каменем, палицею або гострою кісткою [14, с. 8]. Унаслідок лише деяким зі стад *Homo habilis* (можливо, єдиному) пощастило вижити, що поклато початок новому етапу еволюції людства.

Спираючись на результати досліджень в археології, етнографії, психології та нейрофізіології, низка вчених ці еволюційно важливі зміни пов'язує з клінічними зрушеннями в психіці ранніх гомінідів, у порівнянні з їхніми тваринними предками. Справді, за умови невідповідності інстинктивного гальмування штучними можливостями та знаряддями агресії баланс міг бути відновлений тільки завдяки позаприроднім, соціально-психологічним регуляторам поведінки [15; 16; 17].

Вказані протиприродні регулятори сформувались і закріпились у стадах протолюдей, де переважали психастеніки з порушенням генетично закріплених форм поведінки та надзвичайною пластичністю мозку [15; 16]. Ці особливості почали формувати зачатки анімістичного мислення, а неприродньо розвинена уява сприяла становленню страхів щодо мертвого тіла та приписування йому властивостей живого. Померлий сородич ставав об'єктом найінтенсивніших фантазій і страхів, оскільки від нього очікували непередбачуваних, обов'язково, лихих дій. Зазначимо, що подібні уявлення, доповнені «компенсаторною некрофілією», простежуються й у сучасних тубільців [17, с. 98]. Ще одним доведенням названої позиції є розповсюджені ритуали щодо мертвих (наприклад зв'язування ніг) та недоцільна, з біологічної точки зору, турбота стосовно хворих та поранених сородичів у стадах ранніх людей.

На основі наведених фактів, можна стверджувати, що невротичний страх перед мстивим мерцем був першим штучним обмежувачем внутрішньогрупових убивств. Некрофобія втримала ранніх гомінідів від самознищення й стала тим зерном, з якого з плином часу зросло розгалужене дерево духовної культури людства. Фактично протиприродна легкість взаємних убивств, не компенсована відповідним інстинктивним гальмуванням, задала лейтмотив соціальної історії. Життєздатність гомінідів зокрема, звичайно, і неоантропів (*Homo sapiens*) багато в чому залежала від того, наскільки інструментальні можливості врівноважувались штучними механізмами стримування агресії [17, с. 98–101].

З огляду розкриття поставленої проблеми, а саме пошуку сутності збройного насилля, важливими є декілька висновків. По-перше, за названих причин людина не має інстинктивних запобіжників внутрішньовидового насилля. По суті, для нас є характерною легкість взаємних убивств, запобіжником тут виступає не інстинкт, а норми духовної культури. На нашу думку, зазначені культурні стопори не можуть бути абсолютними. Вони, на відміну від інстинктивних, спрацьовують не в усіх ситуаціях та стосовно не всіх індивідів. По-друге, інструментальні можливості насилля мають бути врівноважені відповідними штучними механізмами стримування агресії. А, отже, поява якісно нових знарядь убивства, за умови неналежного рівня духовної культури, неодноразово призводила до сплесків збройного насилля у світі.

Так, якщо заборона міжособистісного насилля з періоду дикості й до сьогодні закріплена в культурах практично усіх народів світу, то міжплемінне насилля допускалось. З кардинальною зміною суспільних взаємовідносин, пов'язаних з появою ранніх держав насилля почало використовуватись як знаряддя для реалізації волі на внутрішньодержавному та міждержавному рівнях. У подальшому, з ускладненням соціальної та політичної системи й появою та розвитком правової, знаряддя нав'язування волі стають більш різноманітними. Узагальнено їх можна звести до поняття «соціальне насилля». На нашу думку, задля розширення розуміння сутності насилля та виявлення значення збройного насилля, важливим є аналіз здобутків учених, які досліджували більш глибоке поняття соціального насилля.

Насилля як наукова категорія почала оформлюватись лише в другій половині XIX ст. Л. Гумплович, Є. Дюринг та К. Каутський уважали насилля першорядним чинником у всіх соціально-політичних явищах та процесах як минулого, так і сучасності. По суті, напрацювання названих авторів перетворили вчення про насилля на наукову теорію. Так, Л. Гумплович стверджує: «Історія не надає нам жодного прикладу, де б держава виникала не за допомогою акту насилля, а як-небудь інакше. Крім того, це завжди було насиллям одного племені над іншим. Воно полягає в тому, що держава сконструйована як панування сильного над слабким та визнає такий стан владарювання даними самою природою» [1, с. 373].

Продовжували та розвивали цю концепцію класики марксизму, зокрема Ф. Енгельс, а згодом і В. Ленін. Сутність марксистського вчення полягала в боротьбі протилежностей. Так, розвиток природи, суспільства та пізнання відбувався, на думку представників цієї школи, як зіткнення різних полярностей. Додамо, що вже згадуваний нами К. Лоренц уважав агресію та насилля віковою захисною й адаптивною властивістю як тварин, так і людей [13]. На Заході розвиток указаних теоретичних позицій до другої половини XX ст. склав основу окремої наукової дисципліни під назвою «валеїнсологія», у межах якої насилля вивчається за соціологічним, психологічним, юридичним та міжнародним напрямками.

Німецько-американська дослідниця Х. Арендт указує на важливу деталь у сфері аналізованого феномену. А саме на те, що насилля за своєю природою є не більше ніж знаряддя; як усякий засіб, воно незмінно потребує наявності певної скеровувальної мети,

що є одночасно і його виправданням. Подібне розуміння, однак із зосередженням уваги на економічному факторі, простежується в роботах Ф. Енгельса. На думку автора, насилля є засобом, а метою, навпаки, є економічна вигода [3].

Розповсюдженою у науковій літературі є вузьке й широке трактування соціального насилля. Вузьке, поширене в повсякденному житті, розуміння насилля зводиться до фізичного та економічного тиску, і виявляється у тілесних ушкодженнях, убивствах, крадіжках, псуванні майна тощо. Насилля, у широкому розумінні, є обмеження особистісного розвитку шляхом створення зовнішніх перешкод – фізичних, інституційних, інформаційних тощо.

Деталізуючи насилля у широкому розумінні слід зауважити, що воно руйнує суспільну комунікацію та її загально визнані підстави, що концентруються в традиціях, звичаях, праві та інших формах культури. Акт насилля це порушення договору, норми, правила, як односторонній вихід за ustaleni рамки комунікації. Індивід, який здійснює насилля щодо того, на кого спрямовані його дії, перетинає певну межу, яку вони раніше зобов'язались не порушувати. Ліквідація людської комунікації у зв'язку із використанням насилля є тотальним процесом, у межах якого одні індивіди, групи людей або спільноти нав'язують себе, свою мету іншим заради підкорення їх собі. Водночас формується переконання, що перші є кращими за інших і мають право так учиняти [14, с. 11].

Зазначимо, що існує безліч понять насилля, які розробляються багатьма вченими – представниками психологічної теорії агресії, етики, кримінального права, теорії держави тощо [8; 9; 10; 11; 12]. Під час системного вивчення цих понять окреслюються дві основні групи чинників з домінуючими або фізично-психологічними, або всеосяжними структурними характеристиками. Психологи трактують насилля як безпричинну, імпульсивну, ірраціональну, непомірну агресію. Однак подібні визначення є неповними та дискусійними: вони не охоплюють змісту поняття в усій його повноті, а скоріш ідентифікують конкретний вид насилля. Правознавці та політологи розуміють насилля переважно як державний вплив (що спирається на право й обмежений правом) та як дію, спрямовану на навмисне нанесення шкоди. На сьогоднішній день суспільствознавцями ведеться пошук третього поняття насилля, що стало б більш операційним і точним. Таким можна вважати поняття так званого системного насилля, що показує місце насилля в соціальній системі засобами соціологічної теорії [18, с. 97].

Так, якщо йти шляхом, який окреслив основоположник структурно-функціонального напрямку Т. Парсонс, можна припустити, що носієм насилля є сама соціальна система. Продовжуючи цю думку, ми вважатимемо систему комунікацій соціальною системою (Н. Луман), яка доступна спостерігачеві лише через дію. Комунікація сама керує собою й за допомогою асиметризації відтворює себе. Тоді насилля можна розглядати як комунікацію дій або реакцію на дії. Інакше кажучи, насилля вбудоване в систему суспільства й само собою є не що інше, як система. Слід додати, що в економіці, науці, мистецтві, релігії комунікація здійснюється, як правило, без застосування насилля. У політичній підсистемі спостерігається дещо інша ситуація. Тут очевидна постійна загроза застосування насилля. Одночасно влада шукає шляхи своєї легітимації не через приведення в дію загрози насилля, а через комунікацію [18, с. 97].

Очевидно, що в зазначених тезах окреслилось певне протиріччя. Так, насилля розуміється як комплексне явище, вбудоване в соціальну систему. Одночасно зазначається, що культура – правова, економічна – та певною мірою навіть політична система спрямовані на виключення насилля, його заміну іншими механізмами. На нашу думку, розв'язання зазначеного протиріччя полягає в деталізації сутності певних структурних компонентів

аналізованого феномену. На даному етапі нашої розвідки можемо однозначно констатувати те, що частиною широкого поняття «соціальне насилля» є також досить широке явище політичного насилля. Тож перед нами стоїть завдання з'ясувати сутність політичного насилля і виявити його види.

Для пошуку сутності такого феномену, як політичне насилля, актуальними є результати розвідок Х. Арендт. Дослідниця уважала що, за грецькою та римською традиціями, які заклали основу Західної цивілізації, влада ототожнювалась не з силою, а з правом і законом та була спрямована на нівелювання панування одного індивіда над іншим. Безпосередньо для греків політика асоціювалась зі свободою від тиранів. Отже, основою відносин панування та підпорядкування є зовсім не насилля [3].

Цілком зрозуміло, що марксизм відстоює кардинально протилежну позицію та зосереджує увагу на ролі насилля в політичній сфері й вважає несправедливі економічні відносини його першопричиною. В. Ленін розширює роль зазначеного феномену та стверджує, що кожна держава є застосуванням насилля, різниця полягає лише в тому, застосовується це насилля проти експлуатованих чи проти експлуататорів. З подібних позицій розглядав насилля й М. Вебер. Дослідник вважав, що на ньому ґрунтується будь-яка держава. У вказаному контексті він писав, що держава «є відносинами панування людей над людьми, що спирається на легітимне ... насилля як засіб» [2].

З аналізу наведених позицій розуміння сутності політичного насилля стає очевидною строкатість підходів до цієї проблеми, що ускладнює формулювання терміну аналізованого явища. Наведемо декілька поширених дефініцій. Л. Левченко у своєму визначенні політичного насилля вважає головним примус. Так, на думку дослідника: «Політичне насилля – це примус, що використовується як засіб нав'язування волі суб'єкта з метою заволодіння владою, насамперед державною, її використання, розподілу, захисту» [19, с. 18]. Підсумовуючи значний аналіз сутності та дефініцій політичного насилля, О. Балацька зазначає, що «... насилля є інструментом досягнення політичних цілей. І саме в цьому сенсі воно є універсальним і, певною мірою, затребуваним будь-якою владою» [7, с. 39]. На наш погляд, захоплення державної влади є основною метою, а боротьба за допомогою політичного насилля – засобом досягнення цієї мети.

З метою деталізації сутності політичного насилля та виявлення місця збройного насилля як його компонента, проаналізуємо наявні типології цього феномену. Так, один із найбільш відомих дослідників політичного насилля Д. Галтунг поділяє його на три великих типи: пряме, структурне та культурне. Пряме насилля має точного адресата та конкретно визначене джерело його походження. Структурне вбудовано в соціальну систему. «Людей не просто вбивають за допомогою прямого насилля, але також їх убиває соціальний лад», – зазначав Д. Галтунг. Основне завдання культурного – легітимація та легалізація перших двох типів насилля [4, с. 34–38].

Т. Гарр концентрує увагу на внутрішньополітичному рівні, його класифікація бере за основу державницький критерій. Вчений виділяє насилля, реалізоване державою та її компонентами, і насилля мас і класів. Насилля держави він зводить до використання сили для запобігання відхилень у поведінці громадян та підтримання внутрішнього спокою. Насилля мас та класів поділяється на:

– заворушення – відносно спонтанне, неорганізоване політичне насилля зі значною участю мас (страйки із застосуванням насилля, бунти, локалізовані повстання тощо);

– змови – добре організоване політичне насилля з обмеженим числом учасників (організовані політичні замаху, тероризм, партизанські війни невеликого масштабу, закоти, повстання, перевороту);

– внутрішні війни – добре організоване політичне насилля з широкою участю мас, націлене на знищення режиму або руйнування держави та супроводжуване систематичним насиллям (зокрема широкомасштабний тероризм, партизанську війну та революцію) [5, с. 11].

Поширеною в науковій літературі є класифікація П. Вілкінсона. Дослідник типологізує насилля з огляду на масштаб та інтенсивність цілей і завдань. Відповідно до першого критерію автор поділяє цей феномен на:

- масове, куди належать бунти та вуличне насилля, збройне повстання й опір, революцію та контрреволюцію, державний або масовий терор і репресії, громадянські війни;
- політичне насилля невеликих груп. До цієї категорії увійшли ізольовані акти саботажу або атаки на власність, окремі спроби політичних убивств, війна політичних банд, політичний тероризм, партизанські рейди на території іноземних держав.

Відповідно до другого критерію політичне насилля було поділено на:

- внутрішньокомунальне (захист групових інтересів у конфлікті з ворожими етнічними та релігійними групами);
- протестне (вияв люті та протесту, і може використовуватися для того, щоб переконати уряд виправити недоліки);
- преторіанське (використовується для насильницьких змін в уряді);
- репресивне (має на меті придушення реальної або потенційної опозиції);
- супротивницьке (перешкоджає урядовій владі);
- терористичне (має на меті залякування жертв для досягнення політичних цілей);
- революційне та контрреволюційне (мета – або знищити конкретну політичну систему, або її захистити);
- війна (досягнення політичних цілей засобами воєнної перемоги над супротивником) [20, с. 14].

Уважає, що типології П. Вілкінсона не вистачає чіткості в розмежуванні окремих видів політичного насилля. Так, за ознакою цілей не зрозумілі підстави розведення преторіанського та супротивницького, репресивного та контрреволюційного насилля.

З аналізу вищенаведених типологій стає очевидно, що їх автори взяли в якості основи і схожі, і досить різні критерії. Ця ситуація призвела до того, що одні класифікації перетинаються, а інші взаємовиключають одна одну. Узагальнивши різні класифікації, можна виокремити такі види: за сферою дії (внутрішньодержавне та міждержавне); щодо пов'язаності суб'єктів насилля з державною владою (державне та недержавне); за ступенем організованості (стихийне та структуроване); за кількістю учасників (індивідуальне, колективне, масове); за джерелом ініціативи (оборонне та агресивне); за масштабом (одиничне й масове); за інтенсивністю (високе, середнє й низьке); за соціальною характеристикою суб'єкта насилля (соціально-класове, етнічне, релігійне); за спрямованістю та глибиною соціальних наслідків (реформістське, радикальне, консервативне); за способами дії на об'єкт (демонстративне й інструментальне); за використовуваними засобами (збройне та неозброєне).

Існують класифікації, в яких провідним критерієм розподілу політичного насилля на види є форма його реалізації. На цій основі розрізняють збройне та неозброєне насилля. До неозброєного належать страйки, демонстрації, мітинги (з боку громадян конкретної держави) і такі насильницькі дії, як обмеження та заборона діяльності громадських об'єднань і рухів, введення надзвичайного стану тощо (з боку держави). Так, А. Боброва поділяє політичне насилля на дві основні категорії – традиційне й нетрадиційне. На думку авторки, у традиційному використовується фізичний примус, щоправда, до нього вона зараховує

лише тероризм та локальні етнічні війни. Нетрадиційне – зводиться до символічного, інформаційного, психологічного насилля, а також консієнтальної війни, що реалізується без використання фізичного примусу [6, с. 12].

На нашу думку, класифікація політичного насилля за критерієм застосування зброї є цілком виправданою. Наведений вище аналіз сутності політичного насилля демонструє, що дослідники визначають масштаби цього явища кардинально по-різному. Певні автори вочевидь перебільшують його роль у функціонуванні суспільства, розглядаючи політику або переважно як сферу насилля, або взагалі цілком виводячи її з насилля.

Натомість, згідно з договірною теорією, яка є основою багатьох сучасних концепцій та навіть державних доктрин, внутрішнє політичне насилля виступає, по суті, усвідомленим самообмеженням членів державноорганізованої громади. Справді, перебуваючи в певній державі, ми не відчуваємо повсякчасного й тотального насилля над собою. Очевидно, що даний феномен суттєво залежить від форми політичного режиму. Однак ми стверджуємо, що навіть в недемократичних країнах населення не відчуває постійного тотального насилля над собою. Згідно теорії Д. Істона, що стала класичною, на вході в політичну систему існує як імпульс-вимога, так і імпульс-підтримка, без якого вона також функціонувати не може. До цього слід додати, що громадяни поведуться правомірно внаслідок усвідомленого вибору, конформізму й лише частина – через страх бути покараним [20, с. 15, 16].

Загалом, ми не маємо на меті вдаватися до полеміки, яка триває вже понад сто років, щодо ролі насилля в суспільстві. Однак акцентуємо на одній дуже важливій у розрізі нашого дослідження деталі. Попри дискусійність феномену соціального та політичного насилля ні в кого не виникає сумнівів, що збройне насилля є справді насиллям. Незаперечним є також те, що збройне насилля суттєво впливає і на функціонування, і на зміну політичних систем. Відповідно, збройне насилля слід характеризувати як граничну, найбільш жорстку, форму політичного насилля. Проте ми висловлюємо гіпотезу, що багато видів соціального, економічного, психологічного, озброєного політичного насилля спрямовані на недопущення збройного насилля, на вирішення порушених проблем без його застосування. Згідно з цією логікою, збройне насилля – виступає своєрідним антиподом до всіх інших його форм.

Теоретична розробленість такого феномену, як збройне насилля, в науковій літературі вкрай обмежена. Серед робіт, які присвячені не окремим видам, а безпосередньо пошуку сутності досліджуваного явища, є лише напрацювання деяких науковців країни-агресора. Ці матеріали ми проаналізували у своїх попередніх розвідках [14; 21]. Виходячи із проведеного аналізу можна зазначити, що основною формою політичних конфліктів є збройне насилля. Його можна розуміти як особливий засіб та метод соціальної боротьби, граничний, найбільш жорсткий, спосіб примусу іншої сторони шляхом застосування збройної сили або загрози її застосування. Цей вид насилля виступає специфічною формою примусу з використанням спеціальних матеріальних пристроїв і засобів, які застосовуються для фізичного знищення живої сили супротивника, його техніки, озброєння та відповідних об'єктів [21, с. 45].

Отже, збройне насилля слід оцінювати як граничну форму та засіб політичного насилля, що являє собою найвище втілення соціального насилля. Виявляється воно в політичній сфері, основним змістом якої є захоплення, утримання та використання політичної влади, досягнення політичного панування, регулювання та всебічний вплив на економічні, соціальні, духовні та інші явища й процеси.

На нашу думку слід зауважити, що згадки про насилля в історичних джерелах, починаючи із найдавніших, в більшості випадків були пов'язані з волею та діями можновладців.

Тобто фактично, використання насилля в різних його проявах є прерогатива того, хто займає панівне становище в суспільстві, кому належить влада, право та можливість управляти іншими. Відповідно, з моменту свого зародження збройне насилля набуло й носило виражений політичний характер і, як правило, підкріплювалося відповідним правовим обґрунтуванням та виправданням. Наведену тезу вважаємо досить важливою, оскільки на цій основі ми конкретизуємо аналізований феномен та відмежовуємо його від інших видів насилля, зокрема, кримінального.

Також цілком зрозуміло, що насилля взагалі та збройне зокрема є явищем історичним. Досліджуваний нами феномен проявляється в адекватних сучасності формах, які з часом продовжують зазнавати модифікацій. Отже, з огляду на вищезазначене, цілком стає зрозуміло, що на вибір конкретних видів та форм збройного насилля впливають поставлені цілі та завдання, характерні внутрішньодержавні або міжнародні умови, співвідношення сил та засобів; економічні, соціальні, демографічні, військові та інші чинники.

Описати внутрішню структуру збройного насилля можна за аналогією з правовідносинами, власне, як механізм взаємодії певних елементів. Це сукупність суб'єктів (осіб, груп, об'єднань та інших соціально-політичних інститутів); об'єкт насилля; установлений порядок (процедури) дій щодо застосування насилля; конституційно-правові та концептуальні (доктринальні) підстави застосування збройного насилля. Слід додати, що, з одного боку, даний механізм є важливим структурним компонентом політичної системи суспільства. З іншого – сам є чітко визначеною системою взаємодії певних елементів.

Метою збройного насилля можна називати уявний суб'єктом кінцевий результат своїх дій з примусу протилежної сторони діяти відповідно до своїх соціально-політичних інтересів. Зрозуміло, що мета збройного насилля має прямий та безпосередній зв'язок з причинами, які провокують політичний конфлікт та застосування зброї для його вирішення.

У проаналізованих нами раніше дослідженнях фігурує наступна теза: «З урахуванням того, що насилля однозначно передбачає участь у ньому як мінімум двох сторін, то відбувається це так, що одна з них ініціює застосування збройного насилля, а інша вживає у зв'язку з цим відповідних заходів. Тобто цілі, переслідувані ними, об'єктивно стають протилежними, а використовувані при цьому засоби та методи можуть бути аналогічними. Отже, сторона, що ініціює насилля, однозначно виступає в якості його суб'єкта, а контрсторона, що піддається цьому насильству, може бути визнана його об'єктом» [14, с. 27].

Однак ми категорично не погоджуємось із наведеним положеннями. Так, з позиції юридичної науки, якщо вважати збройне насилля певним видом правовідносин, обидві сторони виступатимуть як суб'єкти. Об'єктом, у свою чергу, буде виступати те, з приводу чого виникає конфлікт – територія, надра, геополітичний статус, етнічні або релігійні протиріччя тощо. З погляду політології, суб'єктом політики є свідомий, дієвий учасник політичного процесу. Значною мірою громадяни, їх об'єднання, уряди та навіть держава загалом можуть виступати об'єктом політики за умови неусвідомленої участі в ній, будучи жертвою маніпуляцій, обману та самообману. Однак навіть з урахуванням сьогоденної специфіки ведення війн, де жертва певний час не розуміє, що проти неї здійснюється агресія, рано чи пізно усвідомлення ситуації все одно відбувається. Отже, підбиваючи підсумки зазначеного, резюмуємо, що всі сторони конфлікту ми вважатимемо суб'єктами збройного насилля, а об'єктами виступатимуть вищепераховані елементи.

До суб'єктів збройного насилля, на нашу думку належать: індивіди, великі та малі соціальні спільноти (соціальні групи, класи, нації, конфесії); політичні інститути (держави, міжнародні організації, політичні партії тощо). Відповідно статусу, ці суб'єкти

можуть бути інституційними (формальними), до яких належать посадові особи, державні органи, а також неінституційними (неформальними) – громадські діячі, масові громадські організації, рухи тощо, зокрема й злочинні формування. Залежно від місця та ролі в ухваленні воєнно-політичних рішень, можна виділити суб'єктів, які вирішують, до числа яких належать глави держав та урядів, парламентів, військові відомства (міністерство оборони, генеральний штаб, об'єднане командування тощо); дорадчих (ради національної безпеки, консультанти, радники, групи тиску та лобі); здатних забезпечити (наукові та інформаційні центри та організації тощо).

Рухаючись за вказаною логікою можна стверджувати, що безпосередні учасники збройних формувань не є суб'єктами збройного насилля, оскільки вони формуються та організовуються так званими основними суб'єктами тієї чи іншої політичної дії та виступають у їхніх руках як засіб збройного насилля, а не як суб'єкт.

Відповідно до засобів збройного насилля слід зарахувати спеціально створені суб'єктом насилля збройні формування, а також усе озброєння, яке знаходиться в нього – зброя, бойова техніка та спеціальне обладнання. Ці засоби можна поділити на дві групи: державні, або формально-офіційні, та недержавні, або неофіційні. Перші можна вважати законними та легітимними. Друга група – незаконні, нелегітимні, оскільки формально вони не мають зв'язку з державою, її волею, вираженою в законах. Слід додати, що постійна потенційна можливість застосування збройного насилля провокує необхідність створення та функціонування належних сил та засобів, сукупність яких утворює військову організацію держави та суспільства. Зрозуміло, що основу цієї організації становлять збройні сили, які виступають, з одного боку, дієздатним суб'єктом збройного насилля, з іншого – його домінуючим засобом.

Методами збройного насилля слід уважати основні прийоми та способи застосування вищезазначених засобів. Ці методи можна поділити на два види:

– безпосереднє збройне насилля як відкрите й пряме застосування засобів збройної боротьби;

– опосередковане збройне насилля, що не передбачає відкритого та прямого впливу.

Зрозуміло, що в другому випадку маємо справу із загрозою застосування насилля. Сюди належить приведення збройних сил держави в повну бойову готовність, проведення великих військових навчань та маневрів, створення в безпосередній близькості з державним кордоном контрсуб'єкта військових баз або зосередження великих військових формувань, безпосередня присутність певного військового контингенту на території іноземної держави, проведення розвідувальних та подібних операцій і заходів.

Аналіз внутрішньої структури та сутності збройного насилля дозволяє сформулювати визначення цього феномену. Так, збройним насиллям слід вважати особливий засіб та метод соціально-політичного протиборства, граничний, найбільш жорсткий, ступінь примусу супротивної сторони та підпорядкування її своїй волі шляхом застосування збройної сили або загрози її застосування.

Виходячи із проведеного аналізу можна стверджувати, що збройне насилля акумулює в собі здатність та можливість держави як основного соціально-політичного інституту ставити перед суспільством завдання й вирішувати їх. Зрозуміло, що першочерговими серед них є ті, що пов'язані із забезпеченням державного суверенітету й національної безпеки. Відповідно, простежується безпосередній зв'язок між державним суверенітетом та збройним насиллям. Так, нездатність держави подолати негативні наслідки, викликані застосуванням збройного насилля, свідчать про недостатню самостійність, незалежність державної влади. На наш погляд, ці положення дозволяють

класифікувати аналізований феномен. Як відомо, державний суверенітет поділяється на внутрішній і зовнішній. А отже, ми пропонуємо збройне насилля поділити на два великі види – внутрішнє та зовнішнє.

Щодо типологізації зазначених видів на більш конкретні, цілком логічно використати вже наявні системи класифікацій, виключивши з них ті, що реалізуються без застосування зброї. Так, узагальнивши наведений вище матеріал, щодо внутрішньодержавного насилля доречним буде назвати наступні види:

- бунт, у нашому випадку із застосуванням зброї;
- повстання, що має, на відміну від бунту, організований, більш масовий та відкритий характер;
- політичні зіткнення, до яких, на наш погляд, може належати й збройний заколот;
- державний переворот, а також путч, якщо акція організована та реалізована військовими;
- громадянська війна, як одна з найбільш масштабних форм внутрішньодержавного насилля, що має високоінтенсивний, тотальний та, як правило, довготривалий характер;
- партизанська війна, що ведеться, на відміну від громадянської війни, невеликими загонами;
- тероризм;
- репресії та терор як одностороннє насилля з боку держави.

Однак, з цієї класифікації, на нашу думку, слід вилучити тероризм. По-перше, він найчастіше виявляється на міжнародному рівні. По-друге, усередині держави терористичні акції можна розглядати як форми реалізації інших, зазначених вище видів внутрішнього збройного насилля. Дискусійною проблемою є також виокремлення партизанської війни в самостійну категорію. Спираючись на наші попередні дослідження цілком обґрунтованим є розгляд партизанської боротьби як форми громадянської війни [22, с. 73–74]. Уважаємо, що партизанський рух може бути елементом як громадянської, так і звичайної війни, що розглядається нами як вид зовнішнього збройного насилля. Водночас до наведеної класифікації слід додати революцію як масштабну та впливову на політичну систему форму внутрішньодержавного збройного насилля.

До зовнішнього, міжнародного, збройного насилля, на нашу думку, належить:

- війна в різних проявах та видах;
- воєнний конфлікт;
- агресія;
- міжнародний тероризм;
- геноцид як найбільш масштабна форма одностороннього збройного насилля проти національних, етнічних, расових або релігійних груп [21, с. 47].

Таким чином, усі прояви насилля в людському середовищі можна визначити терміном «соціальне насилля». З цього феномену, на основі причетності до державної влади, виводиться поняття політичного насилля. Межі розуміння як соціального, так і політичного насилля є досить розмитими. Частина науковців, абсолютизує насилля, а частина звужує вплив зазначеного явища до мінімуму. Однак очевидно, що збройне насилля є безумовно насиллям. Характеризуємо його як явище політичне – особливий засіб та метод соціально-політичного протистояння, граничний ступень примусу опонента та підпорядкування його своїй волі шляхом застосування збройної сили або загрози її застосування. З огляду на види державного суверенітету, ми класифікуємо збройне насилля на внутрішнє та зовнішнє. Аналіз сутнісних характеристик кожного з названих видів може стати основою для наших подальших досліджень.

Список використаної літератури

1. Gumplowicz L. The general doctrine of the state. Anthology of socio-political thought: in 2 volumes. K., 2001. Vol. 1. S. 224-495.
2. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. – Київ: Основи, 1998. – 534 с.
3. Arendt, H. On Violence. Harcourt Brace & Company, 1970. 106 p.
4. Галтунг Д. Культурне насилля. *Соціальні конфлікти : експертиза, прогнозування, технології вирішення*. 1995. Вип. 8. С. 34-38.
5. Gurr T. Why Men Rebel. Princeton : Princeton University Press, 1974. Vol. XI. 11 p.
6. Боброва А. Г. Основні форми сучасного політичного насилля : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.01. Київ, 2005. 19 с.
7. Балацька О. Б. Політичне насилля як політико-культурний феномен : специфіка, детермінація, тенденції : монографія. Старобільськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2018. 385 с.
8. Меженська О. В., Вовк С. О. Державний переворот : насильницький спосіб переформування влади : монографія. Старобільськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2017. 232 с.
9. Енциклопедія державного управління : у 8 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. Київ : НАДУ, 2011. Т.3 : Історія державного управління. С. 537-539.
10. Політологічний енциклопедичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. 2-е вид., допов. і перероб. Київ : Генеза, 2004. 736 с.
11. Ткач О. І., Костів П. Р. Політологія. Термінологічний словник : навч. посіб. Київ : Ун-т «Україна», 2012. 196 с.
12. Шляхтун П. П. Конституційне право : слов. термінів. Київ : Либідь, 2005. 568 с.
13. Lorenz K. Aggression (so-called evil). K. : Progress-Univers, 1974. 389 p.
14. Бадер А. В. Політичні системи та збройне насилля: цілісно-системний аналіз. Старобільськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2020. 320 с.
15. Pfeiffer J. E. The creative explosion. An inquiry into the origins of art and religion. N. Y. : Harper and Row, 1982. 299 p.
16. Meyer A. The function of ideology in the Soviet political system. *Soviet Studies*. 1966. Vol. 17. № 3. P. 274-279.
17. Nazaretyan A. Fear of the dead as a factor in social selforganization. *Journal for the Theory of Social Behavior*. June 2005. V.35. № 2. P. 97-151.
18. Бадер А. В. Сутнісні основи збройного насилля крізь призму феномену соціального насилля. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2020. № 1-2. С. 93-101.
19. Левченко Л. О. Політичне насилля як різновид тиску у владних структурах. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія : Політологія*. Миколаїв, 2008. Т.79. Вип. 66. С. 18-21.
20. Бадер А. В. Збройне насилля як вид політичного насилля. *Політикус. Науковий журнал*. 2020. Вип. 1. С. 12-17.
21. Бадер А. В. Поняття та класифікація збройного насилля як суспільно-політичного феномену. *Політикус. Науковий журнал*. 2020. Вип. 2. С. 44-48.
22. Вовк С.О. Форми громадянської війни. *Вісник СевНТУ: зб. наук. пр.* Вип. 145/2014. Серія : Політологія. Севастополь, 2014. С. 73-76.

ARMED VIOLENCE: SUBSTANTIVE AND TERMINOLOGICAL ANALYSIS

Anton Bader, Svitlana Vovk, Vitalii Kurylo

SU "Lugansk Taras Shevchenko National University"

Koval str., 3, 36003, Poltava, Ukraine

The article emphasizes that Russia's full-scale aggression against Ukraine and the informational influence that accompanied it actualized the problem of scientific, substantive and terminological analysis of armed violence. It is indicated that understanding the content of the phenomenon of armed violence will provide strong arguments in countering the informational aggression of the Russian Federation. It is emphasized that the disclosure of the stated topic will also contribute to deepening and detailing the study of the processes in which our state has been involved since 2014 and since 2022, and the effectiveness of the above is directly related to the use of a scientifically substantiated categorical apparatus.

Arguments are given that violence is characteristic of the human environment. Restraint from it doesn't occur at the instinctive level, but with the help of socio-cultural factors, which aren't absolute. It is emphasized that all manifestations of this phenomenon in society are concentrated in the phenomenon of social violence, from which the concept of political violence is derived based on the involvement of state power. It was established that the boundaries of understanding both social and political violence are currently quite debatable. In the scientific literature, there are approaches that both absolutize violence and reduce the impact of this phenomenon to a minimum.

According to the authors, the most important criterion for the classification of violence is the use of weapons in this process. They argue that there is no doubt that gun violence is violence. It is suggested that the main goal of most unarmed types of social and political violence is to prevent armed forms of confrontation. The authors of the article consider armed violence to be a political phenomenon – a special means and method of socio-political confrontation, the extreme degree of coercion of the opponent and subjecting him to his will through the use of armed force or the threat of its use. Given the essence and types of state sovereignty, with which the existence of the political system is directly related, it is proposed to classify armed violence into internal and external, which has certain types named in the article.

Key words: violence, social violence, political violence, armed violence, types of armed violence.

УДК 327.7 (016.1ЄС)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.48.23>

ТЕРИТОРІАЛЬНІ СТРАТЕГІЇ ПОЛІТИКИ ЗГУРТУВАННЯ ЄС

Ілона Балак, Оксана Пікулик

*Волинський національний університет імені Лесі Українки,
факультет міжнародних відносин,
кафедра міжнародних відносин і регіональних студій
пр. Волі, 13, 43005, м. Луцьк, Україна*

Регіональна політика є ефективною складовою розвитку Європейського Союзу. Тому вона перебуває у сфері інтересів багатьох дослідників. Відома ще під назвою «політики згуртування» вона акумулює вагомий частку бюджетних надходжень ЄС. Фокусуючись на економічному, соціальному, територіальному згуртування країн ЄС та їх регіонів, ця політика спрямована на створення робочих місць, підтримку конкурентоспроможності, економічний ріст, покращення якості життя, добробуту населення регіонів. Для досягнення поставлених цілей розроблені відповідні програми та їх фінансування протягом програмних періодів. Регіональна політика ЄС фінансується, переважно, Фондом європейського регіонального розвитку і Фондом згуртування, причому визначені сфери, що їм передбачене сприяння, та такі, що на них не поширюється підтримка цих інституцій. Територіальні стратегії займають вагомий місце у політиці згуртування ЄС. До них належать макрорегіональні стратегії, віддалені регіони, урбаністичні стратегії. Чотири Стратегії ЄС – це Стратегія для регіону Балтійського моря, Стратегія ЄС для регіону Дунай, Стратегія ЄС для Адріатично-Іонічного регіону, Стратегія ЄС для Альпійського регіону. Новою макротериторіальною Стратегією ЄС є підтримка Арктичного регіону, що має зосереджуватися на проблемах кліматичних змін і захисті навколишнього середовища, сталому розвитку, міжнаціональній кооперації. Стратегії підтримки віддалених регіонів ЄС покликані підтримувати окремі острівні регіони. В останні роки особливої уваги надається розвитку міст через розробку урбаністичних стратегій розвитку ЄС, оскільки міста є основними ареалами розселення. Серед основних проблем розвитку регіонів та реалізації стратегій є ті, що викликані російською агресією в Україну, пов'язані зі збільшення чисельності біженців, змінами на ринку енергоносіїв, інфляцією, загрози навколишньому середовищу, геополітичними викликами.

Ключові слова: Європейський Союз, політика згуртування, стратегія, регіон.

Європейський Союз є наднаціональним об'єднанням, в якому усі держави є рівними у прийнятті рішень, а регіони мають ефективні передумови для свого подальшого розвитку. Саме тому дослідження сфер впливу та діяльності ЄС, функціонування різних видів політик, що реалізуються державами-членами організації, перебувають в полі зору багатьох науковців.

Так, Н. Донаті вивчає наративи політики, які були використані Єврокомісією для обґрунтування реформування політики згуртування в контексті довгострокового процесу реформи Економічного та митного союзу. Науковець визначає два фактори: солідарність ЄС, що базується на гармонійному розвитку територій, та стабільності Економічного та митного союзу, що охоплює транснаціональну єдність задля структурних реформ [1].

Фатторіні Л. розглядає ефекти політики згуртування ЄС на європейські промислові підприємства після поєднання регіональної політики на рівні NUTS-2 та підприємницькому рівні. За результатами цих досліджень інвестиції Європейського регіонального фонду розвитку мають прямий позитивний вплив від політики згуртування [2].

Окремі дослідники, як от Дж. Барберо, А. Конте, П. Лекка та ін., досліджують прямий вплив змін у якості уряду. Вплив є інтегрованим у загальну зрівноважену модель для аналізу економічних ефектів, отриманих від додаткових ендогенних механізмів, та зворотніх ефектів [3].

Зінчук Т. і Куцмус С. у своїх працях приділяють увагу вивченню еволюції політики згуртування ЄС в програмний період 2021–2027 років [4]. У дослідженнях А. Баторі приділено увагу вивченню питань прояву корупції у політиці згуртування в країнах ЄС, що мають посткомуністичне минуле, як от Угорщина, Румунія та Словенія [5]. Лукач Н. Н. досліджує проблематику використання досвіду європейської політики згуртування для України [6].

Політика згуртування ЄС є ефективною як для розвитку країн ЄС, так і для окремих регіонів, тому її вивчення є актуальним та доцільним. Метою даної роботи є дослідження територіальних стратегій як складових політики згуртування ЄС.

Регіональна політика ЄС має на меті посилення добробуту регіонів ЄС, запобігання регіональним диспропорціям та акумулює третину бюджету ЄС. У документах ЄС ця політика має альтернативну назву «політика згуртування».

Політика згуртування в основному фінансується сплатою національних членських внесків до бюджету ЄС. Ці платежі є у відповідності до розміру ВВП кожної держави-члена, тому, чим більший у країні обсяг ВВП, тим більшою є її ставка платежів. Постійне зростання інвестицій фінансується у формі паушального податку на доходи домогосподарств. Результати окремих досліджень дозволяють їх авторам стверджувати, що питання якості місцевих урядів є ключовим у економічному зростанні регіонів Європи загалом [3].

Ст. 174–178 Договору про функціонування ЄС присвячені важливості регіональної політики. Саме регіональна політика посилює економічне, соціальне і територіальне згуртування серед держав-членів цієї організації і їх регіонів, створюючи робочі місця, підтримуючи конкурентоспроможність, економічний ріст, покращуючи якість життя та ін. Щоб досягти поставлених цілей на різні періоди були розроблені відповідні програми та їх фінансування. Так, на період 2021–2027 років передбачено 392 млрд євро [7].

Посткомуністичні країни ЄС отримують найбільшу підтримку через політику згуртування ЄС, зокрема, як найбільші реципієнти Європейського структурного та інвестиційного фонду, що фінансуються європейськими платниками податків.

Незважаючи на складність багаторівневих урядових структур ЄС більшість громадян можуть розрізнити, який рівень – наднаціональний, національний чи регіональний – є відповідальним за прогалини. У цих країнах Центрально-Східної Європи, що стали членами ЄС, зміни є також і досягненням фондів політики згуртування ЄС, як от ремонт лікарень, будівництво нових доріг, краще оснащення шкіл, але звичайні споживачі можуть критично ставитися до того, як усе функціонує, тому реформа системи поставок і контролю є назрілою [5].

Політика згуртування ЄС фінансується за рахунок Фонду європейського регіонального розвитку (ERDF) і Фонду згуртування (табл. 1).

Важливе місце в політиці згуртування ЄС відводиться територіальним стратегіям:

- макрорегіональні стратегії;
- віддалені регіони;
- урбаністичні стратегії.

Регіонально ЄС характеризується строкатістю та великими розмірами. Відповідно повинні бути різні підходи до його розвитку. Протягом останніх років регіональна політика ЄС має вирішувати багато завдань, пов'язаних зі зростанням впливу транснаціональних

об'єднань, зменшення ваги кордону як розділяючого фактору, кліматичних змін, екологічних викликів, природних та спричинених людською діяльністю загроз. В 2006 році в ЄС було впроваджено макрорегіональний підхід та виділено регіон Балтійського моря. Ефективність цього підходу стала поштовхом для розробки ряду макроекономічних стратегій, що мають розроблені і діючі плани, вирішення нагальних та потенційних проблем:

- Стратегія ЄС для регіону Балтійського моря (EUSBSR, 2009 р.);
- Стратегія ЄС для регіону Дунай (EUSDR, 2010 р.);
- Стратегія ЄС для Адріатично-Іонічного регіону (EUSAIR, 2014 р.);
- Стратегія ЄС для Альпійського регіону (EUSALP, 2016 р.) [9].

Ці чотири Стратегії охоплюють 19 країн-членів ЄС та 10 країн, що не мають членства у організації. ФРН та Словенія залучені до трьох Стратегій, Хорватія, Італія, Австрія – до двох (рис. 1).

Таблиця 1

Сфери поширення впливу ERDF і Фонду згуртування

Підтримують	Не підтримують
ERDF: 1. інфраструктура 2. прикладні дослідження та інновації 3. доступність послуг 4. діяльність малих та середніх підприємств 5. обладнання, програмне забезпечення, кооперація 6. обмін досвідом та інноваційні кластери 7. інформація, комунікації, навчання 8. технічна підтримка	1. виведення з експлуатації та будівництво нових атомних станцій 2. інвестиції для зменшення викидів парникових газів, у тому числі в нафтопереробці, при виготовленні сталі, скла та інших промислових процесах 3. тютюнові продукти 4. компанії у скруті, окрім виняткових обставин 5. інфраструктуру аеропортів, окрім зменшення впливу на навколишнє середовище чи безпеку, безпечність системи управління 6. розміщення відходів на звалищах, за окремими винятками 7. збільшення потужностей переробки відходів, з окремими винятками
Фонд згуртування: 1. навколишнє середовище, включаючи сталий розвиток і енергію, наприклад, відновлювальну 2. TEN-T 3. технічна підтримка 4. інформація, комунікації, навчання	

Складено автором за [8].

Стратегія ЄС для регіону Балтійського моря – саме ця Стратегія стала поштовхом для впровадження наступних макрорегіональних Стратегій. Вона об'єднує вісім країн-членів ЄС: Естонію, Данію, Фінляндію, ФРН (Берлін, Бранденбург, Гамбург, Мекленбург-Передня Померанія, Шлезвіг-Гольштейн), Латвію, Литву, Польщу, Швецію. В рамках Стратегії заохочується співпраця з країнами-сусідами Ісландією та Норвегією, а до 2022 року ще й з рф і білорусією. Регіон охоплює 16 % населення ЄС (85 млн осіб). Основними цілями є збереження моря, співпраця в регіоні і зростання благополуччя.

Стратегія ЄС для регіону Дунай охоплює 14 країн у різні періоди розвитку та різні ступені залученості до ЄС: 9 членів ЄС, 4 асоційованих членів і 1 потенційно асоційований член ЄС. Для реалізації цієї Стратегії визначальними є чотири складові, які поділяються на 12 сфер: співпраця в регіоні; захист довкілля; досягнення благополуччя, в тому числі суспільства знань; посилення регіону через вдосконалення можливостей прийняття рішень і структур у громадському та приватному секторах. Після вторгнення російських військ в Україну в 2022 році Стратегія зіткнулася з проблемами економічної безпеки, оскільки понад 60 % поставок газу для країн Стратегії здійснювалися з рф. Також з питань безпеки

стали неможливими каботажні поставки до українських гаваней, тому перевезення по Дунаю концентруються в портах Румунії.

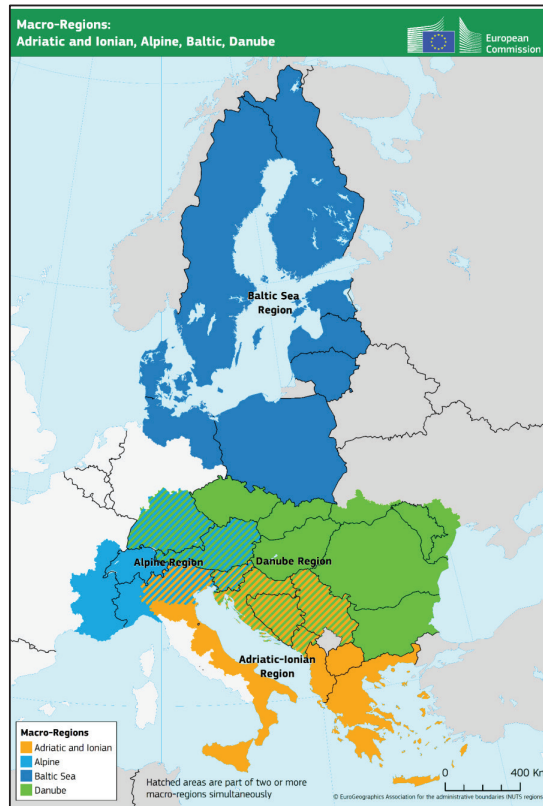


Рис 1. Макрорегіональні Стратегії ЄС

Джерело: [9].

У Адріатично-Іонічному макрорегіоні мешкає понад 70 млн осіб, тому він відіграє ключову роль у географічній цілісності Європи. До Стратегії залучені 10 країн: 4 країни-члени ЄС, 4 країн-кандидатів і потенційних кандидатів і 1/3 країни. Тематичними напрямками співпраці для Стратегії є: Блакитне Зростання, співпраця в регіоні, якість навколишнього середовища, сталий туризм. Регіон зіштовхується з певними викликами, що їх більш успішно вирішити разом, аніж на національному чи місцевому рівнях: соціально-економічні розбіжності, обмеженість дослідницько-підприємницької співпраці, скорочення транспортних дистанцій, співпраця у виробництві електроенергії, рибальство, загрози довкіллю, пов'язані з забрудненням морів, обмежені управлінські можливості. На подальший розвиток Стратегії має негативний вплив російсько-українська війна у зв'язку з напливом біженців, інфляцією, зростанням цін на енергоносії та продукти харчування.

Функціонально Стратегія ЄС для Альпійського регіону охоплює площу з населенням 80 млн осіб (18 % населення ЄС) і залучає 7 країн (5 з ЄС: Австрію, Францію, ФРН,

Італію, Словенію, і 2 не з ЄС: Швейцарію, Ліхтенштейн) і 48 регіонів. Це один з найпривабливіших регіонів ЄС. Стратегія зосереджується на макрорегіональних інтересах: економічне зростання та інновації, мобільність та контактність, навколишнє середовище і енергія. Після вторгнення РФ в 2022 році Стратегія розглядає можливості залучення нових членів для співпраці і розглядає можливість змін у Зеленій угоді, діджиталізація і транспортування.

Перед політикою згуртування ЄС протягом останнього року постали нові проблеми, пов'язані з російським повномасштабним вторгненням в Україну. Це і виклики поточної геополітичної ситуації, і макроекономічні зміни, і загрози навколишньому середовищу.

Новою макроекономічною та макротериторіальною Стратегією ЄС є підтримка Арктичного регіону, що була впроваджена в 2016 році. Арктичний регіон, як його розглядає ЄС, охоплює північний полюс, на північ від Полярного кола, та включає Північний Льодовитий океан і території 8 арктичних держав: Канади, Данії (включаючи Гренландію і Фарерські острови), Фінляндію, Ісландію, Норвегію, РФ, Швецію і США. Ця програма фокусується на трьох сферах: кліматичні зміни і захист навколишнього середовища, сталий розвиток, міжнародна кооперація [10].

Ще одна категорія регіонів ЄС – це найвіддаленіші регіони. Їх підтримка регулюється Договором про функціонування ЄС (ст. 349) і Комунікацією Комісії – Сильніше та відновлене стратегічне партнерство з найвіддаленішими регіонами ЄС. До таких регіонів належать дев'ять: Азорські острови і о. Мадейра (Португалія), Канарські острови (Іспанія), острови Гваделупа, Французька Гвіана, Мартиніка, Майотт, Реюньйон, Сант Мартін (Франція) [11].

Політика підтримки цих регіонів ґрунтується на таких напрямках:

– сильне партнерство між регіонами, відповідними країнами ЄС і Європейською Комісією;

- підтримка активів регіонів;
- підтримка існуючих та створення нових робочих місць;
- розширення і поглиблення співпраці.

Оскільки 72 % населення ЄС є мешканцями міст важливою складовою регіональної політики ЄС є Урбаністична стратегія. Вона зосереджена на вивченні поточної міської ситуації, урбаністичній політиці в Європі та новим викликам. Ключовими засадами урбаністичного напрямку політики згуртування ЄС є:

– мироспрямовані національні політики та політика ЄС;

– відмінності в економічних підходах між містами-столицями та нестоличними містами;

- високий рівень безробіття;
- неконтрольоване розширення міст та тиск на сферу громадських послуг;
- нездатність впровадження необхідних структурних змін;
- зростаючі відмінності між адміністративними і міськими структурами [12].

Це є нові сфери для реалізації політики згуртування ЄС, так як прогнозується подальше зростання чисельності мешканців міст до понад 80 % до 2050 року.

Наразі в ЄС розпочалися дебати щодо подальшого механізму та складових політики згуртування після 2027 року. Якщо порівняти попередній програмний період 2014–2020 років та діючий на 2021–2027 роки, то існують кілька суттєвих відмінностей у Правилах Загального положення: спрощення та гнучкість у фінансуванні; сприятливі умови загальних критеріїв для використання фондів ЄС державами-членами; знижені вимоги системи перевірок та контролю; спрощені та гармонізовані правила для

бенефіціарів; звітність; спрямований на досягнення результатів підхід; можливість перегляду програм у 2025 році; процедурні правила для подання заявок [13].

Пандемія COVID-19 та російська агресія в Україні спровокували проблеми і в європейському середовищі через наплив біженців та енергетичну кризу, впливаючи як на окремих індивідуумів, так і на підприємства, громадські організації, місцеве самоврядування та регіони ЄС. Політика згуртування ЄС повинна мати додаткові ресурси для реагування на мінливі обставини.

Отже, політика згуртування ЄС є ефективною та дієвою. Вона реалізується у програмні періоди через Стратегії розвитку визначених територій: макрорегіонів, віддалених регіонів, урбаністичних територій, арктичного району, покликана вирішувати нагальні саме для тих регіонів проблеми або уникати потенційних диспропорцій чи загроз.

Список використаної літератури

1. Donati N. Under what conditions? How the narrative of EMU fiscal stability is reshaping Cohesion policy's EU solidarity. *Journal of European Integration*. 2023. Vol. 45, Iss. 2. P. 293–308. URL: <https://doi.org/10.1080/07036337.2022.2119226> (date of access: 18.06.2023).
2. Fattorini L., Ghodsi M., Rungi A. Cohesion Policy Meets Heterogeneous Firms. *IMT School for Advanced Studies*. 2018. Vol. 2. URL: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3488374> (date of access: 18.06.2023).
3. Barbero J., Christensen M., Conte A., Lecca P., Rodríguez-Pose A., Salotti S. Improving Government Quality in the Regions of the EU and its System-Wide Benefits for Cohesion Policy. *Journal of Common Market Studies*. Vol. 61, № 1. 2023. P. 38–57. URL: <https://doi.org/10.1111/jcms.13337> (date of access: 18.06.2023).
4. Зінчук Т.О., Куцмус Н.М. Політика згуртування ЄС: задум, еволюція, критика. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2020. Вип. 8. С. 3–11.
5. Batory A. A free lunch from the EU? Public perceptions of corruption in cohesion policy expenditure in postcommunist EU member states. *Journal of European Integration*. Vol. 43, № 6. 2023. P. 651–666. URL: <https://doi.org/10.1080/07036337.2020.1800681> (date of access: 18.06.2023).
6. Лукач Н. М. Європейська політика згуртування в XXI ст.: орієнтири та досвід для України. *Politicus*. 2021. Вип. 5. С. 107–113.
7. European Regional Development and Cohesion Funds (2021–2027). URL: <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/european-regional-development-and-cohesion-funds-2021-2027.html> (date of access: 18.06.2023).
8. Regional Policy. URL: https://eur-lex.europa.eu/summary/chapter/regional_policy.html?root_default=SUM_1_CODED=26&locale=en (date of access: 18.06.2023).
9. Report from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions on the Implementation of EU Macro-Regional Strategies: Commission staff working document. 2022. URL: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/c823ddff-77ab-11ed-9887-01aa75ed71a1> (date of access: 18.06.2023).
10. The Arctic region – new EU policy agenda. URL: <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/the-arctic-region-new-eu-policy-agenda.html> (date of access: 18.06.2023).
11. The EU's outermost regions. URL: <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/the-eu-s-outermost-regions.html> (date of access: 18.06.2023).
12. EU cohesion policy – the urban dimension. URL: <https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/eu-cohesion-policy-the-urban-dimension.html> (date of access: 18.06.2023).

13. Böhme K., Marinović P., Zillmer S., Hat K., Schuh B. The delivery system of Cohesion Policy now and in future. 2023. URL : <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/9fb67955-0fe4-11ee-b12e-01aa75ed71a1> (date of access: 18.06.2023)

THE TERRITORIAL STRATEGIES OF EU COHESION POLICY

Iona Balak, Oksana Pikulyk

*Lesya Ukrainka Volyn National University, Faculty of International Relations,
Department of International Relations and Regional Studies
Voli Ave., 13, 43005, Lutsk, Ukraine*

Regional policy is an effective component of the European Union development. Therefore, it is in the field of interest of many researchers. Also known as "cohesion policy", it accumulates a significant share of EU budget revenues. Focusing on the economic, social, and territorial cohesion of the EU countries and their regions, this policy is aimed at creating jobs, maintaining competitiveness, economic growth, improving the quality of life, and the well-being of the regions population. To achieve the set goals, appropriate programs and their financing during the program periods have been developed. The regional policy of the EU is financed mainly by the European Regional Development Fund and the Cohesion Fund, and there are defined areas that are provided for assistance and those that are not supported by these ones. Territorial strategies occupy an important place in EU cohesion policy. These include macro-regional strategies, outermost regions, and urban strategies. The four EU Strategies are the Strategy for the Baltic Sea Region, the EU Strategy for the Danube Region, the EU Strategy for the Adriatic-Ionian Region, and the EU Strategy for the Alpine Region. The new macro-territorial strategy of the EU is to support the Arctic region, which should focus on the problems of climate change and environmental protection, sustainable development, and international cooperation. EU support strategies for outermost regions are designed to support some island ones. In recent years, special attention has been paid to the development of cities through the development of urban development strategies of the EU, since cities are the main areas of settlement. Among the main problems of regional development and the implementation of strategies are those caused by russian aggression in Ukraine, related to the increase in the number of refugees, changes in the energy market, inflation, threats to the environment, geopolitical challenges.

Key words: European Union, cohesion policy, strategy, region.

УДК 316.444

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.48.24>

МІГРАЦІЙНА КРИЗА ЯК СКЛАДОВА РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Тетяна Букіна

*Первомайський навчально-науковий інститут
Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова,
кафедра соціальних та загальнотехнічних дисциплін
вул. Одеська, 107, 55200, м. Первомайськ, Україна*

Наталія Зленко

*Навчально-науковий інститут культури та мистецтв
Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка,
кафедра музикознавства та культурології
вул. Роменська, 87, 40002, м. Суми, Україна*

У статті висвітлюються особливості міграційної кризи в рамках російсько-української війни. Міграційна криза, спричинена російсько-українською війною, виявилася найбільшою кризою біженців у Європі з 1940-х років минулого століття. Виявлено, що міграційна криза має наслідки для національного законодавства в країнах, що приймають біженців з України, оскільки передбачає внесення відповідних змін. Встановлено, що понад 13 мільйонів людей, майже третина довоєнного населення України, стали біженцями після повномасштабного вторгнення, з яких понад 5 мільйонів стали внутрішньо переміщеними особами. Структура української міграції в період російсько-української війни показала, що 87% мігрантів становили жінки з дітьми та 65% – жінки працездатного віку від 18 до 59 років. Друге місце за кількістю українців займає Польща, де вже проживає близько 1,3 мільйона українців (як натуралізованих громадян, так і тимчасових трудових мігрантів), яка прийняла понад 1,6 мільйона біженців з України. Повномасштабне вторгнення в Україну 24 лютого 2022 року стало викликом не лише для української держави, а й для країн ЄС, тому 21 березня 2022 року Європейська комісія прийняла нові зміни щодо врегулювання імплементації Директиви про тимчасовий захист у зв'язку з масовим припливом переміщених осіб з України, які вимагають сприяти участі в діаспорі, зокрема надання інформації, підтримка ринку праці, орієнтація на прискорений розвиток підприємництва та наставництво. Визначено, що міграційна криза може призвести до соціальної напруги та політичного розколу в країнах, що приймають біженців з України. З'ясовано, що однією з головних проблем у пом'якшенні наслідків міграційної кризи, спричиненої російсько-українською війною, визначено реінтеграцію громадян України, які знайшли тимчасовий притулок за кордоном, тобто повернення їх в Україну.

Ключові слова: міграційна криза, міграція, реінтеграція, російсько-українська війна.

Вступ. Російсько-українська війна вплинула на багато сфер політичного, економічного та соціального життя. Вплив населення, особливо із зон бойових дій, докорінно змінив міграційну ситуацію в самій Україні та багатьох країнах ЄС. Внаслідок війни десятки мільйонів громадян України були змушені змінити місце проживання, виїхавши як за кордон, так і на західну територію України. Так, у 2022 році сталася міграційна криза, яка триває і досі, оскільки невинуватна агресивна війна країни-агресора проти України розв'язала безпрецедентну для Європи після Другої світової війни кризу з біженцями. Тому питання вивчення основних засад міграційної кризи, зумовленої російсько-українською війною, є особливо важливими та зумовлюють актуальність тематики цієї статті.

Актуальність останніх досліджень. Окремі аспекти впливу російсько-української війни на міграційну кризу лежать в основі досліджень багатьох науковців. Так, Е. Лібанова зазначає, що війна в Україні, спричинена країною-агресором, зменшить населення України на мільйони. Це може призвести до смерті тисяч громадян України через підвищення смертності та зниження народжуваності, зокрема через погіршення здоров'я, пов'язане зі стресом, неможливість своєчасного лікування та обмежену або недоступну якісну медичну допомогу. Науковиця зауважує, що від 600 000 до 5 мільйонів громадян України, які виїхали за кордон, можуть бути втрачені, оскільки вони знайдуть стабільну роботу та залишаться там [1]. Водночас О. Стародубов зауважує, що з цієї причини міграційна криза створить багато проблем як для України, так і для країн, що приймають біженців з України. Тому, тут доцільним є впровадження ефективної політики для подолання міграційної кризи. Необхідно чітко визначити пріоритети, щоб стабілізувати ситуацію та уповільнити міграційний процес, якщо він не зупиниться. Воєнний стан і основний пріоритет політики протягом як мінімум року після війни повинен полягати у забезпеченні основних потреб населення та створення умов для повернення людей у свої домівки в Україну. Окрім аспектів безпеки, це також має охоплювати щоденні потреби людей, такі як житло, їжа, вода, тепло, світло, паливо тощо [2]. І. Шубала стверджує, що катастрофічними наслідками війни в Україні, які спричиняють міграційну кризу, стали втрата людського потенціалу, падіння рівня життя, зменшення робочої сили та дисбаланс на ринку праці [3]. Водночас С. Жовнір наголошує, що масова трудова міграція громадян України перед війною, доповнена масовою еміграцією за кордон під час війни в пошуках тимчасового захисту, створює реальну загрозу майбутньому дефіциту робочої сили на ринку праці України, успішному відновленню та відбудові України після війни. У зв'язку з цим українська влада має створити чіткі перспективи післявоєнного відновлення та розвитку громадянського суспільства, заохочуючи тим самим повернення громадян [4].

Беручи до уваги результати дослідження науковців, доцільно відзначити, що не до кінця є розкриті питання впливу російсько-української війни на міграційну кризу з позиції практичного аспекту.

Метою статті є висвітлення особливостей міграційної кризи як складової російсько-української війни.

Виклад основного матеріалу. Російське вторгнення в Україну призвело до появи великої кількості біженців і внутрішньо переміщених осіб. Це переміщення населення завдає величезних страждань і впливає як на Україну, так і на багато країн, що приймають біженців з України.

Міграційна криза, спричинена російсько-українською війною, є найбільшою кризою біженців у Європі з часів 40-років минулого століття. Після повномасштабного вторгнення країни-агресора в Україну у 2022 році громадяни України продовжують тікати до безпечних місць в Україні та за кордоном.

Міграційна криза впливає на національне законодавство країн, що приймають біженців з України, вимагаючи змін у національних постулатах для захисту власних інтересів. Ці національні законодавчі зміни не повинні суперечити принципу захисту згідно з міжнародним правом, визначеним у статті 33 Конвенції про статус біженців 1959 року [5]. У цьому випадку стаття 33 є міжнародним кодексом прямої дії, який регулює право на захист від переміщення до країни, де вони можуть зазнати переслідувань.

Принцип невислання поширюється на всіх осіб, які є біженцями за змістом Конвенції про статус біженців. Слід підкреслити, що принцип невислання застосовується як до повернення в країну походження, так і до примусової екстрадиції до іншої країни.

З початком війни в Україні багато людей були змушені залишити свої домівки, щоб врятувати себе та своїх рідних. У 2022 році майже 6 мільйонів людей були змушені покинути Україну, що стало найшвидшим відтоком біженців з 1945 року.

За даними агентства ООН у справах біженців, понад 13 мільйонів людей, майже третина довоєнного населення України, стали біженцями після вторгнення. З них понад 5 мільйонів є внутрішньо переміщеними особами та понад 8 мільйонів є біженцями, які проживають у сусідніх країнах [6].

Станом на 21 червня 2023 року за кордоном перебувало 8 млн 177 тис. громадян України. Порівняно з даними на 1 лютого 2023 р., тобто за неповних п'ять місяців ця кількість зросла майже на 188 тис. Більша половина громадян України проживає лише у трьох країнах: Польщі (22%), Німеччині (14,6%) та США (11%). Багато громадян України також шукали притулку в Чехії (7,9%), Італії (5%), Канаді (4,9%), Іспанії (3,4%) та Ізраїлі (2,75%) [7].

Після повномасштабного вторгнення в Україну країни Європи та Північної Америки зіткнулися з масовою міграцією українського цивільного населення, у тому числі багатьох жінок і маленьких дітей. Значна частина жінок-переселенок з України – високоосвічені люди з досить активним та інноваційним підходом до життя. На відміну від міграційної кризи, яку Європа пережила у 2015 році через громадянську війну в Сирії, приїзд українських мігрантів не викликав такої кризи. За даними УВКБ ООН, 87% мігрантів в структурі української міграції становлять жінки з дітьми та 65% – жінки працездатного віку від 18 до 59 років. Близько 70% іммігрантів мали вищу освіту [8].

Польща, де вже проживає близько 1,3 мільйона українців (як натуралізованих громадян, так і тимчасових трудових мігрантів), зайняла друге місце за кількістю українців, тобто прийняла понад 1,6 мільйона. Водночас кількість біженців, які залишали Україну, дещо сповільнилася з піку в березні 2022 року [6].

Повномасштабне вторгнення в Україну 24 лютого 2022 року стало викликом не лише українській державі, а й країнам ЄС. Кризи, пов'язані з примусовими виселеннями внаслідок воєнних дій, спонукали до швидкої реакції національних урядів для розв'язання цієї гострої проблеми.

Важливим аспектом міграційного процесу в умовах російської агресії є співпраця між мігрантами та українською діаспорою. Так, 21 березня 2022 року Європейська комісія прийняла нові вказівки для підтримки імплементації Директиви про тимчасовий захист у зв'язку з масовим припливом переміщених осіб з України. Ці рекомендації сприяють залученню діаспори: надають інформацію, підтримують орієнтацію на ринок праці, прискорюють розвиток підприємництва та наставництво [9].

Ці рекомендації дійсні протягом одного року з можливістю продовження, вони дають право всім особам, які законно проживали в Україні до 24 лютого, шукати притулку, працювати, навчатися та соціального забезпечення в країні ЄС за власним вибором без офіційної заяви. Практика засвідчує, що це перший випадок внесення таких змін з моменту створення директиви.

Надання притулку великій кількості біженців є проблемою для країн, що приймають біженців, напружуючи державні бюджети та системи надання соціальних послуг. Тривала міграційна криза може призвести до соціальної напруги та політичного розколу в цих країнах. Системи охорони здоров'я, освіти та соціального захисту в деяких країнах, що приймають біженців, уже відчувають труднощі з наданням послуг у віддалених районах і доступом до найбільш уразливих груп біженців. За цих обставин необхідна постійна підтримка як біженцям, так і громадам, які їх приймають, щоб уникнути надмірного навантаження на служби громади.

Пріоритетом такої підтримки є безпека та захист усіх біженців та їхній доступ до належної допомоги. Цей підхід включає перегляд та оцінку потенційних загроз, включаючи торгівлю людьми, захист дітей, фізичне та психічне здоров'я та підтримку вразливих груп населення з особливими потребами, включаючи людей похилого віку, поранених або хворих.

Одним із головних питань зниження наслідків міграційної кризи, спричиненої російсько-українською війною, є реінтеграція громадян України, які знайшли тимчасовий притулок за кордоном. Повернення мігрантів є невіддільною частиною міграційного процесу поряд з виїздом і перебуванням за кордоном.

Війна, яка триває в Україні, має значні наслідки для демографічного розвитку країни. У 2023 році чисельність населення України скоротиться до 33 мільйонів, що є суттєвим зменшенням порівняно з попередніми роками. Ця тенденція до зниження викликає занепокоєння щодо довгострокових перспектив населення країни.

Міграційна криза, спричинена війною в Україні, створює серйозні виклики для розв'язання проблеми повернення українських біженців на батьківщину для післявоєнної відбудови України. Тривалість бойових дій у південних та східних регіонах України впливає на кількість людей, які залишають країну, та можливість їхнього повернення. Пошкодження або руйнування міської інфраструктури, особливо підприємств, житлового фонду та інфраструктурних будівель, може вплинути на бажання повернутися.

Для того, щоб процес повернення мігрантів був стабільним, необхідно запроваджувати ефективну політику реінтеграції, яка охоплюватиме соціально-економічні та психологічні аспекти адаптації мігрантів до життя на батьківщині. Доцільно зазначити, що успішна реінтеграція є можливою за безпечних умов, можливості працевлаштування, вільного доступу до освіти, охорони здоров'я та соціального забезпечення.

Основними компонентами програми реінтеграції мігрантів повинні стати надання інформації та консультацій щодо купівлі чи придбання субсидованого житла; сприяння працевлаштуванню репатріантів; надання послуг з освітнього та професійного навчання; доступ до кредиту та мікрокредиту для відкриття та ведення власного бізнесу; проведення громадських робіт з відновлення інфраструктури. Фінансування програм реінтеграції мігрантів може здійснюватися за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів України як міжнародного донора [10].

В умовах війни основним завданням національної міграційної політики є насамперед мінімізація негативних наслідків міграційної кризи, а її вектори мають бути спрямовані на зменшення відтоку населення та сприяння поверненню мігрантів.

Висновки. Для України масовий відтік населення становить загрозу післявоєнній відбудові. Масове повернення біженців залежить від воєнної ситуації та, в довгостроковій перспективі, від стратегії розвитку. Міграційна криза ставить перед країнами, що приймають біженців з України, різноманітні виклики та вимагає впровадження ефективних заходів політики для подолання кризи. Тому, необхідно чітко визначити пріоритети, щоб стабілізувати ситуацію та уповільнити міграційний процес, якщо він не зупиниться. Щоб розв'язувати головні проблеми населення, держава має діяти як важливий двигун в сучасному контексті.

Список використаної літератури

1. Лібанова Е. Як скоротиться чисельність населення України через війну – прогноз соціолога. Слово і діло. URL: <https://www.slovovidlo.ua/2022/06/07/novyna/suspilstvo/yak-skorotytsya-chyselnist-naselennya-ukrayiny-cherez-vijnu-prohnoz-soczioloha>

2. Стародубов О. Міграційна криза – масштаб, економічні наслідки і шляхи подолання. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2022/08/2/7361562/>
3. Шубала І. Вплив демографічних та міграційних чинників на економічний розвиток України у післявоєнний період. Економічний форум. 2022. Vol. 1, № 2. С. 33-38.
4. Жовнір С. М. Міграційні процеси в Україні: головні ризики та перспективи розвитку в умовах війни та повоєнного відновлення. модернізація економіки: сучасні реалії, прогностичні сценарії та перспективи розвитку. V Міжнародна науково-практична конференція (27-28 квітня 2023 р., м. Херсон–м. Хмельницький). 2023, Хмельницький. С. 215-217.
5. Конвенція про статус біженців (укр/рос). ООН; Конвенція, Міжнародний документ, Коментар від 28.07.1951. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_011#Text
6. Ukraine Situation Flash Update #47 (19 May 2023). OCHA, 2023. URL: <https://reliefweb.int/report/ukraine/ukraine-situation-flash-update-47-19-may-2023>
7. Громадянська мережа ОПОРА. Кількість українців та їх міграція за кордон через війну. Укрінформ, 2023. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3732355-kilkist-ukrainciv-ta-ih-migracia-za-kordon-cerez-vijnu.html>
8. Lives on Hold: Intentions and Perspectives of Refugees from Ukraine #2. UNCHR, 2022. URL: https://data.unhcr.org/en/documents/details/95767#_ga=2.5544499.1218543842.1663938030-518881478.1646318875
9. Diana Hincu. The diaspora response to war in Ukraine. ICMPD, 2022. URL: <https://www.icmpd.org/blog/2022/the-diaspora-response-to-war-in-ukraine>
10. Богдан Т. Як повернути українських біженців додому після війни. Економічна правда. 28 грудня 2022. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/12/28/695503/>

MIGRATION CRISIS AS A COMPONENT OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

Tetiana Bukina

*Pervomaysky Academically is a Scientific Institute
of the Admiral Makarov National Shipbuilding University,
Department of Social and General Technical Disciplines
Odesa str., 107, 55200, Pervomaisk, Ukraine*

Nataliia Zlenko

*Educational and Scientific Institute of Culture
and Arts Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko,
Department of Musicology and Cultural Studies
Romenska str., 87, 40002, Sumy, Ukraine*

The article highlights the peculiarities of the migration crisis within the framework of the Russian-Ukrainian war. The migration crisis caused by the Russian-Ukrainian war has turned out to be the largest refugee crisis in Europe since the 1940s. It is found that the migration crisis has implications for national legislation in the countries hosting refugees from Ukraine, as it requires appropriate changes. It was found that more than 13 million people, almost a third of the pre-war population of Ukraine, became refugees after the full-scale invasion, of whom more than 5 million became internally displaced. The structure of Ukrainian migration during the Russian-Ukrainian war showed that 87% of migrants were women with children and 65% were women of working age between 18 and 59. The second largest host country for Ukrainians is Poland, which is already home to about 1.3 million Ukrainians (both naturalized citizens and temporary labor migrants) and has received more than 1.6 million refugees from Ukraine. The full-scale invasion of Ukraine on February 24, 2022, was a challenge not only for the Ukrainian state but also for the EU countries, so

on March 21, 2022, the European Commission adopted new amendments to regulate the implementation of the Temporary Protection Directive in connection with the massive influx of displaced persons from Ukraine, which require facilitating participation in the diaspora, including providing information, supporting the labor market, focusing on accelerated entrepreneurship and mentoring. It is determined that the migration crisis may lead to social tension and political division in the countries hosting refugees from Ukraine. It is found that one of the main problems in mitigating the consequences of the migration crisis caused by the Russian-Ukrainian war is the reintegration of Ukrainian citizens who have found temporary refuge abroad, i.e. their return to Ukraine.

Key words: migration crisis, migration, reintegration, Russian-Ukrainian war.

УДК 327

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.48.25>

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА ЯК ПЕРЕЛОМНИЙ МОМЕНТ СВІТОВОГО ПОРЯДКУ: КРИЗА ЕФЕКТИВНОСТІ СВІТОВОЇ СИСТЕМИ БЕЗПЕКИ

Олексій Буряченко

*Національний авіаційний університет,
кафедра соціології та політології
просп. Любомира Гузара, 1, 03058, м. Київ, Україна
<https://orcid.org/0000-0001-5308-2570>*

У статті аналізується та розглядається питання російсько-української війни як переломного моменту світового порядку. Дослідження наукових позицій, думок, поглядів, аналіз аналітичних звітів, положень, документів, міжнародних угод, законодавчих актів дало можливість автору прийти до висновку, що проблема забезпечення світового балансу та безпеки залишається однією з найважливіших і дискусійних для світової спільноти у XXI сторіччі. А саме питання щодо ролі Організації Об'єднаних Націй у світових політичних процесах, враховуючи, що геополітична структура світу ускладнюється і політичній арені з'являються нові центри сили.

Автором також, зауважено, що російсько-українська війна стала тим останнім фактором, який розкрив всю недієвість, фантомність та забюрократизованість нинішньої світової системи безпеки. Російсько-українська війна змусила провідних світових акторів до розуміння, що наявна система світової безпеки потребує змін. Вона не може далі існувати в такому стані коли країна, яка є членом РБ ООН, є ядерною країною, нападає на демократичну вільну країну, є визнаним агресором, є стороною конфлікту і ветеу рішення РБ ООН, пов'язані з розв'язанням цього конфлікту, шантажує світ ядерною зброєю, і є ядерним терористом (захоплює АЕС іншої країни).

Автор звертає увагу, що серед світових акторів постає питання – як найбільш розумно та ефективно керувати цим більш складним новим світом? На переконання автора, повинна бути запропонована зовсім нова архітектура світової системи безпеки, яка б дійсно відповідала викликам та загрозам нового світового порядку. Прагнення деяких світових акторів зберегти ООН при точковому реформуванні її структури та РБ ООН – уже замало. Дії Росії в Україні показали повну нездатність ООН та її органів до вирішення такої складної континентальної кризи – як російсько-українська війна. На думку автора, саме Україна, яка опинилася в епіцентрі нападу РФ, як ядерної країни на неядерну країну і у відношенні якої були порушені всі гарантії безпеки надані ключовими геополітичними гравцями, має беззаперечне право на пропозиції світовому товариству свого бачення нової архітектури світової системи безпеки, зокрема над створенням нового безпекового сегмента по контролю над ядерною зброєю та іншими загрозами масового ураження.

Ключові слова: російсько-українська війна, світова система безпеки, нова архітектура світової системи безпеки, Організація Об'єднаних Націй, Рада Безпеки ООН, Україна, РФ, реформа ООН.

Вступ. Історія світової політики не залишає сумнівів у тому, що конфлікти є трансформуючою силою. Щоразу з війни виникає новий світовий порядок, нова архітектура світової безпеки. Переможці диктують умови миру, і створюють нові механізми для світового балансу. Російсько-українська війна – це час трансформації світового порядку, принаймні у тому вигляді, в якому він був з моменту закінчення Другої світової війни. Як відмічає, Гі-Вук Шин, – «Вторгнення Росії в Україну викликало геополітичну бурю, яка провокує сейсмічні зрушення в міжнародному порядку. Цей конфлікт, який порівнюють із вторгненням нацистської Німеччини в Україну у 1941 році, стає найбільшою та найруйнівнішою

війною в Європі з часів закінчення Другої світової війни. Зараз важко передбачити, як ця війна змінить міжнародний порядок. Однак майже напевно російсько-українська війна стане важливим поворотним моментом, як холодна війна почалася в 1945 році, а ера глобалізації почалася з розпадом Радянського Союзу в 1991 році» [1].

Дослідники наголошують на впливі та наслідках, які має російсько-українська війна для світової міжнародної системи. «Хоча вільний світ твердо стоїть за відновлення суверенітету України у її міжнародно визнаних кордонах, – зауважує М. Терліковскі, – завдання не буде ні легким, ні швидким. Одне можна сказати, напевно: коли бойові дії припиняться, старий світовий порядок залишиться в підручниках історії. Тільки наполегливість вільного світу у захисті парадигми, що всі держави вільні у самовизначенні, може гарантувати, що новий порядок залишиться демократичним»; «Вторгнення Росії в Україну має два основні наслідки для міжнародної системи. По-перше, світ повертається до воєнізованої двоблокової системи, що нагадує час холодної війни. (...) По-друге, світ набув епохи деглобалізації. Сполучені Штати та їхні союзники відмовляються від економічної взаємозалежності з Китаєм і прагнуть уповільнити технологічний прогрес Китаю. Глобальні ланцюжки постачання перебудовуються. У Сполучених Штатах двопартійна підтримка лібералізації торгівлі скоротилася на користь протекціонізму та промислової політики. Дні розширення вільної торгівлі та поглиблення глобальної взаємозалежності в найближчому майбутньому минули». С. Єнел, наголошує на тому, що «вторгнення Росії до України є переломним моментом. Агресія вже змінила багато аспектів міжнародних відносин. Це тривожний сигнал, який надає НАТО нову мету. Фінляндія та Швеція, давно нейтральні країни, подали заявки на членство в НАТО. За іронією долі, вторгнення президента Путіна та мрія про створення нової Російської імперії призвели до розширення НАТО. Крім того, ЄС позбувся свого заціпеніння та отримала нову перспективу розширення, яке тривалий час було призупинено, хоча постійні зусилля щодо розширення на Балканах тривали. У відповідь на війну було створено Європейське політичне співтовариство, до якого входять члени ЄС та країни, які не входять до ЄС. Вторгнення також зірвало завісу з так званої військової могутності Росії. Крім того, війна продемонстрував розрив між Заходом та тим, що називається рештою. Багато країн не підтримали Росію, але й не засудили її вторгнення. Для низки країн Африки, Азії та Близького Сходу ситуація в Україні не є пріоритетною. Це сумно, тому що Росія діє всупереч встановленим нормам і є поверненням до минулого, коли сила була виправдана». Єнел звертає увагу на те, що «значення Організації Об'єднаних Націй та подібних організацій, створених після 1945 року, ставиться під сумнів. Війна, розв'язана членом Ради Безпеки ООН, показує, наскільки неефективними є міжнародні інститути. Через цю інерцію було створено спеціальні групи, такі як I2U2 – Індія, Ізраїль, Об'єднані Арабські Емірати та Сполучені Штати, – які надали нового змісту іншим, таким як тристороння угода про безпеку Австралії, Сполученого Королівства та США та неофіційний чотиристоронній діалог з питань безпеки за участю Австралії, Індії, Японії та США [2].

Отже ми можемо обґрунтовано зауважити, російсько-українська війна стала тим останнім фактором, який розкрив всю недієвість, фантомність та забюрократизованість нинішньої системи світової безпеки, що, в свою чергу вплинуло на світових акторів та змусило задуматися над відповідністю Організації Об'єднаних Націй, яка за наслідками Другої світової війни була створена для забезпечення – «Підтримувати міжнародний мир та безпеку. ∞ Здійснювати міжнародне співробітництво в сфері розв'язання міжнародних проблем економічного, соціального, культурного та гуманітарного характеру й у заохоченні та розвитку поваги до прав людини й основних свобод для всіх, без розрізнення

раси, статі, мови та релігії. <> Бути центром для узгодження дій націй у досягненні цих загальних цілей» [3].

Тому **метою статті** є спроба дослідити та проаналізувати питання російсько-української війни як переломного моменту світового порядку, зокрема думки та погляди на зауважену проблему, а також проаналізувати позиції, наукові думки щодо кризи ефективності нинішньої світової системи безпеки, а також формування нової архітектури світової безпеки.

Виклад основного матеріалу. Минуло вже більше 70-ти років після закінчення Другої світової війни та прийняття союзними державами найважливішого рішення про заснування універсальної міжнародної організації – Організації Об'єднаних Націй, завданням якої було визначено – порятуюнок прийдешніх поколінь від лих війни. Створення цієї організації було відповіддю викликам фашизму, який поставив найсерйозніші проблеми перед людством, головною з яких стало збереження миру та безпеки на планеті. Саме ця проблема стала основною для створеної в рамках ООН Ради Безпеки як органу на який покладено завдання – збереження та забезпечення міжнародного миру та безпеки. І до якого сьогодні, враховуючи дії Росії в Україні є багато питань.

Зазначимо, на тлі війни, яку Росія розпочала проти України у 2014 році, повномасштабна фаза вторгнення, якої відбулася 24 лютого 2022 року, заклики про недовірність архітектури світової безпеки, а саме ООН та її органів, лунають все гучніше. Як зауважують дослідників та ряд міжнародних інститутів, російсько-українська війна стала тим переломним моментом міжнародного порядку після якої нинішня світова система безпеки не може більше існувати в такому вигляді.

Приведемо ряд думок, поглядів та позицій провідних зовнішньополітичних інститутів щодо зауваженої проблеми: «Війна в Україні, можливо, становить найбільшу загрозу миру в усьому світі з часів холодної війни. Ця війна поставила під сумнів ефективність та впевненість у багатосторонності, в центрі якої знаходиться ООН, як якоря глобального управління світовим порядком. (...) Організація Об'єднаних Націй стоїть на роздоріжжі. На відміну від своєї попередниці, Ліги Націй, вона вистояла і за сімдесят п'ять років свого існування як найбільш представницька глобальна багатостороння організація досягла багатьох успіхів. Однак сьогодні вона стикається з низкою проблем, включаючи роздуту бюрократію, роз'єднаність та геополітичне суперництво між постійними членами Ради Безпеки. Ці та інші проблеми послаблюють її ефективність, і підривають актуальність. Реформа ООН стояла на порядку денному з моменту створення організації у 1945 році. Найбільша проблема, що стоїть перед організацією, – проблема, через яку вона неодноразово позбавляла її можливості вживати рішучих заходів щодо критичних глобальних питань, – це непоступливість постійних членів Ради Безпеки. Таким чином, реформування Ради Безпеки, щоб він став більш інклюзивним, представницьким, транспарентним та ефективним, а також продемонстрував тіснішу співпрацю та досягнення консенсусу, як і раніше, має вирішальне значення для загального успіху Організації Об'єднаних Націй» (С. Heen, *Interim Director General, Nigerian Institute of International Affairs, Nigeria*) [4]; «Ця ситуація вимагає від усього світу нових зусиль щодо припинення українського конфлікту. На даний момент більшість наслідків конфлікту визначається в рамках його впливу на європейський та західний безпековий порядок. Але криза торкається політичних та економічних структур та інститутів у всьому світі. У цьому контексті слід розуміти наслідки за межами Заходу та вивчити, як може виглядати потенційне рішення. (...) Організація Об'єднаних Націй продовжує виступати за багатосторонність. Проте, оскільки майбутнє багатостороннього порядку перебуває під загрозою, Організація Об'єднаних Націй має бути готова

провести реальну реформу Ради Безпеки ООН. Рада Безпеки має відображати нинішні геополітичні реалії, реалії, що змінилися з моменту створення Організації Об'єднаних Націй у 1945 році» (*A. Sager, Chairman, Gulf Research Center, Saudi Arabia*); «Національні уряди та міжнародні інститути за останній рік не доклали достатніх зусиль для припинення війни чи відновлення міжнародного миру та безпеки. Ясно одне: світ не в змозі об'єднатися, щоб завадити ядерній наддержаві та постійному члену Ради Безпеки ООН вторгнутися до іншої країни. (...) Хоча Рада Безпеки ООН не працює, Організація Об'єднаних Націй все ще може діяти. Під час Суецької кризи, у розпал напруженості холодної війни 1956 року, саме Генеральна Асамблея ООН схвалила відправлення сил ООН» (*Y. Kudo, President, The Genron NPO, Japan*) [2]; «Для Нью-Делі важливо щоб глобальні інститути (ООН) краще відповідали сучасним глобальним реаліям. (...) Якщо реформи ООН зазнають невдачі, підхід Нью-Делі до Організації Об'єднаних Націй може значно змінитись у найближчі роки, оскільки Індія вважатиме за необхідне шукати рішення в інших місцях. І Індія була б не єдиною країною, яка це зробить» (*Harsh V. Pant, Director of Research, Observer Research Foundation, India*); «Дискусії про реформу ООН тривали десятиліттями, але не принесли особливого прогресу. (...) Озираючись назад, можна сказати, що найважливішою передумовою для ефективного глобального інституту може бути угода держав. Це стосується і Європейського концерну в дев'ятнадцятому столітті, і Ліги Націй після Першої світової війни, і Організації Об'єднаних Націй після Другої світової війни. За відсутності чіткої координації між державами будь-який міжнародний інститут стає нефункціональним чи паралізованим» (*Yu Tiejun, President, Institute of International and Strategic Studies, Peking University, China*) [4]; «Минуло сімдесят п'ять років з того часу, як було засновано Організацію Об'єднаних Націй, і її функціональність давалася взнаки щоразу, коли вона стикалася з кризою. Навіщо ще створювати інші інститути, такі як «Велика сімка», «Група двадцяти» чи БРІКС (Бразилія, Росія, Індія, Китай та Південна Африка)? Декілька разів Організація Об'єднаних Націй була більш-менш єдиною, коли одна або кілька країн одягали на себе мантію лідера. Організація Об'єднаних Націй за своєю суттю є відображенням світового порядку, а нині світового порядку немає. Організація може бути ефективною лише у тому випадку, якщо її члени готові діяти спільно» (*S. Yenel, President, Global Relations Forum, Turkey*) [2]; «Тупикові ситуації в Раді Безпеки, повільне реагування на кризи, відсутність легітимності, ресурси, що витрачаються, і складна бюрократія піддають його такій різкій критиці, що навіть його традиційні захисники займають все більш жорстку позицію. Це час підвищеної невизначеності та складності у міжнародних відносинах, а також дедалі більш запеклої геополітичної конкуренції між глобальними та регіональними державами. (...) Нова модель має зробити Організацію Об'єднаних Націй більш спроможною виявляти на ранньому етапі як кризи, так і нові можливості, і зрештою ефективно вирішувати їх, відновлюючи свій авторитет та легітимність» (*N. Pirozzi, Head of the European Union Program, Institute of International Affairs, Italy*) [4].

Отже, ми можемо зробити обґрунтований висновок система світової безпеки створена після Другої світової війни втрачає свою легітимність. Як влучно зауважив В. Сльченко, постійний представник України в РБ ООН (2016–2018 рр.), – «створена у 1945 році після Другої світової війни система колективної безпеки, яка базується на Статуті ООН, себе вичерпала. (...) Повинна бути запропонована зовсім нова конфігурація архітектури світової безпеки, яка б відповідала сучасним викликам кризових ситуацій світового політичного процесу та закрила питання «подвійних стандартів» [5]. Президент України Володимир Зеленський, також, неодноразово наголошував на невідповідності ООН меті та завданням, які були покладені на неї під час утворення, «Система ООН має бути негайно

реформована, щоб право вето не було правом вбивати. (...) Єдиною логічною альтернативою було б визнати неспроможність поради і «повністю розпуститися» [6].

11 листопада 2010 року під час засідання Генеральної Асамблеї ООН Голова Асамблеї Йозеф Дайсс, заявив, – «Сьогодні Генеральна Асамблея повернулася до давнього питання про реформу Ради Безпеки, розпочавши свої щорічні дебати, прагнучі знайти вихід із глухого кута між державами-членами з приводу того, як змінити те, що багато спікерів вважають найпотужнішим – і анахронічним – органом Організації Об'єднаних Націй. (...) Хоча більшість із майже 50 доповідачів погодилися з тим, що Рада може і повинна бути більш демократичною і представляти світ, що швидко глобалізується, в якому політичні та економічні центри змістилися за останні 25 років, думки делегацій, як і раніше, сильно розходяться щодо форми оновленої РБ ООН, особливо, наскільки великою вона має бути і які країни мають бути включені, якщо її буде розширено. Підкреслю, реформа Ради Безпеки є необхідною для підтвердження центральної ролі Організації Об'єднаних Націй у глобальному управлінні» [7]. 21 травня 2023 року Генеральний секретар ООН Антоніу Гутерріш під час виступу на саміті «Групи семи» у Хіросімі заявив, що вважає за необхідне реформувати Раду безпеки ООН, оскільки цей інститут відповідав світоустрою на момент свого формування в 1945 році. З того часу, на його думку, він застарів і став неефективним [8]. Ми можемо ґрунтовно зауважити, між заявами Дайсса і Гутерріша пройшло 13 років, а реформа РБ ООН продовжує залишатися на рівні заяв.

Зазначимо, Організація Об'єднаних Націй відстає від глобальних змін і не в змозі більше передбачати ризики, що виникають, в також адекватно вирішувати або пом'якшувати глобальні виклики. Необхідність реформування Організації Об'єднаних Націй назріла і зараз має вирішальне значення для забезпечення світової безпекової рівноваги. Разом з тим слід зауважити, дискусія про реформування ООН почалася ще до офіційного відкриття цієї організації. І наступні десятиліття проходили під гаслом «зусиль до реформування ООН». Але, незважаючи на спільне розуміння щодо реформування ООН, між різними державами та союзами постійно нарастають розбіжності щодо того, як проводити цю реформу – пріоритети, масштаби, характер та цілі процесу. Як зауважують ряд світових акторів, першочергово у центрі реформи ООН має бути реформа РБ ООН. Вони звертають увагу на те, що РБ ООН, включаючи її постійний склад, має бути розширена, щоб забезпечити ширше регіональне представництво. Оскільки, за більш ніж півстолітню історію існування РБ ООН відбулися істотні зміни. Країни Азії та Африки, представлені на момент підписання Статуту ООН 12 державами, мають сьогодні понад 90 представників – членів ООН. Також, після закінчення холодної війни відбулися масштабні геополітичні трансформації, припинили своє існування ряд найбільших федеративних держав (СРСР, Югославія, Чехословаччина). До лідируючих та найвпливовіших держав приєдналися такі країни, як Індія, Індонезія, Бразилія, Нігерія та ін., а визнані відповідно до Статуту ООН «ворожими державами» Німеччина та Японія відмовилися від агресивної політики та по праву увійшли до найвпливовіших країн світу. Разом з тим, багато держав-членів ООН наполягають на непорушності основ та основних принципів організації, особливо її статуту.

Проте, зауважимо, у 1993 році було створено робочу групу з реформування РБ ООН, яка виділила п'ять основних позицій проведення реформи, зокрема питання регіонального розподілу місць [9]. Але по жодному з питань країни-учасники ООН домовитись так і не змогли. При розгляді пропозиції про збільшення числа країн-членів РБ ООН (як постійних, так і непостійних) «розкол» серед реформаторів виник при визначенні можливості використання права вето, яке багато хто сьогодні вважає стримуючим фактором розвитку міжнародного діалогу. Так, РФ вважала неприйнятним перегляд будь-яких повноважень

постійних членів РБ ООН, включаючи право вето. Потрібно відзначити, на стадії прийняття Статуту ООН звучали пропозиції щодо розширення складу РБ ООН, зокрема щодо надання державам постійного членства без урахування їхнього внеску у розгром фашизму. Звичайно, що на той час подібні пропозиції успіху не мали [10].

Уточнимо, РБ ООН була створена у 1946 році і є однією з першорядних структур Організації Об'єднаних Націй. Функції та повноваження РБ ООН були визначені Статутом Об'єднаних Націй, який набув чинності 24 жовтня 1945. Упродовж 1945–63 РБ ООН складалася з 11-ти країн, з яких 5 (США, СРСР, Велика Британія, Китай, Франція) були постійними членами із правом вето. Після збільшення кількості країн-членів ООН 1963 РБ ООН була розширена до 15-ти членів: 5-ти постійних та 10-ти непостійних членів, які обираються на 2 роки Генеральною Асамблеєю ООН (ГА ООН) за критеріями участі країн-кандидатів у підтриманні міжнародного миру та безпеки, досягненні інших статутних цілей ООН, а також відповідно до принципу справедливого географічного представництва від Північної і Південної Америки, Європи, Азії та Африки. Статут ООН уповноважує РБ ООН та надає право не лише розглядати актуальні питання міжнародної безпеки, а й приймати рішення щодо запровадження санкцій, проведення миротворчих операцій, організації заходів превентивної дипломатії. РБ ООН може рекомендувати ГА ООН прийняти нову державу до ООН або виключити з ООН державу, яка систематично порушує статутні норми та принципи міжнародного права. Для прийняття РБ ООН рішення необхідно 9 голосів (причому без вето постійних членів). Також, важливий аспект, у той час як інші органи ООН мають право давати рекомендації державам-членам з проблематичних питань, РБ ООН має повноваження приймати рішення, які підлягають обов'язковому виконанню. У деяких випадках, РБ ООН може вдатися до введення санкцій або навіть дозволити використання сили для підтримки або відновлення міжнародного миру і безпеки. Отже, ми можемо зробити висновок – РБ ООН це той орган, який тримає рівновагу складної архітектури світової безпеки [3]. І важливим викликом для цього інституту, є саме забезпечення світової безпекової рівноваги між світовими акторами.

Значимо, нестабільність сучасних світових політичних процесів провокує виникнення все частіших закликів до реформування РБ ООН. Підтвердженням цьому є позиції світових акторів, думки та погляди, дослідників, які ми навели раніше. В цілому вони наголошують – нинішня діяльність РБ ООН не спрямована на забезпечення мирного співіснування народів на планеті, вона спрямована виключно на захист своїх політичних інтересів [9]. І з цим не можна не погодитися, оскільки російсько-українська війна виявила та показала всі недоліки та проблеми РБ ООН, які потребували реформування ще у ХХ сторіччі.

В цій статті, ми хотіли б звернути увагу, на дві важливі події, які відбулися в кінці ХХ сторіччі, і на нашу думку, саме вони заклали підвалини до порушення світової безпекової рівноваги у ХХІ сторіччі та остаточного руйнування нинішньої архітектури світової системи безпеки, сформованої після Другої світової війни (1945 р.). Одна з таких подій, це розпад Радянського Союзу, що мало значні міжнародні наслідки. По-перше це спричинило утворення нових незалежних держав. По-друге, це докорінно змінило геополітичну систему світу, колишня рівновага сил порушилася. Зникли глобальна двосистемність (Схід – Захід, комунізм – капіталізм) і відповідно двополюсність у міжнародних відносинах (конфронтація по лініях СРСР – США, Варшавський Договір – НАТО). По-третє, розвалилася Ялтинська система перерозподілу Європейського континенту на сфери впливу переможців у Другій світовій війні, система, котра перетворилася на систему протистояння і конфронтації «західної демократії» і «табору соціалізму». По-четверте, зникнення загрози «експорту революції» кардинально змінило роль НАТО, основною метою створення якого

(4 квітня 1949 року) було стримування загрози радянській експансії в Європі після Другої світової війни. Забезпечення стабільності в Європі, врегулювання конфліктів, що виникають на етнічно-національному підґрунті, активна співпраця з ЄС, ОБСЄ, ЗЄС, Радою Європи тепер стали головними напрямками діяльності Північноатлантичного блоку [11].

Друга подія – введення Російської Федерації у Раду Безпеки ООН замість СРСР. Хоча після розпаду СРСР і утворилося 15 окремих незалежних держав, але саме Російська Федерація, менше ніж за місяць після підписання Біловезьких угод, 24 грудня 1991 року, офіційно посіла місце СРСР у Раді Безпеки ООН. Важко уявити, але цього могло й не статися. З юридичної точки зору те, що Російська Федерація має успадковувати всі міжнародні договори СРСР, не було очевидним. Чому саме вона, а не інша республіка колишнього Радянського Союзу повинна посісти це місце? Чому Росія взагалі має займати місце СРСР, а не вважатися новою державою? Ці та інші питання задавалися члени ООН та юристами Міжнародного суду. Отже, на той час питання про міжнародний статус Росії було дуже дискусійним на полях ООН. Тому Росії було важливо успадковувати постійне членство в Раді Безпеки ООН після розпаду СРСР. Оскільки, це місце в п'ятірці найсильніших і найвпливовіших країн світу поряд із США, Великобританією, Францією та КНР. У разі невдачі для Росії стало б проблемою не лише потрапити до Ради Безпеки, а й навіть отримати просте членство в ООН. Як згадують політики того періоду, важливу роль на ухвалення рішення на користь Росії частково вплинуло слово «продовжувач», яке було підказане американськими правниками, і яке, на той час президент Російської Федерації Борис Єльцин, вставив у послання Генеральному секретареві ООН. Тобто, був запропонований юридичний варіант, за яким суперечки щодо того, що належить Російській Федерації, а що ні, стали б безпредметними. Було запропоновано, щоб у заяві Росії до ООН про зміну назви країни, було зазначено, що Росія є продовжувачем Радянського Союзу. І країна-продовжувач автоматично отримувала всі права та обов'язки попередника, тому що юридично була тим самим об'єктом міжнародного права. Визнання Росії продовжувачем СРСР перетворювало процедуру в ООН із великої геополітичної проблеми на просту зміну таблички [12]. На питання про міжнародний статус Росії, зокрема, вплинуло Рішення Ради Глав Держав Співдружності Незалежних Держав, яке було підписане 21 грудня 1991 року в Алма-Аті, де держави-учасниці СНД документально підтвердили своє бажання бачити Російську Федерацію продовжувачем СРСР, а себе повноправними членами ООН [13]. З огляду на цю позицію Міжнародний суд вирішив залишити врегулювання питання на розсуд Організації, і провідні країни світу вирішили його на користь Росії. Однак, в цьому питанні є певна юридична колізія. Станом на момент написання листа Борисом Єльциним до Генерального Секретаря ООН юридично ще існував СРСР, а от Російської Федерації не існувало. Російську Радянську Федеративну Соціалістичну Республіку парламент перейменував на Російську Федерацію 25 грудня, але тогочасний російський конституційний суд назвав рішення парламенту неконституційним. Лише після внесення необхідних змін в конституцію у травні 1992 року офіційно з'явилася Російська Федерація. Слід зауважити, що в Статуті ООН не має згадки про Російську Федерацію, її не має навіть в статті 23 Статуту ООН, де перелічені постійні члени Ради безпеки ООН (там згадується СРСР, який припинив існування у 1991 році) [14].

Зазначимо, війна Росії проти України 2014 року суттєво змінила картину світу та зумовила тектонічні зсуви у сприйнятті безпеки, а також відповідні зміни механізмів її забезпечення, реагування на кризи різного походження та їх врегулювання. Крім того, війна висвітлила серйозні проблеми в системах глобальної і регіональної безпеки. Але, разом з тим, російсько-українська війна стала наслідком більш масштабного процесу, що

розпочався після розпаду СРСР, як було зауважено раніше. А саме, коли світова система безпеки не була скоригована враховуючи зникнення такого великого геополітичного гравця на світовій арені, як СРСР, який до того ж був однією із двох країн біполярної Ялтинсько-Потсдамської системи. Замість якого просто із мовчазної згоди провідних світових акторів була поміняна табличка із СРСР на Росію. Потрібно зазначити, складність російсько-української війни, також, в тому, що на Україну напала країна, яка по-перше є членом РБ ООН; по-друге Росія, це країна, яка володіє ядерною зброєю (за даними Федерації американських вчених у 2021 році на озброєнні Росії було 5977 ядерних боеголовок, що є найбільшим запасом ядерних боеголовок у світі); по-третє, саме Росія була одним із гарантів Меморандуму про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (Будапештський меморандум) [15].

Таке грубе порушення Росією всіх можливих міжнародних правил і норм свідчить про те, наскільки умовний та національно-суб'єктивний характер має нормативна база світового порядку. Її напрацьовують і міжнародній спільноті пропонують переможці світових катаклізмів, однак вона є обов'язковою для всіх, окрім них самих. І сила примусу може бути застосована ними до кожного члена світової спільноти, окрім них самих. Показовим свідченням цього є принцип використання права вето у Раді Безпеки ООН – його практично неможливо застосувати у випадках, коли учасниками міжнародних конфліктів є її члени. І це ми бачимо зараз на прикладі російсько-української війни. Якби Росія не була членом Ради Безпеки ООН і не мала б ядерної зброї, до неї, наприклад, було б застосовано, як свого часу до Іраку, ряд обов'язкових до виконання рішень РБ ООН.

Уточнимо, агресія Іраку проти Кувейту (2 серпня 1990 рік) була засуджена в усьому світі. 2 серпня Рада Безпеки ООН прийняла резолюцію № 660, у якій засудила іракське вторгнення в Кувейт і вимагала «негайно і без жодних попередніх умов» вивести всі іракські війська з Кувейту. Рада Безпеки ООН закликала сторони розпочати «негайні, інтенсивні переговори для вирішення існуючих між ними розходжень». Економічні санкції щодо Іраку були введені 6 серпня 1990 відповідно до резолюції Ради Безпеки ООН № 661. РБ ООН постановила, що всі держави повинні заборонити імпорту з Іраку, перешкодити передачі йому зброї та військового обладнання, а також фінансової та економічної допомоги. Для повного припинення морських торгових зв'язків із Іраком 25 серпня 1990 РБ ООН прийняла резолюцію № 665, а 25 вересня 1990 схвалив резолюцію № 670 про введення проти Іраку повітряного ембарго, що передбачає заборону на перевезення в Ірак будь-яких вантажів, крім продуктів харчування і гуманітарної допомоги. Також, за пропозицією США РБ ООН 29 листопада 1990 резолюцією № 678 дозволила застосування проти Іраку військової сили для звільнення Кувейту. Ліга арабських держав, Західноєвропейський союз, Альянс (НАТО), Рада співробітництва арабських держав Перської затоки (РСАДПЗ) підтримали рішення про застосування військової сили їх членами на індивідуальній основі [16]. Тобто для врегулювання питання і прийняття відповідних рішень РБ ООН знадобилося три місяці. Отже, РБ ООН може приймати дієві рішення але у випадку російсько-української цей орган виявився безсилим.

С. Роггевен, зауважує, російсько-українська війна, це «Нова ера війни», оскільки Росія є ядерною країною. Перший рік російсько-української війни був відзначений стійкими побоюваннями ескалації конфлікту у бік застосування ядерної зброї. Але хоча ядерна боеголовка не була висаджена в повітря, ця приголомшлива зброя, безумовно, використовується, використовується як шантаж». Також, Роггевен, зауважує, «Страх перед ядерною війною зупиняє західні держави від продажу Україні далекобійної зброї, що дозволяє завдавати ударів углиб території Росії. Страх перед ядерною війною пояснює їхню

нерішучість підтримати будь-які зусилля України щодо повернення Криму. (...) Ядерна зброя має і очищувальну силу. Вона показує, які інтереси великі держави вважають життєво важливими, які просто важливими. Незважаючи на всю риторичку західних лідерів про те, наскільки важливо зупинити Росію, суверенітет України явно не настільки важливий, щоб ризикувати ядерною війною. Якби її безпека справді була життєво важливим інтересом країн Заходу, Україна давно б набула членства в НАТО» [2].

Зазначимо, багато світових акторів ставлять перед ООН і його інститутами, особливо РБ ООН, незручні питання: чи справді ООН може сьогодні забезпечити безпекову рівновагу в світових політичних процесах? Чи зможе вона провести реформу своїх органів, які б могли якщо не упереджувати то швидко діяти і вирішувати виклики світових криз, які постають у XXI сторіччі? І головне питання – чи зможе ООН побудувати нову ефективну архітектуру світової системи безпеки, особливо, враховуючи зброю масового враження. Оскільки, підкреслимо, нинішня система світової безпеки на тлі російсько-української війни, показала повну свою недовірність.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Ні в кого сьогодні не виникає сумнівів, що реформування ООН – питання, яке справді назріло. «ООН потрібна реформа», про це навіть зазначив Президент США Джоозеф Байден у зверненні до Генеральної асамблеї восени 2022 року. Проте, зауважимо, справа не в швидкості здійснення реформи ООН. Головним питанням, як і на початку ХХІ ст., залишається питання – роль Організації Об'єднаних Націй у світових політичних процесах.

Зауважимо, проблема забезпечення світового балансу та безпеки залишається однією з найважливіших і дискусійних для світової спільноти. Геополітична структура світу ускладнюється, на політичній арені виникають нові центри сили. Також, зазначимо, прагнення деяких світових акторів зберегти ООН при точковому реформуванні її структури та РБ ООН – уже замало. Дії Росії в Україні показали повну нездатність ООН та її органів до вирішення цієї складної континентальної кризи. І ми в цьому ще раз упевнилися по реакції ООН на катастрофу, яка сталася на Каховській ГЕС 6 червня 2023 року. «Їх там немає! Хоча катастрофа сталася так багато годин тому, а їх там немає. Але ж ООН і Червоний Хрест повинні бути першими, хто рятує життя. Це те, для чого ці структури були створені. (...) Ми не отримали жодної відповіді», прокоментував Президент України Володимир Зеленський реакцію ООН та Червоного Хреста на підлив Каховської ГЕС.

Передісторія і наслідки Другої світової війни підтвердили раніше існуючі побоювання про неефективність системи колективної безпеки: норми міжнародного права, які діяли на той момент, були не в силах не тільки попередити та не допустити нові конфлікти, але і призвати держави до відповідальності за скоєні злочинства. Потрібні були кардинальні кроки щодо перегляду архітектури нового світового порядку: у потенційного порушника повинно було сформуватися чітке розуміння про невідворотність покарання і впевненість у його невідворотності. Таким цілям система Ліги Націй, що діяла, на той час не відповідала. При створенні нової структури – Організації Об'єднаних Націй – були переглянуті ідеї абсолютного суверенітету і принципи відповідальності держав за їхні дії, встановлювався механізм «відповідної реакції у відповідь» на будь-які дії агресора. Але, сьогодні Організації Об'єднаних націй, цілком можна порівняти з Лігою Націй – претензії на роль світового арбітра не підкріплюються реальними повноваженнями впливу.

З огляду на вищезазначене, можна впевнено сказати, агресивна війна Росії проти України знаменує собою кінець епохи. Російсько-українська війна стала тим чинником, яка змусила провідних світових акторів до розуміння, що наявна система світової безпеки потребує змін. Вона не може далі існувати в такому стані коли країна, яка є членом РБ

ООН, є ядерною країною, нападає на демократичну вільну країну, є визнаним агресором, є стороною конфлікту і ветоє рішення РБ ООН, пов'язані з розв'язанням цього конфлікту, шантажує світ ядерною зброєю, і є ядерним терористом (захоплює АЕС іншої країни).

Логічно, що серед світових акторів постає питання – як найбільш розумно та ефективно керувати цим більш складним новим світом? На наше переконання, повинна бути запропонована зовсім нова архітектура світової системи безпеки, яка б дійсно відповідала викликам та загрозам нового світового порядку. Зауважимо, світу потрібен не наглядяч, не гегемон, а глобальна справедливість для кожного. Навіть для самої маленької країни чи народу. Нова глобальна архітектура світової безпеки має знайти консенсус не тільки між великими гравцями, а з усіма акторами світу хоча б по ключовим поточним загрозам для світу як ядерна, термоядерна, хімічна, епідеміологічна та екологічна, або хоча б частині з них. Керівний орган має справедливо формуватися шляхом континентального консенсусу і для забезпечення виконання домовленостей має використовуватися наддержавний силовий апарат. Варіанти та рівні вирішення світових загроз мають бути не сталими, а динамічними. І знову ж таки пріоритезуватися та визначатися шляхом повного консенсусу. Разом з тим зазначимо, нова архітектура світової безпеки на початку має формуватися і працювати паралельно з ООН. Але потім коли структура стане сталою має замінити її ключові функції.

На нашу думку, саме Україна, яка опинилася в епіцентрі нападу РФ, як ядерної країни на неядерну країну і у відношенні якої були порушені всі гарантії безпеки надані ключовими геополітичними гравцями, має беззаперечне право на пропозиції світовому товариству свого бачення нової архітектури світової системи безпеки, зокрема над створенням нового безпекового сегмента по контролю над ядерною зброєю та іншими загрозами масового ураження. Тому, дуже важливо проведення наукових досліджень та напрацювання нових концептуальних моделей, які змогли б дати відповідь на таке важливе питання як формування нової глобальної ефективної системи безпеки і наближення країн до її реалізації.

Список використаної літератури

1. Gi-Wook Shin. In the Wake of Russia's Invasion of Ukraine, Korea Should Join Its Peers in Defending the Liberal International Order. URL: <https://fsi.stanford.edu/news/wake-russia%E2%80%99s-invasion-ukraine-korea-should-join-its-peers-defending-liberal-international>.
2. The Invasion That Shook the World. *Global Memo by PISM, CFR, INSOR, IAI, ORF, GRF, NIIA, ISS, SAIIA, CARI, GRC, Lowy Institute, CIGI, CSIS, Chatham House, CEPS, SIIS, RSIS, SWP, Genron NPO, and IISS-PKU*. URL: <https://www.cfr.org/councilofcouncils/global-memos/invasion-shook-world>.
3. United Nations Charter. URL: <https://www.un.org/en/about-us/un-charter>.
4. The UN Turns Seventy-Five. Here's How to Make it Relevant Again. *Global Memo by NIIA, COMEXI, ORF, PISM, SAIIA, IISS, CIGI, RSIS, Chatham House, ISS, INSS, GRF, INSOR, CARI, GRC, IAI, SIIS*. URL: <https://www.cfr.org/councilofcouncils/global-memos/un-turns-seventy-five-heres-how-make-it-relevant-again>.
5. Єльченко В. ООН і Радбез жодному реформуванню не підлягають. Необхідна нова система колективної безпеки. *Радіо Свобода, 24 травня 2023*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/rosiya-viyna-radbez-oon-veto-nova-systema-bezpeky/32425329.html>.
6. Виступ Президента України на засіданні Ради Безпеки ООН. 5 квітня 2022. URL: <https://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-ukrayini-na-zasidanni-radi-bezpeki-oon-74121>.

7. Deiss J., Plenary. Sixty-fifth General Assembly. URL: <https://press.un.org/en/2010/ga11022.doc.htm>.
8. It's time to reform the Security Council: UN Secretary-General Guterres, 2023. *The Economic Times*. URL: <https://economictimes.indiatimes.com/news/defence/its-time-to-reform-the-security-council-un-secretary-general-guterres/articleshow/100402593.cms?from=mdr>.
9. Winther B. A Review of the Academic Debate about United Nations Security Council Reform. URL: https://brill.com/view/journals/cjgg/6/1/article-p71_5.xml?language=en.
10. Gould M., Rablen M. Reform of the United Nations Security Council: equity and efficiency. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s11127-017-0468-2>.
11. Буряченко, О. Російсько-українська війна як фактор порушення та еволюції світової безпекової рівноваги. Випуск 2. 2023. С. 73-83. http://politicus.od.ua/2_2023/11.pdf
12. United Nations (audio library). URL: <https://news.un.org/ru/audio/2015/10/1030441>.
13. Рішення Ради Глав Держав Співдружності Незалежних Держав, *Алма-Ата: 21 грудня 1991 рік*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_217#Text.
14. Заява МЗС України щодо нелегітимності перебування Російської Федерації в Раді Безпеки ООН та Організації Об'єднаних Націй у цілому, 2022. *МЗС України. 26 грудня 2022 р.* URL: <https://mfa.gov.ua/news/zayava-mzs-ukrayini-shchodo-nelegitimnosti-perebuvannya-rosijskoyi-federaciyi-v-radi-bezpeki-onn-ta-organizaciyi-obyednanih-nacij-u-cilomu>.
15. Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_158#Text.
16. United Nations Security Council, URL: <https://www.un.org/securitycouncil/content/resolutions-adopted-security-council-1990>.

THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR AS A PIVOTAL MOMENT IN THE GLOBAL ORDER: A CRISIS OF EFFECTIVENESS IN THE WORLD SECURITY SYSTEM

Oleksiy Buryachenko

*National Aviation University,
Department of Sociology and Political Science
Liubomyra Huzara Ave, 1, 03058, Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0001-5308-2570>*

The article analyzes and discusses the issue of the Russian-Ukrainian war as a pivotal moment in the global order. The examination of scientific positions, opinions, perspectives, and the analysis of analytical reports, positions, documents, international agreements, and legislative acts allowed the author to conclude that the problem of ensuring global balance and security remains one of the most important and debated issues for the international community in the 21st century. Specifically, the question regarding the role of the United Nations in global political processes is highlighted, considering that the geopolitical structure of the world is becoming more complex, and new centers of power are emerging on the political arena.

The author also points out that the Russian-Ukrainian war has revealed the ineffectiveness, phantom nature, and bureaucratization of the current global security system. The war has compelled leading global actors to recognize that the existing world security system requires changes. It cannot continue to exist in a state where a country, which is a member of the UN Security Council, possesses nuclear weapons, attacks a democratic free country, is recognized as an aggressor, is a party to the conflict, vetoes UN decisions related to resolving the conflict, blackmails the world with nuclear weapons, and acts as a nuclear terrorist (seizing another country's nuclear power station).

The author emphasizes that among global actors, the question arises of how to intelligently and effectively manage this more complex new world. According to the author's conviction, a completely new architecture of the global security system should be proposed, one that truly corresponds to the challenges and threats of the new world order. The author believes that the desire of some global actors to preserve the UN through selective reforms of its structure and the UN Security Council is insufficient. The actions of Russia in Ukraine have demonstrated the complete inability of the UN and its organs to resolve such a complex continental crisis as the Russian-Ukrainian war. In the author's opinion, Ukraine, which found itself at the epicenter of the Russian attack, when one nuclear country attacked another non-nuclear country and all security guarantees provided by key geopolitical players were violated, has an undisputed right to propose its vision of a new architecture for the global security system to the world community. This includes the creation of a new security segment for nuclear weapon control and other weapons of mass destruction.

Key words: Russian-Ukrainian war, global security system, new architecture of the global security system, United Nations, UN Security Council, Ukraine, Russia, UN reform.

УДК 321.7-056.157 (470+571) “1991/2008”
DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.48.26>

ВІД ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ ДО ЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ: ІСТОРІЯ УЗУРПАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ У РОСІЇ (1991–2008 РР.)

Микола Бушев

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

У статті розглянуто особливості централізації політичної влади у Росії під час правління Б. Єльцина та В. Путіна. Централізація розглядається як структурна концентрація політичної, організаційної, інституційної влади та відповідних повноважень в одній політичній інституції, групі чи окремому політичному суб'єкті. Стаття визначає головні аспекти та особливості становлення централізованого уряду Росії у 1991-2008 рр. Окреслено структурні та якісні зміни у політичній системі, суспільно-політичному та правовому полі, медіапросторі, а також здійснено аналіз еволюції засобів узурпації влади у історичній ретроспективі. Визначено характерні ознаки формування структури політичного управління та становлення квазідемократичного режиму Російської Федерації.

Крім цього, поняття децентралізації та централізації розглянуті крізь призму багатосторонніх взаємовідносин окремих суб'єктів та інститутів всередині РФ. Досліджено механізми становлення та модифікації політичного режиму та їхній вплив на взаємозв'язок між політичним керівництвом, олігархатом та криміналізованими політичними лобістами. Проаналізовано структуру політичної системи на шляху її трансформації та визначено основні схеми узурпації державної влади.

Науковий інтерес до проблеми централізації політичної влади зумовлений посиленням та збільшенням впливу авторитарних режимів у світі. Централізація влади як унікальне явище за своєю суттю потребує постійного наукового опрацювання у контексті функціонування та еволюції політичних режимів у сучасному світі.

Ключові слова: централізація, децентралізація, політична система, узурпація, опозиція, авторитарний режим, квазідемократія, Російська Федерація.

Централізація політичної влади є основним трендом розвитку в Росії, що не змогла оговтатись від імперіалізму СРСР після його розпаду. Усі спроби організації влади закінчувались узурпацією й тотальним суб'єктивізованим контролем над політичною системою.

На момент краху комунізму в 1991 р. в Росії був створений інститут президентства, парламент та успадкована від Радянського Союзу конституція. Посаду президента займав Б. Єльцин з 10 липня 1991 р. по 31 грудня 1999 р. Він отримав демократичний мандат на виборах 12 червня 1991 р., набравши 57,3% голосів у боротьбі проти комуністичної опозиції. Не менш важливим у контексті прийняття політичних рішень інститутом став російський парламент, обраний 4 березня 1990 р. Нормативним документом, що визначав державний устрій і принципи функціонування усіх органів влади була конституція Радянської Росії 1978 р. Де-факто, цей документ був пережитком конституції СРСР 1977 р., що ніколи не закріплював демократичні принципи управління державою, а тому був цілком формальним у контексті розвитку демократичного режиму. Як зауважують британські дослідники К. Росс та А. Кемпбелл, необхідність утвердження інститутів президентства та парламентаризму в Росії була зумовлена початком трансформаційних процесів політичної системи, що супроводжувалися гострим конфліктом між політичними

елітами, тривалою економічною кризою та відмовою від радянських принципів управління державою [5, с. XIV-XV].

Тож одразу після невдалого перевороту в серпні 1991 р. Б. Єльцин розпускає КПРС. Поразка путчу фактично унеможливила ефективну діяльність існуючих радянських політичних інститутів. Влада переходить до державних інституцій, яким катастрофічно не вистачало досвіду управління [1]. Особливого значення для централізації влади Б. Єльцина набули три події, що відбулися у 1992–1993 рр. Першою з них став стрімкий перехід влади до регіональних суб'єктів. Республіки, що були виділені на основі етнічної належності, стали проблемними у плані політичного та економічно-соціального управління, оскільки мали більше прав, ніж інші регіони. Наприклад, Чеченська Республіка Ічкерія наполягала на статусі союзної республіки і проголосила себе незалежною в 1991 р. Б. Єльцин фактично підтримав цю позицію, дозволивши Татарстану та Башкортостану, двом великим мусульманським республікам, «взяти стільки суверенітету, скільки вони могли проковтнути» [2, с. 192]. Таким чином Б. Єльцин намагався отримати підтримку олігархів та лобістів з метою розширення їхніх повноважень та подальшої децентралізації.

У березні 1992 р. Б. Єльцин ратифікує федеративний договір, що конститує децентралізацію влади. Одразу після його підписання розпочалась запекла боротьба між президентом та його реформаторським урядом, з одного боку, та російським парламентом під керівництвом Р. Хасбулатова, з іншого. Верховна Рада РФ та 3'їзд народних депутатів РФ, обраний ще у березні 1990 р., на практиці виявилися дезорганізованими та недієздатними. Прокомуністичні парламентарі критикували президентську владу, ринкові економічні реформи та будь-які спроби стабілізувати фінансову ситуацію у країні. За відсутності компромісу обидві сторони загострили боротьбу і у вересні-жовтні 1993 р. ситуація стала неконтрольованою. Зокрема, Б. Єльцин розпускає Верховну Раду РФ та 3'їзд народних депутатів РФ, що стало приводом до збройного повстання. Засобом мобілізації силових органів він придушив заколот ціною життя (за офіційними даними) 158 осіб.

У результаті 12 грудня 1993 р. було затверджено нову конституцію, в якій була закріплена сильна президентська влада, та обрано новий двопалатний парламент – Федеральні Збори у складі Державної Думи та Ради Федерації. Тож Б. Єльцину вдалося створити систему, що надавала йому повноваження для досягнення як особистих, так і колективних інтересів окремих впливових лобістів (олігархів).

Поки російська політична система залишалася слабкою вплив олігархів та кримінальних авторитетів як у регіонах, так й у Кремлі невпинно зростав. Зауважимо, що, починаючи з 1993 р., у Росії почав формуватися новий клас приватних бізнесменів, пов'язаних із владою – олігархів. У цьому контексті Дж. Фінкенауер та Ю. Воронін вводять поняття «номенклатурного капіталізму», що проникає у всі мережі політично-економічних відносин й встановлює новий порядок у сфері прийняття політичних рішень. Номенклатурний капіталізм, за їхнім визначенням – «це мережа політичних, економічних і соціальних зв'язків та угод між політиками, олігархами та колишніми працівниками КДБ, створених для управління державою у політичній та економічній сфері». Отже, держава фактично не відігравала ролі у розвитку політичних, економічних та соціальних відносин, в той час як криміналізована політична верхівка отримала змогу встановити свої правила протягом 1993–1999 рр. [6, с. 9-16].

Олігархи створили свої власні «служби безпеки та охорони». Вони отримали достатньо можливостей для того, щоб ігнорувати тогочасні кримінальні угруповання, а також використовувати свої зв'язки у владі для придбання та приватизації державних підприємств. Зокрема, протягом 1995–1996 рр. олігархи придбали більше дванадцяти великих

державних підприємств шляхом приватизації в обмін на акції та цінні папери. У підсумку це дозволило їм надати Б. Єльцину величезну фінансову підтримку для участі у президентській кампанії влітку 1996 р.

Тож у червні-липні 1996 р. у Росії відбулися президентські вибори. Попри велику підтримку комуністів у суспільстві Б. Єльцин зміг перемогти лідера комуністичної партії (КПРФ) Г. Зюганова у другому турі. Ці вибори були дуже напруженими як для політиків, так і для суспільства, адже вони показали, наскільки псевдодемократичною була тодішня Росія, а також наскільки відвертою була реакція соціуму на невдалі реформи. У підсумку масове невдоволення соціуму провальною економічною політикою знайшло своє відображення у колосальній підтримці комуністичного політика [16].

Отже, заручившись підтримкою олігархів, Б. Єльцину вдалося здобути перемогу на виборах. За час своєї другої каденції Б. Єльцин повністю дестабілізував й без того розхитану політико-економічну ситуацію у державі. Проблеми зі здоров'ям, зокрема операція на серці, значно послабили його політичні амбіції у другій половині 1996 р. До того ж Державна Дума, в якій домінували комуністи, створювала проблеми для реалізації його політичних ініціатив. Одним із останніх ударів по політичній позиції Б. Єльцина став дефолт серпня 1998 р., внаслідок якого він протягом року п'ять разів змінював прем'єр-міністрів, намагаючись стабілізувати економіку країни.

За оцінкою дослідників, у історичній ретроспективі шлях розвитку політичної системи за часів Б. Єльцина був суб'єктивізованим та ідіосинкратичним. Тобто, він підтримував сильні президентські повноваження та виступав проти парламентської системи. Він щиро вірив у федералізм і автономію губернаторів, але розпочав та вів війну в Чечні 1994–1996 рр. Він доволі толерантно ставився до критики зі сторони громадськості та ЗМІ й ніколи не притягував осіб до відповідальності за провокації та наклеп. Тож загалом Б. Єльцин ототожнював себе з демократією, хоча, як видно, його концепція демократії була амбівалентною.

Все змінилося після призначення у серпні 1999 р. прем'єр-міністром В. Путіна. 31 грудня того ж року Б. Єльцин добровільно пішов у відставку, передавши свої повноваження прем'єр-міністру В. Путіну, якого було обрано президентом на дострокових виборах у березні 2000 р. Зауважимо, що В. Путін сильно відрізняється від Б. Єльцина в контексті управлінських якостей, насамперед через службу в КДБ. Незважаючи на те, що його політична кар'єра почала стрімко розвиватись наприкінці 1999 р. завдяки Б. Єльцину, він використовував зовсім інші методи управління державою. Зокрема, В. Путін поставив ціль трансформувати геополітичну траєкторію Росії, централізувавши державу та її владу. Свої погляди на перспективи розвитку державу він виклав у документі «Росія на межі тисячоліть». На нашу думку, найяскравіша цитата, що характеризує його погляд на тогочасну ситуацію: «Росія вичерпала свій ліміт на політичні та соціально-економічні потрясіння, катаклізми, радикальні перетворення. Тільки фанатики або глибоко байдужі, байдужі до Росії, до народу політичні сили можуть закликати до чергової революції. Під хоч би якими гаслами – комуністичними, національно-патріотичними чи радикально-ліберальними – не розгорнувся би черговий крутий злом всього і вся, держава і народ його не витримають. Росія потребує сильної державної влади і вона повинна мати її» [11]. Тож у такий спосіб В. Путін фактично оголосив початок побудови ультрацентралізованого авторитарного режиму в Росії.

Отже, після періоду інституціалізованої квазідемократії російська політична система стрімко трансформувалася у бік докомуністичної політичної моделі, яку дослідники характеризують як «патримоніальний авторитаризм» [5, с. 270-274]. Зокрема, протягом першого

президентського терміну (2000–2004 рр.) В. Путін встановив контроль над наймасштабнішими телемережами з метою поглинути головних медіамагнатів країни. Крім того, у жовтні 2003 р. олігарх М. Ходорковський, власник нафтової компанії «ЮКОС», був заарештований за наказом Кремля і засуджений у травні 2005 р. до восьми років ув'язнення. Справа «ЮКОСу» стала чітким сигналом для олігархів для утримання від будь-яких форм політизації, а тим паче від створення політичної опозиції.

Під час другої президентської каденції (2004–2008 рр.) серйозним викликом для влади В. Путіна стала Помаранчева революція 2004 р. в Україні. Вона вплинула на суспільно-політичну ситуацію у Росії. Тож Кремль відчув потребу у посиленні контролю у всіх сферах державного управління, щоб запобігти повторенню такого ж сценарію в РФ. Насамперед з 2005 р. глави суб'єктів федерації більше не обиралися на демократичних виборах, а призначалися безпосередньо Кремлем. Крім того, реєстрація партій та кандидатів на виборах проходила жорсткий контроль, що, де-факто, елімінувало наявність політичної опозиції. Для недопущення демократизації політичної системи наприкінці 2005 р. В. Путін впроваджує ще більше жорстких нововведень. Зокрема, наприкінці 2005 р. вступив у дію закон про неурядові організації, який дав змогу уряду ліквідувати будь-яку громадську організацію. Насамперед це було спрямовано проти опозиційних організацій. Більше того, податкові органи було мобілізовано на перевірку недержавних організацій, а офіційна заборона на критику державних службовців й виділення окремого виду правопорушень отримали офіційну назву – «екстремізм».

В. Путін також ініціював зміну системи проведення виборів, змінивши мажоритарну систему пропорційною під час виборів у Державну Думу. Також з його ініціативи було збільшено прохідний поріг для партій до 7% для недопущення проходження в Держдуму опозиційних партій. Ці зміни дали очікуваний результат – пропрезидентська партія «Єдина Росія» отримала конституційну більшість на виборах 2007 р. Як результат, Держдума фактично почала відігравати консультативну роль у процесі прийняття політичних рішень. Врешті-решт, оновлене виборче законодавство надало уряду повний контроль над підрахунком голосів та звело до мінімуму незалежний моніторинг виборів.

Крім того, був посилений контроль над медіапростором, зокрема над ЗМІ: нове законодавство легалізувало суворий контроль над державними та приватними медіа корпораціями [10]. Обмеження також поширилися на проведення масових заходів, зокрема протести у будь-яких формах тепер офіційно було дозволено придушувати з допомогою силових структур, що призвело до ув'язнення багатьох протестувальників та журналістів. Одразу після імплементації цих нововведень розпочалися масові репресії та вбивства журналістів й опозиційних політиків, що досі залишаються нерозкритими [12]. Отже, В. Путін централізував політичну владу шляхом обмеження повноважень олігархів та ЗМІ, жорстко придушуючи інакodomців.

На зовнішньополітичній арені Кремль вибрав відверто націоналістичний напрям політичного курсу для реалізації плану централізації влади. Путінський режим не мав чіткої ідеології, а отже, кремлівські політтехнологи почали працювати над «російською ідеєю», ідеєю «третього Риму» та «руського миру». Радикальна імплементація цих ідей у суспільно-політичних колах навряд чи була б сприйнята належно. Тому В. Путін обрав стратегію поступового нав'язування. Зокрема, центральним посланням російському електорату під час парламентської та президентської кампаній 2007–2008 рр. була стабільність політики «Плану Путіна», верховенство Росії на пострадянському просторі та збереження миру будь-якою ціною.

Зміцнивши ґрунт для подальшого правління, В. Путін підготувався до закінчення терміну своїх повноважень після восьми років перебування на посаді президента, визначивши

свого наступника на посаді президента – Д. Медведєва, який працював з В. Путіним ще з 1990 р. Вибір припав на Медведєва після тривалої внутрішньої боротьби між підконтрольними кланами Путіна [8]. На наступний день після інавгурації Д. Медведєва, 8 травня 2008 р., В. Путін був затверджений Держдумою на посаді прем'єр-міністра. Однак Путін чітко дав зрозуміти, що планує відігравати у цьому тандемі головну роль. Зокрема, в останні місяці перебування на посаді президента він затвердив соціально-економічний план розвитку Росії до 2020 р., за реалізацію якого він особисто ніс відповідальність уже як прем'єр-міністр. Крім того, він очолив партію «Єдина Росія». Тож, як бачимо, нова конфігурація влади була лише формально двосторонньою: Д. Медведєв, де-юре, займав найвищу посаду, а, де-факто, В. Путін керував державою з посади прем'єр-міністра, зберігши підтримку населення та політичних еліт.

Отже, можемо констатувати, що трансформація політичної системи у Росії від децентралізованої до централізованої відбулась у два етапи: перший – період становлення хиткої квазідемократії Б. Єльцина (1991–1999 рр.); другий – тотальна централізація влади протягом перших двох президентських термінів В. Путіна (2000–2008 рр.). Централізація влади супроводжувалась зміною політичних інститутів, посиленням впливу силових органів, захопленням ЗМІ, придушенням олігархів та репресіями щодо опозиції. Можемо стверджувати, що плавного переходу від олігархічної демократії до відвертого авторитаризму не відбулось. Політикам Росії довелось пристосовуватись до жорстких умов концентрації влади у єдиному центрі. Суб'єктивізація політичних відносин у Росії стала неминучим кроком Кремля, що призвів до коротко- та довготермінових наслідків у внутрішній та зовнішній політиці держави. Централізація влади дала змогу В. Путіну сформувати авторитарний режим з культом особистості, вдало замаскувавши його під демократичним фасадом. Демократичний шлях розвитку держави, обраний Б. Єльциним, зазнав невдачі на тлі невдалих реформ та створив усі необхідні умови для впровадження імперіалістських намірів авторитарного режиму В. Путіна.

Список використаної літератури

1. Кравчук Л. Останні дні імперії... Перші роки надії : Запис бесіди С. О. Кичигіна. Київ: Довіра, 1994. 230 с.
2. Шипунов Г. Реформа федеративного устрою Росії в контексті становлення моноцентричного політичного режиму президента В. Путіна. *Українська національна ідея: реальності та перспективи розвитку*. 2007. Вип. 19. С. 189-197.
3. Aron L. Yeltsin: A Revolutionary Life. New York: St Martin's, 2000. 934 p.
4. Elliott J.E., Hall T. Boris Yeltsin and Russia's Rocky Road to Capitalism: The Early Years. *International Journal of Social Economics*. 1999. Vol. 26, № 12. P. 1389-1417.
5. Federalism and Local Politics in Russia / C. Ross, A. Campbell (eds.). New York: Routledge, 2009. 306 p.
6. Finckenauer J.O., Voronin Y. The Threat of Russian Organized Crime. *U.S. Department of Justice. National Institute of Justice*. 2001. 33 p.
7. Goldman M. I. Putin and the Oligarchs. *Foreign Affairs*. 2004. Vol. 83, № 6. P. 33-44.
8. Harding L. Dmitry Medvedev: The Rise and Fall of the Robin to Putin's Batman. *The Guardian*. 14 January 2020. URL: <https://www.theguardian.com/world/2020/jan/15/dmitry-medvedev-the-rise-and-fall-of-the-robin-to-putins-batman> (дата звернення: 21.05.2023).
9. Myagkov M., Ordeshook P. Russian Elections: An Oxymoron of Democracy. 2008. 28 p.
10. Ognyanova K. Careful What You Say: Media Control in Putin's Russia – Implications for Online Content. *International Journal of E-Politics*. 2014. Vol. 1, № 2. P. 1-15.
11. Putin V. Russia at the Turn of the Millennium. URL: <https://pages.uoregon.edu/kimball/Putin.htm> (дата звернення: 21.05.2023).

12. Putin's Asymmetric Assault on Democracy in Russia and Europe: Implications for U.S. National Security. Washington: U.S. Government Publishing Office. 2018. 216 p.
13. Richter J. Putin and the Public Chamber. *Post-Soviet Affairs*. Vol. 25, № 1. P. 39-65.
14. Rodin J. Rethinking Russian Federalism: The Politics of Intergovernmental Relations and Federal Reforms at the Turn of the Millennium. Stockholm: University of Stockholm, 2006. 269 p.
15. Sakwa R. Russian Politics and Society. Second Edition. New York: Routledge, 1996. 520 p.
16. Ware R. Russian Presidential Election: Prospects and Implications. *House of Commons Library Research Paper 96/70*. 1996. 21 p.

**FROM DECENTRALIZATION TO CENTRALIZATION:
THE HISTORY OF THE USURPATION
OF POLITICAL POWER IN RUSSIA (1991–2008)**

Mykola Bushev

Ivan Franko National University of Lviv,

Faculty of Philosophy,

Department of Theory and History of Political Science

Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine

The paper considers the theoretical and practical principles and conceptualizes the centralization of political power in Russia during the rule of Boris Yeltsin and Vladimir Putin. Centralization is considered as a structural concentration of political, organizational, institutional power, and related authority in a single political institution, group, or individual political entity.

This paper identifies the main aspects and features of the centralized government formation in the example of Russia from 1991 to 2008. The work outlines structural and qualitative changes in the political system, socio-political and legal field, and media space and analyzes the evolution of the means of usurpation of power in a historical retrospect. In addition, it depicts the main features of political governance structure shaping and the creation of a quasi-democratic regime in Russia.

In addition, it considers the concepts of decentralization and centralization through the prism of multilateral relations of individual entities and institutions within the Russian state. The paper investigates the mechanisms of formation and modification of the political regime and their influence on the relationship between the political leadership, the oligarchs, and criminalized political lobbyists. The structure of the political system on the way to its transformation is analyzed, and the primary schemes of usurpation of state power are determined.

Scientific interest in the problem of centralization of political power is due to the strengthening and increasing influence of authoritarian regimes in the political system. The centralization of power as a unique phenomenon in its essence requires constant scientific study in the context of the functioning and evolution of political regimes in the modern world.

Key words: centralization, decentralization, political system, usurpation, opposition, authoritarian regime, quasi-democracy, Russia Federation.

УДК 324(437.6) “2022”: 329.4(511.41)
DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.48.27>

ФАКТОР УГОРСЬКОЇ МЕНШИНИ СЛОВАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ НА РЕГІОНАЛЬНИХ ВИБОРАХ 2022 РОКУ

Євгеній Гайданка, Володимир Басараб
*ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
факультет суспільних наук,
кафедра політології і державного управління
вул. Університетська, 14, 88000, м. Ужгород, Україна*

У статті представлено результати дослідження електоральних процесів на регіональному рівні у Словацькій Республіці у контексті виборів до Заступітельств країв 2022 р. Визначено вплив угорської етнічної меншини на політичні процеси у сучасній Словацькій Республіці.

Прослідковано еволюцію політичного руху етнічних угорців у Словацькій Республіці після невдалих парламентських виборів 2020 р. й до актуальних регіональних виборів 2022 р. Успішним результатом політичного ребрендингу партій етнічної спільноти стало створення Szövetség–Aliancia. Новосформована партія зуміла мобілізувати угорського виборця на півдні та сході Словацької Республіки. Szövetség–Aliancia зуміла отримати перший результат серед всіх партій, поступившись лише групі незалежних кандидатів. За впливом угорської етнічної меншини на регіональних виборах 2022 р. отримано наступну фрагментацію регіонів: 1) високофрагментовані – регіони в яких перемогу святкувала партія угорської меншини (західні Нітріанський та Трнавський краї), 2) середньофрагментовані – Szövetség–Aliancia отримує другий результат (центрально-словацький Бансько-Бистрицький і східно-словацький Кошицький краї), 3) нефрагментовані – партія угорської меншини не отримала жодного мандату (решта чотири краї різного географічного розташування). У Нітранському та Трнавському краях кандидати від Szövetség–Aliancia змогли скласти конкуренцію незалежним кандидатам на посаду Жупана краю.

Відмічено, що Szövetség–Aliancia як найбільша партія угорської меншини повинна вибудувати ефективні канали комунікації та співпраці не тільки з Братиславою, але й з Будапештом. Через Szövetség–Aliancia угорський прем'єр-міністр Віктор Орбан зберігає політичний капітал впливу на сучасну словацьку політику. Дострокові парламентські вибори восени 2023 р. покажуть справжній політичний потенціал провідної партії угорської етнічної меншини.

Ключові слова: угорська меншина, Словацька Республіка, регіональні вибори, партійна фрагментація, орбанізм.

Постановка проблеми. Взаємовідносини між угорською етнічною меншиною та центральним Урядом Словацької Республіки мають давню історію, а в період постсоціалізму цілковито еволюціонували у міцне соціально-політичне розмежування. Ця лінія конфлікту позначається стабільно високим рівнем політичної напруги, який дедалі більше залежить не так від Братислави, як Будапешту. Адже з поверненням до влади в Угорщині «нового – старого» прем'єра Віктора Орбана у 2010 р. реалізується доволі неоднозначна стратегія підтримки угорців Словаччини. Цей період став одним із самих напружених у словацько-угорських відносинах.

Для орбанівської Угорщини властива чітко продумана стратегія боротьби за закордонного виборця. Зокрема, на парламентських виборах 2018 р. провладну ФІДЕС підтримало понад 250 тис. закордонних угорців по всьому світі [1]. По суті, партія перемогла

закордоном із результатом майже у 90% голосів. У квітні 2010 р. парламент Угорщини приймає закон про можливість отримання закордонним угорцем громадянства Угорщини за спрощеною процедурою. Для отримання громадянства непотрібно було проживати в Угорщині на постійній основі. Достатньо вільно говорити угорською мовою або ж мати угорських родичів. Через декілька годин словацька Національна Рада відповідає обов'язковою вимогою відмови від словацького громадянства у випадку отримання громадянства Угорщини [2]. Із потеплінням відносин між Братиславою та Будапештом в останні роки були зроблені певні дипломатичні кроки й у питаннях оновлення інституту подвійного громадянства у Словаччині. Проте у сучасній Словацькій Республіці подвійне громадянство не допускається, а новелізація спеціалізованих законів радше розв'язує наявні суперечності словацько-чеських, ніж словацько-угорських відносин [3].

Місцеві вибори, які відбулись у Словацькій Республіці восени 2022 р. засвідчили повернення угорців до активного політичного життя. Електоральний успіх найбільшої політичної сили знову актуалізує «угорський фактор» у словацькій політиці. Особливо це важливо в умовах глибокої політичної кризи у Словаччині, зовнішнього впливу на країну Віктора Орбана та контексту дострокових парламентських виборів, які призначені на осінь 2023 р.

Аналіз останніх наукових досліджень. Питання політичного структурування у Словацькій Республіці є широко дослідженим не тільки словацькими, але й вітчизняними науковцями. Комплексно досліджується політико-партійний простір чи трансформація системи владних відносин Словацької Республіки [4], [5], [6], [7]. Проте ми спробуємо прослідкувати вплив угорської етнічної меншини у Словаччині на прикладі регіональних виборів 2022 р.

Мета дослідження. Основною метою статті є прослідкувати вплив фактору угорської етнічної меншини на електоральні процеси в регіонах сучасної Словацької Республіки.

Виклад основного матеріалу. За даними останнього на сьогодні перепису населення 2021 р. всього у Словацькій Республіці нараховується 422 065 представників угорської меншини, що складає 7,75% у всій етнічній структурі країни [8]. Необхідно відмітити, що це не тільки другий за кількістю показник етнічної меншини, яка проживає у Словацькій Республіці, але й одна з найбільших угорських меншин серед країн світу. Угорці Переважно проживають на півдні та сході Словаччини по лінії кордону з Угорщиною. Фактично 8-ми відсоткова етнічна меншість завжди була активно репрезентована на словацькій політичній арені, починаючи з перших альтернативних парламентських виборів 1990 р. Партії угорської меншини незмінно потрапляли до словацької Народної Ради. Винятком стали лише останні парламентські вибори 2020 р., коли жодна з двох найвпливовіших партій угорців (більш радикальна MKÖ-MKS та ліберальна MOST-HÍD) не змогла подолати прохідний бар'єр у 5%. За підсумками електорального фіаско постала необхідність політичного ребрендингу політичного руху етнічних угорців. В іншому випадку, політичні партії словацьких угорців поступово еволюціонували б у бік захисту локальних інтересів угорської меншини виключно у місцях їхнього компактного проживання. Пріоритетом ж захисту прав угорців у Словаччині залишається парламентська політична діяльність. Саме з такою метою на початку жовтня 2021 р. на основі політичного союзу декількох найбільш впливових політичних партій була створена нова політична сила «Szövetség–Aliancia». Збережено двомовність у назві партії (угорська – словацька), а лідером обрано досвідченого політика Крістіана Форро (*Krisztián Forró*) [9].

Політична партія Szövetség–Aliancia є в цілому проєвропейською силою, діяльність якої пов'язується із розв'язанням наявних угорсько-словацьких конфліктів та мінімізації

їхнього виникнення у майбутньому. Ідеологічно політична сила є правоцентристською, позиціонується як національно-консервативна. Стратегічним завданням залишається відстоювання інтересів угорської меншини, проте географія діяльності партії не звужується виключно до південних і східних районів Словаччини. Пріоритет партійної політики у парламентській діяльності. Szövetség–Aliancia декларує відкритість до політичного діалогу, проте є винятки – співпраця неможлива з Робертом Фіцо та Маріаном Котлебою [9]. Причиною є непрості відносини угорської меншини з Урядовими кабінетами Роберта Фіцо 2010-их рр. та антиугорські заклики праворадикала Маріана Котлеби. Регіоналізм партії помітний в основних принципах політичної діяльності, визначених програмою. У своїй діяльності партія угорської меншини концентрується довкола розв'язання проблем на півдні та сході країни, але через парламентські інститути. На міжнародному рівні близькість Szövetség–Aliancia до Будапешту очевидна, у тому числі, через формальну культивування міжнародної співпраці у форматі Вишеградської четвірки та EU.8. На рівні європейської політики ідентифікується з ліберальними консерваторами Європейською народною партією [10].

Жовтневі регіональні вибори 2022 р. стали першим електоральним досвідом для Szövetség–Aliancia. Це були успішні вибори для новосформованої партії угорської меншини, яка отримала мандати депутатів Заступительств Краю (слов. – *Zastupiteľstvo kraje*) (представницький орган місцевого самоврядування регіону) у «своїх округах». Для порівняння на загальнонаціональному рівні за рівнем електоральної підтримки угорці посіли перше місце, отримавши 54 мандати (12,88%), і поступившись лише групі незалежних кандидатів – 159 мандатів (37,94%) [11]. Зрозуміло, що у районах компактного проживання угорців Szövetség–Aliancia були на лідерських позиціях. Підтвердженням тому є отримані 54 мандати з 94 можливих в «угорських районах» (передусім, південь та схід Словаччини) [8; 11].

Якщо проаналізувати електоральні здобутки Szövetség – Aliancia на рівні районів, в яких більшістю проживає угорська меншина, то слід відмітити високу електоральну активність словацьких угорців. Зокрема, у районі Дунайська Стреда (*Dunajská Streda*) всі мандати до крайового Заступительства заповнені представниками угорської партії. Близьким до цього є результат в районі Галанта (*Galanta*) (сім з восьми мандатів), при чому тут проживає лише трохи більше третини етнічних угорців, чи у східнославацькому районі Требішов (*Trebišov*) з четвертиною етнічних угорців (також сім з восьми депутатів є представниками Szövetség–Aliancia). Навіть у Братиславському краї (*Bratislava*) через територіальні особливості формування виборчих округів угорська меншина отримала одного депутата до Заступительства Краю. З іншого боку, район Нове Замкі (*Nové Zámky*) з третиною угорської меншини в одному виборчому окрузі засвідчив максимум (три з трьох мандатів), а в іншому – жодного.

Вище наведені результати можливі у випадку співпадіння виборчого округу з ареалом проживання етнічних угорців. Проте у районі Михайлівці (*Michalovce*) зареєстровано понад 10-ти відсоткову угорську меншину, а не отримано жодного мандата до Заступительства Кошицького краю (*Košický kraj*). Натомість в одному з найбільш консервативних виборчих округів на крайньому сході Словаччини були підтримані соціально-популістські політичні сили¹.

¹ Найбільше голосів було віддано за незалежних кандидатів чи традиційно міцних на крайньому сході країни SMER-SD (у коаліції з консерваторами SME RODINA) – з кожної політичної сили було обрано по три депутати. Правоцентристи у складі SaS та Progresívne Slovensko отримали тільки один мандат; аналогічним є результат HLAS-SD.

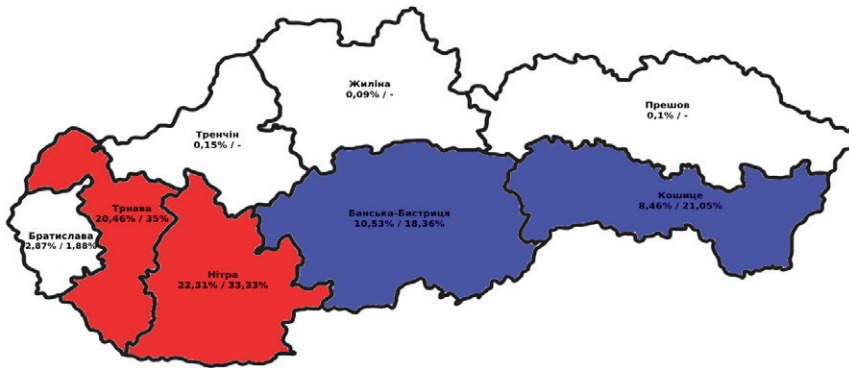


Рис. 1. Фрагментація регіонів Словачької Республіки за політичним розмежуванням угорської етнічної меншини (результати регіональних виборів 2022 р.)²

Джерело: розраховано авторами на основі даних Статистичного Бюро Словачької Республіки [11].

Регіональні вибори 2022 р. засвідчили певний рівень політичної фрагментації регіонів Словачької Республіки за розмежуванням угорської етнічної групи. Виділяємо три основні групи словацьких регіонів:

1. *Високофрагментовані* – регіони, в яких перемогу за кількістю отриманих мандатів здобуває партія Szövetség–Aliancia. Це словацькі краї, в яких проживає найбільша кількість угорської етнічної меншини – Нітрианський (*Nitra*) і Трнавський (*Trnava*). У Нітрианському краї партія угорців перемагає, а у Трнавському краї отримала однакову кількість депутатських місць разом з групою незалежних кандидатів (по 14 депутатів).

Високий рівень фрагментарності регіонів на півдні Словаччини підтверджують результати голосування за посаду Жупана (*Župan*) (найвища посада у системі самоврядування регіону) в обидвох краях. У Трнавському краї конкуренцію діючому Жупану Йозефу Віскупічу (*Jozef Viskupič*) склав представник Szövetség–Aliancia Йозеф Береней (*József Berényi*)³. Жупаном на другий термін був обраний Й.Віскупіч, проте Й.Береней переміг у двох районах, в яких проживає найбільша кількість етнічних угорців.

У Нітрианському краї склалась фактично аналогічна ситуація з електоральною підтримкою кандидата на Жупана від Szövetség–Aliancia Тібора Ченгера (*Tibor Tsenger*)⁴. «Угорський кандидат» програв незалежному Мілану Беліці (*Milan Belica*) п'ять відсотків (16,65% / 21,85%), проте був обраний у двох районах на півдні Нітрианського краю з найбільшою кількістю угорської етнічної меншини.

2. *Середньофрагментовані* – регіони, в яких за рівнем електоральної підтримки Szövetség–Aliancia була другою. Це два територіально великі Бансько-Бистрицький (*Banská Bystrica*) і Кошицький краї (*Košice*), в яких угорська меншина сконцентрована на півдні поблизу кордону з Угорщиною та кількісно коливається у межах вищих за

² Маркування регіонів: червоний колір – високофрагментовані; синій – середньофрагментовані; білий – нефрагментовані.

³ Йозеф Береней є досвідченим політиком, який пов'язаний з Партією Угорської Спільноти. Довгий час успішно будував парламентську кар'єру, маючи серйозну електоральну підтримку з боку угорської етнічної меншини.

⁴ Його політична кар'єра тісно пов'язана з партією угорської етнічної меншини МКÖ-МКС.

загальнонаціональні показники (8–10%). У краях фактично кожен п'ятий виборець підтримав партію угорської меншини.

Зважаючи на менший вплив угорської меншини на етнічну структуру в обидвох регіонах, рівень електоральної підтримки кандидатів на посаду Жупана також був нижчим. Наприклад, у Бансько-Бистрицькому краї не було зареєстровано жодного кандидата від Szövetség–Aliancia. У Кошицькому краї беззаперечно перемогу (55,31%) святкував другий раз поспіль Трнка Растіслав (*Trnka Rastislav*), кандидат від правоцентристської полікоаліції у складі п'яти політичних суб'єктів (у тому числі, й Szövetség–Aliancia). Тому стосовно посади Жупана фактор угорської етнічної меншини у Бансько-Бистрицькому та Кошицькому краях зіграв мінімальну роль.

3. *Нефрагментовані* – регіони, в яких Szövetség–Aliancia не отримали жодного мандату, а кількість угорської етнічної меншини коливається на рівні 0–2%. Відразу необхідно зауважити про виняток у столичному Братиславському (*Bratislava*) краї – в одному з виборчих округів (№ 22) з найбільшою кількістю етнічних угорців вдалося обрати одного депутата. При чому одне депутатське місце це квота, яка виділялась саме на цей округ.

У Тренчинському (*Trenčín*), Жилінському (*Žilina*) та Прешовському (*Prešov*) краї фактор угорської етнічної меншини майже відсутній. Частково про це розмежування можна згадати у контексті Прешовського краю, в якому Szövetség–Aliancia позначилась хоч якимось чином⁵. Також у Прешовському краї активним учасником виборів Жупана був Міхал Калінак (*Michal Kaliňák*), якому вдалось отримати 31,39% голосів. Це висуванець від нетрадиційного політичного союзу у складі лівих політичних сил (HLAS-SD і SMER-SD) та Szövetség–Aliancia.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Фактор угорської етнічної меншини, який ніби знівелювався на останніх парламентських виборах 2020 р. знову на порядку денному сучасної словацької політики. Оскільки в останні роки підтримка традиційних ідеологічних партій на виборах суттєво знизилась, беззаперечними лідерами регіональних виборів визначилась когорта незалежних депутатів. Далі відмічаємо високий рівень підтримки єдиної політичної партії угорської етнічної меншини. За підсумками останніх регіональних виборів 2022 р., Szövetség–Aliancia розмістилась на другому місці серед за рівнем електоральної підтримки, а по суті, на першому серед політичних суб'єктів. Угорській меншині, яка кількісно складає у Словаччині 7,75% вдалося отримати 12,88% «своїх» депутатів. Це як молоді, так і досвідчені політики (переважно попереднього політичного формату SMK-МКР), які активно працюють в електоральному полі районів півдня та сходу Словацької Республіки.

Першою причиною електорального успіху Szövetség–Aliancia став продуманий політичний ребрендинг широкого політичного руху етнічних угорців Словаччини. На електоральній базі найбільш впливових партій (SMK-МКР, МКÖ–МКС) з'явилась нова політична сила з якою угорці півдня та сходу країни ототожнюють своє політичне майбутнє. Через провал традиційних угорських політичних сил на виборах до Національної Ради 2020 р. угорська меншина взяла політичний реванш з новою Szövetség–Aliancia вже на регіональних виборах 2022 р.

По-друге, ідеологічно Szövetség–Aliancia є проєвропейською політичною силою з виваженою стратегією співпраці зі словацьким Урядом. Звичайно, партія акумулює традиційні для угорців цінності і культивує християнську демократію. Проте партії вдалося

⁵ У Прешовському краї Szövetség–Aliancia була представлена у широкій коаліції разом з двома беззаперечними лідерами регіону HLAS-SD та SMER-SD. Тому важко визначити частину голосів виборців, які підтримали саме угорську етнічну партію. Цікавим є те, що на регіональному рівні було апробовано «неформатний» політичний політичний союз між партією етнічних угорців та силою Роберта Фішо. Це йде всупереч деклараціям, які були зроблені лідером Szövetség–Aliancia Крістіаном Форро восени 2021 року.

знайти баланс між угорським автономізмом MKÖ-MKS та «м'яким» лібералізмом MOSD-Híd. Нова партія Szövetség–Aliancia стала всеохоплюючою партією для всієї угорської етнічної меншини, при цьому орієнтуючись на ліберально-консервативного словацького виборця.

Зрештою, при розгляді сучасних політичних сил закордонних угорців завжди слід вважати на незмінного прем'єр-міністра Угорщини Віктора Орбана. Не стала винятком Szövetség–Aliancia, яка представляючи інтереси угорської меншини у словацькій політиці має дружні відносини з Будапештом. Незважаючи на демонстративне дистанціювання лідера партії Крістіана Форро від багаторічного прем'єр-міністра Віктора Орбана, звинувачення Szövetség–Aliancia в отриманні фінансової допомоги з боку Будапешту лунають все частіше⁶. З іншого боку, політична тінь В. Орбана буде лягати на політичний імідж будь-якої впливової партії угорської етнічної меншини у сучасній Словацькій Республіці (за винятком ліберально-поміркваних MOSD-Híd).

Список використаної літератури

1. Sólymos Kóváry, Finta Márk, Roman Cuprik, Diko Lukáš. Maďarské peniaze pre slovenský juh: Milióny v mene budúcich hlasov? *Investigatívne Centrum Jána Kuciaka*. 26.02.2021. URL: <https://www.icjk.sk/103/Madarske-peniaze-pre-slovensky-juh-Miliony-v-mene-buducich-hlasov>.
2. Maďaři schválili dvoji občanství. Slováci pár hodin nato přišli s odvetou. *iDNES.cz*. 26.04.2010. URL: https://www.idnes.cz/zpravy/zahranicni/madari-schvalili-dvoji-obcanstvi-slovaci-par-hodin-nato-prisli-s-odvetou.A100526_094003_zahranicni_btw.
3. Körbl Hugo. Nové příležitosti pro slovenské občany z pohledu českého občanství a obráceně aneb česko-slovenské sblížení. 05.05.2022. *Epravo.cz*. URL: <https://www.epravo.cz/top/clanky/nove-prilezitosti-pro-slovenske-obcany-z-pohledu-ceskeho-obcanstvi-a-obracene-aneb-cesko-slovenske-sblizeni-114634.html>.
4. Марадик Н., Остапець Ю., Гайданка Є., Ключкович А. Еволюція партійних систем країн Вишеградської четвірки: досвід для України. Монографія. Ужгород: ЗПППО, 2014. 247 с.
5. Ткаченко І.В. Досвід постсоціалістичної трансформації у Словацькій Республіці. *Проблеми всесвітньої історії*. 2020. № 3(12). С. 168–185.
6. Остапець Ю., Ключкович А. Партійна система Словаччини: проблема функціонування та тенденції розвитку на сучасному етапі. *Регіональні студії*. 2021. № 24. С. 59–66.
7. Зан М.П. Інституційні механізми етнополітики та політична репрезентація етнічних меншин Словацької Республіки. *Політукус*. 2019. № 1. С. 88–96.
8. Počet obyvateľov podľa národnosti v SR k 1.1.2021. *Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2021*. URL: <https://www.scitanie.sk/obyvatelia/zakladne-vysledky/struktura-obyvatelstva-podla-narodnosti/SR/SK0/SR>.
9. Petrus Peter. Na Slovensku pribudla nová politická strana Aliancia – Szövetség. Vznikla zlúčením viacerých subjektov. *Noviny*. 02.10.2021. URL: <https://www.noviny.sk/slovensko/634464-na-slovensku-pribudla-nova-politicka-strana-aliancia-sz-vetseg-vznikla-zlucenim-viacerych-subjektov>.
10. Strana-Aliancia. URL: <https://www.strana-aliancia.sk/>.
11. Voľby a referenda. *Štatistický úrad SR*. URL: <https://volby.statistics.sk/>.
12. Kniš Viktor. Dotujú Maďarov z mimoparlamentnej Aliancie orbánovci? Od začiatku sa vzájomne podporujú. *REFRESHER – Svet modernej generácie*. 07.0.2022. URL: <https://refresher.sk/115840-Dotuju-Madarov-z-mimoparlamentnej-Aliancie-orbanovci-Od-zaciatku-sa-vzajomne-podporuju>.

⁶ Це переважно журналістські розслідування, які поширювались за декілька місяців до проведення регіональних виборів 2022 р. та у ході проведення передвиборчої кампанії [12].

THE HUNGARIAN MINORITY FACTOR IN THE SLOVAK REPUBLIC IN THE 2022 REGIONAL ELECTIONS

Yevheniy Haydanka, Volodymyr Basarab

Uzhhorod National University,

Faculty of Social Sciences,

Department of Political Science and State Administration

Universytetska str., 14, 88000, Uzhhorod, Ukraine

The article demonstrates the results of the study of electoral processes at the regional level in Slovakia in the context of the 2022 elections to the Regional Assemblies. The authors determine the influence of the Hungarian ethnic minority on political processes in the present-day Slovak Republic.

The authors followed the evolution of the ethnic Hungarian political movement in the Slovak Republic after the unsuccessful 2020 parliamentary elections and up to the current regional elections in 2022. The successful result of the parties' political rebranding of the ethnic community was the creation of Szövetség–Aliancia. The newly formed party mobilized Hungarian voters in the south and east of the Slovak Republic. Szövetség–Aliancia managed to get the first result among all parties, losing only to a group of independent candidates. According to the influence of the Hungarian ethnic minority in the 2022 regional elections, the fragmentation of regions was as follows: 1) highly fragmented – regions where the Hungarian minority party celebrated its victory (Nitra and Trnava regions in the west), 2) moderately fragmented – Szövetség–Aliancia is runner-up (central Slovak Banská-Bystrica and eastern Slovak Košice regions), 3) non-fragmented – the party of the Hungarian minority received no seats (the remaining four regions are of different geographical locations). In the Nitra and Trnava Regions, candidates from Szövetség–Aliancia competed with independent candidates for the position of President of the Region. The authors claim that Szövetség–Aliancia, as the largest party of the Hungarian minority, should establish effective communication and cooperation channels with Bratislava and Budapest. Through Szövetség–Aliancia, Hungarian Prime Minister Viktor Orbán retains the political capital of influence on contemporary Slovak politics. Early parliamentary elections in the autumn of 2023 will reveal the true political potential of the leading party of the Hungarian ethnic minority.

Key words: the Hungarian minority, the Slovak Republic, regional elections, party fragmentation, orbanism.

УДК 165.191:32

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.48.28>

ПОЛІТИЧНИЙ РИТУАЛ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНА ОСНОВА СИМВОЛІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

Катерина Голденштейн

*Політико-правовий коледж «АЛСКО»
вул. Ілленка, 39, 04050, м. Київ, Україна*

Розглянуто основні напрями дослідження політичного ритуалу як соціокультурної підвалини у складі символічної політики. Визначено, що політичний ритуал відтворює своєрідні способи бачення соціально-політичної реальності і транслює у суспільство цінності, які сповідує правляча еліта. Водночас він є ефективним механізмом формування і підтримки суспільних цінностей. Проаналізовано основні підходи до класифікації політичних ритуалів. Обґрунтовано перспективність вивчення сучасних підходів до політики з урахуванням її символічних форм. Доведено, що влада свідомо конструює політичну реальність, оформлюючи її символічно за допомогою ритуальних дій. Політичні ритуали вписані в структуру політичної комунікації та політичної культури і використовуються владою для підтримання легітимності та виправдання свого існування.

Систему політичних ритуалів є всі підстави розглядати як невіддільну частину політичної культури суспільства, спрямовану на формування його членами певної політичної ідентичності в її рамках: спільного світогляду, системи цінностей, стандартів поведінки, бачення майбутнього тощо. У цьому процесі політичні ритуали покликані виконувати регульовальну, аксіологічну та комунікаційну функції, утверджуючи прийнятну систему цінностей, підтримуючи й санкціонуючи певні норми поведінки, порядок, що існує у суспільстві.

Зроблено висновок, що дослідження політичного ритуалу як вихідної передумови здійснення символічної політики становить науковий інтерес для виявлення можливих способів легітимації політичної влади. У сучасному суспільстві політичний ритуал продовжує виступати не як самодостатній феномен, а як базовий структурний елемент символічної політики. Відзначено, що питання щодо того які феномени та дії в публічному полі української політики слід вважати проявами символічності, залишається недостатньо з'ясованим. Відповідно це відкриває широкий простір для подальших наукових досліджень символічної політики й, зокрема, – ролі політичного ритуалу як багатогранного явища сучасного суспільно-політичного розвитку.

Ключові слова: політичний ритуал, соціокультурний розвиток, символ, символічна політика, міф, церемоніал, сакралізація, легітимація влади.

Символічна політика як концепт і предмет політичного дослідження завжди привертала увагу фахівців у царині політичної науки. Важливий внесок у дослідження цієї проблематики зробив відомий німецький філософ Е. Кассіерер, який запровадив до наукового обігу власне «базове» розуміння людини, як «істоти, що створює символи». Значення символів, за Кассіерером, полягає в тому що вони є своєрідним ланцюжком, який пов'язує людей між собою та упорядковує різні процеси в суспільстві [1]. Тож не випадково символічна реальність постійно приваблює як зарубіжних, так і українських дослідників. Серед численних явищ цієї реальності важливе місце належить ритуалу, як історичній формі символічної легітимації авторитету і політичної влади. Слід зазначити, що цей феномен, маючи досить давню історію, і в сучасному суспільстві відіграє значну роль у різноманітному і складному політико-символічному просторі.

Сучасних досліджень ритуалу в політиці відносно небагато, що, на думку авторки, відкриває перспективи для його наукового дослідження. Вперше комплексний аналіз і розгорнуту класифікацію соціально-політичних ритуалів здійснив Е. Дюркгейм. Його позицію, засновану на дихотомії «сакральне»–«профанне», у подальшому розвивали Е. Гофман, М. Дуглас, З. Фрейд, Е. Фромм, К. Мангейм, Т. Мейер, Л. Мамфорд та ін. зарубіжні вчені. Політичний ритуал як складова політичного процесу останнім часом досліджується і у працях українських вчених О. Заславської, С. Кривенко, Ю. Левади, Ю. Малиновської, Е. Мамонтової, Г. Почепцова, С. Чукут, М. Юрія та ін.

Водночас, слід зазначити, що форми та способи реалізації культурно-евристичного потенціалу ритуалу як складової символічної політики у вітчизняній політичній науці все ще не знайшли належного відображення. З огляду на це, **метою даної статті** є визначення природи політичного ритуалу як складової і одночасно культурологічної основи здійснення символічної політики, з'ясування його ролі в оформленні політичної реальності.

Почнемо з того, що спроба понятійного визначення політичного ритуалу, викликає певні труднощі з огляду на те, що первинне, інтуїтивне розуміння цього терміну подекуди здатне створювати ілюзію його очевидності. У контексті політики за основу визначення ритуалу візьмемо найбільш поширене: ритуал (від лат. «ritualis» – обрядовий, «ritus» – урочиста церемонія, культовий обряд) можна визначити як стандартизоване повторення політично значущих дій, ідеологічно санкціонованих та драматично інсценізованих з метою регулярного утвердження та зміцнення соціально-політичного порядку [2, с. 74].

Натомість показовим в цьому відношенні є підхід американського історика і антрополога Д. Керцера, який так розумів суть ритуалу: «Визначаючи ритуал, я не буду, звісно, намагатися відкрити, чим є ритуал насправді, бо тут немає реально існуючого об'єкта. Точніше, ритуал є аналітичною категорією, яка допомагає мати справу з хаосом людської практики і вводить його в упорядковану схему. Немає правильного чи неправильного визначення ритуалу, є лише більш-менш корисне для того, щоб зрозуміти світ, у якому ми живемо» [3, р. 8]. Цю «користь» Д. Керцер вибачає в тому, що «за допомогою ритуалів люди розвивають свої уявлення про політичні інститути, якості політичних лідерів». Політичне розуміння «здійснюється за допомогою символів і ритуалів, і останній, як дія, за допомогою якої виражається символічне, виконує роль потужного знаряддя, за допомогою якого ми конструюємо політичну реальність» [3, р. 75].

Опосередковано цю ідею також висуває американська дослідниця ритуалів К. Белл. На її думку, політичні ритуали створюють владу, зображуючи людей як «пов'язану та впорядковану спільноту, що ґрунтується на спільних цінностях і цілях» та демонструючи «легітимність цих цінностей і цілей» [4, р. 129]. Таким чином, ритуал – це не миттєвий спосіб досягнення політичного ефекту за аналогією, скажімо, з політичними технологіями. Ця символічна форма не просто лежить в основі політичної спільноти, а пролонгує в індивідуальній і колективній діях прихильність до фундаментально значущих цінностей та цілей, які вона артикулює.

До соціально значущих функцій політичного ритуалу дослідники відносять формування стереотипів поведінки, закріплення одностайної згоди, запобігання соціальним конфліктам, утвердження ціннісних орієнтирів, забезпечення легітимації влади, об'єднання населення у соціум. Адже в результаті постійно повторюваних дій, де кожен суб'єкт відіграє відведену йому роль, складається уявлення про певну цілісність та взаємозалежність. Спираючись на дослідження Л. Мамфорда, С. Кривенко визначає, що спочатку головними засобами збереження порядку були ритуал і мова, а доказами їх ефективності – зростання культурної спадкоємності й передбачуваності, що лягло в основу майбутньої творчості.

Згодом ці завдання перейняли графічні мистецтва, будівництво, суспільний лад, моральні норми та кодифіковане право [5, с. 21]. У цьому контексті заслуговує на увагу співвідношення і субординаційний зв'язок таких елементів символічної політики як ритуал і міф, оскільки останній складає основу будь-якого символічного комплексу і, як і ритуал, є символічною формою пізнання і конструювання дійсності.

Дослідження політичних ритуалів у сучасній політиці передбачає їх аналіз крізь соціокультурну призму, осягнення глибинних засад суспільства, що відображають його соціокультурні коди. У рамках культурно-антропологічного підходу ритуал, як відносно автономний інструмент символічної політики, виступає і як елемент традиційної політичної культури. Саме через ритуалізацію, незалежно від історичного контексту і часу, діють традиційні механізми функціонування суспільства. Причому вони не відживають з часом або приходом інформаційних технологій, а навпаки, трансформуючись, набувають нової якості.

На думку американського науковця К. Гірца, політична влада завжди потребує «культурного оздоблення» для того, щоб самовизначитися і висунути свої домагання. «У політичному центрі будь-якого складно організованого суспільства, зауважує К. Гірц, перебувають правляча еліта і набір символічних форм, що виражають сам факт її правління і виправдовують його. Незалежно від того, наскільки демократичним чином члени еліти обрані (найчастіше не дуже демократичним), вони виправдовують своє існування й оформляють свої дії в такі форми, як церемонії, інсигнії, перекази, формальності, зібрання історій, що їх вони або успадкували від попередньої влади, або, у більш революційних ситуаціях, винайшли» [6, р. 124]. Легітимність при цьому розуміють як специфічну якість системи підтримувати віру населення і соціальних груп у те, що наявні політичні інститути найбільше відповідають даному суспільству, що пов'язує легітимність насамперед із політичною реальністю.

Ритуали класифікують за різними підставами і критеріями. Не претендуючи на повноту їх розгляду, звернемося лише до думки знаних авторитетів – Е. Гофмана [7] і Е. Дюркгейма [8], які усі політичні ритуали поділяють на позитивні та негативні. Позитивні ритуали за своєю суттю наближають учасника до царини сакрального, що притаманно насамперед тоталітарним та авторитарним суспільствам (наприклад, виголошення звернень трудящих, вітання піонерів, рапорти передовиків, відвідини мавзолею Леніна в Радянському Союзі). Негативні ритуали, навпаки, – побудовані на системі заборон, яка відділяє сакральне від вульгарного (приміром, глумління над пам'ятниками культури, державною символікою тощо). Надмірна ритуалізація політичного життя вписується в так звану «підданську» політичну культуру (за Г. Алмондом і С. Вербою), яка визначає найстійкіші, типові зразки і правила політичної поведінки громадян.

Е. Дюркгейм поділяє також ритуали на кризові та календарні. Кризові ритуали властиві для екстремальних ситуацій. Набір цих ритуалів суворо обмежений і співвідноситься з важливими моментами в житті колективу, викликаними або перетвореннями в соціальній структурі (народження, весілля, смерть), або змінами в навколишньому світі (війна, епідемії, стихійні лиха, і, як наслідок, – перебування глави держави на місці нещастя, його звернення до населення країни під час стихійного лиха тощо). Ритуал за цих умов виглядає як єдино можливий спосіб поведінки людини і колективу в тих ситуаціях, які розцінюються даним суспільством як кризові, й тому потребують спеціальних програм поведінки. Кризовий ритуал є дієвим способом як індивідуального, так і колективного переживання важливої критичної ситуації, спільною дією, що здатна долучати широку масу акторів до політики. Він дає змогу людині безпосередньо долучитися до того чи іншого політичного

дійства, насиченого політико-культурними смислами та символами (з'їзд керівної політичної партії, хода опозиції та ін.). Календарні ритуали відзначаються чіткою прив'язкою до конкретних дат, їх періодичної повторюваності та очікуваності (привітання громадян главою держави із Новим роком, святкування важливих для країни подій).

Кожен індивід має доступ до найрізноманітніших ритуалів – як до календарних, так і до кризових. Деякі зберігають своє значення лише в межах невеликої соціальної групи, інші виконуються одночасно великою кількістю людей і, що важливо, – їх виконання здатне змінити життя людей. У подібних ритуалах закладені соціальні норми, які рік за роком і покоління за поколінням вимагають від індивідів здійснення даного ритуалу й тим самим стають важливим елементом політичної культури суспільства. Наприклад, отримання різноманітних документів після досягнення певного віку чи статусу є індивідуальною справою кожного суб'єкта, але водночас подібний ритуал, по-перше, у певному віці здійснюється всіма, а по-друге, його дотримання призводить до зміни соціального статусу, що виявляється у зміні обсягу прав та обов'язків, покладених на індивіда.

Від суто вербальних форм комунікації ритуал відрізняється тим, що представляє собою струнку соціальну композицію, в якій існують порядок та ієрархія у спільному соціальному дійстві. К. Вульф так пояснює цей процес: діючи ритуально люди своєю тілесністю вносять у соціальну ситуацію більше, ніж проста мовна комунікація. Це «більше» закладено в матеріальності тіла і в екзистенції людини. У ритуалах завдяки інсценуванню долаються відмінності й створюється спільність. Відбувається це не тільки комунікативно-мовним, а й тілесно-матеріальним чином. Люди інсценують себе, своє ставлення до інших і створюють соціальне [9, с. 71].

Отже, із цього випливає, що усі ритуали, і не лише політичні, від самого початку вплетені в реальні взаємозв'язки, становлять основу суспільного життя, адже вірування найрізноманітніших культур полягає в тому, що від правильного виконання ритуалів залежить продовження людського роду й навіть збереження самого світу. На цьому акцентує Е. Кассіер у праці «Філософія символічних форм». Ще раз варто підкреслити, що політичний ритуал дотичний до сфери символічної політики, оскільки, за Е. Кассієром, людина є істотою символічною. З огляду на це вона потребує простих знаків, здатних наочно передавати інформацію.

Важливу роль у політиці відіграють церемоніали, які спрямовані на встановлення особистого або групового статусу (отримання паспорта громадянина країни, ритуал присяги, інавгурація тощо). Загальна характерна риса всякого церемоніалу полягає в тому, що різноманітні повсякденні зовнішні його прояви можуть у собі нічого доцільного не містити, являючи собою лише порядок дій, яких традиційно дотримуються. Особливість церемоніалу полягає в його незвичайній стійкості та мовчазному загальному визнанні навіть тоді, коли суспільство давно відмовилося від умов, що створили ті чи інші форми (найбільш простий приклад, коли людина традиційно знімає головний убір у приміщенні, чи потискає руку при зустрічі тощо).

Щодо оформлення політичної реальності, то тут церемоніали виконують більш значущу роль, є видовищним аспектом політики і способом участі та залучення широких мас до політики, забезпечуючи тим самим стійкість процесу легітимації. Так, у середні віки церемоніал знаходив застосування насамперед у релігійній сфері, тому що в подібних суспільствах всі соціальні відносини засновані на релігійних елементах. Відповідно церемоніал слугував своєрідним регулятором суспільного життя, який використовувала панівна еліта.

Так, ритуалом, що зводив царя до сакрального рівня, було наближення до престолу фігури пророка. Імператор Лев Іконоборець наголошував папі Григорію II, що виступає

одночасно і священником, і світським владикою. У святкові та недільні дні він сидів ліворуч трону, залишаючи місце праворуч Христу, присутність якого символізував покладений на сидіння хрест. Ритуал миропомазання при коронації монархів також вказує на їхній священницький сан. Самі імператори були переконані в тому, що царське помазання підносить їх над юрбою мирян і перетворює у деякого роду святителів. Наприклад, Оттон Великий постився перед тим, як надівати свою імператорську корону. Генріх III вдягався в знаки свого імператорського сану не інакше як після покаяння або після бичування рукою духівника [10, с. 136].

Згодом знання церемоніалу стає цілою наукою, а громадський контроль за суворим його дотриманням — важливою функцією політичної панівної еліти. Для прикладу достатньо пригадати такі країни, як Китай чи Японія. У цих країнах церемоніал охоплює як форми привітання і звернення, вигляд одягу, так і релігійні та суспільні норми. Церемоніал організовується при дворі, у системі титулів, у форменому одязі чиновників і військових тощо. Він підтримується цілою системою примусу і контролю і, як будь-який інститут, видозмінюється, коригується і стає частиною політичної культури.

У цьому випадку ми можемо говорити про формування особливої «церемоніальної культури», як частини загальної політичної культури суспільства, яка містить у собі самі ритуали та їхню інтерпретацію учасниками і спостерігачами. Центральним проявом церемоніальної культури, її вищим вираженням зазвичай і є ритуал, тобто практики, що оточують безпосередньо постать правителя та його політичні функції.

Така символіка влади, за К. Гірцем, була властива як королівським суспільствам, так і сучасним, де на зміну коронаціям приходять церемонії інавгурації президентів, а на зміну коронам приходять такі символи глави виконавчої влади, як президентський штандарт і спеціальний том Конституції [6, р. 125].

Приміром, Запорозька Січ, яку К. Маркс називав «першою християнською республікою» із її «чистою» демократією є певним зразком процесів церемонізації. Так, особа, яку обирали гетьманом або отаманом перед військовим походом мусила двічі відмовлятися від виявленої честі й погоджувалася лише на третій раз після запрошення з тривалими вмовляннями, ритуальною лайкою й погрозами. Церемонія виборів закінчувалася покладенням старими козаками на голову обраного жмені землі. Це символізувало вірність обраного товариству [11, с. 355].

За словами О. Коляструк, усі найбільш значимі політичні ритуали, мають тричленну структуру: спочатку вони передбачають відокремлення учасників ритуалу від повсякденного життя («обраність» і «довіра»), потім їх переміщення у надзвичайні умови («ініціація» і «сакралізація») й, нарешті, повернення в повсякденність, але вже в якості «посвячених» [9, с. 72]. У сучасному суспільстві виникає нова функція ритуалу – комунікаційна, суть якої полягає в можливості бути присутнім (реально або віртуально) при здійсненні певного набору ритуальних дій. Засоби масової комунікації уможливили відчуття власної участі в ритуальній дії в тому разі, якщо ця дія відбувається на екрані телевізора або у всесвітній мережі Інтернет.

Отже, проведене нами дослідження дозволяє стверджувати, що систему політичних ритуалів правомірно розглядати як невіддільну частину політичної культури суспільства, спрямовану на формування його членами певної політичної ідентичності в її рамках: спільного світогляду, системи цінностей, стандартів поведінки, бачення майбутнього тощо. У цьому процесі політичні ритуали покликані виконувати регулювальну, аксіологічну та комунікаційну функції, утверджуючи прийняту в даному суспільстві систему цінностей, підтримуючи й санкціонуючи певні норми поведінки, порядок, що існує у суспільстві.

На кожному етапі розвитку суспільства ритуал відіграє одну з головних ролей у справі стабілізації суспільства і збереження його цілісності. Ритуал присутній у суспільстві в усій своїй різноманітній варіативності через саму соціальну структуру суспільства. Причому політичний ритуал більшою мірою прагматичний, ніж інші види ритуалу. І йдеться тут як про знакову, так і про утилітарну прагматику. Він має певну прагматичну мету – націлений на єднання нації, на вираження почуттів групової солідарності. Однак політичні ритуали здійснюються не тільки з символічною метою – об'єднання суспільства, а й з практичною – нав'язати за допомогою виконання ритуалу певні ідеологічні ідеї правлячої політичної еліти. В нього вмонтовано моделі, які відповідають на її соціальні запити.

Виокремлення властивостей і функцій ритуалу в традиційній культурі є відправною точкою для розуміння процесу трансформації ритуалів у сучасному суспільстві. У процесі історичного часу політичні ритуали можуть змінюватися і змінюються, хоча, будучи опосередкованими сучасними формами політичної комунікації, цей процес не відбувається механічно. Недоторканими залишаються такі форми як святкування і демонстрації, мітинги, інавгурації тощо.

Ми свідомо не зупинялися на політичних ритуалах сучасного українського суспільства, але поділяємо думку С. Чукут в тому, що для зміцнення національно-культурних засад розвитку українського суспільства можна було б спробувати ввести усталені форми святкування певних національних свят — таких як День матері, День незалежності, Різдво тощо [12].

У сучасному суспільстві політичний ритуал продовжує виступати не як самодостатній феномен, а як базовий структурний елемент символічної політики. Але питання щодо того, які феномени та дії сьогодні в публічному полі української політики слід вважати проявами символічності, залишається недостатньо з'ясованим. На нашу думку, це відкриває простір для подальших наукових досліджень символічної політики, що дасть змогу домогтися глибшого розуміння явища в цілому.

Список використаної літератури

1. Філософія символічних форм Е. Кассіра. URL: <http://estetica.etica.in.ua/simvolichna-kontseptsiya-formi-u-e-kassirera/> (дата звернення: 01.06.2023).
2. Мамонтова Е. В. Виборча компанія як політичний ритуал. *Актуальні проблеми політики*. 2012. Вип. 47. С. 72–79. URL: http://app.nuoua.od.ua/archive/47_2012/12.pdf (дата звернення: 31.05.2023).
3. Kertzer D. Ritual, Politics, and Power. *New Haven*. London : Yale University Press, 1988. 235 p.
4. Bell C. Ritual: perspective and dimensions. New York : Oxford University Press, 1997. 368 p.
5. Кривенко С. О. Функції політичного ритуалу в українському політичному дискурсі. *Регіональні студії*. 2019. № 19. С. 20–23. URL: <http://www.regionalstudies.uzhnu.uz.ua/archive/19/5.pdf> (дата звернення: 31.05.2023).
6. Geertz C. Centers, Kings and Charisma: Reflections on the Symbolics of Power. Geertz C. *Local Knowledge: Further Essays in Interpretive Anthropology*. New York : Basic Books Inc., 1983. 256 p.
7. Goffman E. Interaction Ritual: Essays on Face-to-Face Behavior. New York : Doubleday Anchor Books, 1997. 270 p.
8. Durkheim E. Les formes elementaires de la vie religieuse: le systeme totemique en Australie. Paris : Presses Universitaires de France, 1960. 647 p.

9. Колястрок О., Колястрок О. Радянські політичні ритуали і практики повсякдення. *Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія. Вип. 34. 2020. С. 69–74.
10. Корнієнко В. О. Еволюція політичного ідеалу (від плюралізму до синтезуючої єдності): монографія. Універсум-Вінниця, 1999. 430 с.
11. Корнієнко В. Політична етика. *Політологія: підручник*. Вид. 3-є, перероблене, доповнене / за ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. Київ: Видавничий центр «Академія», 2006. С. 350–361.
12. Чукут С. Ритуал, його місце та значення в системі управління спадкоємністю в духовній культурі. URL: <https://ktpu.kpi.ua/wp-content/uploads/2016/02/Ritual-jogo-mistse-ta-znachennya-v-sistemi-upravlinnya-spadkojemnistyu-v-duhovnij-kulturi.pdf> (дата звернення: 06.06.2023).

POLITICAL RITUAL AS A SOCIO-CULTURAL BASIS OF SYMBOLIC POLITICS

Kateryna Goldenshtein

Political and Legal College "ALSKO"

Ilyenka str., 39, 04050, Kyiv, Ukraine

The main directions of the study of the political ritual as a socio-cultural foundation in the composition of symbolic politics are considered. It was determined that the political ritual reproduces peculiar ways of seeing socio-political reality and transmits to society the values professed by the ruling elite. At the same time, it is an effective mechanism for the formation, transmission and support of social values. The main approaches to the classification of political rituals are analyzed. The perspective of studying modern approaches to politics, taking into account its symbolic forms, is substantiated. It is proven that the government consciously constructs political reality, formalizing it symbolically with the help of ritual actions. Political rituals are inscribed in the structure of political communication and political culture and are used by the authorities to maintain legitimacy and justify their existence.

There is every reason to consider the system of political rituals as an inseparable part of the political culture of society, aimed at the formation by its members of a certain political identity within its framework: a common worldview, a system of values, standards of behavior, a vision of the future, etc. In this process, political rituals are designed to perform regulatory, axiological and communication functions, affirming the system of values accepted in this society, supporting and sanctioning certain norms of behavior, the order that exists in society.

It was concluded that the study of the political ritual as a starting premise for the implementation of symbolic politics is of scientific interest for identifying possible ways of legitimizing political power. In modern society, the political ritual continues to act not as a self-sufficient phenomenon, but as a basic structural element of symbolic politics. It was noted that the question of what phenomena and actions in the public field of Ukrainian politics should be considered manifestations of symbolism remains open. Accordingly, this opens up a wide space for further scientific studies of symbolic politics and, in particular, the role of political ritual as a multifaceted phenomenon of modern socio-political development.

Key words: political ritual, sociocultural development, symbol, symbolic politics, myth, ceremonial, sacralization, legitimization of power.

УДК 341.176(4):327.8:(470+571):(1-651.1):341.64
DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.48.29>

ІНІЦІАТИВИ РАДИ ЄВРОПИ ЯК ПАН'ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ПОЛІТИЧНИЙ РЕСУРС ПРОТИДІЇ РОСІЙСЬКІЙ АГРЕСІЇ

Олена Єгорова, Андрій Бичковський

*Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»,
кафедра історії та політичної теорії
просп. Д. Яворницького, 19, 49005, м. Дніпро, Україна*

Російське повномасштабне вторгнення в Україну торкається всіх об'єднаних європейським простором держав. Тому в сукупності численних виступів міждержавних об'єднань на підтримку України особливе місце належить Раді Європи як загальноєвропейській організації. Тож метою статті є розгляд ініціатив Ради Європи як пан'європейського політичного ресурсу протидії російській агресії у російсько-українській війні.

Розкрито, що Рада Європи вийшла з найбільшою кількістю заяв на підтримку України в період 24.02.2022 – 1.05.2023, втілених у рішеннях комітетів, конференцій, засідань ПАРЄ, політичних деклараціях, висновках експертів, меморандумах та планах дій. Серед ініціатив Ради Європи виявлені тематичні блоки: заяви-засудження російської агресії, заяви структур Ради Європи про відповідний напрям допомоги, документи про виключення РФ із Ради Європи, висновки про ситуацію на війні з висвітленням злочинів окупантів, декларації про порушення прав людей, з наголосом на порушенні прав дітей, рішення про запровадження міжнародного судочинства, резолюції стосовно закриття неба над Україною, безпеки на Запорізькій атомній станції, допомоги біженцям. З'ясовано, що ініціативи Ради Європи корелюються з міжнародним правом, Статутом ООН, Женевськими конвенціями і апелюють до компетенції Міжнародного кримінального суду, Міжнародного комітету Червоного Хреста щодо міжнародного звичаєвого гуманітарного права, Місії експертів ОБСЄ. Доведено, що ініціативи Ради Європи є своєчасним і системним реагуванням на прояви війни. Рада Європи виголошує ідею об'єднаних злочинів Росії на пострадянському просторі і спільно з міжнародними організаціями сприяє організації міжнародного судочинства над воєнними злочинцями. Ініціативи Ради Європи є важливим загальноєвропейським політичним ресурсом підтримки України в російсько-українській війні.

Ключові слова: Рада Європи, ПАРЄ, депортація українських дітей, міжнародне судочинство, воєнний трибунал, порушення суверенітету, російська агресія, російсько-українська війна.

Актуальність дослідження. Повномасштабне вторгнення Росії на територію України викликало суворе обурення цивілізованого світу. Колективний вимір цієї реакції може бути представлений численними багатосторонніми заявами різних міждержавних конфігурацій, починаючи від засуджень порушення агресором державного суверенітету і територіальної цілісності України від ООН та впливових, об'єднаних принципами демократії міжнародних об'єднань подібно до Європейського Союзу або Групи семи, до різних за кількістю складових і географічно віддалених від театру воєнних дій регіональних союзів.

В сукупності подібних виступів на особливу увагу заслуговують ініціативи Ради Європи (далі – РЕ) – міжнародної організації, яка об'єднує 46 країн європейської частини Євразії, що поділяють принципи верховенства права й гарантії своїм громадянам основних прав і свобод. Але Рада Європи є не тільки охоронницею демократичних цінностей. Ще Віденська декларація 1993 р. визначила її європейською політичною інституцією.

Представниця Ірландії в РЄ Фіона О'Лафлін (Fiona O'Loughlin) теж позиціонує її як політичне співтовариство, оскільки «Рада Європи займається справами, які мають найвищу політичну важливість для збереження миру та безпеки в державах-членах і Європі в цілому» [1, пар. 49].

Зв'язаність держав спільною географією обґрунтовує найвищу актуальність сьогоденної війни власне для Ради Європи як пан'європейського об'єднання і пояснює велику кількість ініціатив, що є відповідями на різні прояви російсько-української війни і потребують ретельної уваги дослідників.

Огляд публікацій. Надзвичайна важливість теми зумовлює появу в загальному історіографічному доробку великої кількості праць із різних аспектів військового протистояння навіть всупереч вузьким хронологічним рамкам досліджуваної проблематики, нижня межа якої веде відлік від 24 лютого 2022 р. Цей факт пояснює і невеликий за розміром формат розвідок, прикладами яких є статті докторів історичних наук: Павла Гай-Нижника – він виділяє етапи російсько-української війни [2], Валерія Смоля та Олексія Яся, які розглядають війну в світлі російських спроб перегляду світоустрою після колапсу Радянського Союзу [3]. Російсько-українську війну на тлі інформаційного фронту досліджує доктор політології Наталія Ніколаєнко [4], а в контексті соціально-економічних наслідків – дослідниця Юлія Чалюк [5].

Разом з тим з'явилися і дослідження чинника війни в політиці різних міждержавних об'єднань або окремих країн. Так, стаття професора Ігоря Тодорова, об'єднуючи події 2014 та 2022 рр., показує російську агресію в контексті безпекової ситуації в Центрально-Східній Європі (далі – ЦСЄ) [6]. У цей же період і також на тлі війни відображена еволюція взаємин України з ЄС доктором історичних наук Степаном Віднянським [7]. У визначеному контексті проблему досліджують політологи: Ірина Крупеня зосереджує увагу на країнах АСЕАН [8], Мирослава Лендбель вивчає Центральну Європу [9], Руслан Демчишак – ЦСЄ та ПСЄ (Південно-Східну Європу) [10] та історики: Тарас Білоус розглядає ЦСЄ [11], Інна Турянця – Литовську Республіку [12].

Але в сукупності матеріалів, присвячених визначенню політики країн в умовах війни, простежується більша увага до структур та ініціатив або Європейського Союзу, або окремих регіонів на кшталт країн ЦСЄ. В той час як кумулятивний ефект ініціатив Ради Європи залишається недооціненим дослідницькою увагою. На цей факт, хоча і в іншому контексті – у зв'язку з традицією політологів і юристів бачити перспективи нової об'єднаної Європи крізь призму розширення ЄС, – звертають увагу дослідники Василь Мармазов та Ігор Піляєв, хоча й підкреслюють, що «Рада Європи є справжньою матір'ю європейських інституцій» [13, пар 3]. Тож **метою даної статті** є огляд ініціатив Ради Європи як пан'європейського політичного ресурсу протидії російській агресії у російсько-українській війні.

Виклад основного матеріалу. Рада Європи та її структури: Комітет міністрів Ради Європи, Парламентська асамблея Ради Європи (далі – ПАРЄ), Венеційська комісія, Конгрес місцевих та регіональних влад виступили з великою кількістю ініціатив на підтримку України, відображених у численних документах, що характеризуються об'єктивним відтворенням подій війни, чітким окресленням пов'язаних із російським вторгненням кола проблем, визначенням напрямків і пропозицій допомоги Україні. Серед розміщених на сайті Міністерства Закордонних справ України заяв різних міждержавних об'єднань, що висловилися на підтримку нашої держави в період з 24-го лютого 2022 р. по 1 травня 2023 р., знаходимо 80 позицій Ради Європи, представлених резолюціями лідерів Європи, рішеннями комітетів та конференцій, політичними деклараціями щодо ситуації в Україні, висновками засідань ПАРЄ, висновками консультативних груп експертів, меморандумами

та планами дій. Вони відображують перебіг реагування Європи на події повномасштабної війни, втілене в численних ініціативах протидії агресору. Для порівняння за цей же період кількість документів від Європейського Союзу дорівнює 72, від ООН – 31, від Групи Семи – 51, від НАТО – 11 [14].

Першою реакцією Ради Європи на вторгнення Росії на територію України стала заява Міністра закордонних справ і міжнародного співробітництва Італії, Голови Комітету міністрів Ради Європи Луїджі Ді Майо від 24 лютого 2022 р., де з огляду на повноваження очільника він висловився з осудом російської військової агресії та засвідчив підтримку українському народу. За цим у той же день послідував вже колективний документ «Ситуація в Україні: Рішення Комітету міністрів Ради Європи», в якому найсуворіше засуджено і збройний напад, і визнання Росією українських Донецької і Луганської областей як незалежних, і наголошено прихильність суверенітету та територіальній цілісності України в межах міжнародно визнаних кордонів [15].

Враховуючи кількісне представництво країн у Раді Європи, цей документ можна вважати першим найбільш масштабним волевиявленням міждержавного об'єднання у засудженні агресора, адже Резолюція Генеральної Асамблеї ООН «Агресія проти України» в силу об'єктивної інституційної неповороткості була прийнята лише 2 березня 2022 р. Також 24-го лютого 2022 р. своє засудження російській військовій агресії висловили Генеральний секретар РЄ Марія Пейчинович-Бурич, Консультативна рада у справах молоді РЄ та Конференція неурядових організацій.

Вже на початку війни Рада Європи активізує наявний арсенал ресурсів для допомоги Україні. 1 березня 2022 р. Банк розвитку РЄ як головний інструмент політики солідарності в Європі робить «Заяву щодо України», де засвідчує підтримку країнам-членам відповідно до свого «історичного мандату надавати допомогу біженцям, мігрантам і переміщеним особам», 22 березня анонсує постанову «Про затвердження п'яти додаткових грантів на загальну суму майже 2,6 мільйона євро, щоб допомогти своїм країнам-членам впоратися з масовим переміщенням громадян з України», а 11 травня заявляє про «Виділення ~2 млн євро на допомогу біженцям з України в Болгарії, Естонії, Литві та Республіці Молдова». В перші місяці війни також постало питання про механізм залучення матеріальних ресурсів країни-агресора та використання конфіскованих через систему адресних санкцій щодо громадян та державних підприємств Росії активів, міркування про що були викладені в Резолюції «Як використати конфісковані злочинні активи з користю?» від 27 квітня 2022 р. [14].

Масштаб російського наступу і непрогнозованість подій на фронті перших тижнів війни тримали країни цивілізованого світу і, особливо, європейський простір у стані постійної напруги і зумовили підвищену активність Ради Європи в створенні документальної бази колективної реакції на саме вторгнення і на характер воєнних дій. Вже тоді було очевидним, що Росія грубо порушує визначені Женевськими конвенціями норми гуманного ставлення під час війни. У «Спільній заяві лідерів Ради Європи щодо агресії Російської Федерації проти України» від 8 березня 2022 р. сформульована вимога припинити військові атаки на цивільних і цивільні об'єкти, забезпечити безпеку медустанов та медичний персонал, забезпечити доступ цивільного населення до безпечних евакуаційних маршрутів, медицини, їжі, прохід гуманітарної допомоги та рух співробітників гуманітарної інфраструктури [16].

Документ Комітету міністрів Ради Європи «Наслідки агресії Російської Федерації проти України» від 10 березня 2022 р., прийнятий спільно з ПАРЄ, фіксує злочинний характер ведення агресором війни, наголошує рішучість йому протидіяти і прагне донести

колективний європейський осуд широкій громадськості. В свою чергу, Парламентська Асамблея теж виходить із багатьма ініціативами, серед яких виділяється Висновок 300 «Наслідки агресії Російської Федерації проти України» від 15 березня 2022 р., де сказано про відверту загрозу безпеці в Європі від керівництва РФ, яке йде шляхом, що також «включає акт військової агресії проти Республіки Молдова і, зокрема, окупацію її Придністровського регіону, акт військової агресії проти Грузії та наступну окупацію двох її регіонів у 2008 році, незаконну анексію Криму та роль Російської Федерації у східній Україні, яка завершилася незаконним визнанням самопроголошених Донецької та Луганської республік «незалежними державами»» [17, параг. 5].

На наш погляд, документ, об'єднуючи в єдине ціле розв'язані і підтримувані військовою присутністю Росії конфлікти і війни на пострадянському просторі, з одного боку, є політично потужним, адже запускає в публічний простір посил на недооцінені раніше масштаби імперських зазіхань РФ, а з іншого, – зорієнтований на майбутнє, бо є демонстрацією колективної готовності Європи підтримувати, принаймні на рівні політичної риторики, подальше звільнення згаданих територій від агресора.

Увага документу прикута і до масштабу наслідків війни вже на березень 2022 року, в тому числі до тисяч жертв серед цивільного населення, переміщення мільйонів людей і спустошення країни. Офіційні дані говорять про найбільший потік біженців у Європі з часів Другої світової війни: «наразі Польща прийняла 1700000 біженців, Угорщина 250000, Республіка Молдова 330000, Румунія 415000 і Словацька Республіка 200000» [17, параг. 9]. Окрім цього, Висновок містить формулювання, що «Росія не може бути державою-членом Ради Європи». Представники Парламентської асамблеї повністю підтримали документ, віддавши 216 голосів «за» і жодного голосу «проти».

Демонстрація агресором намірів продовжувати війну та злочинний характер її ведення зміцнюють рішучість європейського політикуму перейти до обмеження участі РФ у структурах Ради Європи. Реалізація прагнень втілилися в низці поступових процедурних кроків, які спочатку призупинили право Російської Федерації на представництво, обгрунтоване порушенням нею Статуту Ради Європи (Рішення Комітету міністрів від 25 лютого та 2 березня 2022 р.). А вже 15 березня Голова Комітету міністрів Ради Європи Луїджі Ді Майо, голова Парламентської асамблеї Ради Європи Тіні Кокс та Генеральний секретар Ради Європи Марія Пейчинович Бурич зробили заяву щодо виключення Російської Федерації з Ради Європи. Наступного дня Комітет міністрів РЄ ухвалив Резолюцію «Російська Федерація припиняє бути членом Ради Європи з 16 березня 2022 р. [18].

Вже 17-го березня на засіданні Комітету міністрів Ради Європи було ухвалено взаємопов'язане за логікою Рішення «Відносини між Радою Європи та Білоруссю». Воно призупиняє права Білорусі – країни, що активно підтримує агресію Росії проти України, – брати участь як спостерігач або в будь-якій іншій якості в засіданнях і діяльності Комітету міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад або в будь-яких допоміжних органах чи органах Ради Європи, а також призупинити право представництва Білорусі в GRECO – антикорупційній моніторинговій структурі РЄ [14].

Завершальним кроком на цьому шляху є Резолюція від 23 березня 2022 р. «Про правові та фінансові наслідки припинення членства Російської Федерації в Раді Європи», яка констатує перелік установ, де припиняється членство РФ: Група міжнародного співробітництва у боротьбі проти зловживання наркотиками та їх незаконного обігу (Група Помпиду), Група співробітництва із запобігання, захисту від та організації надання допомоги під час великих природних і техногенних катастроф (EUR-OPA), Європейський фонд підтримки спільного виробництва та розповсюдження творчих кінематографічних

та аудіовізуальних творів "Eurimages"; розширені часткові угоди: про спорт (EPAS), про культурні маршрути та інші. Також РФ припиняє членство в Європейській комісії за демократію через право (Венеціанська комісія), угоді Групи держав проти корупції (GRECO), а з 16 вересня 2022 року – припиняє бути Високою Договірною Стороною Європейської конвенції з прав людини [19].

Розповсюдженою формою засудження дій РФ та характеристики перебігу війни стали заяви з формулюванням «Наслідки агресії РФ в Україні». Так, «Декларація про наслідки агресії Російської Федерації для дітей в Україні» (06.04.2022) привертає увагу до дітей, які «стали жертвами нападів на їхні будинки, школи, дитячі садки, лікарні, дитячі будинки, заклади опіки. Діти були вбиті та покалічені, сотні були поранені, а мільйони були змушені покинути свої домівки..... Шляхи евакуації не є безпечними і навмисно обстрілюються..... Ми особливо стурбовані долею понад 100 тисяч дітей-сиріт, серед яких багато дітей-інвалідів» [20, пар. 3]. До подібних документів можна віднести Резолюцію «Наслідки триваючої агресії Російської Федерації проти України: роль та реакція Ради Європи» (27.04.2022), Рішення Комітету міністрів РЄ «Наслідки агресії Російської Федерації проти України – відповідальність за міжнародні злочини» (15.09.2022) та інші.

Упродовж березня 2022 р. відбувається звільнення Українськими збройними силами північних регіонів України, що викриває наслідки російської окупації. Світовій громадськості стають відомими масове жорстоке поводження з місцевим населенням, навмисне руйнування цивільної інфраструктури та системне мародерство з боку військових РФ. Українська правоохоронна система разом із представниками міжнародних правоохоронних інституцій починає документальну фіксацію злочинів армії-агресора на території України, що формує базу для висунення звинувачень і організації легітимного міжнародного судочинства.

Засновуючись на сукупності зібраних матеріалів, Рада Європи виходить із кількох ініціативами. 28 квітня 2022 р. з'являється Резолюція РЄ «Агресія Російської Федерації проти України: забезпечення відповідальності за серйозні порушення міжнародного гуманітарного права та інші міжнародні злочини». Документ привертає увагу до знаряддя виправдання агресії – ідеології «русского міра» – та засуджує звірства проти цивільного населення, що вчинили росіяни, в тому числі використання звалтувань і тортур як засобів війни, і повідомляє про ініціативу провідних політиків, науковців та правозахисників створити спеціальний міжнародний кримінальний трибунал для переслідування злочину агресії [21, пар. 4-5,8].

«Політична декларація Ради Європи на Міністерській конференції України з питань відповідальності», прийнята 15 липня 2022 р. в Гаазі (Нідерланди), акцентує увагу на потребі розслідування та покарання міжнародних злочинів відповідно до міжнародних стандартів правосуддя і наголошує швидкі та суттєві кроки, які вже були зроблені для цього Генеральною прокуратурою України (ГПУ), Офісом прокурора Міжнародного кримінального суду (МКС), Європейським Союзом, Радою ООН з прав людини з її Слідчою комісією, Механізмом моніторингу прав людини ООН в Україні, Організацією з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ), Міжнародною комісією з питань зниклих безвісти, Радою Європи, широким міжнародним представництвом та національними органами держав. Також відзначається передача Прокурору МКС даних про поточну ситуацію в Україні від 43 держав-учасниць Римського статуту [22, пар. 7-8].

Вже наприкінці літа 2022 р. все більш очевидними стають перемоги Збройних сил України на полі бою. З метою встигнути «застовбити» приналежність земель політичним рішенням Росія звертається до одного зі звичних для неї засобів гібридної війни – 23–27 вересня

2022 р. ватажки «ДНР», «ЛНР» та окупаційна влада Запорізької та Херсонської областей проводять псевдореферендуми про приєднання до Російської Федерації. Їх метою є оголосити політичне рішення про належність територій, звільнення яких українською армією, з точки зору законодавства Росії, буде розглядатись як напад на неї у разі, якщо керівництво РФ не спростує таку претензію. Цим, звісно, закладається міна уповільненої дії на майбутнє, на той момент, коли Українська держава звільнить свої землі від загарбника, і політичне рішення Росії про відмову від подібних зазіхань буде обов'язковим.

30 вересня 2022 р. лідери Ради Європи виступили із засудженням незаконної анексії окупованих територій України, зазначивши, що «Примусова зміна міжнародних кордонів за рахунок іншої суверенної держави та так звані «референдуми», що передували цьому, є грубим порушенням міжнародного права і не можуть бути визнані» [23]. Очевидним у цьому та інших документах РЄ є не тільки об'єктивне висвітлення ситуації, але й вивірене та узгоджене формулювання намічених заходів допомоги українцям. Серед іншого це й питання захисту території, в тому числі повітряного простору, забезпечення ефективної роботи гуманітарних коридорів, створення схеми для полегшення доступу до своїх територій та надання статусу захисту особам, які тікають від війни в Україні, підтримка країн, які прийняли найбільше біженців та багато іншого.

В межах Ради Європи були зроблені заяви від різних структурних підрозділів, що опікуються певними напрямками діяльності. Документи Групи експертів з протидії торгівлі людьми (ГРЕТА), Керівного комітету з питань антидискримінації, різноманітності та інклюзії (CDADI), Керівного комітету з питань освіти (CDEDU), Комітету ПАРЕ з питань міграції, Ланцаротського комітету, Конференції міністрів культури РЄ, Спільної ради у справах молоді (СМЈ), Європейської комісії проти расизму та нетерпимості, Консультативної групи експертів РЄ, Консультативного комітету щодо Рамкової конвенції РЄ про захист національних меншин стосувались проблем з протидії торгівлі людьми, захисту біженців, питань наслідків для освіти, захисту дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства, депортації та насильницького переміщення українських дітей та інших цивільних осіб до Російської Федерації або на тимчасово окуповані території України та інших питань [14].

На своєму рівні підтримку організував і Конгрес місцевих і регіональних влад РЄ, який 28 березня 2022 р. запустив нову платформу Cities4Cities для пошуку партнерів для підтримки українських місцевих та регіональних органів влади, 19 квітня 2023 р. уклав Меморандум про взаєморозуміння з Асоціацією міст України. Готовність «підтримати ініціативу надання скоординованої політичної, фінансової, експертної та технічної допомоги для післявоєнної відбудови українських громад і регіонів» було озвучено «Декларацією Міжнародного саміту міст і регіонів» 20 квітня 2023 р.» [24].

Узагальненим відтворенням ситуації російсько-української війни за 8 місяців стала Резолюція ПАРЕ «Подальша ескалація агресії Російської Федерації проти України» від 13 жовтня 2022 р., де перераховані такі злочини агресора, як псевдореферендуми, раніше анексований Крим, незаконна окупація та мілітаризація Запорізької АЕС, чим керівництво Російської Федерації посилює загрози ядерної війни, руйнування українських міст, гибель людей, масовані ракетні удари. Разом з тим у документі висловлена підтримка прийнятій 12 жовтня 2022 р. Резолюції Генеральної Асамблеї ООН «Територіальна цілісність України: захист принципів Статуту ООН» та міститься заклик до ОБСЄ продовжувати оцінювати скоєні агресором в Україні порушення міжнародного гуманітарного права, військові злочини та злочини проти людяності, агресію Російської Федерації проти Грузії та Республіки Молдова [25].

В сукупності пов'язаних з реагуванням на війну ініціатив Ради Європи можна виділити окрему категорію документів з фокусом на захисті прав людини. Назви ухвалених документів говорять самі за себе: Рекомендація Комітету міністрів РЄ «Про захист прав жінок і дівчат з числа мігрантів, біженців та шукачів притулку» (20.05.2022), доповіді щодо ситуації з правами людини в тимчасово окупованій Автономній Республіці Крим (4.05.2022, 15–16.06.2022, 13.04.2023, 18.04.2023), Резолюція «Захист та альтернативний догляд для дітей мігрантів та біженців без супроводу дорослих та розлучених з сім'єю» (22.06.2022 р.) та багато інших [14].

Узагальнюючим документом правозахисного спрямування є «Меморандум про наслідки війни в Україні від Комісара Ради Європи з прав людини» від 8 липня 2022 р. Документ засновано на роботі з моніторингу дотримання прав людини, проведеної Комісаром Дуною Міятович (в т.ч. під час візиту в Україну 2–7 травня 2022 року) у відповідь на збройний напад Російської Федерації на Україну. Меморандум представляє собою розлогу доповідь зі згрупованими за розрядами кейсами порушень прав, характеристика яких здійснена на основі фактів, зафіксованих міжнародно узгодженими процедурами. Висновки зроблені з урахуванням даних Управління Верховного комісара ООН з прав людини, Місії експертів ОБСЄ, бази даних Міжнародного комітету Червоного Хреста щодо міжнародного звичаєвого гуманітарного права, міжнародних неурядових організацій тощо.

Окрема частина документу стосується механізму відповідальності: охарактеризовано створене міжнародною спільнотою законодавче підґрунтя для притягнення до відповідальності, проаналізовані позитивні моменти та питання для вдосконалення в українському законодавстві з метою приведення судової системи у відповідність з міжнародними стандартами для реалізації ідеї невідворотності покарання. У документі згадані ініціативи створення спеціального міжнародного трибуналу, який би зосередився власне на злочині агресії, та ініціатива «Розірвати порочне коло безкарності Росії за її військові злочини», також відома як ініціатива «Трибунал для Путіна» [26, с. 19].

Останній присвячений російсько-українській війні документ Ради Європи у 2022 році датований 14 грудня. План дій для України на 2023–2026 рр. «Стійкість, відновлення та реконструкція» є узгоджений з вищим політичним керівництвом України і заснований на бажанні громадян відновити країну. Серед напрямків відновлення зазначені права людини, верховенство права, демократія [14].

У 2023 р. російсько-українська війна залишається на перших позиціях повістки Ради Європи. 23 січня розпочала роботу зимова сесія ПАРЄ, де 24 січня 2023 року були прийняті «Рекомендації щодо Саміту Ради Європи в Рейк'явіку: Об'єднані навколо цінностей перед обличчям надзвичайних викликів». Документ, який розпочинає підготовку до саміту вищого політичного керівництва держав РЄ у травні 2023 р., теж проникнутий риторикою підтримки України, але є цікавим, з точки зору, процесу його прийняття. Так, у його початковій версії перший абзац містив фразу: «тривала та жорстока агресія Російської Федерації проти України є образою для всіх принципів, які відстоює Рада Європи, та основ європейської багатосторонньої архітектури, яка була побудована, щоб уникнути повторення звірств Другої світової війни». Дев'ятою поправкою абзац запропонували доповнити формулюванням: «Повномасштабна військова агресія Росії проти Грузії у 2008 році та подальша окупація регіонів Грузії є частиною тієї ж агресивної політики, яка грубо порушує фундаментальні принципи та норми міжнародного права та заснований на правилах міжнародний порядок». Ця поправка була подана на розгляд делегацією Грузії в ПАРЄ, до якої входять грузинські парламентарії від правлячої (Іраклій Чиковані, Арчіл

Талаквандзе, Хатія Цілоسانی, Ека Сепашвілі) та опозиційної (Леван Йоселіані, Хатія Деканоїдзе) політичних сил, і в такому вигляді була ухвалена зібранням [27].

З початку 2023 року у зоні підвищеної уваги Ради Європи залишається тема прав людини, що зумовлено наближенням річниці російського вторгнення і потребою переосмислити і узагальнити комплекс проблем війни. 24 січня ПАРЄ ухвалює Резолюцію «Сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом», яка наголошує злочини, вчинені російськими військовими проти цивільного населення України та українських військовополонених. Поряд із оприлюдненням фактів про фіксацію подібних випадків у різних областях України документ містить тлумачення подібної поведінки: «Сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом, є воєнним злочином у міжнародному праві, може бути конститутивним елементом геноциду та, безперечно, використовується як засіб етнічної чистки або для непоправної шкоди репродуктивному циклу «ворога», або для повторного заселення регіонів «справжньою кров'ю» майбутнього завойовника» [28].

Окрім мети інформування широкої громадськості про скоєні масові злочини та консолідації європейців у протистоянні агресору, пан'європейська спільнота поступово й неухильно продовжує готувати підґрунтя для активації механізму притягнення винних до відповідальності міжнародною судовою інституцією. Присвяченою цій справі є Резолюція «Правові та правозахисні аспекти агресії Російської Федерації проти України» (від 26.01.2023), яка закликає країни-члени і країни-спостерігачі Ради Європи «створити спеціальний міжнародний кримінальний трибунал для злочину агресії проти України, який має бути схвалений і підтриманий якомога більшою кількістю держав і міжнародних організацій, і, зокрема, Генеральною Асамблеєю ООН» [29]. Акцент на необхідності розвитку міжнародного центру з переслідування злочинів агресії проти України (ІСРА) у Гаазі містяться в Рішенні Комітету міністрів Ради Європи «Наслідки агресії Російської Федерації проти України» від 24.02.2023 [14].

Особливе значення в правозахисній роботі Ради Європи відводиться питанням незаконного переміщення російською владою дітей з окупованих територій або в Росію, або на інші, поки ще не звільнені Україною окуповані території. Документами, що піднімають тему порушених прав дітей на освіту, охорону здоров'я, підтримання контакту з батьками та право на життя, є Декларація лідерів РЄ «Жорстока агресія проти України: рік потому» (від 23.02.2023 р.), Декларація Конференції Неурядових організацій РЄ «Необхідно поважати основні права українських дітей» (від 24.02.2023 р.), Заява Комісара РЄ з прав людини: «Потрібні термінові дії для воз'єднання українських дітей, переселених до Росії та на окуповані Росією території, зі своїми сім'ями» (від 06.03.2023) [14].

Детально розробленим документом зазначеного напрямку є Резолюція ПАРЄ «Депортації та насильницькі переміщення українських дітей та інших цивільних осіб до Російської Федерації або на тимчасово окуповані території України: створення умов для їхнього безпечного повернення, припинення цих злочинів та покарання винних» (від 27.04.2023). В документі відтворено вже кумулятивний ефект реагування на цей тип злочинів і зазначено, що ООН, Рада Європи, Європейський парламент та ОБСЄ рішуче засудили практику насильницького переміщення та депортації цивільних осіб, зокрема дітей, Російською Федерацією. В Резолюції визнається складність визначення масштабів подібної злочинної практики та встановлення поточного місцезнаходження жертв через об'єктивні причини, але зазначено, що українська сторона змогла зібрати звіти про «понад 19384 дітей, класифікованих як «депортовані» до РФ» [30, с. 2].

Серед порушених прав виокремлюється й право на збереження своєї особистості, визначеного Конвенцією про права дитини (стаття 8) ООН, що в контексті

російсько-української війни пов'язано з практикою примусового прийняття громадянства РФ та влаштування дітей на виховання в сім'ї громадян цієї країни. Ідейною кульмінацією тексту є те, що «Асамблея вітає рішення Міжнародного кримінального суду від 17 березня 2023 року видати ордери на арешт президента Російської Федерації Володимира Путіна та російського уповноваженого з прав дитини Марії Львової-Белової за військові злочини у незаконній депортації та передачі дітей» [30, с. 3].

Важливою ініціативою Ради Європи як пан'європейської політичної інституції, що підтримує український опір армії-злочинниці, став і Саміт РЄ 16-17 травня 2023 р. у Рейк'явіку. На ньому було оголошено домовленість про реєстр втрат та руйнувань, що визначатиме суму компенсацій з боку Росії для українців, й ухвалено Рейк'явікську декларацію, яка засвідчила подальшу згуртованість країн у протистоянні російській агресії та єдність у повній підтримці України.

Таким чином, ініціативи Ради Європи є потужним, охоплюючим європейський простір, політичним ресурсом протидії російській агресії у російсько-українській війні. РЄ стала спільнотою з найбільшим представництвом країн, що першою виступила з засудженням військового вторгнення Росії на територію України, та найбільшою кількістю заяв на підтримку України в період 24.02.2022 – 1.05.2023 порівняно з іншими міжнародними організаціями – ООН, ЄС, НАТО, ОБСЄ, Групою Семи. Ініціативи втілювалися в різні форми висловлення солідарності в спільних заявах лідерів Європи, рішеннях комітетів та конференцій, політичних деклараціях щодо ситуації в Україні, висновках засідань ПАРЕ, висновках консультативних груп експертів, меморандумах та планах дій. Документи характеризуються об'єктивними формулюваннями у відображенні подій війни, чітким окресленням пов'язаних із російським вторгненням кола проблем, визначенням напрямків і пропозицій допомоги Україні.

Ініціативи Ради Європи із засудження розв'язаної Росією війни корелюються із загальновизнаними міжнародними нормами взаємодії в сучасному світі – міжнародним правом, Статутом ООН, Женевськими конвенціями, – і за потреби в компетенції спеціалізованого характеру – апелюють до установ спеціального призначення, як-от: Міжнародного кримінального суду, Міжнародного комітету Червоного Хреста щодо міжнародного звичаєвого гуманітарного права, Місії експертів ОБСЄ тощо.

В загальній сукупності ініціатив Ради Європи можна виділити наступні тематичні блоки: заяви-засудження самого факту російської агресії, заяви афілійованих з Радою Європи структур про відповідний напрям допомоги, документи, спрямовані на виключення РФ із Ради Європи через порушення її засадничих принципів та призупинення членства Білорусі як країни, що активно сприяє агресорові, характеристики перебігу війни з висвітленням злочинів окупантів по відношенню до місцевого населення та українських військовополонених, декларації про порушення прав людей, з особливим наголосом на порушенні прав дітей, резолюції про запровадження відповідно до міжнародно визнаних світових стандартів системи судочинства, заяви загального характеру з оглядом різних проблем, серед яких питання закриття неба над Україною, безпеки на Запорізькій атомній станції, допомоги біженцям.

Документи Ради Європи є своєчасними, втіленими в колективних рішеннях відповідями на різні прояви війни – від найбільш болючих проблем воєнного, економічного, політичного, гуманітарного, правозахисного характеру, з якими стикається Україна, – до викликів для самої Європи, пов'язаних з її проукраїнською позицією. Рада Європи координує та спрямовує зусилля європейського простору. Вона інформує широку світову громадськість про війну крізь призму як загальних засуджень вторгнення та висловлення солідарності з народом України, так і інформаційних текстів, заснованих на ретельному

зборі даних фахівцями відповідного профілю. Разом з тим вона є політичним рупором, що зі своїх трибун виголошує ідею об'єднаних злочинів Росії на пострадянському просторі, подаючи їх як неомперські амбіції Російської Федерації, і спільно з іншими міжнародними організаціями сприяє організації легітимного міжнародного судочинства над вищим політичним керівництвом та іншими воєнними злочинцями країни-агресора. Ініціативи Ради Європи є важливим загальноєвропейським політичним ресурсом європейської підтримки України в російсько-українській війні.

Список використаної літератури

1. O'Loughlin, Fiona. (2023). Report at the Reykjavik Summit of the Council of Europe: United around values in the face of extraordinary challenges. PACE. URL: <https://pace.coe.int/en/files/31483/html>
2. Гай-Нижник Павло. Російсько-українська війна – війна за життя (2014–2022 рр.): періодизація. *Українознавство*. 2022. №1 (82). С. 51-76.
3. Смолій В.А., Ясь О.В. Сучасна російсько-українська війна у світлі постколоніалізму. *Вісник НАН України*. 2022. №6. С. 3-16.
4. Ніколаєнко Наталя. Інформаційний фронт російсько-української гібридної війни. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*. 2022. №1 (12). С. 45-54.
5. Чалюк Юлія. Глобальні соціально-економічні наслідки російсько-української війни. *Economy and Society*. 2022. №37.
6. Тодоров І.Я. Безпековий вимір міжнародних відносин в Східній та Центральній Європі в контексті російської агресії. *Політичне життя*. 2022. №1. С. 138-144.
7. Віднянський Степан. Україна – Європейський Союз: новий етап взаємовідносин в умовах російсько-української війни 2014–2022 рр. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2022. Вип. 31, Київ: Ін-т історії України НАН. С. 10-37.
8. Крупеня І. М. Політика країн АСЕАН щодо України в контексті повномасштабного вторгнення Російської Федерації. *Вісник НТУУ «КПІ»*. 2022. Випуск 4(56). С. 43-49.
9. Лендьял М. О. Регіональна стійкість Центральної Європи у контексті нового етапу російсько-української війни. Матеріали VII Міжн. наук.-практ. конф. м. Ужгород, 23 верес. 2022. С. 20-25.
10. Демчишак Руслан. Російсько-українська війна як фактор геополітичного позиціонування регіону ЦСЄ та ПСЄ. *Вісник Львівського університету*. 2022. Вип. 43. С. 247-254.
11. Білоус Тарас. Трагедія Східної Європи. Як розподіл на сфери впливу посилює реакцію. *Журнал соціальної критики «Спільне»*. 2022. 11 квіт. URL: <https://commons.com.ua/uk/tragediya-shidnoyi-yevropi-i-sfery-vplyvu/>
12. Туряниця І.А. Аналіз ключових аспектів міжнародної політики Литви щодо підтримки України на фоні повномасштабного вторгнення Росії у 2022 році. *Регіональні студії*. (2023). №32 С. 146-151.
13. Мармазов Василь, Піляєв Ігор. Велике майбутнє великої Європи: чи скористається Україна перевагами нового європейського порядку? *Політика і час*. 2000. №11.
14. Багатосторонні заяви на підтримку України. (2023, 1 трав.). Міністерство закордонних справ України. URL: <https://mfa.gov.ua/bagatostoronni-zayavi-na-pidtrimku-ukrayini>
15. Situation in Ukraine. Decision of Cabinet of Ministers of Council of Europe (2022, February 24). Council of Europe. URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=0900001680a5a1f1
16. Council of Europe leaders condemn the illegal annexation of occupied territories of Ukraine (2022, September 30). Council of Europe. URL: https://search.coe.int/directorate_of_communications/Pages/result_details.aspx?ObjectID=0900001680a85130

17. Consequences of the Russian Federation's aggression against Ukraine. Opinion 300 (2022, March 15). PACE. URL: <https://pace.coe.int/en/files/29885/html>
18. Resolution CM/Res(2022)2 on the cessation of the membership of the Russian Federation to the Council of Europe (2022, March 16). Council of Europe. URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=0900001680a5da51
19. Resolution CM/Res(2022)3 on legal and financial consequences of the cessation of membership of the Russian Federation in the Council of Europe (2022, March 23). Council of Europe. URL: https://search.coe.int/cm/pages/result_details.aspx?objectid=0900001680a5ee2f
20. Declaration on the consequences of the aggression of the Russian Federation for the children in Ukraine (2022, April 6) Council of Europe. URL: <https://rm.coe.int/declaration-on-the-consequences-of-the-aggression-of-the-russian-feder/1680a61b56>
21. The Russian Federation's aggression against Ukraine: ensuring accountability for serious violations of international humanitarian law and other international crimes (2022, April 28). PACE. URL: <https://pace.coe.int/en/files/30024/html>
22. Political Declaration of the Ministerial Ukraine Accountability Conference (2022, July 14). Government of Netherlands. URL: [file:///C:/Users/User/Downloads/Political+Declaration+of+the+Ministerial+Ukraine+Accountability+Conference%20\(2\).pdf](file:///C:/Users/User/Downloads/Political+Declaration+of+the+Ministerial+Ukraine+Accountability+Conference%20(2).pdf)
23. Council of Europe leaders make joint statement on the aggression of the Russian Federation against Ukraine (2022, March 8). Council of Europe. URL: <https://www.coe.int/en/web/portal/-/council-of-europe-leaders-make-joint-statement-on-the-aggression-of-the-russian-federation-against-ukraine>
24. Declaration of International Summit of Cities and Regions (2023, April 20). President of Ukraine Official site. URL: <https://www.president.gov.ua/en/news/deklaraciya-mizhnarodnogo-samitu-mist-ta-regioniv-82381>
25. Further escalation in the Russian Federation's aggression against Ukraine (2022, October 13). PACE. URL: <https://pace.coe.int/en/files/31390/html>
26. Memorandum on the human rights consequences of the war in Ukraine (2022, July 8). Council of Europe Commissioner for Human Rights URL: <https://rm.coe.int/memorandum-on-the-human-rights-consequences-of-the-war-in-ukraine/1680a72bd4>
27. The Reykjavik Summit of the Council of Europe – United around values in the face of extraordinary challenges (2023, January 1). PACE. URL: <https://pace.coe.int/en/files/31592/html>
28. Conflict-related sexual violence (2023, January 24). PACE. URL: <https://pace.coe.int/en/files/31572/html>
29. Legal and human rights aspects of the Russian Federation's aggression against Ukraine. (2023, January 26). PACE. URL: <https://pace.coe.int/en/files/31620/html>
30. Deportations and forcible transfers of Ukrainian children and other civilians to Russian Federation or to Ukrainian territories temporarily occupied: create conditions for their safe return, stop these crimes and punish the perpetrators (2023, April 27). PACE. URL: <https://pace.coe.int/pdf/161ef22c8175197109006f2900c7a6e9b71e4ec298710d83c8bb5a0080d5cbe1/res.%202495.pdf>

INITIATIVES OF THE COUNCIL OF EUROPE AS A PAN-EUROPEAN POLITICAL RESOURCE FOR COUNTERING RUSSIAN AGGRESSION

Olena Yehorova, Andrii Bychkovskyi

Dnipro University of Technology,

Department of History and Political Theory

D. Yavornytskyi ave., 19, 49005, Dnipro, Ukraine

Russia's full-scale invasion of Ukraine affects all states united in the European area. Therefore, among numerous displays of intergovernmental associations' support of Ukraine, a special place belongs to the Council of Europe as a pan-European organization. Thus, the purpose of the article is to consider the initiatives of the Council of Europe as a pan-European political resource for countering Russian aggression in the Russian-Ukrainian war.

It has been shown that the Council of Europe came out with the largest number of statements in support of Ukraine in the period 24.02.2022 – 1.05.2023, embodied in the decisions of committees, conferences, PACE meetings, political declarations, experts' conclusions, memoranda and action plans. Among the initiatives of the Council of Europe, thematic blocks were identified: statements condemning Russian aggression, statements of the Council of Europe's bodies on the appropriate direction of aid, documents on the exclusion of the Russian Federation from the Council of Europe, conclusions on the situation in the war with coverage of the crimes of the occupiers, declarations on human rights violations, with an emphasis on violation of children's rights, the decision on the introduction of international justice, the resolution regarding the closure of the sky over Ukraine, security at the Zaporizhzhia nuclear power plant, aid to refugees. It has been found that the initiatives of the Council of Europe correlate with international law, the UN Charter, the Geneva Conventions and appeal to the competence of the International Criminal Court, the International Committee of the Red Cross customary international humanitarian law, and the OSCE Mission of Experts. It has been proven that the initiatives of the Council of Europe are a timely and systematic response to the manifestations of war. The Council of Europe advocates the idea of united crimes of Russia in the post-Soviet space and, together with international organizations, promotes the international justice against war criminals. The initiatives of the Council of Europe are an important pan-European political resource for supporting Ukraine in the Russian-Ukrainian war.

Key words: Council of Europe, PACE, deportation of Ukrainian children, international justice, military tribunal, violation of sovereignty, Russian aggression, Russian-Ukrainian war.

УДК 327(41)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.48.30>

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ «М'ЯКОЇ СИЛИ» У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Ірина Климчук

*Національний університет «Львівська політехніка»,
Інститут гуманітарних та соціальних наук,
кафедра політології та міжнародних відносин
вул. Митрополита Андрея, 5, 79013, м. Львів, Україна*

У статті автором здійснено оцінку ефективності політики «м'якої сили» Великобританії, зокрема встановлено, що високі рейтинги «м'якої сила» країни за останні три роки залишаються у субіндексах культури та освіти. Доведено, що британське мистецтво, кіно, музика та спорт продовжують користуватися величезною глобальною привабливістю. У Великій Британії також розташовані одні з найкращих університетів світу, а результати їхніх досліджень сприяють розвитку глобальних інновацій. Доведено, що університети Великобританії продовжують посідати друге місце за кількістю іноземних студентів у світі. Встановлено, що ініціативи, спрямовані на збільшення «м'якої сили» країни, позиціонуються не як винятково іміджеві, а здебільшого як економічно виправдані.

Втім, встановлено, що найбільшою слабкістю «м'якої сили» Сполученого Королівства є триваюча невизначеність навколо Brexit, яка заважає британському бізнесу. Зокрема, у 2022 р. у сфері підприємництва та урядування значно погіршилися показники за деякими субіндексами. Крім цього, згідно з даними Всесвітнього економічного форуму, Велика Британія опустилася на дві сходинки в індексі конкурентоспроможності, а також відзначилася падінням загального обсягу прямих іноземних інвестицій. Водночас, смерть королеви Єлизавети II вплинула на послаблення «м'якої сили» країни. Згідно з результатами міжнародного дослідження «Global Soft Power Index» за 2022 р. Великобританія посіла 2-ге місце у десятці світових лідерів. Королівство суттєво відійшло від невизначеної ситуації довкола Brexit та COVID-19. Рейтинг країни за Глобальним індексом «м'якої сили» зараз становить 64,9, що на +7,0 більше порівняно з минулим роком порівняно з 57,9 у 2021 році, завдяки чому країна піднялася на одне місце з 3-го на 2-е. Натомість, по інших індексах спостерігається покращення у компонентах «знайомство» та «відповідь на COVID-19» завдяки внеску країни в розробку вакцини Oxford-AstraZeneca та ефективній програмі імунізації, запровадженій урядом.

Наше дослідження підтвердило, що Сполучене Королівство займає лідируючі позиції з точки зору м'якої потуги, але воно також демонструє крихітність цієї переваги, адже згідно з останніми рейтингами індексу «м'якої сили» Portland Soft Power 30, Франція обігнала Великобританію, посівши друге місце. Втім, незалежно від того, що відбудеться з Brexit, Сполучене Королівство має залишатися ліберальною державою, орієнтованою назовні, відкритою та зацікавленою досягненню загального блага для свого суспільства.

Ключові слова: «м'яка сила», Великобританія, зовнішня політика, міжнародні рейтинги, оцінка ефективності.

У політологічних словниках «м'яка сила» визначається як здатність нації впливати на вподобання та поведінку різних суб'єктів на міжнародній арені (держави, корпорації, громади, громадськість тощо) шляхом залучення чи переконання, а не через примус.

Уявлення про країну мають реальні наслідки: наскільки подобається дана країна збільшує ймовірність того, що хтось захоче її відвідати, навчатися чи вести бізнес. Країна, якій довіряють і поважають, коли до неї прислухаються інші, сприяє зміцненню її міжнародного

впливу. Міжнародна співпраця, побудована перш за все на позитивному досвіді у веденні бізнесу, навчання і проживання в країні значно підвищують її позитивне сприйняття, а також викликають привабливість і довіру, а отже і інтерес до подальшого залучення.

Загальновідомо, що Великобританія є «наддержавою м'якої сили». Культура та наука країни, що відображена у вигляді мистецтва, статусних навчальних закладів, спортивних інститутів, а також у сенсі цінностей, таких як громадянські чи політичні права та свободи, посідає центральне місце у її привілейованому статусі.

Аналіз державної політики «м'якої сили» Великобританії дозволяє виділити властиві їй особливості, зокрема:

- прагнення відштовхуватися від вже існуючих переваг і максимально використовувати наявні інструменти та механізми;

- часткове делегування обов'язків у даній сфері недержавним акторам, які беруть участь у поширенні «м'якої сили» та прагнуть дистанціюватися від держави у роботі за низкою напрямків;

- ставлення до політики «м'якої сили» як до стратегії, а не тактики, тобто акцент робиться на довгостроковій та послідовній реалізації всього комплексу заходів, а не на окремі короткотермінові проекти та програми;

- прагнення використовувати «м'яку силу» для підвищення безпеки та добробуту громадян Великобританії;

- намагання використовувати «м'яку силу» для того, щоб у певній мірі дистанціюватися від впливу США та Європейського союзу, створюючи відомий та відмінний національний образ Великої Британії [2].

Варто відзначити, що керівництво країни проводить політику, спрямовану на покращення координації між різними відомствами, відповідальними за реалізацію «м'якої сили». Чиє завдання, зокрема, полягає у зниженні витрат під час здійсненні даної політики, уникненні дублювання функцій, а також створенні єдиного і впізнаваного образу Великобританії за кордоном. Важливо наголосити, що британські урядові та неурядові інститути апелюють, в першу чергу, до економічних зисків з реалізації різних проектів. Це дозволяє обґрунтувати фінансування такої діяльності через залучення значного обсягу позабюджетних коштів. Крім того, дуже складно оцінити вимір та ефект впливу в рамках політики «м'якої сили», зокрема економічний результат і тим самим підтвердити значущість реалізованої роботи.

Питання, пов'язані з іміджевою політикою Великобританії, «м'якою силою», роботою державних відомств і фінансуванням відповідних інститутів (таких, як Британська рада) за кордоном, незмінно піднімаються як у публічному просторі, так і зокрема у виступах чиновників, пов'язаних з підвищенням добробуту країни та її громадян. Показово, що на слуханнях у парламенті та в дискусіях у ЗМІ практично відсутня критика щодо доцільності витрат на державні програми у сфері просування англійської мови, освіти та культури. Ініціативи, спрямовані на збільшення «м'якої сили» Великої Британії, позиціонуються не як винятково іміджеві, а як економічно виправдані.

У той же час програми, реалізація яких не пов'язана безпосередньо з економічними вигодами, викликають значно більше критики, як з боку опозиції, так і в ЗМІ та в суспільстві.

Згідно з оцінкою експертів компанії The Digital Diplomacy Hub by Portland Communications¹, які направили рейтинг «м'якої сили» серед 30 країн світу, де у 2020 році

¹ Агенція зі стратегічних комунікацій та консультацій, яка працює з урядами, підприємствами, фондами та неурядовими організаціями з формування оцінки ефективності для глобальної аудиторії.

Великобританія вийшла на друге місце після ще одного року турбулентності у внутрішній політиці [4].

На думку експертів, незважаючи на Brexit², Велика Британія продовжує показувати хороші показники за субіндексами «Залучення», «Культура», «Освіта» та «Цифрові технології» — достатньо добре, щоб утримувати друге місце в топ-30. Однак нижчі показники в субіндексах «Урядування» і «Підприємництво», а також падіння в міжнародних опитуваннях є тривожними ознаками того, що процес Brexit може послабити британську «м'яку силу». Проте, позитивним є те, що фінансово-технологічні компанії Великої Британії залучили рекордно велику кількість іноземних інвестицій, а, зокрема компанії Revolut, Transferwise та Deliveroo, чий штаб-квартири знаходяться у Лондоні успішно процвітають на глобальних ринках із жорсткою конкуренцією. Велика Британія продовжує культивувати британську «м'яку силу» через такі основні інституції, як Британська Рада та Всесвітня служба BBC і зберігає здатність здійснювати глобальне управління через членство в міжнародних організаціях, таких як Рада Безпеки ООН, Співдружність та НАТО. Протягом останніх кількох років уряд її Величності агресивно проштовхував наратив «Глобальної Британії» у відповідь на претензії про більш орієнтовану всередину Британію після Brexit. Втім, поки Британія не розв'яже політичну кризу навколо Brexit і не зможе намітити новий курс на майбутнє, її «м'яка сила» ймовірно, залишатиметься в режимі утримання.

Найбільша «м'яка сила» Сполученого Королівства залишається в підіндексах «культура» та «освіта». Британське мистецтво, кіно, музика та спорт продовжують користуватися величезною глобальною привабливістю: від Еда Ширана до Гаррі Поттера та Прем'єрліги, а туризм продовжує процвітати завдяки великій кількості музеїв, галерей і театрів. У Великій Британії також налічуються одні з найкращих університетів світу, а результати їх досліджень сприяють розвитку глобальним інноваціям. Незважаючи на початкові побоювання щодо впливу Brexit, університети Великобританії продовжують посідати друге місце за кількістю іноземних студентів у світі [4].

Втім, найбільшою слабкістю «м'якої сили» Сполученого Королівства є триваюча невизначеність навколо Brexit, яка заважає британському бізнесу та пригальмовує урядовий менеджмент. Сполучене Королівство продемонструвало гірші показники за субіндексами «підприємництво» та «урядування», а також міжнародними опитуваннями. Велика Британія опустилася на дві сходинки в індексі конкурентоспроможності за даними Всесвітнього економічного форуму, спостерігалось падіння загального обсягу прямих іноземних інвестицій [4]. Розбіжна внутрішня політика щодо Brexit і нездатність уряду знайти дієві рішення також впливають на те, як світ дивиться на Велику Британію, а це відповідно накладає негативний відбиток на політику «м'якої сили».

Подальший аналіз даних також показує, що «м'яка сила» стає все більш конкурентоспроможною сферою. Головні висновки 2021 року, зокрема засвідчують, що:

- Великобританія посідає перше місце за загальною привабливістю та друге за довірою в G20;
- Велика Британія займає лідируючу позицію в країнах Співдружності, що є важливою стратегічною перевагою, зокрема в Південній Азії та Африці на південь від Сахари;
- країни Азії підтримують урядову стратегію «індо-тихоокеанського нахилу»;
- незважаючи на те, що Велика Британія в цілому має хороші показники, втім опитування громадськості з європейських країн демонструє тривалий негативний вплив на вихід Великої Британії з ЄС;

² Вихід Великої Британії з Європейського Союзу 1 лютого 2020 р.

- «м'яка сила» підвищує репутаційну стійкість Британії; країна користується високим рівнем довіри та привабливості та здатна витримувати міжнародні суперечки;
- культурний та освітній обміни відіграють ключову роль у позитивному сприйнятті Великобританії. Там, де цей напрям курує Британська рада, довіра до уряду Великобританії зростає на 16 відсотків [5].

Результати дослідження показують, що «м'яка сила» є життєво важливою для безпеки та процвітання країни, відіграючи вирішальну роль, наприклад, у міжнародній торгівлі. Високий рівень довіри до країни, пов'язаний зі збільшенням прямих іноземних інвестицій (ПІІ) та зарахуванням іноземних студентів, зменшенням бар'єрів у торгівлі та посиленням впливу на міжнародних форумах, таких як Генеральна Асамблея ООН тощо.

Нещодавно у опублікованій Інтегрованій доповіді уряду Великої Британії за 2021 рік визначено нову мету: «сприяти справді глобальній Британії». Дана доповідь визнає, що перевага «м'якої сили» Сполученого Королівства є життєво важливою для успіху цього починання [6].

Новий звіт «Глобальна Британія: перевага «м'якої сили» Великобританії», написаний Алістером Макдональдом, старшим політичним радником, де автор висвітлює сильні позиції Великої Британії у сфері «м'якої сили». Він також розглядає опції, де потрібно працювати, щоб зберегти та збільшити резерви «м'якої сили» Великобританії в дедалі більш конкурентному міжнародному середовищі. На думку експерта, Сполучене Королівство розпочинає виконання завдання з реалізації амбітного довгострокового бачення та цілей, викладених у Інтегрованому огляді, важливо, щоб воно робила це з повним усвідомленням для людей, з якими воно прагне встановити зв'язок [6].

Таким чином, оціночні судження викладені в Інтегрованому огляді щодо Великобританії з підтримки та розвитку статусу супердержави з наявності «м'якої сили», є доволі високими. Держави з усього світу прагнуть співпрацювати з Великобританією у сфері торгівлі та культури, чи освітнього та наукового обміну. Сполучене Королівство розглядається як «сила добра у світі», цінний, надійний партнер у боротьбі з глобальними викликами, такими як зміна клімату. Успіх у наступні роки залежатиме від того, чи Британія збереже свою позицію першої серед рівних, найпривабливішої країни G20 [6].

На думку експертів, найважливішими чинниками успіху політики «м'якої сили» Великобританії є визначення чітких цілей у співпраці по кожному напрямку, облік національної специфіки і рівня економічного розвитку країн-партнерів, стійка присутність в країнах-партнерах, ефективна координація діяльності відповідних відомств, активне залучення НУО у процеси співпраці, а також прозорість і розвиток інструментів з оцінки ефективності політики «м'якої сили».

Варто також згадати про щорічний похорон королеви Великобританії, на якому були присутні понад п'ять сотень міжнародних гостей. Можливо, історики трактують похорони її Величності Королеви як останнє поховання британської монархії з усім, що вона представляла з точки зору поваги, ієрархії та традицій. Звичайно, найближчими роками втрата королеви вплине на «м'яка силу» країни. Самі похорони відбулися в той час, коли валовий внутрішній продукт Індії випередив британський, відкинувши британську економіку до шостої за величиною економіки світу [1].

Розглянувши Глобальний індекс м'якої сили від Brand Finance³ – щорічне дослідження сприйняття національних брендів, що повністю базується на опитуванні та фіксує

³ «Global Soft Power Index» – це міжнародне дослідження сприйняття національних брендів, яке проводить Brand Finance, охоплює 100 тисяч респондентів. Індекс показує здатність впливати на інших за допомогою привабливості та переконання, а не примусу та сили. Серед досліджуваних показників зокрема впливовість, впізнаваність та репутація країн. Загальний індекс м'якої сили базується також на таких показниках як: бізнес і торгівля, медіа і комунікації, культура та спадщина, освіта і наука, люди і цінності, міжнародні відносини та урядування.

думки понад 100 000 респондентів у всьому світі щодо 120 національних брендів, ми зокрема довідалися про показники «м'якої сили» Великобританії у 2022 році [3].

У 2022 році Великобританія обіграла минулорічного лідера Німеччину. Сполучене Королівство суттєво відійшло від бурхливої ситуації, спричиненої Brexit та COVID-19 за останні роки. Рейтинг країни за Глобальним індексом м'якої сили зараз становить 64,9, що на +7,0 більше порівняно з минулим роком порівняно з 57,9 у 2021 році, завдяки чому країна піднялася на одне місце з 3-го на 2-е [3].

Девід Хей, голова та генеральний директор Brand Finance, прокоментував це наступним чином: «Хоча довгостроковий вплив виходу Великої Британії з Європейського Союзу ще не видно, безпосереднім результатом стало нарешті внесення певної ясності та стабільності в політичну та економічну ситуацію після років конфлікту та невизначеності. Таким чином, Велика Британія значною мірою внесла свій загальний результат в Індексі, тому що у Великій Британії відбулося покращення рівня управління з 9-го на 4-те, завдяки позитивній зміні показника, який виявився «політично стабільним і добре керованим» [3].

По інших індексах спостерігається покращення в компонентах «Знайомство» та «Відповідь на COVID-19» завдяки внеску країни в розробку вакцини Oxford-AstraZeneca та ефективній програмі імунізації, запровадженій урядом.

Аналіз «м'якої сили» Великобританії засвідчив, що десятиліття 2020-х років виявилося досить важким та випробувальним, зокрема з огляду на низку складних питань, пов'язаних з безпекою, включаючи зростаючу загрозу з боку відверто ревізіоністської Росії. На думку експертів, незважаючи на те, що це десятиліття стане серйозним викликом для британського політичного істеблішменту, британська «м'яка сила» все ж є великим джерелом глибокої суспільної сили, яку можна ефективніше використовувати на користь Британії у світовій політиці.

Водночас здійснене нами дослідження продемонструвало певні ризики для Великобританії, що можуть призвести до значної втрати як у плані економічної співпраці, так і у сфері міжнародного впливу.

На наш погляд, в подальшому майбутньому на практиці потрібні інвестиції в британські закордонні мережі, освітні та культурні заклади, які є ключовими для Великобританії з точки зору міжнародної привабливості. Великобританія має продовжувати демонструвати відданість міжнародному розвитку, та формуванню позитивного іміджу. Майбутній успіх країни також пов'язаний з реформою імміграційних процедур задля заохочення молодих людей відвідувати, навчатися та працювати у Великобританії, отримувати захоплюючий досвід життя в країні, яка відкриває можливості для розвитку. Для цього потрібний більш активний підхід уряду країни, який має ґрунтуватися на національних цінностях і демонструвати відданість багатосторонності та глобальному прогресу.

Список використаної літератури

1. Armstrong. M. This Chart Shows the Growth of India's Economy. World Economic Forum. 2022. 26 September. URL: <https://www.weforum.org/agenda/2022/09/india-uk-fifth-largest-economy-world/> (дата звернення: 16.05.2023).
2. Global Britain: the UK's soft power advantage. URL: <https://www.britishcouncil.org/research-policy-insight/insight-articles/global-britain-uk-soft-power-advantage> (дата звернення: 22.05.2023).
3. Global Soft Power Index 2022: USA Bounces Back Better to Top of Nation Brand Ranking. *Brand Finance*. 2022. 15 March. URL: https://portland-communications.com/pdf/The-Soft-Power_30.pdf (дата звернення: 22.05.2023).

4. McClory J. The Soft Power 30. A Global Ranking of Soft Power. URL: https://portland-communications.com/pdf/The-Soft-Power_30.pdf (дата звернення: 22.05.2023).
5. MacDonald A. Sources of Soft Power. How Perceptions Determine the Success of Nations. URL: file:///C:/Users/PC/Desktop/Тичківська_БКР/sources-soft-powe (дата звернення: 22.05.2023).
6. The Times View on the Integrated Review of Security and Defence: Global Britain. *The Times*. 17.03.2021. URL: <https://www.thetimes.co.uk/article/the-times-view-on-the-integrated-review-of-> (дата звернення: 23.05.2023).

PECULIARITIES OF THE REALIZATION OF "SOFT POWER" IN THE FOREIGN POLICY OF THE UNITED KINGDOM AT THE PRESENT STAGE

Iryna Klymchuk

*Lviv Polytechnic National University,
Institute of the Humanities and Social Sciences,
Department of Political Science and International Relations
Metropolitan Andrey str., 5, 79013, Lviv, Ukraine*

In the article, the author assesses the effectiveness of the UK's soft power policy, in particular, it is established that the country's high soft power ratings over the past three years have remained in the culture and education sub-indices. It is proved that British art, cinema, music, and sports continue to enjoy great global appeal. The UK is also home to some of the world's best universities, and the results of their research contribute to global innovation. It has been proven that UK universities continue to rank second in the number of international students in the world. It is established that the initiatives aimed at increasing the country's soft power are positioned not as exclusively image-based, but mostly as economically justified.

However, it was found that the greatest weakness of the United Kingdom's soft power is the ongoing uncertainty around Brexit, which hinders British business. In particular, in 2022, some sub-indices in the area of entrepreneurship and governance deteriorated significantly. In addition, according to the World Economic Forum, the UK dropped two places in the competitiveness index and saw a drop in total foreign direct investment. At the same time, the death of Queen Elizabeth II has weakened the country's soft power. According to the results of the Global Soft Power Index 2022, the UK ranked 2nd among the top ten world leaders. The country has significantly moved away from the uncertain situation around Brexit and COVID-19. The country's rating on the Global Soft Power Index is now 64.9, which is +7.0 more than last year compared to 57.9 in 2021, moving it up one place from 3rd to 2nd. Meanwhile, the other indices show improvements in the "familiarity" and "response to COVID-19" components due to the country's contribution to the development of the Oxford-AstraZeneca vaccine and the effective immunization program implemented by the government.

Our research confirmed that the United Kingdom is a leader in terms of soft power, but it also demonstrates the fragility of this advantage, as according to the latest Portland Soft Power 30, France has overtaken the UK to take second place. However, regardless of what happens with Brexit, the United Kingdom should remain a liberal state, outward-looking, open and interested in achieving the common good for its society.

Key words: "soft power", Great Britain, foreign policy, international ratings, performance assessment.

УДК 325.54:314.7:332.012.2(477)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.48.31>

ДЕРЖАВНА МІГРАЦІЙНА ПОЛІТИКА УКРАЇНИ В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ

Юлія Кобець, Тетяна Мадрига

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника,
факультет історії, політології і міжнародних відносин,
кафедра політичних інститутів та процесів
вул. Шевченка, 57, 76018, м. Івано-Франківськ, Україна
<https://orcid.org/0000-0001-9492-6119>
<https://orcid.org/0000-0001-7761-9811>*

Дослідження впливу військових конфліктів на міграційні процеси є надзвичайно важливим в академічному контексті. У зв'язку зі зростаючою кількістю конфліктів у світі, розуміння цього впливу стає ключовим для розвитку політики та стратегій управління міграційними потоками.

Аналіз військових конфліктів у контексті міграції допоможе виявити наслідки цих конфліктів на життя людей, які примушені переселятися. Війна та збройні конфлікти спричиняють масову міграцію населення через загрозу безпеки, порушення прав людини та економічну нестабільність. Дослідження цього явища дозволить з'ясувати механізми та причини міграції в контексті військових дій і розробити кращі підходи до їх управління.

Важливість такого дослідження полягає в його потенціалі покращити розуміння суспільних та політичних процесів, пов'язаних з міграцією від переселенців, біженців та внутрішньо переміщених осіб. Це допоможе усунути прогалини у законодавстві, політиці та соціальних програмах, спрямованих на захист та підтримку переселенців. Крім того, дослідження може служити основою для розробки стратегій врегулювання конфліктів та забезпечення миру, що, у свою чергу, зменшить потребу у масовій міграції.

В умовах повномасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну важливість державної міграційної політики стає критично важливою для забезпечення безпеки, захисту прав людей і ефективного управління міграційними процесами.

Повномасштабне вторгнення спричинило значну кількість переселенців, біженців та внутрішньо переміщених осіб, які шукають притулок і захист. У таких надзвичайних обставинах державна міграційна політика стає ключовим інструментом для координації дій, надання допомоги та захисту переселенцям.

Ключові слова: міграційна політика, міграція, державна міграційна політика, війна, військове вторгнення.

Вступ. Актуальність дослідження полягає в необхідності вивчення державної міграційної політики України в умовах повномасштабного вторгнення. Враховуючи глобальні зміни, конфлікти та кризові ситуації, таке дослідження стає надзвичайно важливим, оскільки міграція є одним з найактуальніших соціальних явищ сучасного світу.

Повномасштабне вторгнення спричинило значну кількість переселенців та біженців, які шукають притулок та захист. У таких умовах, державна міграційна політика стає критично важливою для забезпечення безпеки, захисту прав людей і ефективного управління міграційними процесами.

Дослідження державної міграційної політики України в контексті повномасштабного вторгнення може дати розуміння впливу повномасштабного вторгнення на міграційні

процеси. Дослідження дозволить з'ясувати, як військові конфлікти та збройні конфлікти впливають на зміни в міграційній ситуації, зокрема на масову міграцію людей.

Виклад основного матеріалу. Повномасштабна війна в Україні активізувала міграційні процеси. Переважно українці з лютого 2022 року мігрували в країни Європи. Безумовно, в аспекті російської агресії міграція як позитивно, так і негативно впливає на економіку України. Негативними чинниками посилення міграційних процесів в умовах війни є [4–5]:

- міграційна та демографічна криза;
- втрата людського капіталу та інтелектуального потенціалу;
- нестача висококваліфікованих кадрів, зокрема в сфері безпеки (кібербезпеки) та оборони;
- виведення бізнесу та активів за кордон;
- економічний спад та зростання інфляції.

Таким чином, гостро постає питання вирішення проблеми повернення українських біженців додому, особливо з точки зору майбутньої повоєнної відбудови країни [4–5].

Повномасштабне вторгнення Російської Федерації в Україну у 2022 році мало серйозні наслідки для міграційних процесів як у сфері виїзду за кордон, так і внутрішньої міграції. Ця подія спричинила значну активізацію переселенців, біженців та внутрішньо переміщених осіб.

Вторгнення РФ призвело до значного зростання міграційних потоків, спрямованих з України до інших країн. Багато людей, стурбованих політичною нестабільністю та загрозою безпеки, вирішили шукати притулку та захисту за кордоном. Це призвело до значного зростання числа українських емігрантів та зміни їхньої географії розселення [6].

Внутрішня міграція також зазнала значних змін через вторгнення. Тисячі людей були вимушені залишити свої домівки та переміститися в інші частини України (переважно Захід та центр України) в пошуках безпеки та притулку. Це призвело до значного зростання числа внутрішньо переміщених осіб, які потребують допомоги та підтримки з боку держави і громадськості [7].

Визначення точної кількості осіб, які виїхали за кордон внаслідок повномасштабного вторгнення РФ, ускладнено з ряду причин. Наступні фактори призводять до складнощів у підрахунку:

- нестабільна ситуація та хаотичність на початку вторгнення – збройні конфлікти створюють непередбачувану та небезпечну обстановку. У таких умовах підрахунок та реєстрація виїзду була недостатньо систематизованою через відсутність належного контролю та документації даних процесів;
- нелегальна міграція – враховуючи нестабільність та загрози безпеки, деякі особи виїжджали та виїжджають за кордон нелегально, уникаючи офіційних механізмів реєстрації та контролю. Це робить важким точне визначення їхньої кількості;
- частина переселенців може знаходитись у неформальних або тимчасових умовах проживання, у таборах для переселенців або в місцях, де вони не зареєстровані. Це ускладнює збір статистичних даних та визначення точної кількості людей, які виїхали;
- масштаби міграційних потоків – вторгнення РФ у 2022 році спричинило значний масштаб переселення людей. Підрахувати точну кількість усіх переселенців у такому великому потоці є надзвичайно складною задачею;
- частина жителів України знаходилася на територіях котрі були окуповані Російською Федерацією, що призвело до неможливості фіксації їх подальших переміщень в рамках евакуаційних процесів.

Слід розуміти, що дані проблеми в значній мірі вплинули на статистику міграційних потоків, що спричинило паузу в публікації офіційної статистики в даній сфері починаючи з лютого 2022 року.

В рамках дослідницької проблематики даної наукової статті проаналізуємо динаміку кількості осіб, що в'їхали та покинули межі України за період із 2020 року по 2022 рік включно, для чого скористаємося нижченаведеною діаграмою (Рисунок 1), на якій наочним чином зображені дані показники.

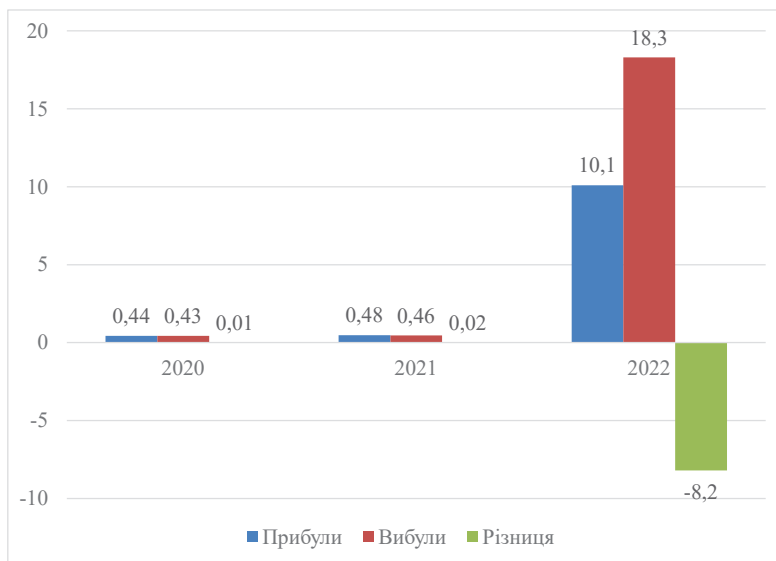


Рис. 1. Динаміка міграційних потоків у 2020–2022 рр. (млн. осіб) [1–3]

Аналізуючи вищенаведені показники динаміки міграційних потоків у 2020–2022 роках, можна спостерігати наступні зміни:

У 2020 році кількість осіб, які прибули в країну, становила 0,44 млн., в той час як 0,43 млн. осіб виїхали з країни. Різниця між прибуттям та вибуттям була незначною і становила 0,01 млн. осіб.

У 2021 році кількість осіб, які прибули в країну, зросла до 0,48 млн., а кількість осіб, які виїхали, склала 0,46 млн. Таким чином, різниця між прибуттям та вибуттям збільшилася до 0,02 млн. осіб.

Найбільш значна зміна відбулася в 2022 році. Кількість осіб, які прибули в країну, суттєво зросла до 10,1 млн., в той час як 18,3 млн. осіб виїхали з країни. Різниця між прибуттям та вибуттям становила -8,2 млн. осіб, що свідчить про значну від'ємну зміну міграційного балансу.

Загалом за період:

- кількість осіб, які прибули в Україну, зросла на 2195,5% з 0,44 млн. до 10,1 млн.;
- кількість осіб, які виїхали з України, збільшилась на 4244,2 з 0,43 млн. до 18,3 млн.;
- різниця між прибуттям та вибуттям змінилась з 0,01 млн. до -8,2 млн., що свідчить про значну від'ємну зміну міграційного балансу.

Зростання міграційних показників, в даний період було безпосередньо пов'язане з повномасштабним вторгненням Російської Федерації в Україну в лютому 2022 року. Війна призвела до значних переміщень людей як у межах країни, так і за її межами. Багато українців змушені були шукати притулку та захисту в інших країнах, що призвело до збільшення числа осіб, які виїхали за кордон. Це було зумовлено необхідністю захисту власного життя і майна від воєнних дій та пошуку безпечних та стабільних умов проживання.

Слід розуміти, що в умовах обмеженої офіційної інформації, та припинення систематичного публікування статистичної інформації стосовно міграційних потоків єдиним джерелом даних показників є статистика Організації Об'єднаних Націй [1].

Враховуючи дослідницьку проблематику даної наукової статті, раціональним буде проаналізувати зміни, що відбулися в динаміці міграційних потоків в Україну та з України з моменту повномасштабного вторгнення по місяцях.

Для чого скористаємося нижченаведеною діаграмою (Рисунок 2) на якій наочним чином графічно відображені дані зміни за аналізуємий часовий проміжок.

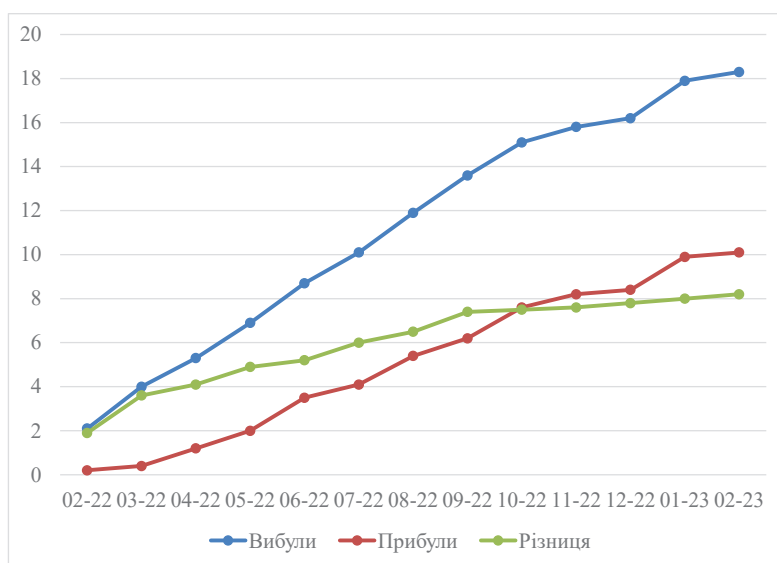


Рис. 2. Динаміка міграційних потоків в Україну та з України з моменту повномасштабного вторгнення (млн. осіб) [1]

В цілому виходячи із нижченаведеної діаграми можна, що за період в динаміці міграційних потоків в Україну та з України з моменту повномасштабного вторгнення відбулися наступні зміни та перетворення:

- в середньому в місяць з країни виїждило за кордон приблизно 1,4 млн. осіб;
- в той же час з за кордону в середньому поверталось близько 0,8 млн. осіб;
- найбільше виїжджало з країни осіб, в березні, червні, серпні, вересні 2022 року, та січні 2023 року;
- в той же час найбільше осіб в Україну прибуло у червні, серпні, жовтні 2022 року та січні 2023 року.

Незважаючи на звільнення значної частини території України (Київська, Чернігівська, Сумська, Харківська, Миколаївська та Херсонська області), динаміка обсягів виїзду громадян за кордон перевищує динаміку рівня кількості осіб що прибувають в Україну.

Слід розуміти, що на даний момент не існує єдиної чіткої оцінки кількості осіб, що виїхали та прибули в Україну, за даними ООН чисельність осіб що на даний момент знаходяться за межами України складає 8,2 млн. з яких 5,6–5,9 млн. осіб оформили у інших країнах світу статус біженця чи тимчасовий захист [1].

Значне зростання міграційних потоків, які були спричинені повномасштабним вторгненням РФ в Україну у 2022 році, має вагомий вплив на державну міграційну політику України. Для країни стало важливим забезпечити ефективне управління міграційними процесами, враховуючи постійну потребу в захисті та підтримці переміщених осіб, які шукають притулку та безпеки. Україна змушена розвивати нові стратегії та політики щодо прийому та інтеграції біженців та внутрішньо переміщених осіб, забезпечувати їм необхідні соціальні та правові гарантії. Крім того, необхідно підтримувати співпрацю з міжнародними організаціями та партнерами для ефективного управління цими складними міграційними викликами.

Повномасштабне вторгнення Російської Федерації в Україну породжує ряд важливих викликів для державної міграційної політики України. Основні з них включають [8–12]:

- великі масштаби переміщення осіб – виникнення конфлікту та загрози безпеці змусили значну кількість осіб шукати притулку та захист у регіональних та міжнародних межах. Це створює великі виклики для держави в організації прийому, розміщення та інтеграції переміщених осіб;

- гуманітарна криза – вторгнення РФ призвело до загострення гуманітарної ситуації в країні. Належне забезпечення основних потреб переміщених осіб, таких як житло, харчування, медична допомога та освіта, стає одним із важливих завдань державної міграційної політики;

- забезпечення безпеки – при великому переміщенні осіб, необхідно забезпечувати безпеку як самим переселенцям, так і місцевому населенню. Контроль над в'їздом та виїздом, виконанням правил та норм міграційного процесу стає дуже важливим для запобігання зловживанням та загрозам;

- юридична охорона та права переміщених осіб – в контексті вторгнення та міграційних потоків, забезпечення прав та законних інтересів переміщених осіб стає актуальним завданням. Це включає надання юридичної допомоги, захист від дискримінації та доступ до правосуддя;

- соціальна інтеграція – переміщені особи потребують підтримки та допомоги в процесі соціальної інтеграції. Для успішної адаптації переміщених осіб в новому середовищі необхідно забезпечити доступ до основних послуг, які включають освіту, здоров'я, зайнятість та соціальну підтримку. Перед державою стоїть завдання розробки та впровадження програм інтеграції, які сприятимуть соціальній адаптації переміщених осіб;

- економічний вплив – великі масштаби міграції, спричинені вторгненням, можуть мати суттєвий економічний вплив на країну. Необхідно розробити стратегії та політики, які дозволять забезпечити економічну стабільність та підтримку в умовах міграційного кризи;

- міжнародне співробітництво – у зв'язку зі складністю та глобальними вимірами ситуації, важливим елементом державної міграційної політики стає співробітництво з міжнародними організаціями та партнерами. Взаємодія та обмін досвідом з іншими країнами можуть сприяти ефективному управлінню міграційними процесами та пошуку шляхів вирішення викликів.

Від'їзд значної кількості українців за кордон унаслідок повномасштабного вторгнення Російської Федерації має значний вплив на соціально-економічний розвиток України. Цей процес призводить до втрати кваліфікованих робочих сил та зменшення людського капіталу в країні. Зокрема, від'їзд фахівців з різних сфер, включаючи науку, медицину та інженерію, може призвести до зменшення потенціалу розвитку цих галузей.

Крім того, еміграція може погіршити демографічну ситуацію в країні. Відходження молодого та репродуктивної частини населення може призвести до зростання старіння населення та зменшення робочої сили. Це може мати вплив на соціальну систему, пенсійну систему та економічний розвиток.

Крім економічних наслідків, втрата українських громадян може також впливати на соціальний капітал та культурну та інтелектуальну спадщину країни. Втрата людського потенціалу може призвести до зменшення інноваційного розвитку та креативності.

Отже, від'їзд значної кількості українців за кордон унаслідок повномасштабного вторгнення РФ впливає на соціально-економічний розвиток країни, зумовлюючи збитки у сфері людського капіталу, демографії та культурної спадщини.

У рамках даної міграційної кризи, державна міграційна політика України повинна бути спрямована на вирішення наступних завдань:

- забезпечення захисту та підтримки українських громадян, які постраждали внаслідок конфлікту та змушені були емігрувати. Це включає надання консультаційних, правових та соціальних послуг, а також створення механізмів для повернення та реінтеграції змінених умов життя.

- розвиток програм тимчасового та постійного прийому біженців та внутрішньо переміщених осіб, забезпечення їм необхідних умов проживання, доступу до освіти, охорони здоров'я та інших соціальних послуг.

- створення сприятливих умов для повернення емігрантів, зокрема шляхом розвитку економіки та створення робочих місць, що відповідають їхнім кваліфікаціям та потребам.

- залучення діаспори до соціально-економічного розвитку країни, створення механізмів співпраці з українськими спільнотами за кордоном з метою обміну знаннями, технологіями та інвестиціями.

- запобігання нелегальній міграції та зловживанню міграційними процесами через посилення контролю на кордоні, розробку ефективних механізмів реєстрації та ідентифікації мігрантів.

- розробка та впровадження програм інтеграції для мігрантів, спрямованих на їхнє успішне впровадження в соціальне, культурне та економічне життя;

- розвиток міжнародного співробітництва із сусідніми та іншими країнами з метою координації міграційних процесів, обміну інформацією та передачі досвіду у сфері міграції. Важливо встановити партнерські відносини, які сприятимуть спільним зусиллям у вирішенні міграційних проблем та сприянні поверненню влади та стабільності в країні.

Державна міграційна політика повинна бути гнучкою, адаптивною та ефективною, враховуючи потреби та інтереси як внутрішніх, так і зовнішніх мігрантів. Вона має спрямовуватись на забезпечення стабільності, розвитку економіки, соціальної інтеграції та безпеки країни. Забезпечення прав та захисту мігрантів, створення умов для повернення емігрантів та ефективне управління міграційними потоками є основними пріоритетами держави в контексті даної міграційної кризи.

Висновки. Як підсумок даного дослідження можна робити наступні висновки:

1. Вторгнення РФ в Україну суттєво вплинуло на міграційні процеси. Значна кількість українців виїхала за кордон у пошуках безпеки та кращих умов життя. Це призвело до зростання міграційного потоку та викликало міграційну кризу в країні. Втрата людського потенціалу, експертів та робочої сили має негативний вплив на соціально-економічний розвиток України. Також відбулося переміщення внутрішніх переселенців, що створює додаткові виклики для державної міграційної політики.

2. Державна міграційна політика України стикається з низкою викликів у даному процесі. Серед них – необхідність забезпечення захисту та допомоги переселенцям, координація роботи з міжнародними партнерами, контроль за нелегальною міграцією та зловживаннями, інтеграція переселенців у соціальне та економічне середовище, створення умов для повернення мігрантів в Україну, розвиток програм з перепідготовки та працевлаштування, а також забезпечення прав та соціального захисту мігрантів.

3. Основні завдання, які стоять перед державною міграційною політикою України в даному процесі, включають забезпечення ефективного захисту та допомоги переселенцям, розробку і впровадження інтеграційних програм для мігрантів, контроль за нелегальною міграцією та зловживаннями, підтримку повернення мігрантів українського походження, розвиток співпраці з міжнародними партнерами та організаціями, створення умов для працевлаштування та перепідготовки мігрантів, а також забезпечення захисту їхніх прав та соціального забезпечення.

Список використаної літератури

1. Current migration flows from Ukraine. URL: <https://cream-migration.org/ukraine-detail.htm?article=3573> (дата звернення: 25.05.2023)
2. Демографія та міграція. URL: 2020. https://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2020/ds/kpv_reg/xlls/kpv1220_ue.xls (дата звернення: 25.05.2023)
3. Демографія та міграція. URL: 2021. https://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2021/ds/kpv_reg/kpv_reg_1221_ue.xls (дата звернення: 25.05.2023).
4. Калашнікова Л. В. Вимушена міграція українців в умовах війни: виклики та пошук компромісів. *Трансформація українського суспільства в цифрову еру* : матеріали Всеукраїнського круглого столу (м. Одеса, 25 березня 2022 р.) / відп. ред. Ю. І. Шмаленко ; каф-ра соціології НУ "ОЮА". Одеса, 2022. С. 4–8.
5. Сімахова А. О., Церковний І. О. Міграційні процеси в Україні в умовах війни: соціальний аспект. *Економіка, управління та адміністрування*. 2022. № 4(102). С. 61–64. URL: [https://doi.org/10.26642/ema-2022-4\(102\)-61-64](https://doi.org/10.26642/ema-2022-4(102)-61-64) (дата звернення: 15.06.2023).
6. Зовнішні міграції в умовах російсько-української війни / К. Ніколаєць та ін. *Financial and credit activity problems of theory and practice*. 2023. Т. 2, № 49. С. 445–456. URL: <https://doi.org/10.55643/fcaptr.2.49.2023.4005> (дата звернення: 15.06.2023).
7. Бабич О. Міграція українців під час війни: тенденції та наслідки.
8. *Здоров'я і суспільство в умовах війни*: Збірник наукових статей. Кропивницький : ЦІРоЛ, 2022. С. 89–94.
9. Ставицька А., Попович К., & Септа М. Актуальні аспекти міграційної політики України. *Галицький економічний вісник*. Т.: ТНТУ, 2023. Т. 80. № 1. С. 114–119.
10. Фітковський В. Міграційна політика: теорія та практика реалізації механізмів публічного управління. *Наукові інновації та передові технології*. 2022. № 11(13). URL: [https://doi.org/10.52058/2786-5274-2022-11\(13\)-95-103](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2022-11(13)-95-103) (дата звернення: 15.06.2023).
11. Смірнова Д. Д. Державна політика України у сфері протидії нелегальній міграції. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. Вип. 2. С. 177–181.

12. Дзеніс О., Шарко Н. Міжнародна міграція робочої сили в сучасних умовах та її вплив на міграційну політику держави. *Економіка та суспільство*. 2022. № 37. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-37-20> (дата звернення: 15.06.2023).
13. Матєга О. А., & Нічипорук І. І. Міграційні процеси в сучасній Україні: проблеми та шляхи їх вирішення. *Авіація, промисловість, суспільство*: матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф.(м. Кременчук, 12 трав. 2022 р.); МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Кременчуц. льотний коледж, Наук. парк «Наука та безпека» Харків: ХНУВС, 2022. С. 453–456.

THE STATE MIGRATION POLICY OF UKRAINE UNDER THE CONDITIONS OF A FULL-SCALE INVASION

Yuliia Kobets, Tetiana Madryha

*Vasyl Stefanyk Precarpathian National University,
Faculty of History, Politology and International Relations,
Department of Political Institutions and Processes
Shevchenko str., 57, 76018, Ivano-Frankivsk, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0001-9492-6119>
<https://orcid.org/0000-0001-7761-9811>*

The study of the impact of military conflicts on migration processes is extremely important in an academic context. With the increasing number of conflicts in the world, understanding this impact is becoming key to the development of policies and strategies to manage migration flows.

Analyzing military conflicts in the context of migration will help reveal the consequences of these conflicts on the lives of people who are forced to relocate. War and armed conflicts cause mass population migration due to security threats, human rights violations and economic instability. The study of this phenomenon will allow to find out the mechanisms and causes of migration in the context of military operations and to develop better approaches to their management.

The importance of such research lies in its potential to improve understanding of the social and political processes associated with the migration of displaced, refugee and internally displaced persons. This will help address gaps in legislation, policies and social programs aimed at protecting and supporting displaced people. In addition, the research can inform the development of conflict resolution and peace-building strategies, which in turn will reduce the need for mass migration.

In the conditions of the full-scale invasion of the Russian Federation into Ukraine, the importance of the state migration policy becomes critical for ensuring security, protection of people's rights and effective management of migration processes.

The full-scale invasion has resulted in significant numbers of displaced persons, refugees and internally displaced persons seeking asylum and protection. In such extraordinary circumstances, the state migration policy becomes a key tool for coordinating actions, providing assistance and protection to displaced persons.

Key words: migration policy, migration, state migration policy, war, military invasion.

UDC 32.019.51

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.48.32>

THE PROCESS OF POLITICAL MANIPULATION ON SOCIAL MEDIA

Julia Magdych

*Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Faculty of Philosophy, Department of Political Science
Volodymyrska str., 60, 01601, Kyiv, Ukraine*

Studies of modern social and political processes demonstrate that today there are many types of manipulation. It can be argued that manipulation is more and more noticeable, especially with the increasing Internet technological developments in recent times. Today, due to the active use of social media and its appeal to every target audience, it has been easier and more effective for political actors to influence mass political consciousness. However performing manipulation is not just being positive, but actually expecting it to bring negative effects. It is possible for people to react differently depending on their mentality.

The study of political processes (especially the legitimization of power) shows that the influence of political manipulation on their course remains quite high. At the same time an increase in the level of awareness of the processes of political manipulation in the target audience is recorded (in particular, due to the application of critical thinking not only in everyday life, but also during the evaluation of social and political processes). Today political movements that have emerged to use social media to accentuate cultural and ethnic identities also play an important role in political manipulation. One of the most important goals of political manipulation is to attract the addressed public to their side. This is done in order to increase the number of supporters and further strengthen the power.

The article substantiates that today the traditional understanding of political manipulation is supplemented by new technologies of influence on mass consciousness. So it reached a new quality level. In particular, politicians can not only travel around the country to attract the largest possible part of society to their support, but also use social networks to convey their ideas to a wide range of people.

Key words: social media, political manipulation, mass consciousness, information society, post-truth, anti-misinformation actions.

Statement of problem. It is a bad factor that political manipulation appeals to an unlimited power with the ever-increasing technological possibilities, and that social media is actively used to convey either true or false information to people. With the political people on social media platforms taking sides and having different ideas for this reason, many uncensored information, both true and false, is now shared with the audience to be manipulated.

Having such a political manipulation war on social media is actually unacceptable and it has now become a crime to make people act with such belief in fake information.

Analysis of the latest scientific research. The level of political manipulation, especially in the digital environment, and how people are affected by politicians has been the subject of the analysis of certain scientific sources. It is necessary to mention the works of scientists such as D. Flamini, D. Funke, T. Nagasako. On the other hand, more work on the unlimited freedom of sharing brought by social media platforms is necessary and should be made better.

The purpose of the study. Some propaganda systems are always carried out in the political legs of the countries. By using these systems, people's perceptions can be directed and persuaded. Especially after these political actions, many important events may occur and the behaviour of the target audiences may affect the future. Changes, which are described incompletely or

fully, but then realized by being drawn to different meanings, are of great political importance. These behaviours have come to the fore in many important factors from past to present.

Within this context, action can always be taken that can affect people, regardless of the level of development, and in many cases, change can be made. Along with the political manipulations, there may be negative or positive factors in the country. This situation often manifests as negative and results in unqualified actions of individuals.

Within the scope of this research we have done, we will explain the mind games carried out within the scope of the policy and how the target audiences are affected by certain sources. We will consider the concept of political manipulation with its different definitions. We will indicate how and in what way it was realized and by whom it was used, and how such a concept remained alive until today.

As a result of the research, we will better understand the techniques developed to perform political manipulation and the way they are used. Thus, we will state that political propaganda is not only an “advertising tool” but also brings different definitions.

For the research, H. Schiller’s knowledge will be used and examples of his five basic myths [6] will be given and these situations will be conveyed more realistically and scientifically.

Presentation of the main material. The content, which is produced with the mass media in today’s world and whose dissemination time is accelerated through social media, is getting ahead of the facts over time. Due to this situation, it is possible to overturn the rules that should be followed under normal conditions.

It is easy for individuals and societies to receive news about a subject and to obtain detailed information from the news. The most important effect of this is the active use of social media platforms today. No matter where we are in the world, all people can now communicate with anyone and get the audience they want. This convenience brought by social media has not only increased the daily life but also to the point of determining the destiny of a country.

Especially today, a large part of the politics in the world is carried out through social media. As it is known, organizations with different ideas and different ideologies have political goals. In order for these ideas to reach more target audiences, some manipulation actions are carried out in the policy. These manipulation actions are carried out especially through famous social media platforms: Twitter, Instagram, Facebook.

While some of the political manipulations carried out within the scope of social media platforms are carried out in a positive sense, some can be carried out in a negative sense. Having a global structure, the level of audience that social media can reach is high. Because of this situation, political parties are now able to make posts that both disparage their opponents and praise themselves from the social media platforms that the virtual world brings for people in the virtual world in order to convince

The word manipulation emerged from the word manipulation in French and settled in certain languages. As the clear meaning of the word, it puts the information in the form of orientation, selection, addition, and subtraction to differentiate it. There are also meanings such as using the information that has been clarified for their benefit, changing them as they wish by cheating. Manipulation can be expressed in the form of creating an effect on the people in front of it and directing it as it wishes, by using it not within the scope of people’s knowledge and teachings. As a result of these influencing actions and directions, people can change their behaviour and opinion according to the wishes of the person or institution that manipulates. On the other hand, the term manipulation stands out as a preferred term to express more mental activities such as directing and influencing.

Political people who influence the dominance of society and are in power use some techniques to influence the target audiences to listen to them in line with their wishes. One of these

techniques is political manipulation. The person or group dealing with politics performs the act of presenting information, news, or idea to the group they have determined to change the attitudes or behaviours they have created in line with their own goals, based on inclusion, removal, or change, and after this action, the target audience is directed, defined as political manipulation. As a different definition, political manipulation is expressed as the opposite derivation of distorted messages by politicians, which causes a different perception of the situation that carries a political reality, and the formation of minds that are deficient in the truths determined by politics [6].

The concept of political manipulation comes to the fore as a method used when it is very difficult to achieve the desired political goals through threats, violence, or the use of force. If the target audience has any kitten-like behaviour, no reaction, no policy manipulation is necessary [6].

Political manipulation has set the target of persuading and manipulating the masses or individuals by using some special techniques before the politically active factors resort to threats and violence. In this way, it is possible to direct the person or the society without creating a very bad image of the people who carry out political activities by taking action.

When we look at H. Schiller's thoughts and writings about the term political manipulation, it is first seen that it depends on myths and the professional placement of these myths in the human brain. The managers of the mind ensure the management of the determined masses by using this way. H. Schiller provides information on five main myths that reveal manipulation within the framework of political meaning. The first of these factors is individuality and personal preference. When this myth is considered, the importance of the level of individuality within the definition of the word freedom is overestimated and it is stated that this is an undisputed fact.

The second myth stated by H. Schiller is neutrality. The impartiality factor aims to make individuals believe that the government, the institutions that provide justice and the head of state are completely unbiased and free of problems. Even if the mistakes made are sometimes seen by the masses, they are considered a product of individual weakness. Institutions, on the other hand, continue their activities free from all the problems that arise. Looking at this defense, senior management is expressed as an office where personal interests cannot even come to mind.

Third, the myth he expresses is the unchanging human nature. When this myth is considered, expectations are formed by people. This expectation is a factor that lays the foundation for experiencing social change. When people's expectation levels are low, passivity achieves its dominance in society. It is a natural occurrence for images of political, economic, and individual realities to appear in the mind of any person. After the image desired by human nature, human behaviour is affected. Persons act not as they should act, but as expected of them.

The fourth myth is expressed as the myth that there is no social conflict. With this myth, the factors that are preparing to manipulate politically do not accept the existence of social conflict. There is no such thing as the social roots of the conflict for the factors that will take action within the scope of political manipulation.

The fifth myth is stated as media pluralism. When this myth is considered, individual preferences made in a country are expressed to the whole world as if they were at the same level as the reality that occurred within that country. The most important feature of the masses that cause this situation to emerge is their belief structure. Political manipulation by addressing their beliefs makes the job easier [6].

The five basic myths put forward by H. Schiller are used to manage people's perceptions as desired. Thanks to these myths, people who have a say in a political or other institution professionally place a manipulating system in the minds of the masses.

Methods used by political persons in the framework of political manipulation. Manipulation methods and techniques are used within the framework of four main elements. These

techniques are actively used and tried to have the perception of people, to guide and persuade them. We can summarize these methods and techniques as follows. **Positive Reinforcement:** it stands out as a method frequently used by policy makers to reveal behaviours or attitudes as desired, or to continue, renew, and reinforce the behaviour that has already emerged. In this method, there are behaviours such as compliments, showing positive behaviours, making surprises such as praise, and artificial sympathy. With this method, the realization and reinforcement of the behaviours towards the political goal in line with the political goal of the social segment determined as the target is ensured.

Negative Reinforcement: it can be expressed as actions that occur when political factors engage in behaviours such as scolding, making emotional threats, bringing the feeling of guilt forward, using slang words, playing the oppressed or the victim, and crying to manipulate the segment they have determined as the target audience.

Punishment: it comes to the forefront as a method used by political people who will make political manipulations, leaving behind positive emotions such as love, support, and closeness to influence the target audience and therefore manipulate them.

Traumatic Approach: it is the effort of political people to gain superiority over their opponents by performing behaviours such as verbal abuse, extreme anger, and threatening in a way that causes trauma. Thus, they reveal the perception of manipulation in the target audience.

Lying: it is expressed as a technique frequently used by political persons to perform political manipulation. According to this technique, it is aimed that the person who will perform the political manipulation will change the truth that has lost his positive advantage in the political sense by lying and making the target audience accept it.

Denial: it is a technique that occurs when politicians do not accept the situation that will cause them to lose their political advantage. In this technique, political figures try to influence their target audience by refusing to accept the allegations made against them.

Playing Stupid: it is the technique that is determined as a result of the people who will perform the manipulation act as if they do not know about anything after their manipulative behaviour emerges. Within the scope of this technique, the person doing the manipulation attempts to cover up his emerging manipulative behaviours.

Manipulation process on social media. When considered in the social context, globalization is primarily evaluated in relation to two phenomena: economy and social-cultural change. In a general assessment within the framework of these two phenomena, it can be observed that besides material elements facilitating interaction between societies, spiritual elements are also present. Knowledge and culture, falling within the scope of spiritual elements, are at the center of this interaction. Therefore, the increase in interaction between societies also ensures the formation of knowledge and cultural flow. Mass media, which plays a significant role in sustaining this flow and change, shapes the progress of globalization by facilitating the transmission of unique knowledge produced by societies to other societies [3, p. 22–23]. With the development of technology, one of the benefits brought by globalization, the tools that facilitate communication between individuals have also taken an electronic form. As a result, communication has become fast and easy, while also becoming more widespread. The changing form of communication and the supporting tools touch upon many aspects of daily life, transforming and reshaping it.

T. Adorno and M. Horkheimer argue that culture, which emerges alongside communication, brings together all individuals, phenomena, and events on a basis of similarity in today's conditions. From a general perspective, these authors state that all cultures actually possess the same characteristics and that elements originating from a single point can find a reflection in the lives of all societies. They explain this situation through the concept of “culture industry”. The

culture industry reorganizes existing areas, phenomena, and events in life, objectifying them within the framework of mass consciousness, thereby exerting a shaping influence on individual and social life [1]. The culture industry transforms everything known by individuals into a new form suitable for consumption. New forms that originate from a single point gradually find more space and create a vast network [2]. The particular cultural perception underlying M. Horkheimer and T. Adorno's approaches, which is focused on similarity and imposes this similarity on all individuals, is sustained through mass communication tools.

The process of creating similarity, which starts with mass media, is sustained through social media. The attitudes of social media towards society also shape this process. It is evaluated that the characteristics of societies exist in the same way for all members of society, regardless of differences. Media, along with visual elements, contributes to the formation of the perception that every individual possesses the same language, ensuring that the shared content also follows the same direction.

The era of post-truth triggers the spread of fake news and disinformation, strengthening ideas that lack a basis in truth [9]. Therefore, the popularity of this concept was made possible through events like the Brexit referendum and the US presidential elections. Particularly, the active presence of D. Trump on social media with statements such as "building a wall on the Mexican border" and "banning Muslims from entering the country" has raised concerns about the "loss of reality" [3, p. 78]. In the era of post-truth, the most common encounter is with fake news, which refers to intentionally misleading content that can be verifiably false. The rapid spread of fake news reinforces the claim that truth is distorted in a "post-truth" era. Indeed, the post-truth era is a time when perceptions are deemed more important than truth, and any form of manipulation and fake content can easily be directed towards large audiences. For instance, in 2018 Twitter shared millions of tweets from troll accounts believed to be supported by Russia and Iran to demonstrate the extent to which social media posts influence public opinion. The tweets included content related to the US presidential elections and the Brexit process. The following tweet claims that D. Trump supporters outnumber what the media portrays [8].

Social engineering can be considered as a technique used for various purposes, such as fraud, information gathering, or gaining unauthorized access to systems. For instance, psychological manipulation is an effective method of social engineering, which aims to extract confidential information. Social engineers are individuals who excel in observation and interpersonal skills. Beyond being a concept related to the world of technology, social engineering is also associated with social sciences, as its fundamental actor is the "human" being. It aims to hinder people's decision-making abilities and exploit emotions like trust, fear, concern, panic, and others. While social engineering techniques rely heavily on persuading and convincing individuals to disclose sensitive information, they also encompass elements of information manipulation, such as influence, direction, coercion, and deception. A recent example can be seen during the COVID-19 pandemic, where fake news circulated on social media platforms, attempting to create a sense of panic. This period highlighted the importance of accessing accurate and up-to-date information. So the term "manipulated content" gained significance. To such an extent that even the WHO referred to this information pollution, incorporating the previously mentioned concept of "infodemic" into the literature. The infodemic spread faster than the virus itself, manipulating and generating a panic-inducing atmosphere among large populations.

Strategies developed to prevent information manipulation on social media. Cybersecurity has three main purposes, called the CIA triad in the literature: privacy, integrity and availability (confidentially, integrity, availability). Privacy, data is to preserve. Details about personal data, secrets, individuals or companies are private matters that must be encrypted and access

control. Integrity, system and the data in it cannot be changed and processed without authorization. Availability is the ability to use the system as expected. Also, in cyberspace economic, social, political, etc. of security perspectives are also available [7, p. 58].

Measures against information manipulation in social media are mostly at the national level is determined. Countermeasures against information manipulation include misinformation, fake news law to provide legal measures with new legislation and laws, to create specialized setting up government offices, creating a database of misinformation, social media taxation etc. methods are available [5, p. 133].

Political manipulations within the scope of social media increase its value day by day. When research is carried out according to the information obtained from certain sources, it is clear that this is a strategic action worldwide. In a globalized world, you can now get information about all the actions taken wherever you are in the world. Social media has especially helped this world move to a more communicative dimension.

Social media manipulations can be considered as a different strategic move used especially in the elections. Of course, political manipulations from the past to the present have changed. Manipulations made through social media brought about by technology come to the fore more actively today. There are some strategic moves made by individuals who do business in the political sense, especially in order to bring the parties or organizations they have established to the fore.

Today, politics comes to the fore especially in social media platforms such as Twitter, Instagram and Facebook. Today's politicians are trying to show themselves especially positively by making certain advertisements on social media in order to convey the idea they want to the audience they want.

Governments economic impose sanctions and fines, arrest and prosecute, international restrict travel, seize websites, and restore tax-exempt status can take. However, constitutional and other legal guarantees of freedom of expression, restricts government efforts to regulate the content of online information.

Despite its strict regulations on the media and the internet, information manipulation permeates social media in China. Therefore, Chinese law prohibits any online publication and transmission of false information that may disrupt the economic or social order. The law also prohibits content that could endanger national security, the socialist system, or violate the reputation of others. Spreading false information that seriously disrupts public order on social media in China is a crime punishable by up to seven years in prison [10, p. 43]. In 2016, the Chinese government criminalized creating and spreading rumors that "undermine the economic and social order" [4].

Conclusions and prospects for further research. In the research, it has been stated that the concept of political manipulation doesn't have only one definition, but is used with different definitions in certain sources. It can be clearly stated that the act of political manipulation between the past and the present is carried out by individuals or institutions that hold power. It can be clearly stated that people who want to hold the power constantly change their behaviour by using different methods and turning even negative situations into positive ones. The study has tried to explain in the best way how political manipulation has a conceptual definition and how it has changed with both past sources and sources close to the present.

Explaining in detail the forms of behaviour that emerged depending on the term "political manipulation" with their definitions under certain headings, the effect of the manipulation factor, especially in the political sense, was expressed.

In the definitions used in the research through the sources, how and in what way the target audience is tried to be persuaded by using political manipulation is explained with H. Schiller's five basic myth titles.

Through this research, it has been determined that there are methods and techniques of political manipulation. How these methods and techniques are used on the determined target audience is explained.

It was determined what kind of behaviour the individuals or institutions that hold the power in political manipulation adapt according to the reactions of their target audiences. Especially in the framework of developing technology and the globalized world, political manipulation has begun to include different methods in terms of propaganda and has begun to be used to influence more masses. In terms of eliminating or reducing this situation, it can be stated as a suggestion in terms of raising the awareness of the masses on this issue, receiving education, and developing of research.

References

1. Adorno T. W. *The Culture Industry: Selected Essays on Mass Culture*. [London: Routledge, 2001. 224 p.
2. Adorno T. W., Horkheimer M. *Dialectics of Enlightenment*. Stanford: Stanford University Press, 2002. 284 p.
3. Aydin A. F. Disinformation on Social Media in the Post-Truth Period: COVID-19 (New Coronavirus) Pandemic Process. *Asia Studies (Academic Social Studies)*. 2020. Vol. 4, № 12. P. 76-90.
4. Funke D., Flamini D. *A Guide to Anti-Misinformation Actions around the World*. URL: <https://www.poynter.org/ifcn/anti-misinformation-actions/> (дата звернення: 15.06.2023).
5. Nagasako T. Global Disinformation Campaigns and Legal Challenges. *International Cybersecurity Law Review*. 2020. Vol.1. P. 125-136.
6. Schiller H. *The Mind Managers*. Boston: Beacon Press, 1973. 214 p.
7. Singer P. W., Friedman A. *Cyber Security and Cyber Warfare: What Everyone Needs to Know*. Oxford: Oxford University Press, 2014. 320 p.
8. Twitter's "Russia-Iran" Troll Tweet Trove Made Public / BBC News. 17 October 2018. URL: <https://www.bbc.com/news/technology-45894486> (дата звернення: 15.06.2023).
9. Yerlikaya T., Toker Aslan S. Social Media and Fake News in the Post-Truth Era: The Manipulation of Politics in the Election Process. *Insight Turkey*. 2020. Vol. 22, № 2. P. 177-196.
10. Zhang L. Government Responses to Disinformation on Social Media Platforms: China / *Government Responses to Disinformation on Social Media Platforms*. Washington, DC: the Law Library of Congress, 2019. P. 43-49.

ПРОЦЕСИ ПОЛІТИЧНОГО МАНІПУЛЮВАННЯ У СОЦІАЛЬНИХ МЕДІА

Юлія Магдич

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
філософський факультет, кафедра політології
вул. Володимирська, 60, 01601, м. Київ, Україна*

Дослідження сучасних суспільно-політичних процесів демонструють, що сьогодні існує безліч типів маніпуляції. Можна стверджувати, що маніпуляції стають все більш помітними, особливо з розвитком в останні часи Інтернет-технологій. Сьогодні, завдяки активному використанню соціальних медіа та їхній привабливості для кожної цільової аудиторії, політичним акторам стало легше та ефективніше впливати на масову політичну свідомість. Однак здійснення маніпуляцій означає не тільки позитивний вплив, але має й негативні наслідки. Люди залежно від свого менталітету можуть реагувати на нього по-різному.

Вивчення політичних процесів (особливо легітимації влади) свідчить, що вплив політичного маніпулювання на їхній перебіг залишається досить високим. Водночас фіксується зростання рівня усвідомлення процесів політичного маніпулювання у цільовій аудиторії (зокрема, завдяки застосуванню критичного мислення не лише у повсякденному житті, а й під час оцінки суспільно-політичних процесів). Сьогодні політичні рухи, які виникли з метою використання соціальних медіа для акцентування культурних та етнічних особливостей, також відіграють важливу роль у політичному маніпулюванні. Однією з найважливіших цілей політичної маніпуляції є залучення цільової аудиторії на свій бік. Це здійснюється з метою збільшення чисельності прихильників та подальшого зміцнення влади.

У статті обґрунтовано, що сьогодні традиційне розуміння політичного маніпулювання доповнюється новими технологіями впливу на масову свідомість. Тож воно вийшло на новий якісний рівень. Зокрема, політики можуть не тільки подорожувати країною, щоб залучити на свою підтримку якомога більшу частину суспільства, а й за допомогою соціальних мереж донести до широкого кола людей свої ідеї.

Ключові слова: соціальні медіа, політична маніпуляція, масова свідомість, інформаційне суспільство, постправа, протидія дезінформації.

УДК 32

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.48.33>

ПОЛІТИЧНЕ МАНІПУЛЮВАННЯ ЯК ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕНЬ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛІТИЧНІЙ НАУЦІ

Роман Мазьняк

Львівський національний університет імені Івана Франка,

кафедра політології

вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна

Політичне маніпулювання виступає одним із актуальних та водночас складних предметів наукових досліджень. Доведено, що негативне трактування маніпуляції зумовлене кількома чинниками: як один із методів передусім психологічного впливу, маніпуляція більше спрямована колективне, що має окрему цінність для політичних гравців; маніпуляція здатна змінювати ціннісні орієнтації, політичні вподобання, політичну поведінку і електоральний вибір; маніпуляція змінює наші наміри, потреби і бажання; маніпуляції притаманна легкість і ненав'язливість, вона не має у своїй основі насилля, що, у порівнянні із інституційними нормами та обмеженнями робить її м'яким інструментом впливу на масову свідомість. Метою статті є здійснити теоретико-методологічний аналіз підходів до вивчення проблеми політичного маніпулювання серед українських дослідників.

Доведено, що серед сучасних українських дослідників прийнято виокремлювати такі передумови політичного маніпулювання: психологічні, когнітивні, логічні, соціологічні, комунікативно-семіотичні, структурно-семіотичні. Виявлено, що: по-перше, політичне маніпулювання розглядають як форму влади, про що зокрема, ми говорили вище; по-друге, політичне маніпулювання розглядається у контексті взаємодії політиків та громадян. У цьому випадку ми говоритимемо про канали комунікації, ЗМІ, соціальні медіа, передвиборчі технології, політичну рекламу, використання психологічних та лінгвістичних методів впливу на масову свідомість громадян з метою конструювання політичної дійсності, та ін.; по-третє, політичне маніпулювання розглядається у контексті соціокультурного розвитку. У цьому контексті вивчається міфологічна, культурна та ціннісна складові політичного маніпулювання, їхнє значення для формування тієї чи іншої політичної поведінки, уявлення, та, врешті – електорального вибору.

Ключові слова: маніпуляція, політичне маніпулювання, міф, соціокультурний розвиток, цінності, соціальні мережі, ЗМІ.

Постановка проблеми. Політичне маніпулювання виступає одним із актуальних та водночас складних предметів наукових досліджень. Здебільшого маніпуляція, зокрема й політична розглядається як щось негативне. Таке ставлення до маніпуляції має кілька причин: будучи одним із методів передусім психологічного впливу, маніпуляція більше спрямована не так на індивідуальне, як на колективне, що має окрему цінність для політичних гравців; маніпуляція здатна змінювати ціннісні орієнтації, політичні вподобання, політичну поведінку і електоральний вибір; маніпуляція змінює наші наміри, потреби і бажання; маніпуляції притаманна легкість і ненав'язливість, вона не має у своїй основі насилля, що, у порівнянні із інституційними нормами та обмеженнями робить її м'яким інструментом впливу на масову свідомість. Суб'єкт маніпуляції, використовуючи її у своїх політичних діях, передусім комунікує із емоційною сферою, через призму страху, сорому, гніву, відрази, провини та ін., що суттєво спрощує досягнення поставленої цілі.

Численні сучасні дослідження політичного маніпулювання та каналів його поширення приходять практично до одного й того ж висновку: збільшення можливостей для розвитку штучного інтелекту, а також розвиток каналів комунікації, цифровізація медіа і політики роблять маніпулювання ще швидшим, ефективнішим й поширенішим. Серед сучасних українських дослідників прийнято виокремлювати такі передумови політичного маніпулювання: психологічні, когнітивні, логічні, соціологічні, комунікативно-семіотичні, структурно-семіотичні.

Актуалізуючи питання доцільності вивчення політичного маніпулювання сьогодні варто виокремити кілька ключових характеристик стану сучасного суспільства, які підкреслюють вагомість вивчення даної теми. По-перше віртуалізація політичного життя. Сьогодні практично немає жодного політика, який би не використовував соціальні мережі як комунікативні канали із своїм електоратом. З одного боку, ми розуміємо, що у самій комунікації немає нічого негативного. З іншого ж – соціальні мережі це місце, в якому найбільше зосереджена викривлена, часто не перевірена, суперечлива чи фейкова інформація. Завдяки розвитку соціальних мереж, поруч із таким поняттям як політичне маніпулювання появились поняття політичного шеймінгу, хейту, цькування, тролінгу та ін. По-друге, як слушно зауважує О. Дяченко, «політичні технології в Україні носять виражений маніпулятивний характер» [3, с. 126], ситуація стає дедалі складнішою ще й тому, що політична еліта дедалі частіше для політичного маніпулювання використовує не лише інформаційні, а й адміністративні ресурси. По-третє, ЗМІ, які мали б забезпечувати українське суспільство правдивою і об'єктивною інформацією, досить часто належать олігархам та іншим політичним гравцям, що перетворює їх у звичайні транслятори маніпулятивних наративів, пропаганди та дезінформації. На думку багатьох вчених, під дією політичного маніпулювання у громадян формується певний когнітивний зсув: їм дедалі важче стає відрізнити правдиву інформацію від неправдивої, інформаційне перенасичення й постійне бомбардування емоцій зрештою призводить до її викривлення інформації у свідомості людини, й як наслідок – формується зміна сприйняття політичної реальності.

Мета статті: здійснити теоретико-методологічний аналіз підходів до вивчення проблеми політичного маніпулювання серед українських дослідників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загалом вивчення політичного маніпулювання серед українських дослідників у цій статті можна розділити на кілька ключових напрямів: політичне маніпулювання як форма влади, про що згадують такі дослідники як: Єфтені Н., Кокарча Ю.; політичне маніпулювання як технологія впливу на масову свідомість через різноманітні канали комунікації з використанням психологічних та лінгвістичних методів впливу: Кокарча Ю., Була С., Свідерська О., Колісник Ю., В. Зірка, Чабак Л., Юр'єва О.; політичне маніпулювання як елемент соціокультурного розвитку: Мотузенко Б., Н. Пробийголова, Л. Кучма.

Формулювання цілей статті: окреслити поняття політичного маніпулювання; визначити основні напрями дослідження політичного маніпулювання серед українських дослідників; виокремити основні проблеми та труднощі у дослідженні політичного маніпулювання.

Виклад основного матеріалу. В Оксфордському словнику маніпуляція розглядається як засіб, за допомогою якого людину спонукають здійснити якийсь вчинок, який їй не був притаманний раніше до цього. Таке трактування маніпуляції у політичному полі наштовхує багатьох дослідників на розуміння політичної маніпуляції як форми влади [19], поруч із переконанням, примусом і фізичною силою. Здебільшого політичне маніпулювання розглядається як негативне явище, адже його застосування може змінювати

політичну поведінку та настрої, політичні вподобання, орієнтацію, сприяти формуванню невдоволених мас, мобілізувати громадськість для проведення виборів чи референдумів, на користь заангажованих політичних акторів, та ін. Разом з тим, певні елементи маніпулювання постійно присутні у комунікативних процесах. Зокрема, якщо говорити про психологічну складову маніпуляції як одного із методів впливу, то варто підкреслити її перманентну присутність у будь-яких взаємовідносинах. За цією логікою, маніпулювання у різних формах присутнє практично у всіх сферах політичного життя, не залежно від того, чи до нього вдаються офіційні інституції, політичні актори, міжнародні партнери, політики загальнодержавного чи місцевого рівня. Також дослідники підкреслюють, що політичне маніпулювання є достатньо складним та водночас вагомим предметом досліджень. Зокрема це часто пов'язане через схожість маніпуляції до переконання. Однак політичне маніпулювання варто навчитися виокремлювати, хоча б через те, що вона здатна впливати на свідомість, розум, систему прийняття рішень, а отже й на саму тактику політичної поведінки індивідів.

Сфтені Н. підкреслює, що процес політичного маніпулювання підміняє інтереси суспільства на інтереси окремих індивідів, або груп, що призводить до «посилення соціальної напруженості у суспільстві, відчуження народу від влади» [4, с. 234]. Ще одним негативним аспектом автор називає порушення і спотворення реальних політичних процесів, що у підсумку порушує систему обміну інформацією і сигналами між владою та суспільством. Автор розглядає політичне маніпулювання як: «систему засобів ідеологічного і духовно-психологічного впливу на масову свідомість з метою нав'язування певних ідей, цінностей; а також цілеспрямований вплив на громадську думку і політичну поведінку для спрямування їх у потрібному напрямі» [4, с. 235]. У такому ключі об'єктами політичного маніпулювання виступають завжди маси, отже й масова, а не індивідуальна свідомість.

Загалом вивчення явища політичної маніпуляції серед українських дослідників має три ключові особливості: по-перше, політичне маніпулювання розглядають як форму влади, про що зокрема, ми говорили вище; по-друге, політичне маніпулювання розглядається у контексті взаємодії політиків та громадян. У цьому випадку ми говоритимемо про канали комунікації, ЗМІ, соціальні медіа, передвиборчі технології, політичну рекламу, використання психологічних та лінгвістичних методів впливу на масову свідомість громадян з метою конструювання політичної дійсності, та ін.; по-третє, політичне маніпулювання розглядається у контексті соціокультурного розвитку. У цьому контексті вивчається міфологічна, культурна та ціннісна складові політичного маніпулювання, їхнє значення для формування тієї чи іншої політичної поведінки, уявлення, та, врешті – електорального вибору.

Отже, говорячи про комунікативний бік політичного маніпулювання, перш за все необхідно звернути увагу на ЗМІ. Їхня та медійна роль у політичному маніпулюванні є беззаперечною: медіа не просто розповідають історію, вони показують, тим самим виконуючи роль одного із інструментів конструювання політичної реальності. До слова, М. Кастель досить слушно говорить про те, що для ЗМІ є цілком характерною ознакою зумисне спотворення реальності. Зокрема це стосується частого замовчування реальних фактів, односторонність або упередженість їхньої подачі, публікації відверто неправдивих повідомлень, або стимулювання негативних емоцій в аудиторії. Загалом в українському науковому просторі є чимало досліджень, присвячених взаємозв'язку політичного маніпулювання та медіа. Сьогодні виокремлено чимало технологій, побудованих на психологічному впливі, які здатні певним чином формувати громадську думку стосовно того чи іншого політичного явища. Якщо говорити про ЗМІ то тут політичне маніпулювання буде здійснюватися через політичні ток-шоу, фільми, серіали, політичні реклами, та ін. Соціальні мережі політичне

маніпулювання найчастіше будуть просувати через залучення системи ботів, оренди приватних акаунтів й інфлюенсерів. Саме через поширення і коментарі, емоційний підігрів віртуальної маси формується упереджене ставлення до політиків, «вибілюються» антигерої, формується певне уявлення більшості щодо політичної реальності загалом. Так, на думку О. Свідерської, соціальні мережі досить потужно підсилюють вплив медіа на сприйняття політичної дійсності, що формує «нову симулятивну реальність, в якій дозволено говорити те, що «неможливо виразити словами», й переступати межі дозволеного» [13, с. 174].

Для політиків ресурси соціальних мереж – це можливість створити такий собі симулякр «зацікавленості життям свого електорату, країни, чи навіть цілого світу...» [15, с. 129]. Як підкріплення цієї думки звертаємося до розвідки К. Вілбера «Трамп і епоха постправди», в якій автор наголошує, що модерне політичне життя є надмірно віртуалізованим [2, с. 13]. Політичні події, новини, суперечки, будь-які скандальні історії актуалізуються у суспільстві через популяризацію відповідного контенту каналами Facebook, Twitter, Telegram, YouTube, Instagram, Tik Tok, в яких основними показниками істини є кількість підписників, like, коментарів, переглядів та репостів. Юлія Кокарча розглядає політичне маніпулювання як частину технології влади, сутність якої полягає у програмуванні думок мас, їх настроїв і навіть психічного стану з метою забезпечення такої поведінки, яка потрібна тим, хто володіє засобами маніпуляції [6, с. 77]. Авторка виділяє два основні канали поширення політичного маніпулювання: ЗМІ та інтернет, розуміючи під каналом політичної маніпуляції «засіб передачі інформаційного повідомлення від комунікатора до реципієнта». Також дослідниця зазначає, що в останні роки інтернет завдяки постійному своєму розвитку суттєво розширив своє поле впливу, адже, погоджуючись із дослідницею, розуміємо, що віртуальний світ поглинув політичне життя повністю, починаючи від традиційних комунікативних каналів: від політичних сайтів та форумів до молодіжного Tik Tok, через який політики намагаються транслювати свої ідеї та переконання переважно до наймолодших учасників політичних процесів.

Загалом, віртуальний світ насправді спрощує процес комунікації між політиками та потенційним електоратом, як мінімум він дозволяє одночасно комунікувати із набагато більшою аудиторією, ніж це дозволяють реальні зустрічі із виборцями. Однак, як зауважують дослідники О. Свідерська та С. Була: «разом із позитивним боком віртуалізації сучасного життя ...суттєво спрощується процес маніпулювання політичною свідомістю популістами та іншими політичними акторами» [16, с. 20]. Отже, на переконання авторів: «Інтернет-технології одночасно можна розглядати і як своєрідний «демократичний потенціал», і як заохочення до свободи, і як перешкоду демократії [1, с. 21]. Особливістю такого впливу на політичну дійсність є те, що сучасний спосіб політичної комунікації здійснюється переважно мережевими, горизонтальними зв'язками, формуючи стійке уявлення у користувача, що будь-хто може бути таким самим як його політичний кумир. Окрім того, «аудиторія, що складається з активних користувачів, перебуваючи в інформаційному середовищі, характеризується обмеженим рівнем уваги, натомість високим рівнем довіри до інших користувачів, що дає можливість вільно використовувати соціальні мережі як інструменти й методи задля поширення політичної пропаганди» [14, с. 188].

Разом з тим не варто недооцінювати й вплив телебачення, адже не зважаючи на домінуючу роль соціальних мереж у політичних реаліях, телебачення не стало безпечнішим: «практично всі медіа-ресурси застосовують маніпулятивні технології у подачі інформації, що суттєвим чином впливає, коригує, а в окремих випадках повністю змінює політичні орієнтації чи, навіть цінності громадян» [1, с. 21]. Додаймо до цього також видання: журнали, газети, й іншу періодику, яка також здебільшого перейшла на онлайн формат, і можемо

говорити, що сьогодні масова свідомість у величезній залежності від світу віртуального, який настільки переплітається із реальним, що звичайній людині справді буває важко розрізнити правду від симулякру, якісну інформацію від маніпулятивної чи фейкової.

Дуже слухними у даному контексті є розвідки Юрія Колісника. Вивчаючи маніпулятивний вплив журнальної періодики на свідомість громадян у часи УРСР він розрізняв психологічні технології маніпулятивного впливу на масову свідомість українців та засоби політичного маніпулювання, спрямовані на сприйняття політичної дійсності. Так, серед психологічних технологій, які, до слова, можна простежити й сьогодні і серед російських політичних наративів, і, нажал, у риториці українського політикуму, найцікавішими у нашому дослідженні є наступні: *«навішування ярликів»* з метою дискредитації опонентів («вороги», «вороги народу», «шкідники», «шпигуни», «диверсанти», «буржуазні ідеологи», «агенти фашизму», «імперіалістичні запроданці», та ін.); *«сяючі узагальнення»*, у порівнянні із попередньою технологією, у цій, навпаки підкреслюється й узагальнюється значення певного соціального явища, ідеї, організації, соціальної групи чи конкретної людини як чогось, що має виключно позитивне емоційне забарвлення («рідна партія», «миролюбна політика», «світле майбутнє», «радянські братні народи» [7, с. 280]; *«перенесення»* – технологія, яка дозволяє формувати позитивне чи негативне ставлення до політично важливої персони (лідера) методом асоціативних зв'язків із подіями, явищами чи фактами; *«посилання на авторитети»* – технологія, яка відповідає за поширення думок та висловлювань осіб, які «мають авторитет або, навпаки, викликають негативну реакцію у категорії людей, на яку спрямована маніпулятивна дія». Як правило, підкреслює дослідник, ці висловлювання наповнені оціночними думками та судженнями і не витримують жодної критики; *«свої хлопці»* – своєрідна демонстрація єдності політичного лідера із широкою громадськістю для створення іміджу «людини з народу», яка знає, розуміє і тому може представляти народну думку [7, с. 281]; *метод підвищення цінності* – зміщення акцентів, унаслідок чого вислів оцінюється вище, ніж його може потрактувати опонент, ця технологія також нав'язує певну модель сприйняття навколишнього світу; *метод очевидності* – штучне представлення стану речей абсолютно ясним і очевидним, що, по суті, знімає питання про дискусійність обговорення, робить зайвими будь-які подальші міркування; *практикування пастки незмінності принципів* – стимулювання сліпого дотримання принципів, канонів, догм, ритуалів; *застосування пастки «думки більшості»* – тобто нав'язування певної думки, яка формально спирається на інспіровану думку народу; *тенденційний підбір аргументів: метод ізоляції* – виривання вислову з контексту, ізолювання його і вмонтовування у сферу, в якій він набуває іншого значення [7, с. 284]; *використання імені видатних осіб, їх наслідування, та ін.*

Засобами політичного маніпулювання, які, на думку Юрія Колісника, спрямовані на особливості сприйняття політичної дійсності є: прийом помилкової причинності, коли зумисне створюють уявний причинно-наслідковий зв'язок і підкріплюють його реальним фактом; прийом хибного узагальнення або перебільшення, коли відносно політика чи явища створюють уявлення про регулярність певної події на основі поодинокого факту, або ж необгрунтовано узагальнюють чи перебільшують значення висловів опонента, додатково розширюють їх тлумачення, також можуть підмінювати сенси сказаного і т. д.; прийом «перестрибування через подію» – детальне обговорення майбутніх подій із чітким униканням аналізу актуальних проблем сьогодення [7, с. 289]. Як бачимо, політичне маніпулювання суттєвим чином підкріплюється через використання ЗМІ та новітні медіа. Звертаючись до людини через телебачення, друковану пресу чи соціальні мережі, політики здатні транслувати такі наративи, які складно розрізнити за правдивістю.

У вивченні політичного маніпулювання не менш важливим є його лінгвістичний вимір. Так, Л. Чабак підкреслює, що проблема «прихованого інформаційно-психологічного впливу на людину за допомогою мовних засобів» значною мірою пов'язана із розвитком науково-технічного прогресу. Розвиток інтернет-технологій та поява низки комунікативних каналів під виглядом соціальних мереж є одними із ознак цього прогресу. Період, в який активізувалося вивчення мовних аспектів політичного маніпулювання авторка вважає саме перетин ХХ – ХХІ ст. [17, с. 87]. На думку О. Юр'євої використання лінгвістичних методів впливу у політичному маніпулюванні перетворює українську політику у мовне поле, «у межах якого формується, розвивається та реалізується символізація політичних процесів» [18, с. 3].

У дослідженні В. Зірки мовна маніпуляція розглядається як різновид маніпулятивного впливу, метою якого є трансформація поведінкової й когнітивної сфери діяльності реципієнта, що «актуалізується мовними засобами та проявляється імпліцитно» [5, с. 5]. У ще одному дослідженні лінгвістичного виміру політичного маніпулювання доведено: «ефективним способом реалізації політичної маніпуляції за допомогою мовних засобів є відповідний підбір лексики з необхідною конотацією, використання евфемізмів, метафор, еліпсів, пасивних конструкцій і т. д.» [12, с. 231]. Зокрема мова йде й про те, що будь-яка подача інформації (факту) практично не можлива без суб'єктивної інтерпретації. А отже тут ми можемо говорити про критерії досвіду, політичного вподобання, ставлення до тієї чи іншої події, а відтак до її передачі через призму емоцій та суб'єктивізму. Саме цей момент, на думку автора і визначає вектор впливу на аудиторію. Задача, яку ставить перед собою політична маніпуляція полягає у формуванні бажаної, необхідної для суб'єкта комунікації реакції з боку об'єкта комунікації [12, с. 231]. Отже, таким чином створена «ілюзорна картина реальності» стимулює у масовій свідомості появу нових ідей, ярликів, стереотипів [12, с. 232]. Мислення поступово починає бути фрагментарним, а сприйняття світу – мозаїчним. Ці процеси не є безповоротними, однак, якщо за допомогою політичної маніпуляції насправді вдається створити іншу, альтернативну реальність, ілюзію, симулякр політичної дійсності, то вияви політичної поведінки, у тому числі й електоральної будуть базуватися на прийнятті рішень, що матимуть виключно хибні вихідні дані

Наступним підходом до розуміння політичного маніпулювання, який ми знаходимо в українській науковій практиці є соціокультурний. До прикладу, Мотузенко Б., розглядаючи соціокультурні аспекти маніпулятивного впливу, теж аналізує маніпуляцію як цілеспрямовану стратегічну соціальну дію, що полягає у встановленні контролю насамперед над комунікативною ситуацією, в якій знаходиться та діє реципієнт [9]. Автор також згадує роботи Г. Почепцова, який здебільшого досліджує вплив пропаганди на масову свідомість. Останній виокремлює кілька основних рівнів за допомогою яких вдається аналізувати комунікативний простір: символічний, візуальний, наявність певної події (факту), міфологічний та, власне, комунікативний [11, с. 597]. Одним із найцікавіших рівнів залишається міфологічний, завдяки якому політичне маніпулювання стає частиною самої людини, її культурним кодом та основою ціннісної системи. Дослідниця Н. Пробийголова підкреслює важливість вивчення міфу як складової політичного маніпулювання через його значення для самої людини, її соціокультурного простору. У міфі, зазначає авторка «сходиться минуле з сучасним і визначається майбутнє» [10]. Міф лежить в основі формування ментальності народу, від якої завжди залежить той чи інший політичний вибір. Міф здатен трансформуватися у інструмент, за допомогою якого можна здійснити політичну мобілізацію. Міфи, та наративи, котрі у них містяться є потужним засобом впливу на масову свідомість. Саме тому політики й їхні технологи так люблять оповіді та міфи. Гарно сформований образ «героя» здатен набути ознак політичної зброї, виступати елементом

суспільного волевиявлення, перетворитися у ідеологію, заради якої більшість буде готова до часто несподіваних вчинків. Л. Кучма у своїх наукових розвідках робить вагомий висновок про те, що цінності, зокрема актуальні для певного періоду суспільства також можна вважати засобом політичного маніпулювання [8, с. 114]. Мова йде про те що досить часто під впливом певних політичних подій одні цінності домінують над іншими, прикладом цього можуть бути Помаранчева революція, Революція Гідності, Початок повномасштабного вторгнення. Такі важливі історичні злами, зокрема для українців змушують переглянути сенси, які закладені у цінності свободи, гідності, рівності, демократії, тощо. Раніше ми вже говорили про те, яким чином, використовуючи мову, ЗМІ чи соціальні мережі політична маніпуляція може перетворити те що вкрай важливе у незначне, і навпаки – те, що незначне і не варте уваги у мега важливе.

Висновки. Підсумовуючи викладене, акцентуємо, що явище політичного маніпулювання залишається одним із актуальних та важливих предметів дослідження у політичній науці. У роботі доведено, що політичне маніпулювання може бути і формою влади, і способом комунікації між владою та громадськістю, і технологією політичного впливу, і технологією яка конструює політичну реальність, і зрештою вагомим чинником формування ціннісної системи, соціокультурного розвитку держави чи нації, із врахуванням її міфологічної основи. Така багатовекторність політичного маніпулювання ще раз підкреслює тезу про його складність. У перспективі подальшого дослідження варто ретельніше звернути увагу саме на комунікативну складову політичного маніпулювання, адже перш ніж отримати владу, політики звертаються до свого потенційного електорату, використовуючи усі можливі засоби заради перемоги на чергових перегонах.

Список використаної літератури

1. Була С., Свідерська О. Соціальні мережі як інструмент політичної маніпуляції. *Політикус*. 2020. Вип. 4. С. 21–25.
2. Вілбер К. Трамп і епоха постправди. Львів: Видавництво Terra Incognita. 2019. 136 с.
3. Дяченко О. Політичне маніпулювання в США та Україні: порівняльна характеристика. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2016. № 12. С. 122–126.
4. Єфтені Н. М. Політичне маніпулювання. *Актуальні проблеми політики*. 2015. Вип. 56. С. 235–241.
5. Зірка В. Мовна парадигма маніпулятивної гри в рекламі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук : спец. 10.02.02 «Російська мова». Київ. 2005. 32 с.
6. Кокарча Ю. Тролінг як засіб політичної маніпуляції в інтернет-просторі. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. 2016. Вип. 20. С. 77–82.
7. Колісник Ю. Маніпулятивний вплив журнальної періодики УРСР на свідомість громадян URL: <http://surl.li/ierli>
8. Кучма Л. Аксиологічний вимір політичного маніпулювання. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2009. Вип. 21. С. 112–119.
9. Могузенко Б. І. Соціокультурні аспекти маніпулятивного впливу: автореф. дис. ... канд. соціол. наук. Київ. 2003. 17 с.
10. Пробийголова Н. Міф як засіб політичного маніпулювання в процесі проведення виборів. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія*. 2010. Вип. 14. С. 41–44.
11. Рибак І. В. Інформаційно-комунікативні виміри сучасного політичного маніпулювання. *Держава і право*. 2012. Вип. 57. С. 596–603.
12. Роздубара К. Політична маніпуляція як об'єкт лінгвістичного дослідження. Мова і культура. 2011. Вип. 14. Т. 7. С. 228–233.

13. Свідерська О. Використання цифрового популізму у формуванні масової політичної поведінки в інформаційному просторі. Стратегічні комунікації у сфері забезпечення національної безпеки та оборони: проблеми, досвід, перспективи Тези доповідей I науково-практичної конференції. (Київ, 1 жовтня 2020 р.). 2020. С. 173–175.
14. Свідерська О. Теоретико-методологічний аналіз впливу соціальних медіа на формування політичної поведінки в сучасному суспільстві (на прикладах Facebook, Twitter, Instagram та Whatsapp). *Регіональні студії*. 2020. №. 20. С. 184–190.
15. Свідерська О. Теоретико-методологічні аспекти симулятивної масової політичної поведінки. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2017. Вип. 9. С. 128–135.
16. Свідерська О., Була С. Популізм як стратегія політичної маніпуляції масовою людиною у епоху пост-правди. *Регіональні студії*. 2021. № 24. С. 18–23.
17. Чабак Л. Мовні засоби політичної маніпуляції. *Проблеми соціальної роботи: філософія, психологія, соціологія*. 2017. № 1 (9). С. 86–90.
18. Юр'єва О. Лінгвістичний вимір політичного маніпулювання: дис... канд. політ. наук: 23.00.02. Донецьк. 2006. 199 с.
19. Manipulation in Politics Oxford Research Encyclopedias. URL: <http://surl.li/ierla>

POLITICAL MANIPULATION AS A SUBJECT OF RESEARCH IN UKRAINIAN POLITICAL SCIENCE

Roman Mazniak

Ivan Franko National University of Lviv, Faculty of Philosophy,

Department of Political Science

Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine

Political manipulation is one of the relevant and at the same time complex subjects of scientific research. It has been proven that the negative interpretation of manipulation is caused by several factors: as one of the methods of primarily psychological influence, manipulation is more aimed at the collective, which has a separate value for political players; manipulation is capable of changing value orientations, political preferences, political behavior and electoral choices; manipulation changes our intentions, needs and desires; manipulation is characterized by ease and unobtrusiveness, it does not have violence at its core, which, compared to institutional norms and restrictions, makes it a soft tool for influencing mass consciousness.

The purpose of the article is to carry out a theoretical and methodological analysis of approaches to research the problem of political manipulation among Ukrainian researchers.

It is proven that among modern Ukrainian researchers, it is customary to single out the following prerequisites of political manipulation: psychological, cognitive, logical, sociological, communicative-semiotic, structural-semiotic.

It was revealed that: firstly, political manipulation is considered as a form of power, which, in particular, we talked about above; secondly, political manipulation is considered in the context of interaction between politicians and citizens. In this case, we will talk about communication channels, mass media, social media, pre-election technologies, political advertising, the use of psychological and linguistic methods of influencing the mass consciousness of citizens in order to construct political reality, etc.; thirdly, political manipulation is considered in the context of socio-cultural development. In this context, the mythological, cultural and value components of political manipulation are research, their importance for the formation of one or another political behavior, perception, and, ultimately, electoral choice.

Key words: manipulation, political manipulation, myth, sociocultural development, values, social networks, mass media.

UDC 327(4ЄС+8)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.48.34>

CHALLENGES FOR THE EUROPEAN UNION'S POLICY WITH AFRICAN, CARIBBEAN AND PACIFIC GROUP OF STATES

Khrystyna Martsikhiv, Liliia Horbachova

National University "Lviv Polytechnic"

S. Bandera str., 12, 79013, Lviv, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0003-4637-6604>

<https://orcid.org/0000-0002-3203-5350>

The article highlights the peculiarities of cooperation between the EU and the ACP. The key challenges of European policy in the ACP are analyzed.

The attention is focused on problems that were not resolved after the negotiations on new agreements between the EU and the ACP Organization and can become challenges for further EU-ACP relations, including the risk of money laundering, terrorist financing, the problem of illegal migration and the continent's need for peace, security and creation jobs. The tasks that have been developed to promote a multi-stakeholder approach to poverty eradication and the priorities for the 2030 Agenda are analyzed. The principles of modern ACP-EU relations are also mentioned. The advantages of an integrated approach and the factors hindering cooperation are determined: 1) unforeseen consequences for the ACP countries; 2) loss of efficiency due to inadequate coordination between the member states themselves and between the member states and the EU; 3) the lack of a common position towards the ACP states on the part of European countries. The differences in the views of the ACP states, which were not resolved by agreements, are outlined.

The main attention is paid to consideration of potential ways of further relations' development between the EU and the ACP. It is mentioned that the EU can help the ACP states to open their markets for the development of trade with the Union by changing the framework of cooperation. As part of the issue of revitalizing the partnership, it is proposed to strengthen its political dimension in several aspects. It is noted that it is necessary to put on the agenda the solution of such issues as the introduction of preventive diplomacy, agreements on wider political cooperation and permanent political analysis.

It was concluded that it is necessary to satisfy the problems of the Europeans by making a long-term political choice, as well as to strengthen the political dimension of ACP-EU relations in order to give them a new impetus. Cooperation frameworks should be opened up to offer a European response that is better adapted to the current needs of ACP States, their private sectors and civil society. It is important to put more emphasis on consistency at the European level and on monitoring by the EU.

Key words: ACP, the EU, partnership, policy, negotiation, agreement, challenge.

The relevance of the topic. The 79-member African, Caribbean and Pacific Group was established in 1975 to partner with the European Economic Community, now the European Union, to promote the sustainable development of African, Caribbean and Pacific countries and integrate them into the global economy on fairer terms. During the existence of EU-ACP relations a paradigm shift took place: economic, social and cultural development gave way to political partnership with the ACP gaining the status of an international organization. Despite the long history of this cooperation, the differences in the views of the members of the ACP Organization, the development gap and continuous illegal migration still remain challenges facing the EU policy in the region. The EU's gradual loss of momentum for aid policy in the ACP region and greater

interest in other regions call into question the Union's vision for the development of relations with African, Caribbean and Pacific states and make this issue relevant.

The analysis of current research works and publications. The peculiarities of cooperation between African, Caribbean and Pacific group of states and the EU member-states were covered in the studies of some Ukrainian and foreign scholars, in particular modern Ukrainian researcher S. Tolstov, who considered the main aspects of EU policy towards African countries, which include multilateral political dialogue, promotion of development, migration control and negotiations on the conclusion of new type of economic agreements [1] and L. Lanovyuk, who described the current problems of international relations in the regions of Asia, Africa and Latin America [2] K.Arts analyses the changes in the ACP-EC development cooperation regime [3]. S. Wolf described why these countries' situations have not improved despite the Agreements and why their share of total EC imports from developing countries has fallen in spite of the tariff preferences they are granted [4]. A particular impact on the issue studies has been made by the representors of African and European media, such as African news [5], Deutsche Welle [6] and European interest [7].

The purpose of this article is to study the challenges and tasks of the European Union in the ACP region.

The current ACP-EU relationship is based on international partnership, not the development assistance based on the principles of "partnership" and "equality" in the postcolonial era, as originally was conceived. Modernization of cooperation requires the parties to jointly confront significant challenges at the international, regional and domestic levels, as well as problems related to migration, differences in the views of the ACP states, which were not resolved by the new 2021 agreement.

The challenges that have emerged in ACP-EU relations at the global level have become the diminishing influence of the US and EU on the international stage as emerging economies such as China and India gain more economic and political power. As the EU's influence is not as significant as it was when the Cotonou Agreement was signed more than twenty years ago, multipolarity may provide ACP countries with an opportunity to diversify their partnerships and forge new relationships with non-EU countries. Another significant shift was the implementation of the 2030 Agenda. The development has been reshaped through 17 Sustainable Development Goals (SDGs) and 169 related targets that have been designed to promote a multi-stakeholder approach to eradicating poverty. A priority for the 2030 Agenda is to ensure that "no one is left behind" and the future ACP-EU relationship should be redefined in a way that reinforces the spirit of the SDGs [8].

Changes at the EU level have also disrupted relations. The EU has expanded significantly since the Cotonou Treaty, and closer links between EU domestic and foreign policy were established under the 2009 Lisbon Treaty. In addition, to coincide with the 2030 Agenda, a number of significant changes were made to the EU's domestic and foreign policies.

In the Global Strategy and the new Development Consensus (2017), EU values are explicitly included in the 2030 Agenda, and future ACP-EU relations will be guided by these values. The new European External Investment Plan is expected to have a positive impact on growth in Africa, while many ACP countries benefit from the strategic advantages of "Aid for Trade" initiatives [9]. However, economic partnership agreements have disrupted existing regional groupings in the ACP region, adding complexity to future relations.

After the negotiation of the new agreement between the EU and the ACP Organization, several unresolved issues remained that will pose challenges for the future of EU-ACP relations. Issues related to international taxation and the EU/OECD+ approach to non-cooperative tax

jurisdictions have been of pressing concern to many Caribbean countries and others. The topic of financial services became even more controversial when the EU published a new so-called "blacklist" of third countries with a high risk for money laundering and terrorist financing, including some members of the ACP Organization. The latter believed that the publication of the list and its timing were forced and protested accordingly. They demanded space for bilateral consultations and other forms of interaction. Failure in resolving this issue has made EU-ACP relations tense.

An important and sensitive issue for both sides, especially for African countries, is the problem of illegal migration of Africans fleeing their homelands due to circumstances that range from armed conflict and instability to the effects of climate change, poverty and unemployment. The continent's need for peace, security and job creation is clear. The fact that Africa's population will almost double by 2050 raises the possibility of an increase in irregular migration, which Europe wants to avoid. For the EU irregular migration is closely linked to its security. It has also been repeatedly used by populists across the Union to create internal political problems and tensions. Disagreements within the bloc over the new migration policy have exacerbated simmering tensions between those states on its external borders, such as Hungary, Greece, Italy and Spain, and the rest of Europe. The EU's insistence on fulfilling its commitments, on the part of the ACP countries, and on the EU's development funding using its own institutions and efforts on contentious issues such as migration, including threats to cut visas for ACP officials, was not perceived well in the negotiations for a new agreement in 2021. The issue of return and readmission of migrants, deemed to be in an irregular situation, as well as the use of EU transit documentation to ensure return, met with strong resistance. Finding common ground to reach an agreement proved elusive. On the EU side, there was a realization that this issue was politically and socially too important for EU member states to simply ignore. Proposals by the ACP Organization to discuss the issue bilaterally were considered unrealistic by the EU as too fragmented. At one point, EU negotiators seemed to suggest that African member states could use consensus on the issue to obtain greater financial commitments from the EU. The issue still remained controversial [10, p. 11].

Although the principle of return and readmission of irregular migrants has been actively debated and the use of EU travel documents to facilitate deportation has been resisted, the EU has supported both Senegal and Côte d'Ivoire with pilot biometric projects designed to help to identify citizens. This is an initiative that could also be used to support migration objectives in the future. Funds were provided under the EU Trust Fund for Africa, with €60 million allocated for the development of systems in two countries [10, p. 19-20]. In addition, migration issues were discussed at the AU-EU summit later in 2021, as the EU seeks compatibility between the agreements provided by both the ACP Basic Agreement and the African Protocol, as well as decisions taken at the EU-AU summit.

An important challenge is also to strengthen the role of the African Union (AU) rather than the ACP in Africa's relations with Europe, which remain a source of contention for some EU and AU member states and officials. Some remain ambivalent about the ACP Organization and show a clear preference for engaging directly with the AU on African issues, as well as with the Caribbean and Pacific regions through their regional organizations. There is also a perception that the involvement of Africa in EU-ACP relations is somehow hostile to AU-EU relations and an obstacle to a comprehensive EU strategy in Africa. Representatives of the European Commission disagree, holding the view that the two negotiation processes are complementary, as the EU strives to modernize relations with both groups [10, p. 19].

Others argue that several African countries have stated that they prefer to work through the AU rather than cooperate with the ACP Organization. While this may be true, the sense of a

binary choice is based on a false premise. The fact is that the sustainable, long-term, future role of the ACP Organization has yet to be specifically defined by its members.

During the negotiations on the successor to the Cotonou Agreement, separate roles for the ACP Organization and the AU were discussed, and all African countries that were a part of the Cotonou Agreement participated in the completed negotiations on the new agreement. It is also clear that African member states have not yet reached an agreement on the primary role and political powers that they wish to transfer to the AU. In the meantime, African countries will continue to be members of both organizations and shape them until it becomes clear that the usefulness of either organization has been exhausted.

From the very beginning the EU's relations with the ACP states were guided by the desire of a global approach to the extent that the main instruments of the Union's actions – trade policy and aid – were combined into a single institutional structure. The provisions on respect for human rights, the rule of law, good governance, and the principle of political dialogue have been included in the cooperation agreement since 1990 [11].

The advantage of an integrated approach is that it encourages the consistent use of various instruments of assistance and dialogue. Nevertheless, the scope of European cooperation is hampered by three factors that are the result of the EU's own actions: 1) the consequences for ACP countries, which were not systematically foreseen, of Union or Member State policies other than development cooperation; 2) the loss of efficiency and difficulties faced by recipient countries as a result of inadequate coordination among Member States themselves and between Member States and the EU; and 3) the lack of a common voice and common ground approach to ACP countries by European countries, which is increasingly felt in the current international context.

The ACP-EU relationship is so long-standing that it has created a "culture" that needs to be protected. This culture is largely based on the existence of a special partnership between each ACP country and the European Union. Given the new international backdrop, this partnership should be strengthened, not weakened, enhancing its value as a mutual political commitment.

The partnership implemented under the Lomé Convention has faced a number of difficulties [12, p. 8].

Indeed, it has proved difficult to realize the original intentions based on the principle of equal partners due to the institutional weakness of recipient countries, their dependence on aid, the growing imposition of conditions and the tendency of the EU, as well as other donors, to take the place of their failed partners. A trend driven by a growing concern for efficiency has seriously undermined the principle of partnership.

Given the existing challenges in relations between the European Union and the ACP countries, the foundations for further partnership should be laid. The EU plays a leading role in the international arena, in particular in the WTO, IMF and World Bank, and is the largest trading partner (accounting for 20% of world trade and one third of its imports coming from developing countries). In the political arena the European Union is trying to strengthen its ability to act. For a long time, the EU has also been a major source of development assistance, and its contribution to international aid has increased in recent years, especially in light of the significant reduction of the United States in this area.

The European Union has the means to help close the development gap, and it is up to it to implement an active and coherent development policy to this end. The ACP-EU relationship is a part of the international community's overall strategy to reduce global poverty. In addition to the main motives of European development policy, which are an integral part of the EU's identity, the Union has objective interests. They are of particular importance when it comes to ACP countries, and among them, sub-Saharan Africa.

The EU has an interest in promoting peace and stability by preventing the development or perpetuation of areas of instability in the world. Cooperation, which should not stop, can and should contribute to the preservation and development of the rule of law in all countries, as well as to maintaining a satisfactory level of social cohesion, more effective international cooperation to manage global threats. Europeans are increasingly concerned about the growing migration pressure, which is mainly a consequence of development gaps and requires a thoughtful political response. The spread of terrorism, the problem of preventing illicit trafficking, and limiting pandemics are also important areas that the EU cannot address and control unilaterally. The European Union should make efforts to ensure as many countries as possible to assume their responsibilities and participate in solving global interdependencies and challenges.

The EU can help countries that are currently outside the international economic system to develop their internal potential and provide the basic conditions for sustainable development of the ACP countries. It can monitor the development process in more developed countries, accelerate the pace of economic and social development, and facilitate their smooth integration into the global economy.

The enormous challenges faced by some ACP countries are reason enough to preserve the specific qualities of the cooperation relationship, including its predictability and contractual nature. But from now on, this "contract" should be accompanied by clearer and more realistic mutual political commitments.

Thus, revitalizing the partnership requires strengthening its political dimension in two ways:

1) The foundations of the political dimension were laid by the introduction of a respect for human rights clause in Lomé IV and the revised Convention, together with a provision allowing for the suspension of the Convention in case of violation [13].

This clause also refers to democratic principles, consolidation of the rule of law and good governance. The Convention provides for a consultation procedure if one of these obligations is not fulfilled. This approach follows the general framework of the Community's policy on human rights and fundamental freedoms, which is an important element of the dialogue with different partners on which partnership with third countries is based. From a formal point of view, the current provisions look quite comprehensive. However, the practical implementation of this political component raises a number of questions about the criteria to be applied and the consequences that political judgment will have on the management of cooperation – apart from extreme cases leading to the suspension of European cooperation;

2) In the context of a constant upsurge in organized violence and the increase in armed conflicts in sub-Saharan Africa, with all their humanitarian, social, economic and environmental consequences and the challenges they pose to any development policy. In addition to the development of a European policy on conflict prevention and resolution, issues such as the introduction of preventive diplomacy, agreements on broader political cooperation, and continuous political analysis should be put on the agenda. The ultimate goal should be to ensure "structural stability," an idea that encompasses the goals of sustainable economic and social development, democracy and human rights, the creation of viable political structures and the ability to manage change without resorting to violence.

It should be possible to develop stronger political relations between the EU and ACP states in these two areas, either globally with all these countries or separately with sub-regional blocs or other groups of countries.

Cooperation that can be expanded and intensified in other areas is also important. In this case, the ultimate goal for European and ACP partners is to reduce aid dependence and develop

other forms of cooperation. In areas such as science and technology, education and training, industrial and economic cooperation, it is about identifying mutual interests and encouraging the exchange of experience. The EU is uniquely positioned to offer a wide range of areas and instruments for cooperation. It is also necessary to continue cooperation in traditional areas, particularly in the cultural sphere, which is already well-established. However, such an expansion cannot hide the fact that the poorest countries will need foreign aid for a long time.

There are several options for improving the coordination of the European partnership. In addition to coordination efforts that should be carried out at the operational and sectoral policy levels and in international organizations, the European Union could: 1) develop a global European strategy on ACP states that would bind both member states in their national activities and the whole Union. This would no longer be a matter of adopting a more community-oriented approach to the development cooperation, but rather a matter of harmonizing strategies. The search for greater complementarity between different national and European interventions, a principle enshrined in the Treaty, will be facilitated by a common system of references; 2) include in the new 2021 cooperation agreement an annex on a system of information, monitoring and coordination in key areas of Member State and EU intervention. This would take the form of an EU commitment to improve coordination.

The aim of these two options would not be to standardize European cooperation policy, whose existence and diversity of experience reflects pluralism. The aim would be to improve the impact and effectiveness of European development operations and to achieve critical mass, as well as to assume more clearly the corresponding political responsibility. Improved European coordination would have a positive impact on the development of the ACP region.

The EU can help ACP countries to open their markets to trade with the Union by changing the framework of cooperation: 1) differentiation: the situation differs so much from one ACP country to another that there should be the possibility for adjustments in EU cooperation. Not all ACP countries are currently in a position to launch a standard political and economic partnership with the EU, despite the fact that they are all members of the same organization. An effective partnership can only be a result of mutual interests, common goals and priorities, and mutual rights and obligations that are strictly respected. For reasons of effectiveness, differentiated cooperation policies and procedures have become important; 2) strengthening political dialogue: European and ACP partners should explore ways to reconcile the two requirements of recipient country ownership and accountability to European citizens for the use of cooperation resources.

The EU can only commit itself to supporting economic and social models of organization that contribute to the achievement of its cooperation policy objectives and are consistent with the political and social values it intends to promote. These priorities and objectives formulated by the EU are not incompatible with the aspirations of the ACP peoples, or with the formulation of the development strategies inherent in the ACP states. However, agreement on priority reforms and the adoption of necessary socio-political changes is possible only if the Euro-ACP dialogue on economic and social policies is intensified and local capacity for analysing and implementing development policies is improved.

A more effective dialogue would mean that Community monitoring could focus on the results of cooperation and the progress made sector by sector, rather than on the means used. Such an approach would have to be gradual and would require time and resources. However, it seems to be the only alternative to traditional aid operations that would be effective in the long run.

Conclusion. The ACP Organization may remain on the institutional landscape, strengthening the regional dimensions of the relationship between the EU and the ACP regions. However, the long-term viability of the ACP Organization, beyond its role in any new agreement,

remains to be seen. At some point, its members will decide whether the amended Georgetown Agreement provides a compelling framework for the future development of the ACP region beyond engagement with Europe. Hard questions will be asked about the cost-benefit ratio of the ACP Organization. With each region now having its own programs and funding mechanisms, some may question the added value of the structure of the association.

It is necessary to state that in order to improve relations between the EU and the ACP states and overcome the existing challenges and problems, a number of recommendations were proposed. First of all, it is necessary to arbitrate the concerns of Europeans by making long term political choices, as well as to strengthen the political dimension of ACP-EU relations in order to give them a new impetus. The framework for cooperation should be opened up to offer a European response that is better tailored to the current needs of ACP states, their private sectors and civil society. It is important to focus on coherence at the European level and on EU monitoring.

References

1. Толстов С. В. Африканський напрям у політиці Європейського Союзу. Європейські історичні студії, 2017. №. 7. С. 17–44.
2. Лановіюк Л. П. Актуальні проблеми міжнародних відносин у регіонах Азії, Африки та Латинської Америки. Геостратегічні проекти міжмор'я і тримор'я у зовнішній політиці України (1991–2020 рр.), 2020. С. 163.
3. Arts Karin. ACP-EU relations in a new era: The Cotonou Agreement. *Common Market Law Review*, 2003. P. 95–116.
4. Wolf Susanna. The Future of Cooperation between the EU and ACP Countries. *Intereconomics*, 1997. P. 126–133.
5. EU signs six financing agreements with Mozambique. Africanews. URL: <https://www.africanews.com/2022/10/31/eu-signs-six-financing-agreements-with-mozambique/>.
6. Deutsche Welle. The EU's declining relationship with the ACP states – DW – 06/15/2016. *dw.com*. URL: <https://www.dw.com/en/the-declining-relationship-between-the-eu-and-acp-states/a-19331452>.
7. 38th ACP-EU Assembly: dialogue on cooperation challenges in Kigali. *European interest*. URL: <https://www.europeaninterest.eu/article/38th-acp-eu-assembly-dialogue-cooperation-challenges-kigali/>.
8. Carbone M. The Calm after the Storm: Plurilateral Challenges to the Post 2020 EU–ACP Partnership. *JCMS: Journal of Common Market Studies*, 2019. Vol. 57, P. 141–151.
9. Gammage C. Symposium: ACP-EU Cooperation: Challenges and Opportunities for the Post-2020 Relationship. *Afronomicslaw.org*. URL: <https://www.afronomicslaw.org/2019/05/27/acp-eu-cooperation-challenges-and-opportunities-for-the-post-2020-relationship>.
10. Ishmael L. Insights into the EU-OACPS negotiations 2018–2021, 2021. 30 p.
11. Lister Marjorie. "The European Union's green paper on relations with the African, Caribbean and Pacific countries." *Oxford Development Studies*, 1998. P. 375–390.
12. European Commission. Green Paper on relations between the European Union and the ACP countries on the eve of the 21st century: challenges and options for a new partnership. Brussels, 1996. 132 p.
13. Simmonds, Kenneth R. Fourth Lome Convention. *Common Market L*, 1991. P. 521–547.

ВИКЛИКИ ДЛЯ ПОЛІТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ У КРАЇНАХ АФРИКИ, КАРИБСЬКОГО БАСЕЙНУ І ТИХООКЕАНСЬКОГО РЕГІОНУ

Христина Марціхів, Лілія Горбачова

Національний університет «Львівська політехніка»

вул. Степана Бандери, 12, 79000, м. Львів, Україна

<https://orcid.org/0000-0003-4637-6604>

<https://orcid.org/0000-0002-3203-5350>

У статті висвітлено особливості співпраці ЄС та АКТ. Проаналізовано ключові виклики європейської політики в АКТ.

Акцентовано увагу на проблемах, що не були вирішені після переговорів щодо нових угод між ЄС та Організацією АКТ та стануть викликами для подальших відносин ЄС-АКТ, серед яких ризик відмивання грошей, фінансування тероризму, проблема нелегальної міграції та потреба континенту в мирі, безпеці та створенні робочих місць. Проаналізовано завдання, які були розроблені для сприяння підходу багатьох зацікавлених сторін до викорінення бідності, та пріоритети для Порядку денного на період до 2030 року. Також було зазначено про принципи сучасних відносин АКТ-ЄС. Визначено переваги інтегрованого підходу та фактори, що перешкоджають співробітництву: 1) непередбачені наслідки для країн АКТ; 2) втрата ефективності внаслідок неадекватної координації між самими державами-членами та між державами-членами та ЄС; 3) відсутність спільної позиції до держав АКТ з боку країн Європи. Окреслено розбіжності у поглядах держав АКТ, які не були вирішені угодами.

Основна увага приділена розгляду потенційних шляхів подальшого розвитку відносин між ЄС та АКТ. Вважається, що ЄС може допомогти державам АКТ відкрити свої ринки для розвитку торгівлі із Союзом, змінивши рамки співпраці. У рамках питання поглиблення партнерства пропонується зміцнення його політичного виміру у декількох аспектах. Зазначається, що необхідним є внесення на порядок денний вирішення таких питань, як запровадження превентивної дипломатії, домовленості про ширшу політичну співпрацю та постійний політичний аналіз.

Зроблено висновок про те, що необхідно задовольнити проблеми європейців шляхом прийняття довгострокового політичного вибору, а також зміцнити політичний вимір відносин АКТ-ЄС з метою надання їм нового імпульсу. Необхідно відкрити рамки співпраці, щоб запропонувати європейську відповідь, яка краще пристосована до поточних потреб держав АКТ, їхніх приватних секторів та громадянського суспільства. Важливо робити більший акцент на послідовності на європейському рівні та на моніторингу з боку ЄС.

Ключові слова: АКТ, ЄС, партнерство, політика, переговори, угода, виклик.

УДК 327(430+477):327.82

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.48.35>

НІМЕЦЬКІ ПАРТІЙНІ ФОНДИ В УКРАЇНІ: НАПРЯМИ, ОСОБЛИВОСТІ ТА РЕЗУЛЬТАТИ «М'ЯКОГО» ВПЛИВУ

Юрій Мателешко

*Ужгородський національний університет,
факультет історії та міжнародних відносин,
кафедра міжнародних студій та суспільних комунікацій
пл. Народна, 3, 88000, м. Ужгород, Україна*

Проаналізовано діяльність німецьких партійних фондів в Україні протягом 1992–2022 рр. крізь призму концепції «м'якої сили» («soft power») американського науковця Дж.Найя. Джерельну основу роботи становлять матеріали вебсайтів згаданих інституцій та їхніх українських представництв, а також результати соціологічних опитувань, міжнародні рейтинги та аналітичні доповіді.

Неурядові інституції Німеччини починають свою активну діяльність в Україні з 1992 р. Серед них виділяються партійні фонди, які є частиною досить потужної та розгалуженої інституційної основи німецького «м'якого» впливу в Україні. При реалізації політики «м'якої сили» згадані організації, що переважно фінансуються з федерального бюджету ФРН, спираються на цінності європейської демократії та громадянського суспільства.

Діяльність німецьких партійних фондів в Україні загалом відповідає їхнім загальним цілям. Переважно це розвиток громадянського суспільства та демократичного врядування на основі європейських цінностей. Крім того, окремі фонди акцентують увагу на вирішенні специфічних завдань: досягнення соціальної справедливості (фонди Фрідріха Еберта та Розі Люксембург), захист довкілля та гендерна рівність (Фонд Гайнріха Бюлля), підтримка лівого фемінізму та ЛГБТК-спільнот (Фонд Розі Люксембург). Після 24 лютого 2022 р. представники усіх німецьких партійних фондів засудили російську агресію та скоригували діяльність своїх українських представництв відповідно до потреб воєнного часу.

Головними результатами «м'якого» впливу німецьких партійних фондів можна вважати поширення європейських політичних цінностей серед цільових груп українського населення (переважно молоді), а також формування позитивного іміджу ФРН в Україні. Одним із наслідків активності німецьких фондів (а також інституцій інших демократичних країн) є становлення громадянського суспільства та розвиток євроінтеграційних процесів в Україні.

Ключові слова: німецькі партійні фонди, «м'яка сила», інституції, публічна дипломатія, Німеччина, Україна.

Використання Німеччиною засобів «м'якого» впливу зросло після її об'єднання, коли привабливість та добровільна участь як базові елементи «soft power» допомогли країні стати лідером на європейському континенті. Берлін сьогодні активно використовує технології «м'якої сили» та її інструментів для популяризації німецької мови, освіти, науки та культури, а також поширення ліберально-демократичних цінностей. Згідно даних лондонського агентства Portland, протягом 2015–2019 рр. ФРН входила в п'ятірку найбільш впливових держав за рейтингом «soft power» [29]. Світова консалтингова компанія Brand Finance розмістила Німеччину на третьому місці серед топ-10 найвпливовіших держав за рейтингом «м'якої сили» 2022 р. [19]. Хоча німецька держава є головним актором у сфері «м'якої сили», безпосередніми її виконавцями найчастіше виступають недержавні інституції, що мають статус незалежних неурядових організацій.

З 1992 р. низка недержавних інституцій Німеччини починає свою активну діяльність в Україні. Головне їхнє завдання – поширення політичних цінностей та культури – саме того, на чому, згідно концепції Дж.Най, і базується «м'яка сила» [26]. Вивчення діяльності німецьких інституцій «м'якого» впливу в Україні, зокрема партійних фондів, дозволяє краще зрозуміти процес формування позитивного іміджу Німеччини серед українського населення (згідно опитування 2021 р. ФРН посідає третє місце серед найбільших союзників України [10]), а також становлення громадянського суспільства, яке сприйняло європейські політичні цінності.

Тема діяльності окремих німецьких недержавних організацій в Україні неодноразово привертала увагу науковців. Однак переважна більшість вчених, які займалися дослідженням німецьких партійних фондів в Україні, розглядали їх поза концепцією «soft power». Так, В.Химинець проаналізував вплив німецьких партійних фондів на розвиток українсько-німецької політичної взаємодії протягом 1990-х – 2005 рр. [15]. Діяльність чотирьох німецьких політичних фондів в Україні протягом 1992–2007 рр. висвітлила Т. Жихарева. Вона, зокрема, навела дані про практичну реалізацію їхніх програм, а також зробила висновки про роль фондів у розвитку демократії та розбудови громадянського суспільства в Україні [5]. На окрему увагу заслуговує аналітична доповідь, підготовлена громадською організацією «Інститут економічних досліджень та політичних консультацій», де зроблено досить детальний аналіз напрямів та масштабів діяльності німецьких організацій в Україні, головним чином партійних фондів та фондів з приватним капіталом [6, с. 22–37]. Автори доповіді відмічають, що інформація про діяльність німецьких партійних фондів є фрагментарною та недостатньо деталізованою, оскільки вони не презентують інформації про міжнародну діяльність у розрізі за країнами, а представництва цих організацій не публікують річних звітів [6, с. 28]. Розглянути функціонування партійних фондів в контексті діяльності неурядових акторів німецької «м'якої сили» в Україні спробував Ю. Мателешко [23, с. 220–223]. Коротко висвітлив діяльність декількох німецьких організацій в Україні (фондів Г. Зайделя, К. Аденауера, Ф. Еберта, А. Гумбольдта) В. Солошенко [12]. Також можна згадати статтю В. Рудневої, присвячену публічній дипломатії Німеччини в Україні, в якій авторка коротко охарактеризувала роботу Фонду Конрада Аденауера [11, с. 122].

Мета статті – охарактеризувати діяльність німецьких партійних фондів в Україні крізь призму концепції «м'якої сили», з'ясувати цілі, напрями, особливості та результати цієї діяльності.

Система організації «м'якого» впливу Німеччини є досить цілісною, скоординованою та відкритою, що спирається на злагоджений механізм державно-приватного партнерства. Центральними структурами, які займаються розвитком та фінансуванням «м'якої сили» Німеччини, є урядові інституції: Федеральне міністерство закордонних справ, Федеральне міністерство освіти і наукових досліджень, а також Федеральне міністерство економічного співробітництва та розвитку [1]. Крім коштів державного бюджету, які є основними, «м'яка» політика держави також фінансується за рахунок надходжень від земель (регіонів), приватних організацій, доходів від освітніх послуг, внесків членів фондів тощо.

Одним із найбільш вагомих акторів німецької «м'якої сили» є унікальні у своєму роді фонди політичних партій, які ще у 1960–70-х рр. називали «тихими інституціями»: фонди Фрідріха Еберта, Конрада Аденауера, Фрідріха Науманна, Ганса Зайделя, Гайнріха Бюлля та Розі Люксембург. Хоча всі вони пов'язані з німецькими політичними партіями (члени відповідних партій як правило входять у правління фондів [6, с. 24]), їхнє фінансування сьогодні в основному здійснюється за рахунок коштів федерального бюджету [24, с. 20].

Фінансові надходження політичних фондів не обкладаються податками і вони не мають необхідності докладно звітувати про свої доходи. Незважаючи на це, всі вони є відкритими, оскільки прийнято вважати, що поширення інформації про їх діяльність та витрати є обов'язком, який зміцнює суспільну довіру до їхньої роботи. При розподілі коштів між фондами враховується представництво відповідних партій у Бундестазі за результатами останніх виборів [6, с. 24].

Для характеристики специфічного статусу фондів використовують термін «наближені» («nahestehende»), що закріпився за ними після рішення Конституційного суду 1986 р., який визнав їхню незалежність від партій та їхніх вузькопартійних цілей. Тобто фонди – зареєстровані недержавні неприбуткові організації, які наближені до відповідних політичних партій (перш за все ідеологічно), але не залежні від них у своїй діяльності (в організаційних і фінансових питаннях, а також у процесі ухвалення рішень) [24, с. 20, 23].

Одразу після здобуття незалежності Україна стала полем діяльності німецьких політичних фондів. Уже в 1992 р. було відкрито постійне Представництво Фонду Ганса Зайделя в Україні, а в 1993 та 1994 рр. – представництва фондів Еберта та Аденауера. Водночас робота інших організацій спочатку координувалася через офіси в сусідніх країнах: фонди Науманна та Бьоля працювали тут через представництво у Варшаві, а робота Фонду Розі Люксембург координувалася через офіс у Москві. Невдовзі після Помаранчевої революції були відкриті представництва фондів Фрідріха Науманна (2007 р.) та Гайнріха Бьоля (2008 р.), а у 2016 р. – офіс Фонду Розі Люксембург. В Україні офіси німецьких партійних фондів діють у статусі представництв іноземних неурядових організацій [6, с. 27].

Сьогодні німецькі політичні фонди мають в Україні налагоджену партнерську мережу, до якої входять громадські організації, аналітичні центри, органи державної влади, університети тощо. Найкраще це вдалося втілити в життям тим інституціям, які працюють в Україні ще з початку 1990-х рр. [6, с. 31]. Найменш розвинутою є партнерська мережа Фонду Розі Люксембург, причинами чого автори аналітичної доповіді «Іноземні недержавні фонди в Україні...» називають відносно запізніле відкриття представництва в Україні та відсутність в українському політичному полі потужної політичної сили лівого спрямування [6, с. 32].

Керуючись принципом «допомога для самопомоги», Фонд Ганса Зайделя сприяє сталому розвитку країн на основі демократичних цінностей та християнсько-соціальних ідеалів. Сьогодні міжнародне співробітництво цієї організації базується на реалізації більше 100 проектів в більш ніж 60 країнах світу. Представництво Фонду Ганса Зайделя в Україні здійснює свою діяльність в трьох основних сферах: 1) розвиток громадянського суспільства (сприяння процесам демократичної трансформації в країні на суспільному та інституційному рівнях); 2) державне управління та децентралізація (підтримка процесів децентралізації та реформування державного управління на центральному, регіональному та місцевому рівнях; поліпшення професійної підготовки державних службовців і посадовців місцевого самоврядування); 3) внутрішня безпека (сприяння процесам реформування правоохоронних органів, професійній освіті та підвищенні кваліфікації поліцейських кадрів з використанням європейського досвіду; здійснення підтримки міжнародної співпраці в протидії злочинності). За 25 років діяльності в Україні (1992–2017 рр.) Фондом було проведено близько 3500 заходів (семінарів, тренінгів, конференцій, подіумних дискусій, експертних зустрічей тощо), в яких взяло участь більше 100000 співробітників органів державного управління, правоохоронних органів, місцевого самоврядування та представників громадських організацій. Крім того, за підтримки Фонду Ганса Зайделя за цей період було видано більше 60 профільних навчальних посібників і методичних розробок

[4]. Під час пандемії Представництво Фонду підтримало дослідження президента Української асоціації Римського клубу В. Галасюка, в якому здійснений всебічний аналіз поточної економічної ситуації в Україні та проблем, з якими зіткнеться українська економіка після COVID-19, а також запропоновані рекомендації щодо зменшення впливу пандемії на економіку та добробут українців [2].

Після початку повномасштабної російсько-української війни Представництво Фонду Ганса Зайделя в Україні зосереджується на трьох напрямках діяльності в проектній роботі: 1) зміцнення державного управління для успішної діяльності в умовах воєнного часу; 2) забезпечення заснованої на фактах інформації та якісної журналістики для зміцнення єдності між державою і суспільством та підвищення стійкості, особливо в зонах бойових дій та на окупованих територіях; 3) підтримка внутрішньо переміщених осіб та вразливих груп населення в «гарячих» і тилових районах [16].

Фонд Конрада Аденауера, який протягом 1994–2018 рр. виконав в Україні більше 500 проектів, супроводжує процес політичних та економічних трансформацій в країні [6, с. 28]. З цією метою він реалізує проекти, спрямовані на побудову громадянського суспільства, підтримку демократичного розвитку та утвердження вільних ЗМІ. Фонд підтримує демократичні політичні партії України та їхні молодіжні організації, через що він ставав об'єктом критики, зокрема і серед наукової спільноти РФ [23, с. 221]. Зокрема деякі з її представників звернули увагу на те, що Фонд Конрада Аденауера спонсорував діяльність партії «УДАР» та її лідера Віталія Кличка, давши йому спеціальну премію «за його прихильність до миру та демократії в Україні». Фонд Аденауера також допомагає ініціативам, що стосуються євроінтеграції України. Наприклад, у 2016–2017 рр. громадська організація «Український центр європейської політики» отримала від Фонду майже 490 тис. грн., зокрема на проект «Виконання Україною Угоди про асоціацію з ЄС станом на 01.11.2016» [6, с. 28]. Фонд Аденауера виступає своєрідним «порталом» для налагодження прямих контактів українських політиків з Німеччиною та Європою. Важливою складовою роботи організації є підтримка молодих політиків та обдарованих студентів. Фонд організовує конференції, круглі столи, лекції та подіумні дискусії з метою ґрунтовного обговорення та політичного аналізу суспільно важливих тем. У рамках розвитку політичної освіти та надання консультацій Фонд Аденауера проводить тренінги, семінари та ділові ігри. Він також займається виданням книжок та серії публікацій «Policy Papers», в яких презентовані результати дискусій та надані рекомендації до дій. В Україні Фонд співпрацює з низкою українських партнерських інституцій, зокрема з Секретаріатом (Офісом) Президента, Верховною Радою, місцевими державними адміністраціями, політичними партіями, неурядовими організаціями, університетами та аналітичними центрами [14].

Голова Фонду Конрада Аденауера Норберт Ламмерт 24 лютого 2022 р. у публічній заяві засудив російську агресію, назвавши це нападом на тільки на Україну, а й на європейський і міжнародний порядок. «У Європі знову вирує війна – занадто багато політичних і громадських лідерів надто довго придушували досвід ХХ століття з авторитарними системами і хочуть замінити реальність видачею бажаного за дійсне», – зазначив Н.Ламмерт [25]. Після початку повномасштабної війни Фонд продовжує підтримувати Україну на її шляху до європейської демократії та верховенства права.

Протягом 2008–2022 рр. Фонд Гайнріха Бьоля реалізував в Україні понад 500 проектів, спрямованих на посилення «зеленої демократії», що базується на таких цінностях, як рівність (зокрема гендерна), збереження довкілля та партисипативність в ухваленні рішень на національному й місцевих рівнях. Сьогодні Фонд працює в Україні в рамках таких програмних напрямів: 1) сприяння демократії та розвитку громадянського суспільства;

2) формування толерантної політичної культури, заохочення до впливу на ухвалення рішень на місцевому й національному рівнях; 3) гендерна демократія, права жінок та ЛГБТ: популяризація дискусії про гендерні питання в суспільному дискурсі, підтримка вивчення гендерних питань в освітньому середовищі; 4) зміна клімату і енергетична політика: збереження довкілля та клімату, підтримка екологічного громадського руху, сприяння скороченню викидів парникових газів і підвищенню енергоефективності. Фонд займається організацією навчальних й освітніх заходів, видавничої діяльності, проводить аналітичну й адвокаційну роботу, а також підтримує громадські ініціативи [13].

24 лютого члени ради директорів Фонду Фрідріха Бюлля Е.Юбершер і Б.Унмосіг опублікували звернення «Солідарність з Україною», в якому вони зазначили, що відтепер вся Європа на словах і на ділі повинна солідаризуватися з Україною та її громадянами, проявом чого є швидка підтримка та допомога без зайвої бюрократії [30]. Представниці Фонду визнали, що Європа, Захід і, перш за все, Німеччина, керуючись економічними (енергетичними) інтересами, протягом багатьох років свідомо замовчували масштаби російської загрози.

Представництво Фонду Фрідріха Науманна за Свободу в Україні та Білорусі є частиною проектного регіону Східна та Південно-Східна Європа. У 2005 р. Фонд розпочав свою діяльність в Україні, а в 2007 р. відкрився його київський офіс, що з 2009 р. також відповідає за Білорусь. Мета роботи Фонду Науманна в Україні – підтримка громадянського суспільства в його прагненні до самовизначення, демократії та ринкової економіки. Організація співпрацює з українськими політичними партіями, громадськими об'єднаннями й аналітичними центрами, а також сприяє встановленню контактів із політичними мережами в усьому світі [8]. В рамках роботи щодо розвитку внутрішньопартійної демократії Фонд співпрацював із молодіжними крилами «Батьківщини» та «Нашої України», а також партіями «Реформи і порядок», ПОРА та «Сила Людей» [6, с. 30]. Після початку повномасштабної російсько-української війни 2022 р. на сайті Фонду Фрідріха Науманна за Свободу з'являється багато публікацій, присвячених воєнним, політичним, економічним та соціальним аспектам цієї події. На окрему увагу заслуговує підтримуваний представництвом Фонду в Україні спецпроект «Незламні» про долю українських жінок різних професій (юристок, журналісток, військових, освітян, мисткинь та ін.), діяльність яких відбувається в умовах воєнного часу.

Робота Фонду імені Фрідріха Еберта в Україні концентрується на чотирьох основних сферах, які мають втілювати цінності соціальної демократії в українській суспільно-політичній контекст: 1) зниження ступеня соціальної нерівності; 2) перехід до сталої економічної політики шляхом рівноцінної реалізації економічних, екологічних та соціальних цілей; 3) зміцнення демократичної правової держави, зокрема шляхом налагодження діалогу між громадянським суспільством та державними структурами; 4) залучення України до реалізації ідеї загальноєвропейської безпеки [7]. Фонд заохочує здібних молодих фахівців до активної участі в зовнішньополітичних форумах і самостійного формулювання зовнішньополітичних ідей. У 2017 р. Фонд Еберта підтримав проект дослідження настроїв молоді в Україні, що виконувався разом із Центром «Нова Європа» та соціологічною компанією GfK Ukraine [6, с. 29]. Окреме місце в діяльності фонду займає підтримка українських публікацій з актуальних проблем сьогодення, які доступні онлайн на сайті організації (аналітичні дослідження, результати соціологічних опитувань, звіти, посібники тощо). Ця діяльність не припинилася і після початку повномасштабної війни 24 лютого 2022 р. Зокрема, за цей час з'являються видання, присвячені новим реаліям: «100+ історій жінок та дівчат у війні Росії проти України», «Трудові відносини під час війни: аналіз

Таблиця 1

Назва інституції	Рік заснування	Відкриття представництв в Україні (рік, місто)	Зв'язок з партійними структурами Німеччини	Загальні цілі фондів	Пріоритети діяльності українських представництв
Фонд Ганса Зайделя (Hanns-Seidel-Stiftung)	1967	1992 (Київ)	Християнсько-соціалістичний союз	Сприяння сталому розвитку країн на основі демократії, миру та християнсько-соціалістичних ідеалів.	Розвиток громадянського суспільства; державне управління та децентралізація; внутрішня безпека.
Фонд Конрада Аденауера (Konrad-Adenauer-Stiftung)	1955	1994 (Київ), 2017 (Харків)	Християнсько-демократичний союз	Розвиток ліберальної демократії та соціальної економіки, трансатлантичних відносин та європейського об'єднання.	Побудова громадянського суспільства; підтримка демократичного розвитку; утвердження вільних ЗМІ.
Фонд Фрідріха Еберта (Friedrich-Ebert-Stiftung)	1925	1996 (Київ)	Соціал-демократична партія Німеччини	Втілення в життя основоположних цінностей соціал-демократії: свободи, справедливості, солідарності; сприяння процесам демократизації та розвитку громадянського суспільства.	Зниження ступеня соціальної нерівності; перехід до сталого економічного політики; зміцнення демократичної правової держави; залучення України до реалізації ідей загальноєвропейської безпеки.
Фонд Фрідріха Науманна за свободу (Friedrich-Naumann-Stiftung für die Freiheit)	1958	2007 (Київ)	Вільна демократична партія Німеччини	Просування ліберальних ідей відкритого суспільства, верховенства права, ринкової економіки та забезпечення загальних прав людини.	Підтримка громадянського суспільства, демократії та ринкової економіки; сприяння внутрішньопартійній демократії; розвиток місцевого самоврядування.
Фонд Гайнріха Бьоля (Heinrich-Böll-Stiftung)	1987–1997	2008 (Київ)	Союз 90/Зелені	Збереження довкілля та клімату; гендерна рівність і недискримінація; партисипативність та інклюзивність.	Демократія та громадянське суспільство; толерантна політична культура; гендерна демократія; зміна клімату і енергетична політика.
Фонд Розі Люксембург (Rosa-Luxemburg-Stiftung)	1990	2016 (Київ)	Ліва	Побудова демократичного соціалізму, заснованого на соціальній справедливості та солідарності.	Підтримка робітничих, жіночих, ромських та ЛП БГК+ груп; альтернативні політичні моделі на засадах соціальної справедливості й демократизації; диференційований та критичний історичний дискурс.

норм надзвичайного трудового законодавства України», «Вимушені переселенки з України в європейські країни: нова реальність» та ін. [9].

Офіс Фонду Розі Люксембург в Україні з 2016 р. (до цього часу Фонд діяв в країні через російське представництво) працює в рамках трьох напрямів, що базуються на підтримці: 1) робітничих, жіночих (феміністських), ромських та ЛГБТК+ груп, які борються за соціальні права й самоорганізацію; 2) альтернативних політичних моделей на засадах соціальної справедливості й демократизації, спрямованих проти неоліберальної гегемонії; 3) розвитку диференційованого та критичного історичного дискурсу в регіоні (це, зокрема, виражається в негативному ставленні до тотального заперечення позитивних аспектів соціалістичного періоду історії України) [27]. Через останнє, а також певну проросійську позицію партії Ліва (критика санкцій проти Росії, поїздки депутатів партії до Криму тощо), діяльність Фонду в Україні була піддана критиці [6, с. 31]. Однак слід зазначити, що керівництво українського відділення Фонду в особі Іво Георгієва напад Росії 24 лютого 2022 р. назвало злочинним повномасштабним вторгненням, захищатися від якого, використовуючи міжнародну підтримку, є правом України [3]. Категорично засудив російську агресію також Rosa-Luxemburg-Stiftung у Берліні. Співробітники Фонді неодноразово організовували збір коштів та гуманітарної допомоги (медикаменти, фільтри для води, генератори, павербанки тощо) для постраждалих в Україні, а також підтримували українських біженців у Німеччині.

Головна інформація про німецькі політичні фонди, зібрана на основі даних вебсторінок фондів [20; 22; 17; 18; 21; 28] та їхніх представництв в Україні [4; 14; 7; 8; 13; 27], подана у вигляді таблиці 1.

Отже, діяльність німецьких партійних фондів в Україні, яка здійснюється через різноманітні форми контактів з цільовими групами населення, загалом відповідає їхнім загальним цілям. Переважно це розвиток громадянського суспільства та демократичного врядування на основі європейських цінностей. Крім того, окремі фонди акцентують увагу на вирішенні специфічних завдань: досягнення соціальної справедливості (фонди Фрідріха Еберта та Розі Люксембург), захист довкілля та гендерна рівність (Фонд Гайнріха Бьоля), підтримка лівого фемінізму та ЛГБТК-спільнот (Фонд Розі Люксембург). Після 24 лютого 2022 р. представники усіх німецьких партійних фондів засудили російську агресію та скоригували діяльність своїх українських представництв відповідно до потреб воєнного часу. Головними результатами «м'якого» впливу цих інституцій можна вважати поширення європейських політичних цінностей серед цільових груп українського населення (переважно молоді), а також формування позитивного іміджу ФРН в Україні. Одним з наслідків активності німецьких фондів (а також інституцій інших демократичних країн) стало становлення громадянського суспільства та розвиток євроінтеграційних процесів в Україні.

Список використаної літератури

1. Вилінський С.І. Урядові інституції як провідники «м'якої сили» у зовнішній політиці ФРН. *Міжнародні відносини. Серія «Політичні науки»*. 2019. № 20. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/4138 (дата звернення: 01.06.2023).
2. Галасюк В. Економіка України: пандемія COVID-19, нова економічна реальність, рекомендації. Дослідження для Hanns-Seidel-Stiftung. URL: http://hss.kiev.ua/files/Doslidshennja_HSS_Galasjuk_UA.pdf (дата звернення: 07.06.2023).
3. Георгієв І. На кін поставлено цінності, за які ми боротимемось й надалі. *Rosa Luxemburg Stiftung в Україні*. 24.02.2023. URL: <https://rosalux.org.ua/ua/publications/254-na-kin-postavleno-tsinnosti-za-yaki-mi-borotimemos-j-nadali> (дата звернення: 06.06.2023).

4. Діяльність Фонду Ганса Зайделя в Україні. *Фонд Ганнса Зайделя в Україні*. URL: http://hss.kiev.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=21&Itemid=16&lang=uk (дата звернення: 04.06.2023).
5. Жихарева Т.Л. Діяльність німецьких політичних фондів в Україні (1992–2007 рр.). *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С.Сковороди. Серія: «Історія та географія»*. Харків, 2011. Вип. 40. С. 38–41.
6. Іноземні недержавні фонди в Україні: напрями та масштаби діяльності: аналітична доповідь / І.Бураковський та ін. Київ: ГО «Інститут економічних досліджень та політичних консультацій», 2018. 65 с.
7. Представництво Фонду Еберта в Україні. Теми та сфери діяльності. *Представництво Фонду Еберта в Україні*. URL: <http://ukraine.fes.de/n/cms/47/?L=1%27A%3D0> (дата звернення: 04.06.2023).
8. Представництво «Фонду Фрідріха Науманна за Свободу» в Україні та Білорусі. Про нас. *Фонд Фрідріха Науманна за Свободу*. URL: <https://www.freiheit.org/ukr/ukraine-and-belarus/focus/pro-nas> (дата звернення: 05.06.2023).
9. Публікації Фонду в Україні. *Представництво Фонду Еберта в Україні*. URL: <http://ukraine.fes.de/n/cms/50/> (дата звернення: 08.06.2023).
10. Результати опитування дорослого населення України, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» ім. І.Кучеріва спільно з Центром політичної соціології 16–27 лютого 2021 р. *Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва*. URL: <https://dif.org.ua/article/skazhi-meni-khto-tviy-soyuznik> (дата звернення: 05.06.2023).
11. Руднева В. Публічна дипломатія Німеччини в Україні: практичні аспекти реалізації іміджевої стратегії держави. *Актуальні проблеми державного управління*. 2013. Вип. 4. С. 120–122.
12. Солошенко В.В. Діяльність німецьких урядових та неурядових організацій в Україні. *Вісник Київського славістичного університету. Серія: Філологія*. 2006. Вип. 9. С. 97–105.
13. Фонд ім. Гайнріха Бьоля в Україні. Хто ми? *Представництво Фонду імені Гайнріха Бьоля в Україні*. URL: <https://ua.boell.org/uk/khto-my> (дата звернення: 01.06.2023).
14. Фонд Конрада Аденауера. Офіс фонду в Україні. *Фонд Конрада Аденауера*. URL: <https://www.kas.de/uk/web/ukraine> (дата звернення: 30.05.2023).
15. Химинець В.В. Німецькі політичні фонди в Україні: досвід і перспективи діяльності (1990-ті – 2005 роки). *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. Серія: Історичні науки*. Чернігів, 2006. Вип. 34. № 4. С. 164–168.
16. Bobbe V. Ein Jahr Krieg. *Hanns-Seidel-Stiftung*, 23.02.2023. URL: <https://www.hss.de/news/detail/ukraine-news9774/?searchQuery=krieg%20ukraine> (дата звернення: 07.06.2023).
17. Friedrich-Ebert-Stiftung. Über die FES. *Friedrich-Ebert-Stiftung*. URL: <https://www.fes.de/stiftung/ueber-die-fes> (дата звернення: 29.05.2023).
18. Friedrich-Naumann-Stiftung für die Freiheit. Über die Stiftung. *Friedrich-Naumann-Stiftung für die Freiheit*. URL: <https://www.freiheit.org/de/ueber-die-stiftung> (дата звернення: 02.06.2023).
19. Global Soft Power Index 2022. *Brand Finance*. URL: <https://brandfinance.com/press-releases/global-soft-power-index-2022-usa-bounces-back-better-to-top-of-nation-brand-ranking> (дата звернення: 02.06.2023).
20. Hanns-Seidel-Stiftung. Über uns. *Hanns-Seidel-Stiftung*. URL: <https://www.hss.de/ueber-uns/> (дата звернення: 30.05.2023).
21. Heinrich-Böll-Stiftung. Wer wir sind. *Heinrich-Böll-Stiftung*. URL: <https://www.boell.de/de/wer-wir-sind> (дата звернення: 29.05.2023).
22. Konrad-Adenauer-Stiftung. Über uns. *Konrad-Adenauer-Stiftung*. URL: <https://www.kas.de/de/ueber-uns> (дата звернення: 30.05.2023).

23. Mateleshko Y. Non-Governmental Institutions as Actors of German 'Soft Power' in Ukraine (1992–2022). *Eminak: Scientific Quarterly Journal*. 2023. No. 1(41). P. 216–233. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2023.1\(41\).631](https://doi.org/10.33782/eminak2023.1(41).631)
24. Mohr A. The German Political Foundations As Actors in Democracy Assistance. Boca Raton: Universal-Publishers, 2010. 441 p.
25. Norbert Lammert zu den aktuellen Entwicklungen in der Ukraine. Statement vom 24.02.2022. *Konrad-Adenauer-Stiftung*. URL: <https://www.kas.de/de/statische-inhalte-detail/-/content/norbert-lammert-zu-den-aktuellen-entwicklungen-in-der-ukraine> (дата звернення: 07.06.2023).
26. Nye J. Soft Power. The Means to Success in World Politics. New York: Public Affairs, 2004. 206 p.
27. Rosa Luxemburg Stiftung в Україні. Про нас. *Rosa Luxemburg Stiftung в Україні*. URL: <https://rosalux.org.ua/ua/about-us> (дата звернення: 03.06.2023).
28. Rosa-Luxemburg-Stiftung. Mehr über uns. *Rosa-Luxemburg-Stiftung*. URL: <https://www.rosalux.de/stiftung/mehr-ueber-uns> (дата звернення: 29.05.2023).
29. The Soft Power 30. Overall Ranking by Portland. URL: <https://softpower30.com/> (дата звернення: 26.05.2023).
30. Ueberschär E., Unmüßig B. Solidarität mit der Ukraine. *Heinrich-Böll-Stiftung*. 24.02.2022. URL: <https://www.boell.de/de/2022/02/24/solidaritaet-mit-der-ukraine> (дата звернення: 07.06.2023).

GERMAN PARTY FOUNDATIONS IN UKRAINE: DIRECTIONS, FEATURES AND RESULTS OF "SOFT" INFLUENCE

Yurii Mateleshko

*Uzhhorod National University, Faculty of History and International Relations,
Department of International Studies and Human Communication
Narodna Square, 3, 88000, Uzhhorod, Ukraine*

The article analyzes the activity of German party foundations in Ukraine during 1992–2022 through the prism of the soft power concept by the American scientist J.Nye. The source base of the work includes materials from the websites of the mentioned institutions and their Ukrainian offices, as well as the results of sociological surveys, international ratings and analytical reports.

German non-governmental institutions have been active in Ukraine since 1992. Among them are party foundations, which are part of powerful and branched institutional basis of German "soft" influence in Ukraine. The mentioned organizations are mainly financed from the federal budget of Germany and are based on the values of European democracy and civil society.

The activities of German party foundations in Ukraine correspond to their general goals. Basically, this is the development of civil society and democratic governance based on European values. In addition, individual foundations focus on solving specific tasks: achieving social justice (Friedrich Ebert and Rosa Luxembourg Foundations), environmental protection and gender equality (Heinrich Böll Foundation), supporting leftist feminism and LGBTQ communities (Rosa Luxembourg Foundation). After February 24, 2022, representatives of all German party foundations condemned the Russian aggression and adjusted the activities of their Ukrainian offices in accordance with the needs of wartime.

The main results of the German party foundations' "soft" influence are the spread of European political values among target groups of the Ukrainian population (mainly young people), as well as the formation of Germany's positive image in Ukraine. The consequences of the German foundations' activities (and institutions' activity of other democratic countries) are the formation of the civil society and the growing European integration processes in Ukraine.

Key words: German party foundations, soft power, institutions, public diplomacy, Germany, Ukraine.

УДК 327.5 (470+571) (73)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.48.36>

РОЛЬ МІЖНАРОДНОГО АГЕНТСТВА З АТОМНОЇ ЕНЕРГІЇ У ПРОТИДІЇ РОЗПОВСЮДЖЕННЮ РАКЕТНО-ЯДЕРНИХ ОЗБРОЄНЬ

Вячеслав Мироненко

*Національний університет оборони України імені Івана Черняховського,
Центр воєнно-стратегічних досліджень
просп. Повітрофлотський, 28, 03049, м. Київ, Україна
<https://orcid.org/0000-0003-0236-4134>*

У даній статті проведено дослідження політики щодо протидії розповсюдженню ракетно-ядерних озброєнь, яка здійснюється Міжнародним агентством з атомної енергії (МАГАТЕ). Здійснено історичний екскурс у формування даної політики та утворення МАГАТЕ, показано значення Договору про нерозповсюдження ядерної зброї та інших міжнародних угод для реалізації протидії розповсюдженню ракетно-ядерних озброєнь у історичному контексті та в умовах сучасних політичних трансформацій, пов'язаних з широкомасштабним російським вторгненням в Україну. Здійснено аналіз політичних інструментів, за допомогою яких МАГАТЕ здійснює політику протидії розповсюдженню ядерної зброї. Серед таких інструментів центральне місце відведено двом головним: 1) гарантії МАГАТЕ; 2) нормотворча діяльність МАГАТЕ.

Для дослідження використовувався міждисциплінарний методологічний комплекс, до якого було залучено такі методи, як метод структурно-функціонального аналізу, який дозволив дослідити внутрішню будову МАГАТЕ, його основні функції та інституційний вплив у процесі здійснення контролю над об'єктами; метод порівняльного аналізу, який надав можливість дослідити об'єкт контролю МАГАТЕ з точки зору подвійного характеру атомної енергії, тобто для використання у мирних та військових цілях. Особливий акцент у статті зроблений на аналізі ролі МАГАТЕ у забезпеченні ядерної безпеки в Україні з початком широкомасштабного російського вторгнення з 24 лютого 2022 року. У результаті дослідження встановлено, що інституційний вплив даного Агенства потребує системного удосконалення, зокрема в умовах широкомасштабного воєнного вторгнення і в умовах ведення бойових дій загалом, оскільки статутна діяльність МАГАТЕ не передбачала ведення діяльності у подібних умовах, що визначено як перспективи подальших досліджень.

Ключові слова: Міжнародне агентство з атомної енергії, ракетно-ядерні озброєння, гарантії МАГАТЕ, ядерна безпека, міжнародна безпека.

Постановка проблеми. Через наявність ядерної зброї контроль за її поширенням і використанням став невідкладною найбільш актуальною міжнародною метою. Протягом десятиліть для досягнення цих цілей розвинувся широкий набір заходів, включаючи контроль над ядерною зброєю, нерозповсюдження та заходи проти тероризму. Міжнародні установи, такі як Міжнародне агентство з атомної енергії (МАГАТЕ) і ООН [1, с. 592], почали підтримувати їх впровадження, що було зумовлено наявністю великого потенціалу ракетно-ядерних озброєнь у провідних країнах світу. Саме тому, на наше переконання, серед всіх урядових і неурядових організацій найбільш відчутний інституційний вплив щодо контролю та обмеження виробництва та незастосування ракетно-ядерного озброєння має Міжнародне агентство з атомної енергії (далі – МАГАТЕ). Дослідження політичного значення Міжнародного агентства з атомної енергії у процесі протидії розповсюдженню ракетно-ядерних озброєнь виступає важливою науково-практичною проблемою також з огляду на

той факт, що наразі МАГАТЕ здійснює свою діяльність в Україні з метою запобігання ядерній катастрофі в умовах широкомасштабного російського вторгнення. Саме тому осмислення ролі МАГАТЕ, аналіз його діяльності у інституційно-функціональному вимірі є важливою актуальною науковою проблематикою, що потребує концептуального дослідження.

Стан наукової розробки проблеми. Роль МАГАТЕ у протидії розповсюдженню ракетно-ядерних озброєнь активно досліджується у сучасних наукових політологічних розвідках вітчизняних (М.Т. Долішук, А.М. Іваницький, О.І. Плужник тощо) та більшою мірою зарубіжних (Г. Андерс, М. Драйцер, А. Прегенцер, Д. Фишер та інших) дослідників. Слід зазначити, що у роботах згаданих та інших вчених значною мірою сформульовано концептуальне бачення ролі МАГАТЕ у протидії поширенню ракетно-ядерних озброєнь, водночас аналіз програмних документів МАГАТЕ та практики їх політичної реалізації засвідчує, що його функціонування зовсім не знайшло свого відображення за умов дезінтеграції міжнародних відносин, спричинених російською воєнною агресією проти України.

Мета статті. Метою даної статті є дослідження інституційно-функціональних особливостей функціонування МАГАТЕ в умовах недопущення поширення ракетно-ядерних озброєнь. Завданням статті є оцінка ролі МАГАТЕ у протидії розповсюдженню ракетно-ядерних озброєнь як міжнародної політичної інституції і складової системи міжнародно-довірного регулювання виробництва і застосування ракетно-ядерного озброєння.

Виклад основного матеріалу. Насамперед слід зазначити, що МАГАТЕ має на меті найважливіший напрям діяльності, а саме забезпечення нерозповсюдження ядерної зброї. У 1968 році 102 країни підписали Договір про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ). За Договором про нерозповсюдження ядерної зброї на МАГАТЕ покладена перевірка виконання зобов'язань його учасників. Контрольні функції Агентства, так звані гарантії МАГАТЕ, мають на меті не допустити в країнах, що не володіють ядерною зброєю, переключення ядерних матеріалів з мирного застосування на створення ядерної зброї. Перевірка може відбуватися тільки на основі угоди з державою, в якій має проводитися інспекція. Укладання угоди з МАГАТЕ про застосування гарантії є обов'язковим для держав, що не володіють ядерною зброєю та приєдналися до ДНЯЗ, і зумовлене статтею III ДНЯЗ. Повномасштабний контроль МАГАТЕ за всіма ядерними матеріалами в усій мирній ядерній діяльності поширюється на десятки країн світу, включаючи держави з розвинутою ядерною промисловістю. У добровільному порядку під гарантії Агентства поставили також окремі ядерні установки США, Велика Британія, Франція, Китай, Росія. Досі діє 225 угод про гарантії з 141 державою [2, с. 30]. Зазначений комплекс договорів надає безпрецедентні контрольні повноваження МАГАТЕ щодо моніторингу і контролю над обмеження виробництва та незастосування ракетно-ядерного озброєння.

Агентство було започатковано в системі Організації Об'єднаних Націй як міжнародна організація, що реалізує концепцію «Атом для миру». З самого початку воно було наділене повноваженнями співпрацювати зі своїми державами-членами та численними партнерами у всьому світі для сприяння розвитку безпечних, надійних та мирних ядерних технологій. Цілі подвійної місії МАГАТЕ, а саме сприяння використанню атома та контролю над ним, викладені у статті II Статуту МАГАТЕ. «Агентство прагне до досягнення більш швидкого та широкого використання атомної енергії для підтримки миру, здоров'я та добробуту в усьому світі. У міру можливості Агентство забезпечує, щоб допомога, що надається їм або на його вимогу, або під його наглядом чи контролем, не була використана таким чином, щоб сприяти будь-якій військовій меті» [3].

У жовтні 1957 року делегати першої сесії Генеральної конференції вирішили розмістити штаб-квартиру МАГАТЕ у Відні, Австрія. МАГАТЕ має також два регіональні

відділення – у Торонто, Канада (функціонує з 1979 року), і в Токіо, Японія (з 1984 року), а також два бюро зв'язку – у Нью-Йорку, Сполучені Штати Америки (з 1957 року) та в Женеві, Швейцарія (з 1965 року). Агентство керує лабораторіями з ядерних технологій у Відні та Зайберсдорфі, Австрія (відкрито у 1961 році), а також у Монако (функціонують з 1961 року) [4]. Таким чином, трансконтинентальність організаційної структури МАГАТЕ, на наше переконання, призначена для найбільш оперативної взаємодії з урядами та інститутами громадянського суспільства.

Зважаючи на подвійний характер атомної енергії (тобто для використання у мирних та військових цілях) засновники МАГАТЕ прямо передбачили, що при досягненні вищезгаданої мети Агентство має забезпечити, щоб його допомога не використовувалася для просування військових цілей. Враховуючи розрив союзу, створеного між великими державами під час Другої світової війни та початку холодної війни, було розумно вважати, що область атомної технології (як її військовий, так і мирний вимір) США ініціюватимуть аналогічні ядерні проекти своїми конкуруючими державами, що зрештою може призвести до всесвітньої гонки ядерних озброєнь. У зв'язку з цим передбачалося, що шляхом розвитку міжнародного співробітництва у сфері використання атомної енергії у мирних цілях МАГАТЕ забезпечить недопущення перенесення ядерної енергії та технологій на військові цілі. Це бачення було засноване на доведеній пізніше хибній передумові про те, що міжнародна частка ядерних матеріалів та технологій для цивільних цілей через міжнародну організацію, що має міжнародну систему контролю та перевірки, перешкоджатиме державам у розробці ядерної зброї [5]. Відповідно, Агентство взяло на себе відповідальність за створення та управління міжнародною системою ядерних гарантій з головною метою забезпечення того, щоб атомна енергія не використовувалася у військових цілях [3].

Угоди про всеосяжні гарантії (УВГ) є основним засобом, за допомогою якого МАГАТЕ може забезпечити надійні гарантії того, що ядерний матеріал не переключатиметься на військові цілі. Стаття 3 ДНЯЗ вимагає від держав укладати угоди про гарантії «відповідно до Статуту МАГАТЕ та систему гарантій Агентства» [6, с. 723]. Статут Агентства передбачає можливість широких повноважень щодо гарантій, включаючи повноваження щодо затвердження порядку доступу для інспекцій у будь-який час та в будь-якому місці, хоча самі угоди про гарантії більш обмежені у сфері охоплення.

Ключове значення для зміцнення системи гарантій Агентства та проведення ядерної перевірки в усьому світі має прийняття договорів про нерозповсюдження, відповідно до яких їхні сторони взяли на себе фундаментальне зобов'язання не набувати та не виробляти будь-яким іншим чином ядерну зброю або інші ядерні вибухові пристрої [5, с. 95]. Крім того, замість створення власної автономної системи гарантій режими нерозповсюдження покладаються на систему гарантій МАГАТЕ для перевірки дотримання державами-учасниками таких договорів своїх основних зобов'язань. Таким чином, документи з нерозповсюдження зробили великий внесок у зміцнення системи гарантій Агентства та надали потужного імпульсу поширенню гарантій у всьому світі.

У інституційно-функціональному вимірі робота МАГАТЕ полягає у тому, що МАГАТЕ укладає двосторонні угоди про гарантії для перевірки заяв держав про їхній ядерний матеріал і діяльність. Воно використовує контроль і облік матеріалів, відбір проб навколишнього середовища та аналіз інформації з відкритих джерел, що дозволяє МАГАТЕ зробити висновок, чи дотримується держава своїх зобов'язань. Більшість бюджету МАГАТЕ пов'язана з міжнародними гарантіями, ядерною безпекою; однак існує також програма технічної допомоги для держав, які не володіють ядерною зброєю, для покращення науково-технічного потенціалу для мирного застосування ядерних технологій, з особливим

наголосом на сталому розвитку [7]. Хоча технічна допомога МАГАТЕ має ризики, якщо країни обходять свої угоди про гарантії, випадки, коли учасники ДНЯЗ порушують договір, є рідкістю. Північна Корея та Іран є скоріше винятком, ніж правилом, і в обох випадках їхні ядерні можливості були передані через ядерний чорний ринок, а не через програми технологічної допомоги МАГАТЕ. МАГАТЕ, яке також має серйозну місію у сфері ядерної безпеки, допомагає 151 державі-члену, надаючи доступ до керівництва з ядерної безпеки та досвіду, необхідного для мінімізації ризику великої аварії. Таким чином, створення міжнародної організації головним чином з метою нерозповсюдження ядерної зброї забезпечило ключовий ресурс для підтримки урядів у здійсненні важливих заходів ядерної безпеки [1, с. 592].

Приміром, стандартна угода про всеосяжні гарантії була оприлюднена у 1972 р. відповідно до інформаційного циркуляру МАГАТЕ INFCIRC/153 МАГАТЕ [8]. Хоча основна мета INFCIRC/153 стосується перевірки недопущення використання ядерного матеріалу у виробленні ядерної зброї або інших ядерних вибухових незаявлених предметів і засобів, на наше переконання важливо відзначити, що для полегшення співробітництва МАГАТЕ і держав, які прийняли на себе зобов'язання щодо контрольного допуску Агенства, договір INFCIRC/153 забезпечує гарантії конфіденційності щодо технологічних аспектів та економічних складових різноманітних об'єктів. INFCIRC/153 як стандарт для угод з МАГАТЕ передбачає, що угода повинна встановлювати, що Агентство вживає всіх запобіжних заходів для захисту комерційних та промислових секретів та іншої конфіденційної інформації, яка стане йому відомою в результаті здійснення угоди [8, с. 7]. Агентство не публікує і не передає будь-якій державі, організації або особі будь-яку інформацію, яку він отримує у зв'язку із здійсненням угоди, за винятком того, що певна інформація, що стосується такого здійснення угоди в державі, може бути надана Раді керуючих та таким співробітникам Агентства, які потребують такої інформації через свої офіційні обов'язки у зв'язку з гарантіями, однак лише в обсязі, необхідному Агентству для виконання своїх обов'язків щодо здійснення угоди. Узагальнена інформація щодо ядерного матеріалу, що знаходиться під гарантіями Агентства відповідно до угоди, може публікуватися за рішенням Ради, якщо безпосередньо зацікавлені в цьому держави погодяться з цим. Таким чином досягається необхідний рівень конфіденційної інформації, що забезпечує також національну безпеку держав, котрі співробітничать з МАГАТЕ.

У процесі здійснення контролю та обмеження виробництва та незастосування ракетно-ядерного озброєння Агентство також надає послуги з готовності до надзвичайних ситуацій з національними оглядами, допомогою у впровадженні відповідного законодавства, системах моніторингу та підготовці кадрів для ядерних аварій або радіологічних надзвичайних ситуацій. Програми [9] ядерної безпеки МАГАТЕ спрямовані на контроль доступу до ядерного матеріалу за допомогою засобів фізичного захисту.

Конкретним прикладом вищезазначеної діяльності слід відзначити роль і функції МАГАТЕ у недопущенні аварії на Запорізькій атомній станції, яка захоплена російськими військами у березні 2022 року.

З самого початку збройного конфлікту міжнародне співтовариство та широка громадськість поклалися на МАГАТЕ щодо оцінки ситуації з ядерною та фізичною безпекою в Україні та надання їм точної, перевіреної та своєчасної інформації. З самого початку конфлікту МАГАТЕ уважно відстежувало та оцінювало ситуацію з ядерною безпекою та фізичною безпекою в Україні та часто публікувало оновлення на веб-сайті МАГАТЕ. МАГАТЕ також здійснило низку особистих місій для оцінки ситуації на місцях та надання технічної підтримки та рекомендацій. У рамках цих зусиль МАГАТЕ встановило постійну присутність на всіх ядерних об'єктах України, включаючи ЗАЕС. У результаті МАГАТЕ

неухильно покращувало та поглиблювало своє розуміння поточної ситуації на кожному майданчику та пов'язаних з ним питань ядерної та фізичної безпеки, повідомляючи та поділяючись своїми спостереженнями на неупередженій та незалежній основі. У своїх звітах [10] МАГАТЕ зазначає, що станом на кінець лютого 2023 року Агенство не виявило жодних ознак незаявленої ядерної діяльності або матеріалів, пов'язаних з розробкою радіологічних розсіювальних пристроїв на ЗАЕС. Крім того, МАГАТЕ поставило в Україну різним організаціям необхідне обладнання, пов'язане з ядерною безпекою, координуючи свої дії та тісно співпрацюючи з українською владою та іншими державами-членами. Воно запропонувало та провело переговори про якнайшвидше створення зони ядерної безпеки та захисту навколо ЗАЕС. Ці зусилля продовжуються і МАГАТЕ вважає [11, с. 49] невідкладним імперативом створення такої безпечної зони.

У процесі забезпечення контролю і безпеки над використанням ядерних елементів МАГАТЕ ухвалило резолюцію «Наслідки безпеки, захищеності та гарантій щодо ситуації в Україні» від 15 вересня 2022 р., де встановлено те, що РФ не виконала вимоги Ради керуючих МАГАТЕ щодо термінового припинення будь-яких дій на атомних об'єктах України та вирішено сприяти забезпеченню ядерної безпеки, в тому числі шляхом відправлення місій МАГАТЕ на територію України і роботи інспекторів МАГАТЕ на ядерних об'єктах України. Поміж іншого, у вказаній резолюції МАГАТЕ заохочує держави-учасниці відповідати на прохання України про допомогу, зокрема шляхом надання вказаної допомоги як через Агентство або безпосередньо [12]. Отже, як справедливо наголошує А.М. Іваницький [13, с. 69], як наслідок, РФ не виконала вимоги МАГАТЕ, тому наявні усі підстави для застосування санкцій МАГАТЕ, які визначені у Статуті. Так, якщо відповідна держава не вживає повністю корективних заходів протягом прийняттого періоду часу, Рада керуючих МАГАТЕ може застосувати наступні санкції. По-перше, Рада керуючих МАГАТЕ може винести розпорядження про скорочення або припинення допомоги, яка надається МАГАТЕ чи його членом, і вимагати повернення матеріалів, устаткування. По-друге, МАГАТЕ може припинити здійснення прав і привілеїв держави-учасниці, яка не дотримується стандартів ядерної безпеки. Окрім цього, дія привілеїв і прав члена Агентства, який постійно порушує Статут МАГАТЕ або будь-які угоди з МАГАТЕ, може за рекомендацією Ради керуючих МАГАТЕ бути припиненою Генеральною Конференцією МАГАТЕ за рішенням більшості у дві третини голосів членів, які присутні і беруть участь у голосуванні [14]. Варто підтримати думку А.М. Іваницького про те, що оскільки стандарти МАГАТЕ не включають належну процедуру виконання резолюцій МАГАТЕ, особливо під час загрози ядерного тероризму, з метою належного захисту права на ядерну безпеку, вважаємо за доцільне наділити повноваженнями контролю за виконанням резолюцій МАГАТЕ – окремий департамент в структурі МАГАТЕ, який зобов'язати звітувати перед Генеральною конференцією МАГАТЕ. В умовах сьогодення, вказані дії є необхідними для захисту прав людини в сфері ядерної безпеки та забезпечення ядерних об'єктів від потенційних загроз в умовах військових дій на території України [13, с. 69].

Висновки. Таким чином, МАГАТЕ відіграє найбільш важливу роль у інституційному контролі та обмеженні виробництва і незастосування ракетно-ядерного озброєння, що зумовлено його спеціалізацією та інституційною спроможністю. Необхідно зазначити, що ракетно-ядерні програми провідних країн світу є основним об'єктом діяльності МАГАТЕ, проте інституційний вплив даного Агенства потребує системного удосконалення, зокрема в умовах широкомасштабного воєнного вторгнення і в умовах ведення бойових дій загалом, що посилить його інституційну спроможність і надасть можливість впливати не в умовах превентивних заходів, а й у різноманітних геополітичних екстремальних обставинах,

зокрема в умовах війни. Зазначений вектор удосконалення є фокусом подальших наукових досліджень з метою формування науково обгрунтованих пропозицій інституційно-функціонального удосконалення діяльності МАГАТЕ у перспективі.

Список використаної літератури

1. Dreicer M., Pregoner A. Nuclear Arms Control, Nonproliferation, and Counterterrorism: Impacts on Public Health. *American Journal of Public Health*. 2014. № 104(4). pp. 591–595.
2. Долишук М.Т., Плужник О.І. Проблемні питання запобігання незаконному поводженню з радіоактивними матеріалами в Україні. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2019. № 2. С. 29–31.
3. Statute as amended up to 28 december 1989. URL: <https://www.iaea.org/sites/default/files/statute.pdf>
4. Офіційний веб-сайт IAEA. URL: <https://www.iaea.org/about/overview/history>
5. Andrés G.E. The International Atomic Energy Agency's safeguards system. *Law: Revista Colombiana de Derecho Internacional*. Pontificia Universidad Javeriana Bogotá, Colombia. 2008. № 11. pp. 87–118.
6. DeFrancia C. Enforcing the Nuclear Nonproliferation Regime: The Legality of Preventive Measures. *Vanderbilt Journal of Transnational Law*. 2021. Vol. 45 pp. 705–783.
7. Fischer D. History of the International Atomic Energy Agency, The First Forty Years. Vienna, Austria: International Atomic Energy Agency. 1997. 550 p.
8. INFCIRC/153(Corrected) - The Structure and Content of Agreements Between the Agency and States Required in Connection with the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons. URL: https://www.iaea.org/sites/default/files/infcirc153_rus.pdf
9. Key programmes IAEA. URL: <https://www.iaea.org/services/key-programmes>
10. Nuclear Safety and Security in Ukraine. URL: <https://www.iaea.org/nuclear-safety-and-security-in-ukraine>
11. Nuclear safety, security and safeguards in Ukraine February 2022–February 2023. URL: <https://www.iaea.org/sites/default/files/23/02/nuclear-safety-security-and-safeguards-in-ukraine-feb-2023.pdf>
12. The safety, security and safeguards implications of the situation in Ukraine: Resolution IAEA adopted on 15 September 2022. URL: <https://www.iaea.org/sites/default/files/22/09/gov2022-58.pdf>
13. Іваницький А.М. Захист права на ядерну безпеку через призму діяльності МАГАТЕ. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2022. № 5. С. 65–71.
14. Статут Міжнародного агентства по атомній енергії від 26.10.1956 р. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_164.

THE ROLE OF THE INTERNATIONAL ATOMIC ENERGY AGENCY IN COUNTERING THE PROLIFERATION OF NUCLEAR ROCKET WEAPONS

Vyacheslav Myronenko

*The National Defence University of Ukraine,
Military and Strategic Research Centre
Povitroflotskyi ave., 28, 03049, Kyiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0003-0236-4134>*

This article studies the policy to counter the proliferation of nuclear missile weapons, implemented by the International Atomic Energy Agency (IAEA). A historical digression into the formation of this policy

and the formation of the IAEA is made, the significance of the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons and other international agreements for the implementation of countering the proliferation of nuclear missile weapons in the historical context and in the context of modern political transformations associated with a large-scale Russian invasion of Ukraine is shown. The analysis of the political instruments with the help of which the IAEA implements the policy of counteracting the proliferation of nuclear weapons has been carried out. Among such instruments, the central place is given to two main ones: 1) IAEA safeguards; 2) norm-setting activities of the IAEA.

For the study, an interdisciplinary methodological complex was used, which involved such methods as the method of structural and functional analysis, which made it possible to study the internal structure of the IAEA, its main functions and institutional influence in the process of monitoring objects; a method of comparative analysis, which made it possible to study the object of control of the IAEA from the point of view of the dual nature of atomic energy, that is, for use in peaceful and military purposes. A separate emphasis in the article is made on the analysis of the role of the IAEA in ensuring nuclear security in Ukraine with the start of a large-scale Russian invasion on February 24, 2022. As a result of the study, it was found that the institutional influence of this Agency needs to be systematically improved, in particular in the context of a large-scale military invasion and in the context of hostilities in general, since the statutory activities of the IAEA did not provide for activities in such conditions, which is defined as the prospects for further research.

Key words: International Atomic Energy Agency, nuclear missiles, IAEA safeguards, nuclear safety, international security.

УДК 32.321

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.48.37>

ОСОБЛИВОСТІ ДЕЛІБЕРАТИВНОЇ ДЕМОКРАТІЇ ЯК СПОСОБУ ЛЕГІТИМАЦІЇ ТА ЗАЛУЧЕННЯ ГРОМАДЯН ДО ПРОЦЕСУ ПРИЙНЯТТЯ ПОЛІТИЧНИХ РІШЕНЬ

Діана Стандратюк

*Український державний університет імені Михайла Драгоманова,
факультет психології, кафедра політичної психології та міжнародних відносин
бульвар П. Вірського, 20, 04111, м. Київ, Україна*

У статті проаналізовано теорії деліберативної демократії таких авторів, як Ю. Габермас, Дж. Фішкін, Х. Ландемор, М. Захарченко. Окремо досліджено засади публічної сфери в розумінні Г. Арендт, суть якої полягає у взаємодії рівних громадян в процесі означення один одного, а також навколишньої дійсності та формування на основі цього спільного світу. Під час аналізу особливостей деліберативної демократії визначено, що Ю. Габермас розглядає публічну сферу як поле взаємодії рівних громадян щодо питань, які мають суспільний інтерес. За Ю. Габермасом, у публічній сфері відбувається комунікація громадян, що закладає основи деліберативного процесу. Дж. Фішкін визначає основні переваги деліберативної демократії перед ліберальною, зокрема: підвищення ефективності управління та довіри до демократичних інституцій. Крім того, Дж. Фішкін наголошує на питанні доступу до інформації в процесі обговорення та прийняття рішень. Відповідно до теорії Х. Ландемор, деліберативна демократія визначена як «відкрита демократія», що базується на інклюзивності та рівності, які виявляються через обговорення, мажоритарність, комплексне представництво, ротацію та відкритість. Серед українських дослідників відзначено М. Захарченко, яка зауважує, що основними характеристиками деліберативної демократії є взаємність, публічність та звітність. На основі розглянутих концепцій обґрунтовано такі особливості деліберативної демократії: вона функціонує у інклюзивному публічному просторі; має здатність легітимізувати політичну систему загалом засобом включення громадян до процесу прийняття рішень (у тім числі за допомогою інструментів е-демократії та е-участі), а самі рішення робить більш якісними завдяки врахуванню різних точок зору та інтересів; розширює можливості громадян брати участь у політичному процесі та сприяти знаходженню консенсусу у суспільстві.

Ключові слова: деліберативна демократія, публічна сфера, громадська думка, громадянське суспільство, процес прийняття політичних рішень.

Постановка проблеми. Представницька демократія дуже часто зазнає критики через обмежені можливості залучення громадян до процесу прийняття рішень та через їхню епізодичну участь у політиці. Особливого посилення така критика набула наприкінці ХХ – початку ХХІ століття, коли значним викликом для ліберальних демократій стали крах комуністичного табору, криза популізму та відродження правих політичних рухів. Тож криза представницької демократії потребує теоретичного осмислення та пошуку шляхів включення громадян в процес прийняття рішень. В західній політичній науці активно розробляються альтернативні моделі демократії, серед яких є партисипаторна та деліберативна, що володіють потенціалом залучення громадян до процесу прийняття рішень як на локальному, так і на національному рівнях. Питанню деліберативної демократії в своїх працях увагу приділяли Ю. Габермас, Дж. Ролз, Д. Гелд, Дж. Бессет, Дж. Фішкін. Серед українських дослідників треба відзначити дослідження Т. Андрійчук, Є. Батракіної, М. Захарченко, В. Цвиха, А. Колодій.

Метою статті є визначення основних рис деліберативної демократії, які сприяють посиленню впливу громадян на процес прийняття політичних рішень та легітимізують їх.

Виклад основного матеріалу. Основи теорії деліберативної демократії базуються на понятті публічної сфери, в якій відбувається процес деліберації, та вмінні індивідів співіснувати в спільному просторі. В цьому контексті важливо звернутися до дефініції публічності та здатності діяти спільно у розумінні, в яких їх подає Г. Арендт, адже взаємодія під час деліберації відбувається саме з тих питань, які мають публічний інтерес.

Як зазначає М. Захарченко, поняття політичного та публічного є одним з ключових у філософії Г. Арендт. Зокрема, політичне для Г. Арендт є конститутивною сферою людського буття. Воно пронизує усі сфери людського життя та формується там, де індивід потребує Іншого для власного осмислення. Це пов'язує політичне з публічним, оскільки останнє є сферою людської комунікації [5, с. 20-21].

У праці «Становлення людини» Г. Арендт відзначає, що публічна сфера означається гласністю. Саме публічність переконує індивіда у дійсності, реальності тих чи інших процесів та явищ. Публічність як така, на думку філософині, стосується спільного проживання, співіснування людей. Публічна сфера вчить індивідів існувати поряд з іншими, не лише переймаючись про теперішнє, а й орієнтуючись на наступні покоління. Утворюється спільний світ, у якому зустрічаються унікальні індивіди. У цьому спільному світі людина має право висловлювати свою позицію. Набуває значення саме така позиція, яка трактується іншими, оскільки кожен розуміє її по-своєму. Спільний світ надає дійсності речам засобом споглядання та трактування речей спільнотою людей. Спільнота спостерігає одну й ту ж річ, але бачить її крізь призму індивідуальних досвідів, у різноманітті трактувань. Саме у такому різноманітті поглядів полягає сила спільного світу. Його ж кінець настає тоді, коли встановлюється лише одне, єдино правильне розуміння речей, ідей чи процесів. Отже, публічність черпає свої сили з плюралізму, який притаманний демократичним суспільствам. Г. Арендт, продовжуючи свої роздуми про спільний світ, зауважує, що здатність людини говорити та діяти є чинником її включення до публічної сфери. На її думку, мовлення та дії людини підкреслюють її унікальність та підсилюють існування спільного світу [1, с. 55-61].

Продовження позиції Г. Арендт можемо знайти у працях Ю. Габермаса. Зокрема, представник Франкфуртської школи осмислює здатність людини до мовлення за допомогою поняття дискурсу та комунікативної дії. Дискурс є способом відтворення згоди, віднайдення спільних точок, які були втрачені внаслідок недоліків комунікації, в той час як комунікативна дія є некритичним обміном інформацією. Дискурс можливий між індивідами, які визначають один одного як суб'єктів комунікації. Комунікативну дію філософ протиставляє інструментальній дії, головною ціллю якої є досягнення поставленої мети навіть за рахунок маніпуляції іншими. Інструментальна дія не сприяє взаємопорозумінню та пошуку консенсусу, а отже, вона є антиподом комунікативної дії [3, с. 52].

Ю. Габермас також розвиває ідеї Г. Арендт про публічний простір, хоча дослідники і мають відмінні погляди на витоки публічності. Публічна сфера не отожднюється з державою та ринком. Певним чином вона є незалежною від них, а участь у ній ґрунтується на добровільній основі. На його думку, суть публічної сфери полягає у артикуляції інтересів суспільства. Приватні індивіди, які збираються для обговорення суспільних проблем та утворюють таким чином громадськість, виробляють спільну думку щодо можливих векторів розвитку держави та альтернативних варіантів прийняття рішень [4, с. 77]. Філософ розглядає три ключові умови формування публічного простору: рівність учасників комунікації, відсутність примусу до комунікації; темою комунікації має бути важлива для

всіх учасників проблема; у процесі комунікації відсутні будь-які заборони чи обмеження. Ю. Габермас виділяє два типи публіки, які беруть участь у дискусії: сильна (інституціоналізована) та слабка (неінституціоналізована) [4, с. 80]. В певному сенсі під терміном «сильна публіка» можемо розглядати інститути громадянського суспільства (офіційно зареєстровані громадські організації, які активно провадять свою діяльність) або ж добре організовані, але незареєстровані, ініціативні чи волонтерські групи.

У праці «Структурні перетворення у сфері відкритості. Дослідження категорії громадянське суспільство» Ю. Габермас розглядає декілька важливих питань, що стосуються участі громадян у дискурсі та їхньої включеності у публічну сферу. Зокрема, дослідник порушує проблему доступу до дискурсу, оскільки соціально-економічні позиції індивідів можуть впливати на можливість обговорення та вирішення політичних проблем [4, с. 63]. Цю проблему вирішує відкритість дискурсу, утім числі для жінок та меншин. Сьогодні забезпечити відкритість та доступ до процесу обговорення стало простіше, оскільки цю функцію можуть виконувати соціальні медіа чи спеціально створені застосунки. Хоча розвиток технологій створив чимало проблем для деліберації, оскільки стали можливими нові технології маніпуляції громадською думкою. Про це застерігає Ю. Габермас у згаданій праці.

Поняття комунікації є ключовим для теорії деліберативної демократії Ю. Габермаса. Ця форма демократії ґрунтується на таких умовах комунікації, за яких політичний процес має досягти розумних цілей шляхом встановлених процедур [2, с. 389]. Відповідно до позиції Ю. Габермаса, дискурс може призвести до консенсусу, якщо виконуються такі умови: всі учасники обговорення мають рівне право для участі в ньому; вони мають рівне право на висловлення власної позиції або критики позиції інших; вони висловлюють свої істинні позиції; учасники вступають в обговорення без зовнішнього примусу.

Комунікація у політичному процесі може здійснюватися на двох рівнях: офіційному чи державному, на якому взаємодіють органи державної влади (наприклад, комунікація на офіційному рівні відбувається у парламенті, коли депутати обговорюють той чи інший законопроект); та неофіційному чи недержавному, на якому взаємодіють актори громадянського суспільства. Неофіційний рівень комунікації впливає на офіційний засобом акумуляції інтересів, формування громадської думки. На офіційному ж рівні відбувається перевірка цих імпульсів на адміністративні рішення (таких підхід співзвучний з трактуванням політичної системи Д. Істоном). Громадська думка має на меті контролювати процес прийняття рішень та критикувати неприйнятні варіанти зі сторони громадянського суспільства. Ю. Габермас виділяє два основні елементи деліберативної демократії: інституціоналізований процес обміну думками у суспільстві та процес формування суспільної думки у неінституціоналізованому публічному просторі [2, с. 389-391].

Інший дослідник деліберативної демократії Дж. Фішкін вважає, що одним з головних недоліків ліберальної моделі демократії є конструювання політичної волі народу під час виборів. Тому деліберативна демократія може стати новим підґрунтям легітимації влади. Деліберативна демократія має низку переваг, які здатні підсилити демократичність політичної системи: по-перше, інституціоналізоване обговорення в процесі прийняття рішень здатне призвести до більш ефективного управління, адже в процесі обговорення виявляють реальні потреби суспільних груп; по-друге, деліберативні інституції можуть стати противагою політичних еліт, які втрачають довіру зі сторони населення та популістів, які грають на настроях виборців.

Дж. Фішкін вважає, що головною особливістю деліберативної демократії є сприяння зваженому аналізу аргументів «за» та «проти» під час розгляду можливих альтернатив

прийняття рішень шляхом участі громадськості (учасники процесу обговорення мають формуватися шляхом випадкової репрезентативної вибірки) [6, с. 140]. Причому дослідник розрізняє партисипаторну демократію та деліберативну, вважаючи, що друга є значно ефективнішою, адже надає перевагу якісному показнику, а не кількісному. Дж. Фішкін також обговорює три вектори критики деліберативної демократії: це елітарна модель демократичної практики; авторитетні представники групи можуть впливати на думку цієї групи; процес дискусії може сприяти поляризації різних груп в середині держави. Як засвідчують результати проведених Дж. Фішкіним досліджень, цю критику та ризики можна нівелювати засобом побудову дизайну процесу обговорення [6, с. 142-143].

Зокрема, під час реалізації проекту з деліберативного опитування в Уганді, який відбувся в регіоні гори Елгон у двох районах – Будуда та Буталежа, дослідник здійснив опитування таким чином, що думка громадян аналізувалася до процесу обговорення та після представлення та обдумування можливих варіантів рішень. У такий спосіб було здійснено два контрольні заміри. Дж. Фішкін вважає, що доступність інформації є ключовою для процесу прийняття рішень та деліберативного обговорення, оскільки дозволяє громадянам прийняти зважене рішення. Описаний процес опитування громадської думки дослідник називає деліберативним опитуванням, яке презентує репрезентативну та проінформовану думку. На основі такого опитування може реалізуватись дорожня карта втілення певної політики [6, с. 145].

У статті «Експериментуючи з демократичним ідеалом: деліберативне опитування та громадська думка» Дж. Фішкін та Р. Ласкін визначають делібератію як розгляд конкуруючих позицій. Цей процес повинен бути: інформативним (аргументи мають ґрунтуватися на фактах та даних); збалансованим (обговорюються як аргументи, так і контраргументи); добросовісним (учасники мають ставитися один до одного ввічливо та з повагою); предметним (аргументи розглядаються по суті); всебічним (всі точки зору, що мають підтримку, мають бути розглянутими) [7, с. 285].

Цікаве трактування деліберативної демократії пропонує політологиня Х. Ландемор, яка розглядає цю модель як частину «відкритої демократії». Процес обговорення є ключовим для відкритої демократії. Водночас, вона здатна нівелювати недоліки партисипаторної демократії, яка абсолютизує процедуру виборів. Така демократія ґрунтується на двох ключових принципах: інклюзивності та рівності. Інклюзивність передбачає, що кожен дорослий громадянин має частку влади в суспільстві. Рівність означає, що така частка влади є однаковою для всіх. Рівність виявляється у тому, що одна людина має один голос там, де має місце голосування. Коли ж відбувається голосування, то рівність виявляється у тому, що кожен має однакове право бути почутим, а коли необхідне представництво, кожен має право обиратися, щоб стати представником [8, с. 52].

Дослідниця вважає, що інклюзивність та рівність є системоутворюючими принципами вищого порядку для відкритої демократії. Вони найкраще розкриваються у принципах нижчого порядку, а саме в: обговоренні; мажоритарності (більшість має вирішальний голос, якщо неможливо досягнути консенсусу); комплексному представництві; ротації та відкритості. Важливо розглянути два з перелічених принципів – обговорення та відкритість. Зокрема, обговорення передбачає вирішення проблем засобом публічного обміну аргументованими позиціями між рівними громадянами. Під відкритістю Х. Ландемор розуміє можливість громадян контролювати обраних представників за допомогою їхнього відкликання або подання власних законопроектів чи альтернативних варіантів рішень. Відкритість забезпечує гнучкість політичної системи, її адаптацію до нових викликів [8, с. 58-60]. У концепції Х. Ландемор відкритість є ключовою вимогою для політичних

демократичних режимів. У XXI столітті вона може забезпечуватися засобом розвитку технологій, наприклад, поширення Інтернету чи посилення ролі соціальних медіа.

Українська дослідниця М. Захарченко виділяє такі основні риси деліберативної демократії: взаємність, публічність, звітність. Під взаємністю мається на увазі, що всі громадяни у процесі деліберації повинні ставитися один до одного як до рівного собі. Публічність забезпечує рівний доступ громадян до процесу обговорення та є вимогою до влади відповідати за власні висловлювання. Звітність ж означає, що рішення мають прийматися на основі раціональних аргументів [5, с. 158].

Чимало теоретиків деліберативної демократії говорять про те, що процес обговорення має базуватися на даних, фактах та достовірній інформації. З розвитком технологій інформація стала одним з виробничих ресурсів. Крім того, можемо спостерігати дві суперечливі тенденції, які існують одночасно: поширення fake news, теорій змов та активізація різного роду пропаганди, з одного боку, а з іншого – створення організацій, які спеціально займаються спростуванням недостовірної інформації та перевірки фактів (fact-checking organizations).

Про те, що дані є інструментом політичної боротьби йдеться у дослідженні «Політичне значення візуалізації даних: чотири основні перспективи» Т. У. Нерланда. Норвезький дослідник зауважує, що не лише дані як такі є інструментом політичного впливу, а й форма їхнього подання. Зокрема, візуалізація даних може впливати на процес публічного обговорення (деліберації), підтримувати певні ідеологічні переконання, бути засобом політико-адміністративного управління та впливати на взаємодію між державою та громадянином [9, с. 65].

Оскільки публічний простір є посередником між індивідами та їхніми інтересами, громадянським суспільством та тими, хто приймає рішення, інформація, на основі якої обираються найкращі альтернативи можливих рішень, є критично важливою. Тому в межах публічного обговорення візуалізація даних (наприклад, кількість вуглецю в атмосфері під час обговорення змін клімату) сприяє формуванню громадської думки щодо тих чи інших питань. Отже, візуалізація даних може стати частиною обміну аргументами у процесі обговорення [9, с. 68].

Цікавою є думка Т. У. Нерланда про те, як візуалізація даних може впливати на взаємовідносини між громадянином та державою. Оскільки в межах деліберативної демократії участь громадянина не обмежується тільки актом голосування на виборах, а розглядається значно ширше, у тім числі засобом залучення до прийняття рішень, візуалізація даних може стати як інструментом формування знань про політичну систему, так й використовуватися з метою маніпуляції. Технологічний розвиток, поширення концепції відкритих даних та підвищення цифрової грамотності населення дозволяє перетворити інформацію на інструмент політичної активізації населення [9, с. 68].

На основі розглянутих концепцій деліберативної демократії можемо дійти декількох важливих висновків. По-перше, деліберативна демократія має справу з публічним простором, у якому взаємодіють рівні індивіди. Доступ до цього простору є інклюзивним, хоча і ставить певні вимоги перед учасниками. Серед таких вимог можемо назвати: під час розгляду альтернативних варіантів рішень необхідна апеляція до раціональних аргументів, а не до емоцій; учасники мають проявляти гнучкість позицій, тобто вони мають бути здатними сприйняти та прийняти позиції інших індивідів, якщо вони є більш прийнятними; участь у публічній сфері має відбуватися добровільно, без зовнішнього примусу та маніпулювання; пропонувані варіанти рішень мають базуватися на достовірній інформації.

По-друге, деліберативна демократія як така покликана вирішити одну з головних проблем демократичних політичних режимів – проблему легітимності політичної влади. Вже зараз зрозуміло, що вибори не можуть бути єдиним джерелом легітимності, демократія потребує додаткового механізму легітимації як обраних представників, так і прийнятих рішень. Одним з таких механізмів є деліберация – обговорення у публічній площині можливих варіантів розвитку політичної системи. У ХХІ столітті цей процес зазнає трансформацій під впливом глобалізації, глокалізації та розвитку технологій. Зокрема, з'являються концепції е-демократії та е-участі. Електронні інструменти здатні як спростити взаємодію між владою та громадянами, так і призвести до нових проблем через використання маніпулятивних технологій.

По-третє, деліберативна демократія є дієвим механізмом як розширення можливостей громадян брати участь у процесі прийняття рішень, так й інструментом зменшення рівня конфліктності серед існуючих інтересів в суспільстві та підвищення рівня консенсусу.

Загалом, відповідно до розглянутих концепцій деліберативної демократії, можемо констатувати, що основними її характеристиками є прозорість, рівність, толерантність та інклюзивність обговорення. Крім того, деліберативна демократія характеризується підвищенням легітимності політичних рішень, оскільки вони приймаються спільно та для створення загального блага; прийняті рішення є якіснішими та здатні ефективніше втілюватись в життя, оскільки приймаються на основі врахування більшого обсягу інформації, а їхнє виконання підтримується більшою кількістю людей. Оскільки метою деліберации є сприяння встановленню загального блага, індивіди, які беруть участь у процесі, відмовляються від приватних інтересів. Саме ці характеристики є визначальними для деліберативного дискурсу, під час якого державні та недержавні актори спільно ухвалюють політичні рішення. Саму ж модель деліберативної демократії можемо визначити як спосіб прийняття рішень шляхом раціонального обговорення можливих варіантів зі сторони громадянського суспільства.

Список використаної літератури

1. Арндт Г. Становище людини / пер. з англ. М. Зубрицька. Львів: Літопис, 1999. 255 с.
2. Габермас Ю. Залучення іншого: Студії з політичної теорії / пер. з нім. А. Дахнія. Л: Астролябія, 2006. 416 с.
3. Габермас Ю. Комунікативна дія і дискурс – дві форми повсякденної комунікації. URL: <http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/Habermas.html> (дата звернення: 16.06.2023).
4. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості. Дослідження категорії громадянське суспільство. Львів: Літопис, 2000. 321 с.
5. Захарченко М. С. Методологічні засади деліберативної моделі демократії : дис. канд. філос. наук : 09.00.03. Київ, 2015. 175 с.
6. Fishkin J., Mayega R., Atuyambe L. Applying Deliberative Democracy in Africa. *Daedalus, the Journal of the American Academy of Art and Sciences*. 2017. Vol. 146, № 3. The Prospects & Limits of Deliberative Democracy P. 140–154.
7. Fishkin J., Luskin R. Experimenting with a Democratic Ideal: Deliberative Polling and Public Opinion. *Acta Politica*. 2005. Vol. 40, № 3. P. 284–298.
8. Landemore H. Deliberative Democracy as Open, Not (Just) Representative Democracy. *Daedalus, the Journal of the American Academy of Art and Sciences*. 2017. Vol. 146, № 3. The Prospects & Limits of Deliberative Democracy. P. 51–63.
9. Nærland T. The Political Significance of Data Visualization: Four Key Perspectives. *Data Visualization in Society* / edited by M. Engebretsen and H. Kennedy. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2020. P. 63–74.

FEATURES OF DELIBERATIVE DEMOCRACY AS A WAY OF LEGITIMATION AND INVOLVEMENT OF CITIZENS IN THE POLITICAL DECISION-MAKING PROCESS

Diana Standratiuk

Dragomanov Ukrainian State University,

Faculty of Psychology,

Department of Political Psychology and International Relations

P. Virsky boulevard, 20, 04111, Kyiv, Ukraine

The article analyzes the key theories of deliberative democracy, in particular, such authors as J. Habermas, J. Fishkin, H. Landemore and M. Zakharchenko. The principles of the public sphere in the understanding of H. Arendt are analyzed separately, the essence of which is the interaction of equal citizens in the process of defining each other and the surrounding reality and, based on this, the formation of a common world. When analyzing the features of deliberative democracy, it was determined that J. Habermas considers the public sphere as a field of interaction of equal citizens regarding issues of public interest. According to Habermas, citizens' communication takes place in the public sphere, which lays the foundations of the deliberative process. J. Fishkin defines the main advantages of deliberative democracy over liberal democracy, among them: increasing the efficiency of management and increasing trust in democratic institutions. In addition, J. Fishkin emphasizes the issue of access to information in the process of decision-making. According to the theory of H. Landemore, deliberative democracy is defined as "open democracy", which is based on inclusiveness and equality, which are manifested through discussion, majoritarianism, complex representation, rotation, and openness. M. Zakharchenko is noted among Ukrainian researchers, who note that the main characteristics of deliberative democracy are reciprocity, publicity, and reporting. Based on the considered concepts, the following features of deliberative democracy are substantiated: it functions in an inclusive public space; has the ability to legitimise the political system in general through the inclusion of citizens in the decision-making process (including with the help of e-democracy and e-participation tools), and makes the decisions themselves more qualitative by taking into account different points of view and interests; expands the opportunities of citizens to participate in the political process and contribute to finding consensus in society.

Key words: deliberative democracy, public sphere, public opinion, civil society, political decision-making process.

УДК 32.019.5:316.64

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.48.38>

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК МАНІПУЛЯТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ ТА ЗАЦІКАВЛЕНИХ ГРУП У СУЧАСНОМУ ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ У КОНТЕКСТІ ТЕОРІЇ А. БЕНТЛІ

Катерина Ушкало

*Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди,
факультет соціальних і поведінкових наук,
кафедра політології, соціології і культурології
вул. Алчевських, 29, 61002, м. Харків, Україна*

У статті досліджено особливості взаємозв'язку маніпулятивних технологій та зацікавлених груп у сучасному інформаційному суспільстві у контексті застосування провідних положень біхевіоралістичної теорії А. Бентлі.

Досліджено поняття та види маніпулятивних технологій та зацікавлених груп. Зазначено зацікавлені групи, які використовують маніпулятивні техніки для досягнення своїх цілей, а саме для отримання політичної влади або захисту своїх інтересів. Доведено, що маніпулятивні технології дозволяють групам впливати на громадську думку, формувати ставлення громадян та впливати на їх поведінку.

У статті також доводиться, що теорія Артура Бентлі може бути дієвим інструментом для розуміння та аналізу взаємозв'язку між маніпулятивними технологіями та зацікавленими групами у політичному процесі.

На прикладі функціонування медійних корпорацій у контексті застосування ЗМІ як технологій показані евристичні можливості теоретичної конструкції А. Бентлі. Акцентовано увагу на процесі трансформації взаємодії ЗМІ та медіаструктур за сучасних умов розвитку суспільств (з урахуванням виникнення та швидкого розповсюдження нового засобу масової комунікації – соціальних мереж). Зазначено, що медіакорпорації мають значний вплив завдяки своїм ресурсам та засобам масової комунікації. У контексті цієї теми розглядаються маніпулятивні технології, що використовують ЗМІ для впливу на громадську думку. Згадуються такі методи, як дезінформація, «маніпулятивні заголовки», «висмикування із контексту», «загравання з народом», фейкові новини тощо.

Робиться акцент на взаємодії ЗМІ та соціальних мереж, яка може змінюватися відповідно до певних обставин (у контексті розвитку теорії А. Бентлі): соціальні мережі можуть використовуватись для підтримки або дискредитації конкретних ЗМІ залежно від політичних чи інших інтересів зацікавлених груп

Ключові слова: теорія Артура Бентлі, маніпулятивні технології, зацікавлені групи, біхевіоралістичні теорії, інформаційне суспільство, засоби масової інформації, соціальні мережі.

Вступ. Фундаментальна важливість дослідження специфіки взаємодії маніпулятивних технологій та зацікавлених груп обумовлена насамперед процесом глобалізації, під тиском якого відбувається формування та розширення спільного інформаційного простору. Цей простір, використовуючи надсучасні комунікативні технології інформаційної доби, трансформує активність зацікавлених груп. Про це свідчить, як посилений практичний запит зацікавлених груп на різного роду маніпулятивні технології, так й їх чисельні пропозиції, які надходять з боку інформаційного суспільства. Нагальна потреба виявлення специфіки взаємодії маніпулятивних технологій та зацікавлених груп посилюється й тим,

що маніпулятивні технології вже стали неодмінною складовою сфери інформаційних технологій та медіа, тому їх використання в інтересах різних зацікавлених груп може мати серйозні наслідки для суспільства.

У сучасному світі інформації, зацікавлені групи з різних сфер життя, від політики до бізнесу, використовують маніпулятивні технології для досягнення своїх цілей. Ці технології можуть включати в себе створення фейкових новин, маніпуляцію соціальними мережами, використання психологічних технік та інше.

Актуальність цієї теми полягає в тому, що маніпулятивні технології можуть здійснювати серйозний вплив на суспільство та наше сприйняття світу. Вони можуть викликати міжнародні конфлікти, підривати довіру до державних установ, зменшувати якість життя людей, а також відволікати увагу від проблем, що потребують негайного вирішення.

Отже, розуміння взаємозв'язку маніпулятивних технологій та зацікавлених груп є надзвичайно важливим для розвитку інформаційного суспільства та забезпечення його стійкості та безпеки.

Дослідження ґрунтується на аналізі наукових статей, періодичних видань та напрацювань сучасних та попередніх дослідників, серед яких А. Бентлі, І. С. Майборода, О. І. Малюк тощо.

Метою дослідження є аналіз взаємозв'язку між маніпулятивними технологіями та зацікавленими групами у сучасному інформаційному суспільстві у контексті застосування провідних положень біхевіоралістичної теорії А. Бентлі.

Виклад основного матеріалу. Термінологічний ракурс дослідження специфіки взаємодії маніпулятивних технологій та зацікавлених груп в сучасному соціальному інформаційному просторі фіксує необхідність вирішення їх прихованих смислів. Технології містять у собі сукупність методів, знань та способів, що впорядковано використовуються для ефективного вирішення проблем або досягнення певних цілей. Маніпулятивні технології – це методи і прийоми впливу на поведінку та сприйняття інформації людьми з метою досягнення своїх цілей. Маніпулятивні технології використовуються в різних сферах життя, таких як політика, бізнес, реклама, соціальні мережі тощо. Виділяють такі типи маніпулятивних технологій:

- Політична маніпуляція – використовується для впливу на політичну думку та рішення людей, за допомогою масової інформації, провокацій, фейкових новин, вигаданих статистичних даних і т.д.

- Бізнес-маніпуляція – використовується маркетологами для впливу на споживачів методом нав'язування продукту, зокрема коригуванням уваги споживача та створенням для нього інфопростору.

- Рекламна маніпуляція – використовується для збільшення продажів товарів та послуг шляхом привернення уваги до них через використання емоційно зарядженого матеріалу, який може не відповідати дійсності.

- Маніпуляція в соціальних мережах – використовуються для впливу на поведінку та переконання людей, зокрема через підтримку різних груп та спільнот з різними цілями, змінювання алгоритмів розміщення новин та повідомлень, та ін.

Вплив маніпулятивних технологій на суспільство та індивідуальне сприйняття інформації може бути досить серйозним. Ці технології можуть змінювати думки та переконання людей. Також, маніпулятивні технології можуть призвести до зміни сприйняття реальності, якщо вони надто сильно підсилюють одні аспекти ігноруючи інші. Наприклад, надмірна емоційність у рекламі може призвести до того, що люди перестануть відрізняти рекламу від реальних новин.

Маніпулятивні технології можуть бути небезпечними, якщо вони використовуються з метою поширення фейкових новин та інформації, яка може призвести до прийняття деструктивних рішень.

Усе це може нести загрозу для демократії та соціального порядку, тому важливо розуміти, які маніпулятивні технології використовуються та яким чином вони впливають на людей, щоб змінити сприйняття інформації та змінити свої рішення [1, с. 216].

Проблема маніпулятивних технологій пов'язана з біхевіоралістичними теоріями та теорією А. Бентлі через їх спільну зосередженість на вивченні поведінки людей та механізмів впливу на неї.

Біхевіоралістичні теорії досліджують взаємозв'язок між стимулами та реакціями, тобто тим, як зовнішній світ впливає на нашу поведінку. У зв'язку з цим, вони можуть бути застосовані для вивчення того, як маніпулятивні технології впливають на поведінку людей та як зацікавлені групи використовують ці технології для своїх цілей.

Біхевіоралістична теорія Артура Бентлі є однією з ранніх теорій соціальної науки, яка розглядає людську поведінку з погляду зовнішніх стимулів і реакцій на них. А. Бентлі розвинув ідеї поведінкової психології, а основою його теорії є концепція «стимул-реакція».

Згідно з біхевіоралістичною теорією А. Бентлі, людська поведінка визначається зовнішніми стимулами, які впливають на особу, і її реакцією на ці стимули. Він стверджував, що внутрішні мотиви, прагнення та емоції не мають великого значення для пояснення поведінки людини. Замість цього, він вважав, що на поведінку впливають зовнішні стимули, такі як нагороди, покарання, соціальні взаємодії та очікування інших людей.

Основна ідея біхевіоралістичної теорії А. Бентлі полягає в тому, що, спостерігаючи зовнішні стимули і реакції на них, можна передбачити і контролювати поведінку людини. Він вважав, що наукові методи можуть бути застосовані для дослідження поведінки і розробки ефективних стратегій впливу на людей.

Теорія зацікавлених груп А. Бентлі є досить значущим підходом у політичній науці, який характеризує вплив і роль групових інтересів у формуванні політичних процесів та рішень. Згідно з теорією А. Бентлі, політичні рішення не є результатом нейтрального аналізу об'єктивних фактів, а утворюються через конфлікти та конкуренцію між зацікавленими групами.

Зацікавлені групи використовують різні стратегії та методи для досягнення своїх цілей. Це може включати лобіювання, фінансову підтримку кандидатів, масову медійну кампанію, пропаганду, громадські акції, маніпулятивні технології та інші форми впливу на політичне рішення.

Важливим аспектом теорії А. Бентлі є те, що політичні рішення не є лише результатом ідеалістичних і моральних роздумів, але вони відображають боротьбу різних інтересів та конфліктів між групами в суспільстві.

Теорія А. Бентлі зосереджена на вивченні того, як люди приймають рішення та як вони роблять вибір між різними варіантами дій. Ця теорія може бути застосована для вивчення того, як маніпулятивні технології впливають на прийняття рішень людьми та як вони можуть бути використані для маніпулювання поведінкою та рішеннями людей.

Отже, біхевіоралістичні теорії та теорія А. Бентлі можуть бути застосовані для вивчення механізмів впливу маніпулятивних технологій на поведінку та рішення людей, а також для розуміння того, як зацікавлені групи використовують ці технології для своїх цілей [4].

Зацікавлені групи – це групи людей або організацій, які мають певний інтерес чи мету, і намагаються вплинути на суспільство та державу, щоб захистити свої інтереси або домогтися певних переваг. У сучасному інформаційному суспільстві можна виділити різні

типи зацікавлених груп, такі як політичні партії, медійні корпорації, профспілки, релігійні організації, громадські організації тощо.

Серед різних зацікавлених груп можна виділити:

– Політичні партії – це організації, які мають свою програму та мету здобуття влади. Вони виступають на виборах та збирають голоси для досягнення своїх цілей. Політичні партії можуть впливати на ЗМІ, щоб підтримувати свою політику та переконувати громадськість у своїй правомочності.

– Медійні корпорації – це комерційні організації, яких об'єднують телевізійні, видавничі та цифрові ресурси і які мають за мету здобуття прибутку та збільшення свого впливу на ринку. Вони можуть використовувати ЗМІ, щоб рекламувати свої продукти та послуги, створюючи при цьому певний імідж та змінюючи сприйняття громадськістю.

– Громадські організації – це добровільне об'єднання фізичних або юридичних осіб, метою яких є захист прав і свобод, а також переслідування спільних цілей. Ці організації можуть мати різні назви: товариство, спілка, гурток, рада, фонд, клуб, асоціація тощо. Громадські організації можуть впливати на ЗМІ, щоб знаходити інших зацікавлених осіб чи інвесторів, які шукають різноманітні проекти.

– Соціальні групи – це організації, які зосереджені на певній соціальній проблемі, наприклад, права тварин, екологія, права жінок тощо. Їхня мета – захистити інтереси та права цієї групи людей. Вони можуть використовувати ЗМІ, щоб привернути увагу до своєї проблеми та змінити громадську думку [2, с. 204–205].

Медійні корпорації є одним з найбільш впливових типів зацікавлених груп у сучасному інформаційному суспільстві. Особливостями їхнього функціонування є безпосередній доступ до ЗМІ, які включають телебачення, радіо, газети, журнали та інтернет-видання. ЗМІ активно впливають на свідомість людей, що робить їх важливими гравцями у формуванні суспільної думки та культурного середовища.

Основними мотиваціями комерційних корпорацій є отримання прибутку та цілеспрямований вплив на свідомість членів суспільства.

Отримання прибутку є головною мотивацією комерційних медіаструктур, які працюють на ринкових засадах. Ці структури отримують прибуток від реклами, продажу екземплярів газет, журналів і т.д. Тому, їм завжди потрібно залучати аудиторію, щоб збільшити прибуток.

Крім того, медіакорпорації можуть мати мотивацію впливати на громадську думку та формувати образи певних людей чи груп, ставлення до певних явищ чи подій.

Слід зазначити, що у кожному випадку для цих структур домінує мотиваційний момент – захистити свої корпоративні інтереси, особливо коли вони є тільки частиною більш великих медіахолдингів або належать до інших типів великих корпорацій. У таких випадках, вони більш активно звертаються до використання маніпулятивних технологій у контексті захисту інтересів своїх власників та сприяння їхнім бізнес-цілям.

Згідно з теорією А. Бентлі, інтереси груп формуються і трансформуються через взаємодію з іншими групами та зміну політичних та соціальних умов. Медійні структури, як зацікавлена група, зрозуміло, також має свої інтереси, які можуть бути сформовані та змінюватися з часом [4].

Ці групи можуть мати різні мотивації, включаючи заробіток грошей, збільшення аудиторії та вплив на політичні процеси. Іноді ці мотивації можуть бути суперечливими або навіть протилежними. Наприклад, медіаструктури можуть прагнути збільшити свою аудиторію, але при цьому вони можуть також зацікавлені у збереженні довіри своїх користувачів і, отже, уникненні поширення маніпулятивної інформації.

Теорія А. Бентлі показує, що інтереси зацікавлених груп змінюються з часом та відповідають на зміни соціального та політичного контексту. Медіакорпорація, як зацікавлена група, також може змінювати свої мотивації та інтереси під впливом змін в інформаційному середовищі та змін у суспільстві.

Завдяки активному використанню медійними групами ЗМІ, останні у суспільній думці набувають значення перших й перетворюються із об'єктивних технологій в діючого суб'єкта, який може грати різні ролі в суспільстві. Наприклад, вони можуть служити джерелом інформації про події, які відбуваються в країні та світі. ЗМІ також можуть виконувати роль посередника між владою та громадянами, допомагаючи у забезпеченні вільного доступу до інформації та забезпеченні формування громадської думки.

За цих обставин через ЗМІ можуть також використовувати маніпулятивні технології як засіб впливу на громадську думку. Можна виокремити наступні способи маніпуляцій, до яких вдаються ЗМІ:

– Загравання з народом (ставлення до людей як до дітей). Чим більше медіа хочуть маніпулювати суспільством, тим більше вони будуть говорити з народом, як з дітьми. Використовуються прикрашені аргументи, характери та інтонації, ніби люди є занадто слабкими або незрілими, щоб сприймати правду. Метою цього є покірня, слухняна реакція соціуму. Ідея полягає в тому, щоб люди не мислили критично, як дорослі [6].

– Маніпулятивні заголовки в медіапросторі. ЗМІ можуть використовувати заголовки, які не відповідають суті новин, щоб привернути увагу до своєї публікації [3, с. 137].

– Використання дезінформації. Дезінформація – це маніпулятивна технологія, яка полягає в поширенні неправдивої, провокаційно-тендеційної або спотвореної інформації, щоб завдати шкоди та ввести в оману конкурентів, політичних опонентів, організації, соціальні групи тощо.

– Висмикнування із контексту. Наприклад, висмикнута фраза з контексту або цитата, яка подається неповністю, відразу спотворює зміст новини і для маніпулятора вона набуває корисного значення.

У контексті застосування теорії А. Бентлі зацікавлені групи можуть підсилювати свої маніпулятивні дії завдяки зверненням до інших процедур та технологій. Для ЗМІ це є соціальні мережі, які поряд з першими, є основними джерелами інформації для більшості людей у сучасному інформаційному суспільстві. У той же час, ці засоби масової комунікації стали особливо вразливими щодо поширення маніпулятивної інформації.

У соціальних мережах, де кожен користувач може створювати власний контент, легко розповсюджується фейкова інформація, спрямована на маніпулювання громадською думкою.

Також соціальні мережі використовуються для мікротаргетингу – спеціальної реклами, яка спрямована на конкретні аудиторії з метою впливу на їхні думки та поведінку.

Один з головних способів, які використовуються для поширення маніпулятивної інформації через соціальні мережі, є масове розсилання спеціально створених повідомлень або відеоматеріалів, що можуть бути неправдивими, перекрученими або змішаними з правдивою інформацією. Це може бути зроблено з метою привернення уваги до певної проблеми, продажу товарів, просування певних політичних або соціальних поглядів тощо.

У цілому, соціальні мережі можуть бути потужним інструментом для поширення маніпулятивної інформації, але також можуть використовуватися для протидії їй. Важливо, щоб користувачі були обережні та критичні до інформації, яку вони бачать в соціальних мережах, і намагалися перевіряти її достовірність перед тим, як ділитися нею з іншими.

Взаємозв'язок між соціальними мережами та ЗМІ може підсилити поширення маніпулятивної інформації. Наприклад, фейкові новини, які спочатку з'являються в соціальних мережах, можуть потім бути підхоплені ЗМІ та поширені далі.

Разом з тим, соціальні мережі можуть використовуватись для підтримки або дискредитації конкретних ЗМІ залежно від політичних чи інших інтересів зацікавлених груп [5].

Висновки. Відповідно до провідних положень біхевіоралістичної теорії А. Бентлі, людська поведінка визначається взаємодією з оточуючим середовищем, де певні фактори можуть впливати на прийняття рішень та формування стереотипів існування як окремого індивіду, так й цілих груп.

Отже, у сучасному інформаційному суспільстві маніпулятивні технології у ЗМІ стали широко поширеними і можуть мати серйозний вплив на громадську думку та поведінку. Засоби масової інформації та соціальні мережі можуть бути використані як інструменти маніпуляції з метою досягнення певних політичних або комерційних цілей, насамперед для таких зацікавлених груп як медіакорпорації.

Також, у контексті розвитку теоретичних ідей А. Бентлі можна виокремити таку особливість у взаємозв'язку маніпулятивних технологій та зацікавлених груп (виходячи з практики функціонування сучасних медійних корпорацій) як постійне ускладнення та трансформація складових цього процесу. Зрозуміло, що останній потребує подальших комплексних досліджень.

Список використаної літератури

1. Майборода І. С. Вплив маніпулятивних технологій на формування громадської думки. *Проблеми політичної психології*. 2020. №22. С. 214–222.
2. Малюк О. І. Маніпулятивні технології у сучасному ЗМІ: тенденції та прояви. *Проблеми політичної психології*. 2019. №20. С. 201–212.
3. Kim S. When perceptions of fake news become news: How political attitudes and social media use relate to the consumption of news about suspected fake news stories. *Computers in Human Behavior*. 2019. №97. Pp. 131–139.
4. Autonomy and the social dilemma of online manipulative behavior: веб-сайт. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s43681-022-00157-5> [дата звернення: 06 Березень 2023].
5. The Rise of the Information Society: Harnessing the Potential of ICTs: веб-сайт. URL: <https://digitalfuturesociety.com/the-rise-of-the-information-society-harnessing-the-potential-of-icts/> [дата звернення: 06 Березень 2023].
6. Media Manipulation: 10 Strategies the Media Uses to Manipulate Us: веб-сайт. URL: <https://exploringyourmind.com/10-strategies-of-media-manipulation/> [дата звернення: 19 Березень 2023].

THE RELATIONSHIP BETWEEN MANIPULATIVE TECHNOLOGIES AND INTEREST GROUPS IN THE MODERN INFORMATIONAL SOCIETY IN THE CONTEXT OF A. BENTLEY'S THEORY

Kateryna Ushkalo

*H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University,
Faculty of Social and Behavioral Science,
Department of Political Science, Sociology and Cultural Studies
Alchevskykh str., 29, 61002, Kharkiv, Ukraine*

The article considers the peculiarities of the relationship between manipulative technologies and interest groups in the modern informational society in the context of applying the leading provision of A. Bentley's behavioral theory.

The concept and types of manipulative technologies and interest groups have been studied. Interest groups that use manipulative techniques to achieve their goals, namely to obtain political power or protect their interests, are indicated. It has been proven that manipulative technologies allow groups to influence public opinion, shape citizens' attitudes, and influence their behavior.

The article also argues that Arthur Bentley's theory can be an effective tool for understanding and analyzing the relationship between manipulative technologies and interest groups in the political process.

The heuristic possibilities of A. Bentley's theoretical construction are shown in the example of the functioning of media corporations in the context of the usage of mass media as technologies. Attention is focused on the transformation process of the interaction of mass media and media structures under the modern conditions of the development of societies (taking into account the emergence and rapid spread of a new means of mass communication – social networks). It has been noted that media corporations have a significant influence due to their resources and means of mass communication. In the context of the topic in question, manipulative technologies used by mass media to influence public opinion are considered. Such methods as disinformation, “manipulative headlines,” “taking out of context,” “playing with the people”, fake news, etc. are mentioned.

The interaction of mass media and social networks, which can change according to certain circumstances (in the context of the development of A. Bentley's theory), is emphasized; social networks can be used to support or discredit specific mass media depending on the political or other interests of interest groups.

Key words: Arthur Bentley's theory, manipulative technologies, interest groups, behaviorist theories, informational society, mass media, social networks.

УДК 321.64:572.027

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.48.39>

ПОЛІТИКО-АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС У РОЗРОБЦІ СУЧАСНИХ ТОТАЛІТАРНИХ РЕЖИМІВ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ТА ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ

Михайло Шабанов

*Одеський національний університет імені І.І. Мечникова,
кафедра політології
Французький бульвар, 24/26, 65000, м. Одеса, Україна*

Тоталітаризм та тоталітарний політичний режим – це поняття, які увійшли у вжиток науковців у ХХ столітті, проте сенсові та особливі моменти аналітики конкретизуються з кожним новим етапом історичного й цивілізаційного розвитку. Антропологічний дискурс створює передумови для більш глибокої розробки тоталітарного режиму. При цьому тоталітарний режим не виступає виключно у якості феномену ХХ століття. Він має ширше аналітичне укорінення та поле для практик інтерпретації.

В наш час зміни у аналітичній моделі розгляду тоталітаризму спричинені актуальністю проблеми зростання капілярних тенденцій, тобто суспільних груп, які провадять відповідну риторику та політичну поведінку.

Тоталітарне мислення має суцільно архаїчний характер та базується на головному принципі диференціювання «свій – чужий». Такий принцип, вже в свою чергу, доповнюється шовіністичними та ксенофобськими за походженням елементами. Тобто, саме політична антропологія здатна не просто акумулювати всі негативи тоталітаризму, але й задатна акцентувати на його жорсткому, за власною сутністю, трайбалістичному мисленні.

Політико – антропологічний дискурс охоплює два основних виміри розгляду тоталітарного режиму – 1. Соціально – біологічний (етологічний рівень), 2. політико – архаїчний (застосування потестарних соціальних практик та інституцій у сучасному політичному процесі (процесах)). Перший рівень акумулює в собі розгляд поведінкових моделей, які природньо формують схильність до побудови ієрахізованого суспільства, де чітко регламентовані статусні позиції та притаманні риси субординації. Другий рівень охоплює соціально – політичне середовище, яке сформоване або знаходиться під впливом тоталітарного режиму. Велике значення у методологічній розробці на цьому рівні має ритуал та дослідження процесів соціальної (політичної) ритуалізації життя суспільства в умовах конституювання й відтворення тоталітарних практик.

Основними антропологічними, тобто архаїчними елементами в межах сучасності є тінюві політичні практики (персоналізація влади, патерналізм, клієнталізм) архаїчна символіка, архаїчна міфотворчість, соціальне та політичне насильство (у всіх можливих формах – від символічного, ритуального до суто фізичного).

Ключові слова: політична антропологія, неототалітаризм, захист прав людини, тоталітарний режим, політична архаїка, політичне насильство, політичний ритуал, тоталітарна перспектива режиму, протистояння Заходу та Сходу.

Тоталітаризм та тоталітарний політичний режим – це поняття, які увійшли у вжиток науковців у ХХ столітті, проте сенсові та особливі моменти аналітики конкретизуються з кожним новим етапом історичного й цивілізаційного розвитку. Так, принципове відокремлення базових аспектів першоджерел тоталітаризму на сучасному етапі чітко

диференційоване від еманаций тоталітарної демократії. Остання уявляє собою імітаційний формат демократичного управління (дефектна демократія) зі стрижневими компонентами тоталітарного начиння.

Антропологічний дискурс створює передумови для більш глибокої розробки тоталітарного режиму. При цьому тоталітарний режим не виступає виключно у якості феномену ХХ століття. Він має ширше аналітичне укорінення та поле для практик інтепретації. Тоталітаризм руйнує всі демократичні надбання як суто інституційні, так і процедурно – процесуальні. Водночас думка про відсутність стійко інституційної основи у межах тоталітарного режиму є хибною та невинуватою з точки зору реальності тоталітарних практик у світі. Такий режим та така система відносин мають як суто формальний, так і неформальний прихований спектр інституційної основи. Очевидно, що теорія тоталітаризму до її класичній формі піддається серйозній та фундаментальній критиці.

Справедливо вважається, що тоталітарна аналітична модель страждає на деякі спрощення, перебільшує роль одних факторів та не враховує інші, недооцінює динаміку тоталітарного режиму та суспільства, яке заражене «тоталітарним синдромом», де існують лінії схвалювання навіть найбільш кривавих акцій, що їх ініціює номенклатурна й партоталітарна еліта. В наш час зміни у аналітичній моделі розгляду тоталітаризму спричинені актуальністю проблеми зростання капілярних тенденцій, тобто суспільних груп, які провадять відповідну риторику та політичну поведінку.

Метою наукової статті є визначення основних компонентів політико – антропологічного дискурсу при аналітиці викликів перед сучасними суспільствами, які спровоковані тоталітарними режимами та відповідними тоталітарними тенденціями.

До уваги прийнято, як антропологічні виміри сучасного тоталітаризму на державному рівні, так і наявність тенденцій до тоталітарного мислення та політичної поведінки в масштабах суспільних процесів. Тоталітарне мислення має суцільно архаїчний характер та базується на головному принципі диференціювання «свій – чужий». Такий принцип, вже в свою чергу, доповнюється шовіністичними та ксенофобськими за походженням елементами. Тобто, саме політична антропологія здатна не просто акумулювати всі негативи тоталітаризму, але й задатна акцентувати на його жорсткому, за власною сутністю, трайбалістичному мисленні, де належність до певної спільноти (архаїзованої тоталітарної секти) важливіша за інші притаманні якості, навіть ідеологію, яку більш класична політична наука уявляє основою тоталітарних режимів.

В. М. Денисенко у статті «Політика в контексті антропологічних вимірів» наголошує на тому, що «Для розкриття власного змісту політична антропологія застосовує такі підходи до об'єкта і предмета свого дослідження: цивілізаційний, аксіологічний, культурологічний та соціологічний. Визначальним є цивілізаційний підхід. Суть його полягає в тому, щоби розглядати процес трансформації влади у політику як такий, що відбувається не в неухильному нарощуванні сили влади, поступальний характер котрого визначається через опозиції «нижче-вище», «гірше-краще», а в тому, аби кожна людина в процесі самовизначення і самоствердження відтворила ці опозиції влади для себе заново, «відкрила їх для себе по-новому, збагатила їх чимось своїм власним, національним і тільки притаманним їй екзистенційним досвідом» [1, с. 37].

На сучасному етапі тоталітаризм та тоталітарний режим відтворюються у нових умовах та формах, які за сутністю є в недостатній мірі дослідженими та проаналізованими у оперативно – практичному сенсі. Тоталітаризм наповнений антропологічними, себто соціально – архаїчними елементами, які створюють необхідний фундамент для його формування, відтворення, функціонування та розвитку. Глибокий та акцентований архаїзм

тоталітарного режиму відомий факт у науковій дослідницькій розробці. Однак у цьому спрямуванні не вистачає необхідного синтезуючого підходу, який об'єднав би соціально – політичну архаїку й неформальний вимір у політичній поведінці лідерів, еліти та широких мас населення у подібних політичних просторах.

Серед дослідників феномену тоталітаризму в цілому, які розглядають дану проблематику можна виділити А. Колодій, А. Калиніна, В. Литвина, В. Прибіловського та ін. Перспективність даної наукової проблеми є наявною у сенсі апробації нових методів у подоланні деструктивної тооталітарної спадщини. Тоталітаризм у власній феноменальності системно доповнює загальну політико – режимну проблематику та практико – технологічний вимір апробації методів управління або володарювання.

При чому умови можуть бути принципово різними, такими, що мають унікальні риси, кардинальну несхожість – від традиційного (пострадиційного) суспільства, посттоталітаризму до модернового суспільства. Постмодерновий етап форматування суспільно – політичних відносин також інкорпорує до «тіла» тоталітарності значний компонент інформаційного впливу за допомогою пропаганди через нові канали комунікаційного обміну, де традиційні ЗМІ часто не відіграють вже суттєвої ролі, а виникають ефекти «мережової соціально – політичної комунікації», яку поширює тоталітарний політичний режим (наприклад, через сукупність лояльних провладних блогерів або дотичні до режиму інтернет ЗМІ). Провадиться широкомасштабний процес політико – ідеологічного вербування населення, яке навіть при наявності альтернативних джерел інформації в інтернет просторі, сприймає лише провладну позицію як найбільш ймовірну, продукується симлятивний інформаційний субстрат.

Логіка інформаційного впливу через практики цифрового тоталітаризму та практики тотального слідування також знаходить своє втілення через насадження населенню уявлення щодо когнітивної справедливості, тобто середньостатистичний громадянин знає лише те, що має знати, не більш є й не менше. Відповідно, тоталітарна система конструює основу архаїчного порядку, де еліта та провладна релігійна верхівка наділена необхідним об'ємом знань про соціально – політичну ситуацію, всі не дотичні до влади, цього не отримують.

Політико – антропологічний дискурс охоплює два основних виміри розгляду тоталітарного режиму – 1. Соціально – біологічний (етологічний рівень), 2. політико – архаїчний (застосування потестарних соціальних практик та інституцій у сучасному політичному процесі (процесах). Перший рівень акумулює в собі розгляд поведінкових моделей, які природньо формують схильність до побудови ієрахізованого суспільства, де чітко регламентовані статусні позиції та притаманні риси субординації. Другий рівень охоплює соціально – політичне середовище, яке сформоване або знаходиться під впливом тоталітарного режиму. Велике значення у методологічній розробці на цьому рівні має ритуал та дослідження процесів соціальної (політичної) ритуалізації життя суспільства в умовах конституювання й відтворення тоталітарних практик [2].

Ритуал пронизує всі суспільно – політичні сфери [2]. Окреслення з точки зору його поширення тоталітарного режиму як вкрай ритуалізованого є абсолютно вірним шляхом у розумінні тривалості й особливостей політичних процесів. Ідеологізація доповнює ритуал і його тотальне інкорпорування. Ідеологія набуває при цьому квазірелігійних рис (ісламський фундаменталізм ІДІЛ, Ірану тощо).

Основними антропологічними, тобто архаїчними елементами в межах сучасності є тіньові політичні практики (персоналізація влади, патерналізм, клієнталізм) архаїчна символіка, архаїчна міфотворчість, соціальне та політичне насильство (у всіх можливих

формах – від символічного, ритуального до суто фізичного). У науковій та експертній спільноті склалося уявлення про тоталітарний режим, як повну протилежність влади традиції. Втім, історичні приклади таких режимів (СРСР, фашистська Італія, націонал – соціалістична Німеччина) та сучасні тоталітарні політичні режими (КНДР, Іран або РФ) скоріше доводять протилежне. Тоталітарний режим не протиставлений традиції, а може спиратися на неї у сутнісно трансформованому вигляді (у ньому постає квазітрадіція, часто пікріплена квазірелігією).

Власне, сама історія радянського режиму демонструє, що на різних етапах свого становлення він спирався на ідентичні елементи, серед яких і принцип «свій – чужий», номенклатурне правління, насильство, тіньова економіка, домінування неформальних взаємозв'язків. Хоа дійсно нібити можна прослідкувати диференціальні модуляції радянського режиму, які відрізнялися. Як історичний приклад, радянський політичний режим виявився в наступних конкретних різновидах: авторитарної (захоплення державної влади та період непу, ленінський період), тоталітарної (період правління Сталіна), авторитарної (правління Н. С. Хрущова та інших політичних лідерів країни), демократичним (Період перебудови). Режим постійно перебував у контексті тоталітарної перспективи, тобто варіювалася потенційна можливість переходу до реального тоталітаризму, активізувалися різні рівні тоталітарної перспективи.

Така система влади відтворює формулу та міф умовної традиції деструктивного порядку, де чітко простежується намагання віднайти генетичні основи зверхності нації (раси) чи соціального класу [4]. Тобто, ні комуністичний, ні власне, расовий тоталітаризм не заперечує звернення до традиційного символу, ритуалу чи міфу, лише відбувається фіксація на необхідному його компоненті, який має для владної еліти практико – технологічний сенс підтримки власної політичної легітимності.

Подібна легітимність проходить власну «апробацію» крізь генетичну спадщину певного народу, з фіксацією міфологічного сценарію про «втрачене золоте століття» або про «героя». Надалі так сценарії знаходять відтворення в особі вождя (умовний «герой») та у ідеологічній парадигмі, яка стає домінуючою за всіма можливими напрямками, пророкує у державне управління та соціальну комунікацію.

Символічний ореол доповнює образ тоталітарного лідера. Створити таку умовну конструкцію не можливо без демонстрації соціокультурної та меморіальної приналежності постаті тоталітарного керманіча, який претендує на те, що закріпити власну харизму (часто уявну) на відповідному фоні. Так В. О. Смірнова у монографії «Політична воля як чинник державотворчої діяльності: об'єктивні та суб'єктивні детермінанти» стверджує: «Творенню символічного ореолу навколо постатей лідерів сприяють стратегії символічного асоціювання та дисоціювання. Фокусом асоціацій може ставати будь-який об'єкт, здатний створити позитивну ідентифікацію, – місце, дата, особа, реліквія» [5, с. 241].

Режим з тоталітарною перспективою (та символічним начинням) набуває характеристик вождистського. Вождь активно використовує афективні способи впливу на маси, максимально демонструє впевненість та агресивність у своїх діях. Маркером тоталітарної перспективи є персоналізація влади як комплексний процес. Природна особливість персоналізації склалася у необхідності побудови владної ієрархії, коли символом і керівником групи, спільноти, і навіть держави може бути одна людина. У давнину таке структурування групи було необхідно для швидкого та скоординованого прийняття рішень у досить екстремальних умовах агресивного середовища навколо. Таке превалювання в принципі могло також будуватися на доведеній вже у ХХ столітті роль своєрідного авторитету, базованого на примусі [6].

Також превалювало так зване функціональне лідерство як здатність прийняти владу та використовувати її відповідно до власних здібностей та психологічних особливостей. Фігура такої особи носить сакралізований характер (приклад, сучасний Іран). Усунення особистості імператора від влади потребує відповідного процесу десакралізації та пояснення дій політичної еліти (революція чи переворот).

Зростання насильства, його інституціоналізація з боку правлячих груп, партій, держави щодо власних громадян, а також представників інших країн є ознакою прямої інкорпорації тоталітаризму в суспільно – політичну практику. Де вождь робить ставку на гіперболізацію насильства. При цьому йде посилення мілітарних структур, а також парамілітарних утворень. Фактично, політичний режим може зберігати елементи фасадної демократії, зокрема безальтернативні вибори та обмежений політичний плюралізм.

Яскравий приклад інституціоналізації насильства відбувається у Ірані. Протягом останнього десятиліття іранський режим посиленими темпами розвиває модель «громадянської армії» – про «сил опору», так званий «Басидж». У всіх сферах життя – у школах та бізнес-структурах, на фабриках та за місцем проживання – щодня більше 5 мільйонів членів «Басидж» готуються захищати від внутрішньої опозиції та іноземних загроз Ісламу, що нав'язується режимом, ісламську ідеологію.

Виникненню тоталітаризму передують криза у суспільстві, який вражає всі сфери життя. Ядром початку тоталітарної диктатури стають тоталітарні партії та його харизматичні вожді – домінанти. Цей перехід забезпечується саме єдністю економічних, соціально-політичних, психологічних передумов. Безперечно, частиною цієї єдності є особливості акцентуації політико-антропологічних передумов.

Українська дослідниця А. О. Калиніна наголошує: «Тоталітарний режим проводить послідовну декласацію суспільства. Руйнуючи всі його органічні зв'язки, відчужуючи виробників від власності та влади, цей режим кожного індивіда підключає до суспільної системи поза горизонтальними чи будь-якими несанкціонованими зв'язками. Унаслідок цього суспільство з організму перетворюється на механізм, довільно сконструйований владними структурами, тобто на один з варіантів масового суспільства. При цьому, окрему увагу потрібно звернути на те, що в політичній практиці передумови виникнення й розвитку тоталітаризму пов'язують з індустріальною стадією розвитку суспільства, з наявністю засобів масової інформації, колективістського світогляду, могутнього державного апарату, особливостей соціальної психології (певної ідеологічної та міжособистісної ситуації)» [7, с. 269].

М. Борисенко в межах наукової статті «До проблеми осмислення тоталітарної культури» зазначає наступне: «Процес формування тоталітарного режиму йшов у двох напрямках – від населення до влади й від влади до населення. Звідси напевне й існування двох різних підходів до проблеми у сучасній історичній науці. Перший підхід досить детально опрацьований і є найпоширенішим в українській історичній науці. В цьому ключі досліджуються зосередження в руках комуністичної партії, а точніше невеликої її частини, надзвичайних владних повноважень, застосування репресивних акцій по відношенню до політичних опонентів, ліквідація громадянських прав і свобод, обмеження можливостей вільного розвитку людини тощо» [6, с. 30].

Явним аспектом тоталітарної перспективи є політико – антропологічний феномен насильства, який спочатку властивий соціальній природі людини, проте редукується культурними нормами та законом [5]. Слід зазначити: 1) насильство та агресія кардинально інституціоналізуються недемократичним режимом; 2) у кризових умовах

соціально – політичного життя посилюються найбільш архаїчні аспекти насильства (ксенофобія, шовінізм, етнічні чищення тощо).

Тоталітаризм акцентує на використанні диференційованих поліваріантів насильства. Насилля є укоріненим елементом людської природи та відтворюється в той чи інший спосіб на протязі історичного та цивілізаційного процесів. Відповідно, насилля стримується запобіжниками моралі, релігії, традиції та закону. Розвинена демократія має в собі цілу низку реальних запобіжників перед актами насильства. Однак, тоталітарна традиція спирається на всеохоплюючу ідею насильства, з перманентними етапами актуалізації його використання («Великий терор» 1936–1938 рр. У сталінському СРСР) [7]. Мова йде як про персоналізоване насильство проти конкретної людини (репресії чи політичне замовне вбивство), так і про формат інституціоналізованого насильства, де для здійснення масштабних антигуманних дій сформований силовий блок, навіть з підтримкою з боку парамілітарних утворень (у випадку КНДР – це «трудова армія»).

Війна як формат інституційного насильства є традиційним (та архаїчним за сутністю явищем з часів формування деспотичних східних монархій в Єгипті, Китаї, Індії, Ассирії тощо, якщо розглядати їх генетичну спорідненість із класичним та новітнім тоталітаризмом, прослідковуючи генетичну спорідненість та технологічну спільність у методах впливу та імперського загарбання).

Війна використовується сучасними тоталітарними політичними режимами у якості спроби легітимації (на прикладі повномасштабної російсько – української війни, де тоталітарний російський режим спробував надати війні специфічне «легітимаційне ядро», тобто наголосити на її сакральності, в той самий час як вона носить відкрито злочинний та терористичний характер.)

На думку дослідника І. В. Шамші «активна військова агресія стосовно нашої країни, не залишає Україні вибору, і країна змушена відповідати на рівні принципу таліону. Але, застосування принципу таліону має свою логіку, головною властивістю якої постає співрозмірність. Принцип таліону є принципом рівної відплати, і для того, щоб вона була рівною, потрібно зважувати всі моменти шкоди, яка завдається» [8, с. 23].

Висновки. Сучасне суспільство і глобальні тренди розвитку створили систему стримувань і противаг, що застерігають від явних проявів тоталітаризму, виникли способи усунути, ізолювати як тоталітарні спільноти (секти), так і тоталітарні держави (КНДР). Однак специфіка соціальної (політичної) природи людини може вплинути на трансформацію режиму будь-якого типу від традиційного до ліберального в умовах нелінійної реальності, де переважають хаос і нестабільність.

Тоталітарний режим – це системне явище, що має історичні, соціокультурні, політико – антропологічні аспекти й постає у сучасному світі як головний виклик демократичного світу. Глибинний аналітичний розгляд тоталітарного політичного режиму не можливий без застосування політико – антропологічного дискурсу та визнання факту деструктивної укоріненості на архаїці людського сприйняття, фундаментальної опори типологічно протилежних режимів тоталітарного формату на соціобіологічні та соціально – антропологічні засади.

Ґрунт тоталітаризму у зверненні до трансформованої в угоду посиленню політичного впливу, широкому вимірі традиційної спадщини певного народу, відтворенні лише вигідних меморіальних наративів у ірраціональному й деформованому стані. Антропологія тоталітаризму – це «сакральний» культ війни, захоплення нових територій, насилля та опора на продукування гострих етнополітичних чи етнорелігійних конфліктів.

Список використаної літератури

1. Денисенко В.М. Політика в контексті антропологічних вимірів. Вісник НТУУ «КПІ». 2013. Вип. 1. С. 34–39.
2. Культурна антропологія: предмет і основні проблеми: зб. доповідей матеріалів дистанційного круглого столу, Київ, 20 травня 2021 р. – К.: ІК НАМ України, 2021. – 76 с.
3. Бульбенюк С. Влада крізь призму дискурсу політичної антропології. *Освіта регіону*. 2012. № 3.
4. Смірнова В. О. Політична воля як чинник державотворчої діяльності: об'єктивні та суб'єктивні детермінанти. Київ: Логос, 2019. 384 с.
5. Мілгрем С. Покоління авторитету. Погляд експериментатора. – Х., 2019, “Клуб сімейного дозвілля”. 287 с.
6. Борисенко М. До проблеми осмислення тоталітарної культури. Етнічна історія народів Європи. Вип. 10. С. 30–33.
7. Калиніна А.О. Виникнення тоталітаризму: умови, формування та типологія. *Актуальні проблеми політики*. 2014. Вип. 51. С. 264–272.
8. Шамша І. В. Антропологічний зміст принципу таліону під час війни / І. В. Шамша // Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів ХХІ століття» (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права) : у 2 т. : матеріали Міжнар.наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.) / за загальною редакцією С. В. Ківалова. – Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. – Т. 1. – С. 22-24.

**POLITICO-ANTHROPOLOGICAL DISCOURSE IN THE DEVELOPMENT
OF MODERN TOTALITARIAN CYCLES: CONCEPTUAL AMBUSH,
PROBLEMATIC ASPECTS AND SYSTEMIC SUBDIVISION**

Mikhailo Shabanov

*Odessa National University named after I.I. Mechnikov,
Department of Political Science
French Boulevard, 24/26, 65000, Odessa, Ukraine*

Totalitarianism and the totalitarian political regime are concepts that came into use among scientists in the 20th century, but meaningful and special points of analysis are specified with each new stage of historical and civilizational development. Anthropological discourse creates prerequisites for a more in-depth development of a totalitarian regime. At the same time, the totalitarian regime does not appear exclusively as a phenomenon of the 20th century. It has a broader analytical rooting and scope for interpretative practices.

Nowadays, changes in the analytical model of consideration of totalitarianism are caused by the urgency of the problem of the growth of capillary tendencies, that is, social groups that conduct the appropriate rhetoric and political behavior.

Totalitarian thinking has a completely archaic character and is based on the main principle of differentiation "one's own – another's". This principle, in its turn, is complemented by chauvinistic and xenophobic elements. That is, it is political anthropology that is able not only to accumulate all the negatives of totalitarianism, but also to emphasize its rigid, by its very essence, tribalistic thinking.

The political-anthropological discourse covers two main dimensions of consideration of the totalitarian regime – 1. Socially-biological (ethological level), 2. Politically-archaic (the application of ancient social practices and institutions in the modern political process(es)). The first level accumulates consideration of behavioral models, which naturally form a tendency to build a hierarchized society, where status positions and inherent features of subordination are clearly regulated. The second level covers the socio-political

environment that is formed or is under the influence of a totalitarian regime. Ritual and the study of processes are of great importance in methodological development at this level social (political) ritualization of society's life in the conditions of constitution and reproduction of totalitarian practices.

The main anthropological, that is, archaic elements within modernity are shadowy political practices (personalization of power, paternalism, clientelism), archaic symbolism, archaic mythmaking, social and political violence (in all possible forms – from symbolic, ritual to purely physical).

Key words: political anthropology, neo-totalitarianism, protection of human rights, totalitarian regime, political archaism, political violence, political ritual, totalitarian perspective of the regime, confrontation between the West and the East.

УДК 329.8:001.8

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.48.40>

ПОЛІТИЧНІ РЕЖИМИ ПОСТКОМУНІСТИЧНИХ ДЕРЖАВ ТА СПЕЦИФІКА ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ ЕВОЛЮЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ: ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Геннадій Шипунов

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

У статті визначено та осмислено особливості дослідження еволюції партійної організації в умовах перехідних типів політичних режимів країн Центральної та Східної Європи, зокрема й республік колишнього СРСР. У цьому контексті обґрунтовано, що теоретично адекватне та емпірично послідовне дослідження організаційного розвитку політичних партій у поставторитарних країнах Центральної та Східної Європи має спиратись на вивчення дії на цей процес широкого спектра як внутрішньоінституційних (ендогенних), так й зовнішніх (екзогенних) чинників.

На підставі осмислення методологічних підходів до концептуалізації організаційної еволюції політичних партій в умовах політичних режимів посткомуністичних держав доведено, що дослідження еволюції партійної організації в умовах перехідних типів політичних режимів країн Центральної та Східної Європи, зокрема й республік колишнього СРСР, має ґрунтуватись на з'ясуванні суті історичного типу політичного режиму, який передував та зумовлював специфіку демократичних перетворень. Крім того визначено, що вирішальне значення для осмислення траєкторій ідейно-інституційної еволюції політичних партій на пострадянському просторі має також визначення результату цих трансформацій, або, іншими словами, змістових ознак існуючого типу політичного режиму, який був встановлений у результаті транзиту.

Обґрунтовано, що у державах з авторитарним чи гібридним типом політичного режиму, в рамках яких головні параметри розгортання політичного процесу (включно з виборами та простором для опозиційної діяльності) в умовах імітації демократичних процедур визначає та контролює домінуючий харизматичний актор (президент або інша посадова особа), політичні партії розвиватимуться як клієнтелістські, харизматичні або картельні, а партійна система характеризуватиметься низьким потенціалом ідеологічної міжпартійної конкуренції.

Ключові слова: політичний режим, трансформація політичного режиму, політичні режими країн Центральної та Східної Європи, політичні режими пострадянських країн, політична партія, організаційна структура політичної партії.

Проблема аналізу якісного переформатування традиційних політичних інститутів як наслідку кардинальної трансформації сутнісних характеристик суспільства, його політичної структури, є актуальним дослідницьким завданням сучасної політології. Важливим напрямом такого роду наукових пошуків є осмислення тих змін, яких зазнають політичні партії як невід'ємні елементи сучасних політій, зокрема крізь призму трансформації їхньої (партій) організаційної структури. Особливої актуальності в цьому контексті набуває питання визначення особливостей дослідження еволюції партійної організації в умовах перехідних типів політичних режимів країн Центральної та Східної Європи, зокрема й республік колишнього СРСР. Це, своєю чергою, зумовлює необхідність визначення теоретично адекватного та емпірично послідовного методологічного інструментарію.

Вихідним методологічним положенням в осмисленні особливостей організаційної трансформації партій є позиція, відповідно до якої інститут політичної партії не є однорідним утворенням, а виявляє свою суть у різних іпостасях [15, с. 371–372]. Зокрема, американський та ірландський науковці Р. С. Кац та П. Мейр виокремили три організаційних «обличчя» політичної партії, дослідження й оцінка співвідношення (балансу) між якими дає змогу з'ясувати і зрозуміти логіку виникнення та розвитку різних моделей партійних організацій: 1) партія в органах державної влади (представництво партії в парламенті, уряді, регіональних і місцевих органах влади та рада); 2) партія на місцях (партія як сукупність її членів, активістів, спонсорів, послідовників і лояльних виборців. Тому найважливішими характеристиками тут є добровільне членство, постійність і регулярність. Також цей вимір допомагає визначити особливості територіальної організації партії на різних рівнях, зокрема оцінити специфіку взаємодії між її загальнонаціональними, регіональними та локальними підрозділами); 3) партія в центральному апараті (партія на рівні загальнодержавного партійного керівництва. Цей вимір дає змогу дослідити особливості партійного керівництва та лідерства, взаємодії між різними групами партійної бюрократії як у горизонтальному, так і у вертикальному розрізі) [9, с. 113].

Для оцінки значущості кожної зі згаданих іпостасей партійної організації науковці використовують декілька індикаторів, найважливіші серед яких, за твердженням американського дослідника Дж. Т. Ішиями, такі: 1) відносна величина офіційного членства; 2) співвідношення між кількістю партійних функціонерів у центрі та на місцях; 3) співвідношення між кількістю функціонерів та активістів у центральному апараті партії [8, с. 90].

Аналогічну дослідницьку стратегію застосовують угорський та чеський вчені З. Інейді та Л. Лінек. Їхній концептуальний підхід, на нашу думку, можна розглядати як деталізацію сформульованих Р. С. Кацем та П. Мейром характеристик партійної організації. Згідно з ним, для створення організаційного профілю партії необхідно виходити з урахування таких позицій: 1) розмір партії (передбачає насамперед з'ясування кількості членів і партійних функціонерів, а також рівня організаційного покриття в межах всієї держави); 2) активність членів (головна увага тут має бути сфокусована на вимогах партійного статуту щодо членства, періодичності партійних засідань, важливості мобілізації у стратегії партії); 3) організаційна складність (визначення рівня розбудованості, структурної диференційованості партійної організації, а також ступеня глибини проникнення («укорінення») партії в суспільство («повсюдність організації»)); 4) автономія партії (визначення наявності та ступеня персональної (членів, керівництва, кандидатів) і фінансової (джерел доходу) залежності партії від інших установ та організацій. Що незалежна партія у наборі своїх членів, виборі керівництва та представників, а також чим більше захищені джерела її доходу, то більш автономною вона буде); 5) концентрація влади (вирішальне значення тут має визначення особливостей прийняття рішень, розподілу контролю над цим процесом між різними рівнями партійної організації. Варіанти такого розподілу вкладаються у проміжок між правлінням однієї людини та низовою демократією, або між суворою підпорядкованістю (ієрархією) та взаємною автономією (стратархією). Дослідження цих аспектів передбачає з'ясування методів відбору партійного керівництва і кандидатів у депутати; особливостей взаємовідносин між загальнонаціональними та місцевими партійними організаціями; стилю партійного керівництва); 6) баланс влади всередині організації (передусім йдеться про визначення балансу сил між парламентськими, урядовими та позапарламентськими елементами всередині партії. Для цього потрібно визначити кількість державних посадових осіб в керівництві партії, а також з'ясувати статус парламентських груп відповідно до партійного статуту) [7, с. 459–461].

Саме на основі такої підходу видається можливим визначити особливості дослідження еволюції партійної організації в умовах перехідних типів політичних режимів країн Центральної та Східної Європи, зокрема й республік колишнього СРСР.

Зокрема, чеський дослідник П. Копецькі найімовірнішим варіантом організаційної еволюції політичних партій Центральної та Східної Європи визначив їхній розвиток у формі утворень з рихлою електоральною базою, в яких порівняно неважливу роль відіграє партійне членство, а провідну – партійне керівництво.

Це пов'язано з такими обставинами: 1) партії змушені звертатись до широкого кола виборців, а не розраховувати на підтримку електорату з чітко визначених сегментів суспільства, який має стійку партійну прихильність, оскільки за авторитарного правління формування такого зв'язку між партією та людиною було апіорі неможливим через брак інституту багатопартійності. Крім того, виникнення та розвиток у цьому регіоні громадських організацій, нових соціальних рухів, груп інтересів, які створюють альтернативні канали для вираження громадянами своїх політичних уподобань, також змушує партії максимально розширювати власну електоральну базу, а не орієнтуватись на окремі групи суспільства; 2) партії не прагнуть до збільшення членства, оскільки їхні фінансові надходження не залежать від кількості членів. У цьому відношенні вони здебільшого покладаються на державу. Крім того, за меншої кількості членів зменшується ймовірність виникнення потенційно потужних джерел конфлікту всередині партії, які пов'язані, зокрема, і з викликами існуючому партійному керівництву; 3) деполітизовані громадяни посткомуністичних держав не виявляють особливого бажання ідентифікувати себе з всеохоплюючими ідеологіями та партійними символами. Вони схильні орієнтуватись на сильного харизматичного лідера, який стоїть на чолі партії; 4) ЗМІ у зазначеному регіоні надають більш ефективні канали для комунікації між партією та громадянами, ніж розвинута партійна організація. Вирішальна роль ЗМІ у мобілізації прибічників, з одного боку, покращує політичні позиції представників вищих ешелонів партії (передусім тих членів партії, які обіймають посади в органах державної влади та в інших вищих державних установах), а з іншого, зменшує значущість партійного членства як ключового інструмента поширення партійних послань серед виборців.

Усе це дало підстави П. Копецькому стверджувати, що політичні партії у країнах Центральної та Східної Європи розвиватимуться не як масові партії, а будуть відтворювати ознаки «всеохоплюючої», електорально-професійної чи картельної партії, в яких партійне керівництво відіграє домінуючу роль, а партійна організація – другорядну [11, с. 517–521].

Про особливий характер взаємодії між трьома складовими партійної організації (за Р. С. Кацем і П. Мейром) в умовах трансформації політичних режимів країн Центральної та Східної Європи говорить також голландська дослідниця І. ван Бізен. Свій підхід вона розробила на основі теоретичної установки М. Дюверже, що взаємовідносини між представниками партії в органах державної влади та партійним керівництвом можуть розвиватись за такими сценаріями: 1) представники партії в парламенті (чи в інших органах державної влади) займають домінуючі позиції у партійному житті; 2) між партійним керівництвом і представниками партії в органах влади існує певний баланс сил, що зумовлює їхню конкуренцію; 3) домінуючі позиції у партійному житті займає партійне керівництво (є характерною ознакою комуністичних і фашистських партій) [6, с. 396].

Тож, згідно з підходом І. ван Бізен, у перехідних країнах Центральної та Східної Європи організаційний розвиток політичних партій відбувається за першим зі згаданих сценаріїв, що зумовлює визначальний вплив у партіях їхніх представників у органах державної влади та не стимулює розвиток потужних партійних структур на місцях. В основі

цього процесу лежать три головні причини: по-перше, більшість політичних партій у так званих «нових демократіях» було створено незадовго до, або навіть вже після перших демократичних виборів. Тож вони отримали парламентське представництво вже на початкових стадіях свого розвитку. Тому політичне життя цих партій обмежилось діяльністю в парламенті (іноді також і в урядових органах), що зумовило відсутність розвинутих і стійких партійних організаційних структур поза межами зазначених установ. Отож, представники партії в органах влади від самого початку зайняли домінуюче положення в її структурах, ініціюючи та контролюючи перебіг організаційної розбудови партії.

По-друге, на відміну від Західної Європи партії в нових демократіях мають інституційне, а не соціальне походження. Йдеться про те, що в Західній Європі класичний шлях формування партій полягав у представництві інтересів конкретних сегментів суспільства (політизація соціальної стратифікації). Натомість у Центральній та Східній Європі основою для створення партій стала політизація відмінностей у ставленні до інституційних проблем, найважливішою серед яких є питання бажаності, ступеня та напряму зміни політичного режиму. Тож в умовах конкуренції між партіями за утвердження в процесі трансформації політичного режиму того чи іншого інституційного дизайну цілком природним стало те, що вони сконцентрувались на парламентській та урядовій діяльності. За таких обставин представники партії в цих структурах отримали особливо важливі позиції у всій партійній організації.

По-третє, внаслідок свого «інституційного» походження партії в нових демократіях зосереджуються на досить простій електоральній стратегії, ніж на більш трудомісткій стратегії вузької партійної мобілізації. Це сприяє налагодженню прямих зв'язків між представниками партії в органах державної влади та виборцями, мінаючи позапарламентські та позаурядові канали артикуляції соціальних вимог, у тім числі у вигляді центрального партійного керівництва [6, с. 396–398].

Комплексний концептуальний підхід до дослідження організаційної еволюції політичних партій у посткомуністичних країнах розробив також німецький вчений Г. Кітшельт. За його твердженням, коли виборці обирають нові партії вони керуються одним із таких ключових міркувань: симпатією до особистих якостей партійних кандидатів; очікуваннями персональних матеріальних і нематеріальних вигод у разі перемоги партії; орієнтаціями на отримання непрямих вигод у формі колективних благ, забезпечення та реалізацію яких гарантує партія за умови перемоги на виборах. На цій підставі він виокремив три ідеальні типи партії, відповідно: харизматичний, клієнтелістський і програмний.

Харизматичні партії – неструктурована маса людей, які згуртувались навколо харизматичного лідера. Такі партії за природою нестабільні. Щоб зберегти прихильність послідовників, лідери рано чи пізно мають забезпечити своєму електорату нетривіальні виборчі стимули (персональні чи у вигляді колективних благ), а отже, стати на шлях організаційного розвитку, внаслідок якого вони перетворюються на клієнтелістську або програмну партію. Для клієнтелістських партій характерним є наголос на персональний патронаж. Вони роблять значні інвестиції у створення організаційної структури задля постійного ефективного забезпечення обмеженими ресурсами своїх послідовників. Проте такі партії уникають витрат на координацію діяльності своїх членів, бо від них вимагається не віра у певний набір ідеологічних цілей, а особиста лояльність.

Програмні партії стикаються з набагато складнішими завданнями. Вони розбудовують організаційні структури для поширення своїх ідей про бажане суспільство як колективне благо, яке вони обіцяють забезпечити, а також для залучення активістів і лідерів, які готові пропагувати і втілювати у життя ці ідеї. Отож, створювати програмні партії значно

складніше, ніж інші. Однак саме згадані партії здатні посилити консолідацію та стабільність демократичного режиму, ніж два альтернативних типа партійної організації. Тобто, клієнтелістські та харизматичні партії, маніпулюючи демократичними процедурами, дискредитують сам процес демократичної конкуренції в очах раціональних (мислячих) виборців, породжуючи цинізм серед найосвіченіших з них. Тож, як наголошує Г. Кітшель, існування партійних систем, заснованих на домінуванні клієнтелістських та харизматичних партій, буде настільки тривалим, наскільки вони, по-перше, матимуть справу з невибагливими та неосвіченими виборцями, для яких невідповідність між демократичними правилами та реальною партійною діяльністю непомітна та не становить жодної проблеми; по-друге, не діятимуть в умовах економічного зростання та секторальних змін, які порушують баланс політичних коаліцій, що створені такими партійними системами [10, с. 449–450].

Розмірковуючи над причинами утворення та домінування того чи іншого типу партії у посткомуністичних режимах, німецький дослідник розробив пізнавальну модель, яка дає змогу оцінити ймовірність формування програмних партій і партійних систем, заснованих на їхній конкуренції. Складові елементи цієї моделі охоплюють такі чотири індикатори: 1) давність індустріалізації (з'ясування частки населення зайнятого у сільському господарстві та визначення характеру політичної мобілізації різних сегментів суспільства на момент встановлення комуністичного режиму. Тобто, динаміка та ступінь індустріалізації, а також особливості політичної мобілізації у минулому, впливають на формування того чи іншого типу комуністичного режиму, що, своєю чергою, визначає вихідні умови для формування різних типів партій);

2) інституційний дизайн (парламентська система правління через притаманну для неї схильність до деперсоналізації політичної влади сприяє виникненню та конкуренції між програмними партіями, тоді як президентська система – концентрації влади в руках харизматичних осіб і дезінтеграції партій. Чинні президенти можуть систематично послаблювати згуртованість партій за допомогою різних стратегій задля збереження свого домінуючого становища у законотворчому процесі. Ще одним важливим чинником є тип виборчої системи: там, де правила проведення виборів персоналізують конкуренцію (наприклад, за мажоритарної системи відносної більшості або пропорційної системи з преференціями), з'являється більше фракційності та клієнтелізму всередині партій, що негативно позначається на їхній програмній згуртованості. Крім того, пропорційна система, яка зумовлює фрагментацію партійних систем, може сприяти конкуренції між програмними партіями до певної межі: надмірна фрагментація ускладнює для виборця можливість розрізнення політичних партій);

3) особливості демократичного транзиту (формування того чи іншого інституційного дизайну посткомуністичних режимів, способів міжпартійної конкуренції у їхніх межах залежить від особливостей переходу до демократії, які, своєю чергою, зумовлені специфікою різних типів недемократичних комуністичних режимів);

4) системний час (період існування демократичної системи, який охоплює: а) історичний демократичний досвід (тривалість докомуністичної (напів-) демократії у міжвоєнний час та у період після Другої світової війни); б) час від початку посткомуністичного транзиту (від моменту проведення перших вільних виборів). Більше шансів на виникнення та конкуренцію між програмними партіями мають ті посткомуністичні країни, які, по-перше, мали тривалий демократичний досвід у міжвоєнний період та повернулись до нього за результатами проведення вільних виборів після Другої Світової війни; по-друге, у яких формування політичних альтернатив правлінню комуністичної партії почалось вже у 1980 рр., а не починаючи з 1990 рр.) [10, с. 452–457].

Виходячи з положень цієї моделі, а також звертаючись до концепції аргентинського політолога Г. О'Доннелла, Г. Кітшелът констатував, що в Росії, Україні, Білорусі та більшості інших республік колишнього СРСР був сформований режим «делегативної демократії», який характеризується, зокрема, сильною персоналізацією політики, наявністю більшою чи меншою мірою непідзвітних лідерів і слабких партій [14]. Тому за існування таких інституційних умов у політичних системах цих країн з більшою ймовірністю виникнуть і домінуватимуть харизматичні та клієнтелістські, ніж програмні партії [10, с. 458].

Зауважимо, що схожих висновків дійшов також британський політолог Н. Сіттер. За його словами, партійні організації посткомуністичних країн Центральної та Східної Європи не відповідають ідеальному типу масової партії, оскільки, по-перше, домінуючу роль у цих організаціях відіграє партійне керівництво; по-друге, вони є нестабільними через обмежену або слабку інституалізацію. Тож на підставі твердження про неможливість формування у державах згаданого регіону партійних організацій масового типу він виокремив чотири типи партій, які виникли там після падіння авторитарних режимів: 1) реформовані комуністичні партії, які у плані організаційної еволюції прямують до ідеального типу «всеохоплюючої» партії; 2) нові партії, які виникли на основі опозиційних рухів і розвиваються у напрямі «всеохоплюючих» або картельних партій; 3) партії інтересів, які часто відтворюють своїх історичних попередниць з міжвоєнної доби або з часу безпосередньо після Другої світової війни; 4) нові популістські партії, які мають багато спільного з аналогічними партіями Західної Європи [17, с. 433–434].

Деякі аспекти концептуального підходу Г. Кітшелъта стали основою ще однієї моделі дослідження організаційної еволюції політичних партій у посткомуністичних країнах Центральної та Східної Європи, яку розробив Дж. Т. Ішіяма. На підставі двох вимірів партійної організації (значення членства й ідеологічна послідовність), які, на його думку, дають змогу якнайкраще відобразити особливості партійного розвитку в посткомуністичних перехідних країнах, американський дослідник запропонував таку типологію політичних партій: 1) масова партія (ідеологічна послідовність і досить висока опора на членство); 2) кадрова партія (ідеологічна непослідовність і досить низька опора на членство); 3) програмна партія (ідеологічна послідовність і досить низька опора на членство); 4) клієнтелістська партія (ідеологічна непослідовність і досить висока опора на членство).

Вихідною теоретичною установкою підходу Дж. Т. Ішіяма є твердження, що класичні кадрові та масові партії – це історичні типи, які сьогодні не існують у «чистому» вигляді та навряд чи можуть виникнути у країнах Центральної та Східної Європи, а також колишнього СРСР. Однак він пропонує використовувати їх як ідеальні типи і вимірювати на цій підставі ступінь «кадровоподібності» та «масовоподібності» політичних партій, які діють у межах поставоритарних режимів країн згаданих регіонів. Тож більш «кадровоподібні» партії характеризується невеликим, порівняно незначущим членством, а також помітною ідеологічною та програмною непослідовністю. Більш «масовоподібні» – досить широким членством, яке відіграє в партії важливу політичну роль, а також значною ідеологічною та програмною послідовністю. Між цими ідеальними типами науковець розташовує дві змішані форми партійної організації, які відображають різні комбінації характеристик «кадровоподібних» і «масовоподібних» партій, – програмні і клієнтелістські партії [8, с. 93–94].

Для оцінки партійної організації Дж. Т. Ішіяма використовує два основних індикатора, які відображають важливість партійного членства та рівень ідеологічної послідовності. Перший – організаційна щільність (співвідношення між приблизною кількістю офіційних членів партії та кількістю голосів, які вона отримує на виборах: кількість офіційних

членів партії ділиться на середню кількість голосів, які партія отримала на останніх двох виборах до законодавчого органу. «Організаційно щільними» є ті партії, яким для подолання електорального бар'єра достатньо підтримки власних членів). Цей показник дає змогу виміряти відносну важливість партійного членства в електоральній підтримці партії: «кадровоподібні» партії в цьому плані менше залежні від членства, ніж «масовоподібні».

Другий індикатор визначає ступінь ідеологічної та програмної послідовності партії. Для концептуалізації цього показника Дж. Т. Ішияма використовує «мінімалістський» підхід: ідеологічна послідовність – це ступінь, у якому партія демонструє впізнавані та несуперечливі вподобання щодо політичного курсу, що з очевидністю належать до певної частини ідеологічного спектра. За його словами, переваги цього підходу полягають у такому: по-перше, він дає змогу оцінити послідовність партійної програми, визначити ступінь гомогенності вподобань виборців, активістів і виборних посадових осіб партії щодо політичного курсу, а також з'ясувати рівень партійної дисципліни функціонерів. Тобто, партія буде сприйматись як ідеологічно послідовна у тому разі, якщо партійна програма є несуперечливою, всередині партії немає серйозних ідеологічних конфліктів і підтримується певний рівень партійної дисципліни. По-друге, він дає змогу використовувати систему показників, які прийняті в сучасній літературі з партійної ідеології, та застосовувати їх у контексті дослідження політики посткомуністичних режимів [8, с. 95].

Як видно з проаналізованих концептуальних підходів, надзвичайно важливий вплив на процес інституційної еволюції політичних партій справляють не лише внутрішньо-інституційні (ендогенні) чинники (наприклад, особливості співвідношення між різними організаційними вимірами партії), а й зовнішнє середовище, в якому вони перебувають. За слушним зауваженням американської дослідниці К. Лоусон, треба чітко розуміти той контекст, у якому формувались і функціонують політичні партії. Тобто, не можна вийти за межі поверхневого опису, якщо не вивчати інституційну структуру держави (конституція, виборча система, закони, правосвідомість і правозастосування, які впливають на специфіку утворення партій та їхню ідентичність у кожній конкретній країні); ключові моменти політичної історії партій (включно з виборами); проблеми, які хвилюють виборців (наприклад, етнічні та релігійні розмежування, розподіл ресурсів і соціальних послуг); позицію держави та самих партій щодо міжнародної ситуації та проблем глобалізації. Там же ж, де у владі перебувають диктатори, важливо зрозуміти їхнє ставлення до партій, а не просто прийняти апріорі, що багатопартійність обов'язково обмежує авторитарне правління [12, с. 195–196].

Тож ще один важливий методологічний аспект, який маємо розглянути, – це вплив зовнішніх (екзогенних) чинників на особливості організаційного розвитку політичних партій у поставторитарних країнах Центральної та Східної Європи. У цьому контексті треба звернутись до поняття «структура можливостей» – сукупність обмежень і можливостей, які перешкоджають або сприяють вибору партією певної лінії поведінки, а також змушують її надавати перевагу тим, а не іншим формам колективної дії [18, с. 231]. Саме різна «структура можливостей» як сукупність різноманітного поєднання екзогенних чинників зумовлює плюралізм варіантів організаційної еволюції політичних партій. До цих факторів, які визначають «структуру можливостей» партії, найчастіше зачисляють інституційні характеристики політичної системи (насамперед наявність парламентської або президентської системи правління й особливості виборчої системи), а також специфіку «політичного середовища», в якому функціонує партія. Застосовуючи такий підхід у контексті дослідження політичних режимів країн Центральної та Східної Європи, у тім числі й республік колишнього СРСР, науковці виокремлюють, зокрема, такі чинники, що впливають на розвиток

політичних партій: рівень суспільної довіри до партій; обсяг президентських повноважень; особливості виборчого законодавства; рівень суспільної довіри до профспілок і членства у них; тип попереднього політичного режиму. Причому саме специфіку виборчого законодавства, характеристики старого режиму та силу президентської влади розглядають як чинники, які найбільше впливають на ідейно-інституційну еволюцію партій [8, с. 97].

Залежність організаційної трансформації політичних партій у поставторитарних державах Центральної та Східної Європи від типу попереднього політичного режиму – найпоширеніший варіант пояснення траєкторій та особливостей еволюції партій у зазначеному регіоні. Згідно з цим підходом, сутнісні ознаки попереднього авторитарного режиму визначають національну специфіку основних параметрів перехідних процесів (транзиту), що, своєю чергою, впливає на формування інституційного дизайну поставторитарних країн загалом і характер партійної діяльності зокрема [8, с. 98]. Саме тому в цьому контексті, на нашу думку, необхідно опиратись на основні положення транзитологічної парадигми, яка дає змогу розглядати трансформацію типів політичного режиму як процес, що складається з чітко визначеної кількості етапів, які послідовно змінюють один одного, кожному з яких відповідають ті або інші зміни в структурі політичного режиму [2].

Показовою, на наш погляд, є концептуальна схема Г. Кітшельта, який виокремив три різновиди авторитарних комуністичних режимів, що існували у країнах Центральної та Східної Європи, зокрема й у республіках Радянського Союзу. Цю диференціацію він провів на основі таких критеріїв: 1) ступінь боротьби навколо вироблення політичного курсу всередині та за межами комуністичної партійної еліти; 2) наявність і рівень можливостей для артикуляції суспільної незгоди з партією; 3) ступінь бюрократичного професіоналізму (компетентність, дотримання норм, орієнтація на ефективність) або патронажу, корупції та кумівства як принципів функціонування державного апарату.

Перший тип режиму – патримоніальний комунізм – характеризувався низьким рівнем внутрішньоелітної боротьби та можливостей для артикуляції суспільного інтересу, а також незначним ступенем раціонально-бюрократичної інституціалізації. Такі режими опирались передусім на ієрархічні ланцюжки персональної залежності між керівниками державного апарату та їхнім оточенням на основі системи широкого патронажу та клієнтелістських мереж. Опозиція піддавалась жорсткому переслідуванню або була кооптована до системи патронажу. Саме через слабкість опозиції, за твердженням Г. Кітшельта, перехід від авторитарного правління тут зазвичай здійснювався засобом превентивних заходів, до яких вдавалась частина старої еліти, що дало їй змогу нав'язати свій варіант інституційного дизайну нового політичного режиму (насамперед сильну президентську владу та таку виборчу систему, яка зумовлює персоніфікацію політичної конкуренції та влади). Тож за таких умов транзиту шанси на програмну (ідеологічну) структурізацію партійної системи були слабкими, оскільки персоніфікація політичної конкуренції та відсутність тривалого політичного досвіду в антикомуністичних партій не давали можливості створити гідну альтернативу пануючим політичним силам, що сформувалися навколо лівих посткомуністичних партій, які: фокусуються на економічному популізмі; наголошують на утвердженні сильної влади, законності та порядку, а також на необхідності усвідомлення національної самобутності; виявляють поблажливість до декомунізації та певну неприязнь до політичної демократизації. До цієї групи дослідник зачислив, зокрема, Сербію, Румунію, Болгарію, Росію, Білорусь та Україну [10, с. 452–453, с. 465].

Другий тип – бюрократично-авторитарний комунізм – позначився наявністю жорстких рамок міжелітної конкуренції та артикуляції суспільних інтересів за водночас високого рівня раціонально-бюрократичної інституціалізації. Тут законслухняна комуністична

бюрократія виявилась нездатною до швидких превентивних заходів, що призвело до її повного розпаду в умовах кризи комуністичної системи. Це означало, що стара еліта не стала одним із суб'єктів творення інституційного дизайну нового режиму. Тож ліберально-демократична опозиція в процесі переходу обрала політичні інститути, які деперсоналізували владу – парламентську систему правління та пропорційно-спискову виборчу систему. За таких умов потенціал програмної структуризації партійної конкуренції виявився досить високим, унаслідок чого можна було провести чітке розмежування між прихильниками ринкової економіки та популістами, які можуть отримувати широку народну підтримку в періоди економічних криз. До цієї групи Г. Кітшелт зачислив колишню НДР, Чехію та Словаччину [10, с. 453, с. 465].

Третій тип – національно-консенсусний комунізм – характеризувався наявністю досить широких рамок (на середньому рівні) міжелітної боротьби та артикуляції суспільних інтересів, а також порівняно розвинутим бюрократичним професіоналізмом. Особливістю цих режимів було те, що комуністична еліта, апелюючи до бажання суспільства зберегти національну автономію від радянської гегемонії, йшла на укладення політичних та економічних компромісів з внутрішньою опозиційною елітою, яка опиралась на міжвоєнний політичний досвід і католицьку церкву. По суті, комуністична еліта надавала певні можливості для міжелітної конкуренції й артикуляції інтересів в обмін на прийняття базових параметрів функціонування існуючої системи. Тому інституційний дизайн нового режиму був сформований у перехідний період унаслідок переговорів та укладення компромісів між старою елітою та опозицією щодо утвердження так званих змішаних демократичних інститутів, які поєднували елементи, що персоналізували та деперсоніфікували політичну владу (наприклад, семіпрезидентська система правління та змішані виборчі системи). За таких умов програмна структуризація партійної системи виявилась не такою чіткою, як у країнах-спадкоємницях бюрократично-авторитарного типу комуністичного режиму. Йдеться про формування трьох основних партійних центрів. По-перше, це соціалісти та ліберали, які мають спільні позиції у питаннях соціального лібертаріанства та космополітизму, але, водночас, ідеологічно розходяться в економічних проблемах. По-друге, це християнсько-національно-авторитарний центр, партії якого поєднують прихильність до ринкової економіки з популістичними гаслами, проте відстоюють ідеї соціального авторитаризму та традиціоналізму. До цієї групи науковець зачислив Польщу, Угорщину, Словенію та Хорватію, а також як «межові випадки» – Естонію, Латвію та Литву [10, с. 453, с. 465].

Отже, можемо констатувати, що дослідження еволюції партійної організації в умовах перехідних типів політичних режимів країн Центральної та Східної Європи, зокрема й республік колишнього СРСР, має ґрунтуватись на з'ясуванні суті історичного типу політичного режиму, який передував та зумовлював специфіку демократичних перетворень. Крім того, вирішальне значення для осмислення траєкторій ідейно-інституційної еволюції політичних партій на пострадянському просторі, на нашу думку, має також визначення результату цих трансформацій, або, іншими словами, змістових ознак існуючого типу політичного режиму, який був встановлений у результаті транзиту [3].

В цьому контексті виходимо з таких методологічних установок. По-перше, ми визначаємо політичний режим як спосіб функціонування політичної системи, який забезпечує регуляцію її роботи та виявляється у вигляді: 1) сукупності найтипівіших для суспільства способів організації та функціонування основних політичних інститутів; 2) комплексу методів і засобів, у тім числі ідеологічного порядку, що використовують органи влади для впливу на підвладних; 3) системних принципів, на які вони

опираються, що оформлюють і структурують реальний процес взаємодії держави, суспільства й особистості, відображаючи фактичний стан законності, конкретних політичних відносин, праві свобод громадян, а також ступінь їхньої політичної активності. Тобто, це політичний клімат суспільства, який впливає на динаміку та характер політичного розвитку держави.

По-друге, на підставі такої дефініції, стверджуємо, що повноцінний теоретичний аналіз особливостей функціонування політичного режиму країни та визначення його сутнісних ознак потребує врахування таких позицій: 1) спосіб формування й обсяг повноважень основних центральних інститутів державної влади. Характер реальної взаємодії між гілками влади на горизонтальному та на вертикальному (у розрізі «центр-регіони») рівні; 2) характеристика виборчих процесів: стан електоральної конкуренції; 3) можливості для ведення опозиційної діяльності: становище опозиції в рамках режиму; 4) можливості доступу громадян до альтернативних джерел інформації: ситуація зі ЗМІ; 5) характеристика «третього сектору»: ситуація з незалежними неурядовими організаціями; 6) характер участі правоохоронних, судових та контрольно-ревізійних органів у політичному процесі; 7) з'ясування домінуючого типу політичної культури суспільства [4].

По-третє, саме різними характеристиками цих позицій і визначається специфіка політичного режиму кожної країни загалом, а також унікальність так званого «політичного середовища», у якому функціонують політичні партії зокрема. Тобто, іншими словами, політичний режим і є тим середовищем, який створює згадану «структуру можливостей» для партій, задаючи параметри їхнього розвитку.

По-четверте, визначальне значення у цьому контексті, на нашу думку, мають такі чинники: 1) конституційний та реальний обсяг повноважень президента, а також його вплив на перебіг політичних процесів в країні. Треба згадати, що, згідно з підходом Х. Лінца, наявність сильного інституту президентства стимулює політичні партії брати участь у боротьбі передусім за посаду президента, відсуваючи на другий план інші політичні цілі. Ця закономірність виявляється як за прямого, так і за непрямого обрання президента [13]. Американські дослідники М. Шугарт та Дж. Кері також зазначають, що існування сильної президентської влади в країні зазвичай знижує роль виборчих кампаній, заснованих на ідеологічних принципах, і посилює значущість тих кампаній, у центрі яких стоять сильні особистості [16, с. 3–4, с. 7–14]. Крім того, концентрація влади в руках президента заохочує харизматичних лідерів і в цілому послаблює ідеологічну послідовність партій, бо конкуренція між особистостями переважає над командним духом. Тому, за твердженням Дж. Т. Ішіями, чим сильнішою є президентська влада, тим з більшою ймовірністю політичні партії розвиватимуться як «кадровоподібні» [8, с. 157]; 2) характеристика виборчих інститутів і процесів, яка допомагає з'ясувати наявність і визначити ступінь інституційних (формальних і неформальних) можливостей для повноцінної міжпартійної конкуренції; 3) потенціал опозиційної діяльності, рівень якого також визначає ймовірність утворення нових «масовоподібних» партій та формування партійної системи, заснованої на ідеологічній (програмній) боротьбі між політичними партіями.

У цьому контексті можемо стверджувати, що у державах з авторитарним чи гібридним типом політичного режиму, в рамках яких головні параметри розгортання політичного процесу (включно з виборами та простором для опозиційної діяльності) в умовах імітації демократичних процедур визначає та контролює домінуючий харизматичний актор (президент або інша посадова особа) [5], політичні партії розвиватимуться як клієнтелістські, харизматичні або картельні, а партійна система характеризуватиметься низьким потенціалом ідеологічної міжпартійної конкуренції.

Список використаної літератури

1. Шипунов Г. Ідейно-інституційний розвиток лівих політичних партій: принципи дослідження. Львів: Простір-М, 2018. 470 с.
2. Шипунов Г. Концептуальні засади транзитологічної парадигми: історія становлення. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2012. Вип. 2. С. 103–114.
3. Шипунов Г. Теоретико-методологічні засади дослідження переходу від авторитаризму до демократії країн Центрально-Східної Європи (на прикладі України). *Rozwoj polityczny państw Europy Środkowej i Wschodniej / Praca zbiorowa pod red. Z. Białobłockiego i A. Romanyuka*. Kutno: Wyższa Szkoła Gospodarki Krajowej, 2012. S. 131–143.
4. Шипунов Г. Методологічні засади використання категорії «політичний режим» в контексті дослідження посткомуністичних трансформацій. *Вісник СевНТУ. Серія: Політологія*. 2011. Вип. 123. С. 66–72.
5. Шипунов Г. Теоретико-методологічні засади аналізу гібридних режимів: український контекст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Політичні науки»*. 2008. Вип. 3. С. 89–102.
6. Biezen I. v. On the Internal Balance of Party Power: Party Organizations in New Democracies. *Party Politics*. 2000. Vol. 6, Issue 4. P. 395–417.
7. Enyedi Z., Linek L. Party Searching for the Right Organization: Ideology and Party Structure in East-Central Europe. *Party Politics*. 2008. Vol. 14, Issue 4. P. 455–477.
8. Ishiyama J. T. The Communist Successor Parties and Party Organizational Development in Post-Communist Politics. *Political Research Quarterly*. 1999. Vol. 52, Issue 1. P. 87–112.
9. Katz R. S., Mair P. The Ascendancy of the Party in Public Office: Party Organizational Change in Twentieth-Century Democracies. *Political Parties: Old Concepts and New Challenges* / R. Gunther, J. R. Montero, J. J. Linz (eds.). New York: Oxford University Press, 2002. P. 113–135.
10. Kitschelt H. Formation of Party Cleavages in Post-Communist Democracies: Theoretical Propositions. *Party Politics*. 1995. Vol. 1, Issue 4. P. 447–472.
11. Kopecky P. Developing Party Organizations in East-Central Europe: What Type of Party is Likely to Emerge? *Party Politics*. 1995. Vol. 1, Issue 4. P. 515–534.
12. Lawson K. Conclusion on the Set: Origins of the Projects, Summary by Regions, Party Democratization. *Political Parties and Democracy*. Vol. V: The Arab World / K. Lawson (general ed.). Santa Barbara, California: Praeger, 2010. P. 189–206.
13. Linz J. J. The Perils of Presidentialism. *Journal of Democracy*. 1990. Vol. 1, Issue 1. P. 51–69.
14. O'Donnell G. Delegative Democracy. *Journal of Democracy*. 1994. Vol. 5, Issue 1. P. 55–69.
15. Schlesinger J. A. On the Theory of Party Organization. *The Journal of Politics*. 1984. Vol. 46, Issue 2. P. 369–400.
16. Shugart M. S., Carey J. M. Presidents and Assemblies: Constitutional Design and Electoral Dynamics. Cambridge: Cambridge University Press, 1992. 316 p.
17. Sitter N. Cleavages, Party Strategy and Party System Change in Europe, East and West. *Perspectives on European Politics and Society*. 2002. Vol. 3, Issue 3. P. 425–451.
18. Young L. Women's Movements and Political Parties: A Canadian-American Comparison. *Party Politics*. 1996. Vol. 2. Issue 2. P. 229–250.

**POLITICAL REGIMES OF POST-COMMUNIST STATES AND SPECIFICITY
OF THE ORGANIZATIONAL EVOLUTION OF POLITICAL PARTIES:
FEATURES OF THE STUDY**

Hennadii Shypunov

Ivan Franko National University of Lviv,

Faculty of Philosophy, Department of Theory and History of Political Science

Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine

The article defines and elaborates the peculiarities of the study of the evolution of the party organization in the conditions of transitional types of political regimes in the countries of Central and Eastern Europe, in particular the republics of the former USSR. It is justified that a theoretically adequate and empirically consistent study of the organizational development of political parties in the post-authoritarian countries of Central and Eastern Europe should be based on the study of the influence of a wide range of both intra-institutional (endogenous) and external (exogenous) factors on this process.

Based on the understanding of methodological approaches to the conceptualization of the organizational evolution of political parties in the conditions of the political regimes of post-communist states, it is proved that the study of the evolution of the party organization in the conditions of transitional types of political regimes in the countries of Central and Eastern Europe, in particular the republics of the former USSR, should be based on clarifying the essence of the historical type of political regime that preceded and determined the specifics of democratic transformations. In addition, it is determined that the determination of the result of these transformations, or, in other words, the substantive features of the existing type of political regime, which was established as a result of the transit, is of crucial importance for understanding the trajectories of the ideological and institutional evolution of political parties in the post-Soviet space.

It is substantiated that in states with an authoritarian or hybrid type of political regime, in which the main parameters of the unfolding of the political process (including elections and space for opposition activity) in conditions of imitation of democratic procedures are determined and controlled by a dominant charismatic actor (the president or another official), political parties will develop as clientelistic, charismatic or cartel, and the party system will be characterized by a low potential for ideological inter-party competition.

Key words: political regime, transformation of political regime, political regimes of Central and Eastern European countries, political regimes of post-Soviet countries, political party, organizational structure of political party.

НОТАТКИ